

Б О К а

10

**зборник радова
из науке, културе и умјетности**

B O K A

10

**ZBORNİK RADOVA IZ NAUKE, KULTURE
I UMJETNOSTI**

**(A COLLECTION OF WORKS IN SCIENCE,
CULTURE AND ART)**

HERCEG-NOVI. 1978. GODINE

Izdavački savjet:
(Publishing Council):

RADMILA BENDERAC, predsjednik, Dr SLAVKO MIJUSKOVIĆ, Dr MIROSLAV LUKETIĆ, DUŠAN SEFEROVIĆ, MARIJA CRNIĆ-PEJOVIĆ, MAKSIM ZLOKOVIĆ, VLADO POROBIĆ, LAZAR SEFEROVIĆ, MILAN SIJERKOVIĆ, VELIMIR RADOVIĆ, Dr SRĐAN MUSIĆ i SAVO LALOVIĆ

Redakcija:
(Editorial Staff):

Dr SLAVKO MIJUSKOVIĆ, Dr MIROSLAV LUKETIĆ, VELIMIR RADOVIĆ, MARIJA CRNIĆ-PEJOVIĆ, Dr SRĐAN MUSIĆ, MAKSIM ZLOKOVIĆ, LAZAR SEFEROVIĆ i MILAN SIJERKOVIĆ

Glavni i odgovorni urednik:
(Editor in Chief):
LAZAR SEFEROVIĆ

Zamjenik gl. i odg. urednika:
(Assistant Editor):
MARIJA CRNIĆ-PEJOVIĆ

Vlasnik i izdavač:
(Proprietor and Publisher):
SAMOUPRAVNA INTERESNA ZAJEDNICA KULTURE I NAUKE
HERCEG-NOVI
SELFGOVERNING COMMUNITY OF INTERESTS FOR CULTURE
AND SCIENCE HERCEG-NOVI

Adresa Redakcije:
(Editorial offices):
HERCEG-NOVI, MARKA VOJNOVIĆA 9
TELEFON 082/43-456
HERCEG-NOVI, MARKA VOJNOVIĆA 9
TELEPHONE 082-43456

DESET GODINA ZBORNIKA »BOKA«

Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti »Boka« svojim desetim brojem zaokružio je period svog nastajanja, razvoja i uspona. U svom desetogodišnjem postojanju Zbornik je okupio veliki broj saradnika iz čitave Jugoslavije. Na taj način, iako tematski i dalje naglašeno vezan za Boku Kotorsku, on je davno prešao regionalne okvire. Od skromnog početka prije deset godina Zbornik je danas izrastao u jednu od najinteresantnijih naučno-stručnih publikacija u Republici. Tome je presudno doprinijela Samoupravna interesna zajednica kulture i nauke Herceg-Novi, kao izdavač.

Radeći na istraživanju i proučavanju društveno-ekonomskih, kulturno-istorijskih, umjetničkih i drugih vrijednosti Boke Kotorske; objavljujući naučno-stručne radove u kojima raspravlja pitanja iz istorije, s posebnim osvrtom na istoriju NOB-a, arheologije, kulturne istorije, etnologije, umjetnosti, prirodnih nauka, turizma; prateći savremena kulturna zbivanja u Boki; dajući prikaze iz svih oblasti u kojima se posebno govori o Boki, itd., itd., Zbornik »Boka« je, mislimo, ispunio svoj osnovni zadatak.

Ako bismo danas težili za jednom cjelovitom valorizacijom veoma kompleksne prošlosti Boke Kotorske, u kojoj bi se sagledale ukupnosti društveno-ekonomskih, političkih, socijalnih, kulturnih i drugih odnosa, onda sigurno ne bismo mogli izostaviti preko 2.400 štampanih stranica u deset brojeva Zbornika »Boka«, u kojima je saradivalo preko 60 autora iz čitave Jugoslavije. Te stranice će, nadamo se, ostati solidna osnova za dalja naučna istraživanja ovog neiscrpnog izvorišta kakva je Boka Kotorska.

U tom smislu Redakcija priprema i vanredni broj Zbornika, čije izdavanje očekujemo do kraja ove godine, gdje će biti objavljeni naučni radovi sa Simpozijuma »Valorizacija prirodnih bogatstava Boke Kotorske u funkciji turizma« koji je organizovao Turistički savez Boke Kotorske u mjesecu junu ove godine.

Taj vanredni broj Zbornika sa preko 30 naučnih priloga na najaktuelniji način pristupa prirodnim bogatstvima ovog regiona, tražeći pravi put kako da zaštiti i na korist čovjekovu stavi neprocjenjene vrijednosti prirodnih bogatstava Boke Kotorske.

Kao i uvijek do sada, Savjet i Redakcija Zbornika očekuju širu društvenu pomoć i saradnju.

REDAKCIJA

Dr Bogumil HRABAK

HERCEG-NOVI U DOBA BOSANSKOHERCEGOVAČKE VLASTI (1382 — 1482)

Kod najvećeg broja gradova teško je ustanoviti godinu rođenja naselja, jer većina gradova vuku poreklo iz davne prošlosti, a oni mlađi, čiju je pojavu lakše ustanoviti, ipak se ne vezuju za određenu godinu, nego su nastali u jednom višegodišnjem procesu. Herceg-Novi u tom pogledu predstavlja izuzetak: za njega sigurno znamo da mu »krštenicu« možemo označiti sa 1382. godinom.

Prvo stoleće njegovog postojanja vezuje se za vlast bosanskog kralja i vojvoda, odnosno Hercega današnje Hercegovine. S obzirom da je grad nastao i razvijao se u znaku borbe bosansko-hercegovačkog područja protiv dubrovačkog privrednog posredništva, mlado varoško naselje Novoga imalo je dosta burnu hroniku u tom periodu, te je predstavljalo predmet osvajačkih želja, ne samo susednog Dubrovnika nego i Mlečana. Pored svega toga, iz toga perioda prošlosti Hercegovog grada nije se sačuvala neka veća količina dokumenata. Ovde su korišćeni objavljeni i neobjavljeni arhivski zapisi Dubrovnika, Kotora i Venecije. Veze Herceg-Novog sa Aragoncima u Apuliji ne mogu se pratiti arhivskom dokumentacijom, jer je ona, na žalost, samo sasvim delimično sačuvana. Nešto beležaka o gradu na ulazu u Boku Kotorsku ima i u dubrovačkim letopisima.

I. PODIZANJE GRADA U SLOVENSKOJ ŽUPI DRAČEVICI

Privredno dosta snažna župa Dračevica predstavljala je gravitaciono središte za susedne oblasti dok su ove bile u srpskoj, odnosno kad su pripale bosanskoj vlasti. Poznati su pokušaji Dubrovčana da svome području priključe i Dračevicu, no ta težnja se mogla javiti tek pošto je grad sv. Vlaha ovladao Konavlima; do toga vremena Konavli su bili u senci lokalnog plemstva Dračevice, pre svega, porodice Puljka Volkaševića, čiji su neki članovi imali svojih zavisnih ljudi i u Trebinju. Grubača iz istoga roda, kralj Tvrtko I postavio je za svoga namesnika kad je iz Dračevice,

Konavala i Trebinja potisnuo Balšići; Grubač je primio upravu i nad novoosnovanim gradom u Dračevici. Dračevičkoj vlasteli pripadala je i porodica nekog Dabižića (prvih decenija XV veka) i Medoševići, koji su bili iz Konavala i koji su prešli u susednu župu kad je Sandalj Hranić prodao svoj deo Konavoske župe Dubrovčanima.¹

Pored vlastele, pre osnivanja Herceg-Novog, bilo je u Dračevici poslovnih ljudi koji su se povezivali sa Dubrovnikom i Kotorom.² Dračevica nije doživela zapostavljanje osnivanjem Herceg-Novog, nego je i dalje samostalno nastupala. Dračevičani su naročito trgovali sa predstavnicima kotorskog patricijata, na primer sa Lukom Pautinovom.³ Siromašni seljaci Dračevice nalazili su rada kao mornari na kotorskim brodovima⁴ ili kao momci u dubrovačkom zanatstvu, ili još pre kao posluga. Ne bi se moglo zaključiti da se broj momaka, koji su odlazili na službu u Dubrovnik, smanjio osnivanjem gradskog središta u Novom, gdje je tražena radna snaga, jer je broj Dračevičana u dubrovačkoj privredi rastao sve do kraja XV veka.⁵

Ne bi se moglo zaključiti ni da je osnivanje Novoga došlo upravo kao posledica privrednog jačanja župe Dračevice. Razlozi za podizanje Novoga bili su privredno-politički, ali ne matične župe nego tadašnje bosanske države. Uostalom, središte župe nije se nalazilo na mestu na kome je nikao naš grad, nego se verovatno nalazilo kod nekadašnjeg sela Dračevice, četiri kilometra od morske obale.⁶

Oslobođenje od dubrovačkog uvozno-izvoznog posredništva predstavljalo je glavni razlog za osnivanje današnjeg Herceg-Novog. Ta se potreba jače iskazala upravo posle feudalnog rasula u susednoj srpskoj carevini (od 1381) na čiji je račun Tvrtko I proširio međe bosanske države, a prilika se ukazala kad je 1378. zauzeo od Balšića Trebinje, Konavle i Dračevicu. Ulaz u Bokotorski zaliv pokazao se kao najpovoljnije mesto za izgradnju luke i za podizanje vlastitog brodovlja. Karavanski putevi, istina nisu vodili ka kasnijem gradu, ali su se oni od Trebinja lako mogli svrnuti preko Vrsinja ka novom pristaništu.⁷

¹ M. J. Dinić, *Humsko-trebinjska vlastela*, Beograd 1967, 75—6.

² Jedan primer: 13. juna 1379. dozvoljeno je nekom Ratku iz Dračevice da može izvesti manju količinu pšenice iz Dubrovnika (*Monumenta ragusina* IV, 219).

³ M. Zloković, *Slovenska župa Dračevica*, Boka I, Herceg-Novi 1969, 67.

⁴ R. Kovijanić, *Jedrenjaci kotorske luke 1441—45. g.*, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru* (u daljem tekstu: GPMK) IX (1960), 33—9.

⁵ O tome vidi: B. Hrabak, *Momci iz Hercegovine i Bosne u dubrovačkom zanatstvu, trgovini i pomorstvu u XIV, XV i XVI stoleću*, *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu* IX/1 (1973), 28—30 i dalje.

⁶ K. Jireček, *Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem veku*, *Zbornik Konstantina Jirečeka* I, Beograd 1959, 233.

⁷ U tome smislu: P. Kovačević, *Pomorstvo Herceg-Novog*, Boka I, Herceg-Novi 1969, 137—8.

Želeći da se oslobodi štetne dubrovačke intervencije u uvozno-izvoznom prometu, Tvrtko I je počeo da podiže i jedan drugi grad — Brštanik kod Počitelja. Mesto budućeg Herceg-Novog izabrano je, jer je bilo sklonjeno i štićeno jednim kanalom koji se mogao lako braniti, ali je ipak imalo pred sobom otvoreno more. Grad je sa oštrim hridinama mogao biti teško osvojiv. Pomenuta dva grada imala su zadatak da brane nova trgovačka središta na dva pravca izlaska Bosne na more. U Brštaniku je izgrađeno i brodograđilište. Bilo je započeto i kovanje novog tipa bosanskog novca. Bojeći se diverzija od dubrovačkog brodograđilja, Tvrtko I je zatražio od Venecije upućivanje dve mletačke naoružane lađe u nove luke, ali je bio odbijen.⁸ Tako je Novi postao bosanska luka, ali bez bosanskih brodova. Tokom vremena, dok nisu izgrađeni vlastiti plovni objekti, kotorski brodovi su preuzeli najveći deo prometa u novoj bokeljskoj luci.⁹

U budućem gradu, na ulasku u Boku, stvari su se razvijale ubrzano. U prvoj polovini 1382. godine, nakon nekog vojevanja koje je primoravalo živalj iz tih krajeva da se sklanja na dubrovačko područje, a dubrovačku vladu da zabrani odlazak svojih podanika u oblast bosanske države, Tvrtko I je okončao rad na jednoj tvrđavi u samom zalivu kod pristupa u Boku Kotorsku. Gradnja je otpočela koncem maja, a septembra iste godine prve fortifikacije su već bile završene. Tvrtko je odmah zatim, rešio da se nedaleko od grada, u blizini rečice Sutorine, obrazuje trg soli, što bi doprinelo izrastanju novog privrednog centra. Prvih dana avgusta 1382. počele su da dolaze lađe sa solju.¹⁰

Dubrovnici, pogođeni takvom Tvrtkovom privrednom politikom, odmah je reagovao, te je počeo da smeta dolazanju stranih brodova u Novi. Senat se naročito našao pogođen kad se čulo da Bosanci za novi grad nabavljaju so iz severne Dalmacije, što je značilo i formalno narušavanje povlašćenog dubrovačkog položaja u vrlo isplatom monopolu u prodaji soli. Izgleda da so sa jednog broda, koji je prispeo u novsku luku, nije mogla da se istovari, te je dubrovačko Veće umoljenih odlučilo da kupi tu so, primajući je po zadarskoj meri. Odmah je, u vezi s tim, poslato poslanstvo bosanskom kralju, ali i glasnici u Trogir, Split, Šibenik i Zadar. Dve nedelje kasnije senatori su odlučili da se zadrže dva zadarska broda, krcata solju, koji su plovili u Novi. Bosanskom kralju trebalo je pokazati da se prema poveljama ne bi mogla uspostaviti započeta prodaja soli u Novom. Četiri nedelje kasnije opet je prisilno otkupljena so od jedne zadarske lađe

⁸ V. Corović, *Historija Bosne*, Beograd 1940, 312 i 334, 313.

⁹ P. Kovačević, n. n., 138—9.

¹⁰ V. Klaić, *Opis zemalja u kojih obitavaju Hrvati*, sv. II, Zagreb 1883, 262; S. Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd 1964, 148.

koja je imala zadatak da doplovi u novu luku Boke. U to vreme jedna dubrovačka galijska kružila je na prostoru do Korčule, sprečavajući dovoz soli u Novi.¹¹

Pored poslanstva bosanskom kralju i u Srbiju, upućen je poklisar i Kotoranima da ih upozori da njihovo slanje soli u Sutorinu (kraj Novog) znače kršenje dubrovačkih povlastica i starih običaja.¹² Zamolili su i mađarsku kraljicu da onemogući izvoz soli i vina iz Hrvatske i Dalmacije u Novi. Očekujući primenu oružja, dubrovački »oci« su poslali mnogo ratnog materijala u Ston, naređivši svojim trgovcima na ušću Neretve da se povuku u Ston ili u Dubrovnik.¹³

Ova zbivanja, na izmaku 1382. godine, bila su uvod u stogodišnju političku historiju Novoga Grada.

Oko imena Herceg-Novog nepotrebno se insistiralo da se naselje prvobitno zvalo Grad Svetoga Stefana (po sv. Stefanu, pokrovitelju Nemanjića), a da je tek kasnije postalo uobičajeno ime *Novi Grad* ili prosto *Novi*. Svečvo ime pomije se tek u gradskoj povelji, izdatoj tek 2. decembra 1382, dok se još u prvoj polovini oktobra iste godine u Dubrovniku zna samo za *Novi Grad* (Castrum Novum), koji se naziv neće više menjati, bar u dubrovačkim službenim spisima.¹⁴

II. POLITIČKA ZBIVANJA KOJA SU UTICALA I NA NOVI, KOJI SU ŽELELE DA POSEDNU SVE SUSEDNE DRŽAVE

Bez obzira na zaoštrene odnose sa bosanskim dvorom zbog uspostave slanice u Novom, kad se sredinom marta 1391. čulo u Dubrovniku da je kralj Tvrtko I umro, dubrovačka vlada je ponudila svoje usluge zapovednicima tvrđave u Novom i u Konavlima, pošto se držalo da je prirodno očekivati da će ti gradovi biti ugroženi.¹ Od toga vremena pa do sredine 30-ih godina XV veka Herceg-Novu će ulaziti u sklop feudalne oblasti Sandalja Hranica, koji je u Hercegovini ustanovio vlast porodice Kosača.

Desetak godina kasnije, u novom obračunu s Bosancima, koje je trebalo onemogućiti da održavaju prekomorske veze (decembra 1403), jedna eskadra dubrovačkih ratnih brodova bila je poslata

¹¹ M. Dinić, Odluke veća Dubrovačke Republike, knj. I, Beograd 1951, 258, 265, 247, 255, 266; M. Gecić, Dubrovačka trgovina solju u XIV veku, Zbornik Filozofskog fakulteta III, Beograd 1955, 96.

¹² M. Dinić, Odluke veća, I, 301; I. Manken, Dubrovački patricijat u XIV veku, Beograd 1960, 249—50 i 280.

¹³ V. Čorović, Historija, 314.

¹⁴ K. Jireček, Istorija Srba, knj. I, Beograd 1952, 323.

¹ S. Čirković, Istorija, 169—70.

prema Kotoru, sa zadatkom da ometa promet na bosanskoj obali u Boki Kotorskoj i da posedne Novi, ako može i uz saradnju sa Lušticanima.²

To što je zaželela mala dubrovačka, nastojala je i ostvarila, kudikamo moćnija, Mletačka Republika. Godine 1435. Venecija je bila započela pregovore da, milom ili silom, zagospodari Novim.³ U zbivanju oko mletačkog osvajanja Bara (1442), opet su izvršioći volje Krilatog Lava došli na um da bi se posle napada na Omiš i Drijevo mogla preduzeti neka akcija prema posedima Stjepana Vukčića u Boki, tj. oko Novog.⁴

Sredinom pete decenije konstelacija snaga na Jadranu ponukala je Stjepana Vukčića da se obrati za pomoć aragonskom kralju Alfonsu, koji se, poslije pogibije kralja Vladislava, nosio mišlju da zadobije Ugarsku. Alfons se odazvao pozivu i 24 njegovih galija se u leto 1445. našlo pred Novim.⁵ Nasuprot Novom, preko zaliva, tj. u Luštici nalazili su se zastupnici srpskog despota, i to Vuk Bismužević i srpsko-pravoslavni zetski mitropolit.⁶

U ratu koji je nastao između grada sv. Vlaha i Stjepana Vukčića oko Konavala (1451—54) Novi je bio u središtu pažnje. U tom ratu Dubrovčani su se trudili da se domognu Novog i Trebinja, iako su na samom početku vojevanja doživeli poraz (kod Tulabe, 1. jula 1451). Zahtev u tom smislu ušao je u ugovoru o savezu i sa despotom i sa bosanskim kraljem. Dubrovčani su uspeli da zaposednu Vrsinje, te da preseku vezu između Trebinja i Novog, što će kasnije predstavljati ozbiljnu smetnju za trgovinski rast Herceg-Novog. Stjepan Vukčić se obratio za pomoć kralju Alfonsu i ovaj je dao nalog svojim predstavnicima vlasti u Apuliji da Stjepanu dozvole slobodnu kupovinu životnih namirnica bez plaćanja carina, i to za vrednost do 2.000 dukata, kad god se Stjepan bude nalazio u Novom. Marta 1453, međutim, u Herceg-Novom otpočeli su mirovni pregovori koji su se odužili zbog uzajamnog nepoverenja.⁷ U mirovnom

² J. Geleich — L. Thallóczy, *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusinae cum regno Hungariae*, Budapest 1887, 143—50; V. Corović, *Historija*, 382—3.

³ V. Corović, *Historija*, 447. — Stoleće kasnije Herceg-Novi se nalazio u kategoriji poseda koje je trebalo ustupiti Mlecima kao njihovim bivšim posedima odnosno stratezijskim tačkama na koje su opravdano polagali pravo (A. Theiner, *Veteramonumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia*, t. II, Zagreb 1875, 54).

⁴ S. Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike IX*, Zagreb 1890, 170—1; V. Corović, *Historija*, 466; S. Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Beograd 1964, 67.

⁵ K. Jireček, *Istorija Srba*, I, 370—1; V. Corović, *Historija*, 473.

⁶ K. Jireček, *Istorija Srba*, I, 375.

⁷ N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle II*, Paris 1901, 449—51, 453—56, 459; K. Jireček, *Istorija Srba*, I, 379 i 380; K. Jireček, *Trgovački putevi*, Zbornik I, 235; K. Jireček, *Nastojanje starijih Dubrovčana oko raširenja granice*, Zbornik I, 312 i 313; V. Corović, *Historija*, 496, 498, 499, 505, 506; I. Božić, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*, Beograd 1952, 119; S. Ćirković, *Istorija*, 301, 305.

ugovoru stanovnici Novog izjednačeni su sa ostalim Hercegovim podanicima, te im je dozvoljeno da dolaze i trguju u Dubrovniku; izuzetak su predstavljali samo dubrovački građani koji su pobjegli u Novi. Sve se vraćalo na stanje od pre rata, tako da je Herceg i prema Dubrovniku uspeo da obezbedi uslove za razvitak svog Novog Grada. Promet solju i posebne Hercegovе ekonomske mere u Novom uopšte nisu bile ni pomenute.⁸

Kad su (1465) Turci zauzeli veći deo Hercegovine, koja je gravitirala ka Dubrovniku i Herceg-Novom, nastala je opasnost i za Hercegov grad na ulasku u Boku. Sredinom septembra glas o toj opasnosti dopro je i do Venecije, te je Republika naredila da se iz Kotora najhitnije uputi na novsku obalu jedna od lada stacioniranih u kotorskoj bazi, kako bi Novi uzela u zaštitu. Sam Herceg ponudio je Novi i druge svoje gradove kralju Matiji Korvinu, s tim da u zamenu dobije Zagreb i neke druge krajeve u Ugarskoj. Videći da se može desiti da Mađari dođu u Novi, Mlečani (krajem iste godine) ni od Hercega ni od kralja Matije nisu krili svoju želju da se dokopaju Novoga.⁹ Da efektivno pokaže svoje pravo u kraju oko Novoga, Matija Korvin je dubrovačkom monahu Aleksandru, svom povereniku u Dubrovniku, darovao izvesna imanja u donjoj Neretvi, Popovu, Trebinju ali i u Dračevici.¹⁰

Osetivši da se približava kraj i njemu i njegovoj državi, Herceg Stjepan je (februara 1466) ponudio Krilatom Lavu svoj deo Boke, tj. zapušten Risan i grad Novi sa tvrđavom i pristaništem; za ta dva grada trebalo je da primi ostrvo Drač i jednu kuću u Splitu ili kakvom drugom dalmatinskom gradu, kao i pravo stanovanja u Veneciji; ustupanje je trebalo da bude uslovno, tj. da se Herceg ponovo vrati u Boku ako bi se prilike popravile.¹¹ Od početnih pregovora o tome, međutim, nije se dalje otišlo.

Stjepan Vukčić je umro u Novom 22. maja 1466. Nasledio ga je mlađi sin Vlatko, s obzirom da je stariji Vladislav bio u sukobu s ocem, te je prišao Turcima a potom Mlečanima. Vlatko je najpre želeo da se osloni na napuljskog kralja Feranta, čija su dva poslanika stigla u Novi, pokazujući brigu ne samo za Hercegovog naslednika, nego i za Hercegovе gradove. O tome su Sinjoriju obavestili Hercegovа udovica Cecilija i kotorski knez, te su senatori u Veneciji odmah (16. avgusta) zamolili napuljskog poslanika u gradu na lagunama da upozna svog kralja s okolnošću da je Novi uvek uživao mletačku zaštitu i da Sinjorija zahteva da kralj Ferant ne dira u Hercegovе gradove. Da potvrdi navode o svojoj zaštiti No-

⁸ St. Novaković, Zakonski spomenici, Beograd, 1912, 247—51; S. Ćirković, Istorija, 306.

⁹ V. Corović, Historija, 577, 580, 583.

¹⁰ K. Jireček, Istorija Srba, I, 396.

¹¹ S. Ljubić, Listine X, 349; V. Corović, Historija 583—4.

vog, mletački Senat je sledeće, 1467. godine, poslao Hercegu, koji se nalazio u krajnjoj nuždi, žita za njegove gradove i veću količinu soli sa Krfa za novski trg.¹²

Borbe Hercega Vlatka 1467. godine s Turcima bile su više čarke nego pravi rat. U tim okršajima njegovim ljudima je uspelo da zarobe vojvodu Ahmeta i da ga dovedu u Novi.¹³ Iscrpivši sve druge mogućnosti, Vlatko se 1469. pokorio sultanu Mehmedu II, koji mu je ostavio u posedu Novi, Risan i još dva druga grada.¹⁴ U proleće 1470. ponovo su u Novome vođeni neki pregovori između Vlatka i Turaka.¹⁵ Zanimljivo je da su za vreme opšte otimačine na dubrovačkim granicama (do 1471), zajedno s Turcima, u toj pohari učestvovali i neki pojedinci iz Pod-Novog.¹⁶ Nešto kasnije, u odlučnoj 1482. godini opet će se javiti na dubrovačkim medama ropci iz Herceg-Novog,¹⁷ koji su Hercegovcima omogućavali lak pleni na račun Dubrovčana.

Proterivanjem iz Otranta Turaka, iskrcanih desantom i odmah po smrti sultana Mehmeda II, postavilo se pitanje turskog preuzimanja ostataka Hercegovine zemlje; tvrđava i luka Novoga mogla su predstavljati opasnost u slučaju zauzetosti novog sultana Bajazita na drugoj strani. Zauzeće grada na ulasku Boke bilo je povereno hercegovačkom sandžak-begu Ajazu. On je u novembru 1481. opseo Novi, u čijoj gornjoj kuli se nalazilo 400 Ugara, a u donjoj, bliže obali bio je sam Herceg Vlatko. Obavešten o opsadi, napuljski kralj Ferant je uputio u pomoć dve galije i jednu lađu s hranom, a ugarski kralj još hiljadu Mađara i Hrvata. Grad je mogao izdržati dužu opsadu, ali je Herceg Vlatko (neposredno pre 14. decembra 1481) odustao od borbe. Kada se ugarsko pojačanje već nalazilo na domak Novoga, Vlatko je pristao, po sporazumu sa Ajaz-begom, da preda Turcima svoju kulu i da s porodicom ode u Tursku. Donji grad je odmah poseo 2000 Turaka, a Ajaz je od Dubrovčana tražio i brodove za opsadu. Napuljske galije ispred Novog povukle su se sredinom januara. Borbe u Novom su završene 27. ili 28. januara 1482, kad je i gornja kula pala u ruke Turaka.¹⁸

¹² I. Božić, Mlečani prema naslednicima hercega Stjepana, Zbornik Filozofskog fakulteta VI—2, Beograd 1962, 114 i 117.

¹³ V. Čorović, Historija, 389.

¹⁴ Lj. Stojanović, Stare srpske povelje i pisma, I—I, Beograd, 1934, 275—77; V. Čorović, Historija, 591—2.

¹⁵ I. Božić, Dubrovnik i Turska, 183.

¹⁶ Historijski arhiv u Dubrovniku (u daljem tekstu: HAD), I am. for. XLII, 253' od 3. III 1471, žalba Ljubne Radovanove iz Smokovjenaca (Župa) protiv Matka Milatkovića. — O toj pohari vidi: B. Hrabak, Hajdučija Hercegovaca (1465—1530), Oslobođilački pokreti jugoslovenskih naroda od XVI do početka prvog svetskog rata, Beograd 1976, 12—15.

¹⁷ I. Božić, Hercegovački sandžak-beg Ajaz, Zbornik Filozofskog fakulteta I, Beograd 1948.

¹⁸ I. Božić, Dubrovnik i Turska, 213—15; J. Tadić, Nove vesti o padu Hercegovine pod tursku vlast, Zbornik Filozofskog fakulteta VI—2, Beograd 1962, 131, 134—37, 139.

III. NOVI U ŽIZI PRIVREDNE POLITIKE BOSANSKIH KRALJEVA I HERCEGOVAČKIH MAGNATA

Privrednu politiku Tvrtka I o izgradnji luka na Jadranu, kako bi se bosanska država oslobodila uvozno-izvoznog posredništva Dubrovčana, nastavio je i Stjepan Vukčić — Kosača. Svojim direktnim povezivanjem sa Venecijom i Firencem, on je u Novom ubirao znatne carinske prihode koji bi, inače, otišli u džep Dubrovčana, kako kod izvoza balkanskih sirovina tako i kod dovoza tkanina i drugih izradovina zapadnih zemalja. U istom smislu, čak da se oslobodi makaza cena između agrarnih i manufakturnih proizvoda, on je 1449. godine u Novom podigao radionicu za izradu tkanina. Takva politika dovela je do rata sa Dubrovačkom Republikom.¹ Rad na Vukčićevoj emancipaciji od Dubrovnika potvrđuju izričiti navodi o njegovoj nameri da se primoraju dubrovački trgovci da u njegovoj državi kupuju hranu i robu, odnosno da njegovi trgovci pred Dubrovnikom prodaju svoj espap, već saglasno carinskoj logici toga vremena. Črvac, vosak i druge skuplje artikle Herceg Stjepan želeo je da na monopolistički način sam izvozi u Veneciju, Firencu i drugde.²

Nastojanja da se ostvari ekonomska emancipacija nisu se pokazivala samo u Novom, nego i na ušću Neretve, i to ne samo u odnosu na Dubrovčane, nego i kad je reč o Mlečanima. Borbu protiv mletačke suprematije na donjoj Neretvi su čak energičnije vodili Dubrovčani. Kad je u pitanju Novi, Herceg Stjepan je vodio politiku suparništva prema Kotoru (koji se od 1420. godine nalazio u mletačkim rukama), nastavljajući Tvrtkovu politiku da se Novi razvije kao izvozno-uvozna luka.³ U jednom momentu (1439), kad se pokazalo da Dubrovčani uspešno sprovode represalije na račun trgovinskog prometa novske luke, koja se nije pokazala onako kako je to Stjepan Vukčić želeo, i kad je bilo jasno da su dubrovačke pozicije u Drijevima, na donjoj Neretvi, suviše uvrežene i jake, Stjepan je pokušao da se domogne Kotora i da od svog prokušanog dubro-

¹ K. Jireček, *Istorija Srba*, II (1952), 424. — U vezi s tim zanimljivo je gledište »Čak ni krupniji zahvati: Tvrtkovo zidanje Novog i otvaranje tržišta soli u ovom gradu; zatim, hercegovo podizanje radionice čohu i, još više, njegove korjenite mjere koje je poduzimao protiv Dubrovčana s ciljem da bez njihovog posredništva organizuje trgovinski promet, nisu imali trajnijih posljedica. Oni su samo izraz povremenih težnji za samostalnom ekonomskom politikom, koja se javlja u trenutno povoljnoj političkoj situaciji, te, kao takvi, ovi pokušaji nisu mogli postati protuteža dubrovačkom uticaju u bosanskoj privredi.« (D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961, 104—5).

² N. Iorga, *Notes et extraits* II, 473; K. Jireček, *Istorija Srba*, II, 424, nap. 2.

³ V. Forčić, *Nekoliko pogleda na pomorsku trgovinu Dubrovnika u srednjem vijeku*, *Dubrovačko pomorstvo*, Dubrovnik 1952, 161—2.

vačkog takmaca načini svoje glavno pristanište.⁴ Pokušaj, kako se zna, nije uspeo, te se Herceg ponovo vratio Novom.

Mlečani su i 50-tih godina XV stoleća sprovodili svoju hegemoniju u Boki Kotorskoj: kotorski carinici sudskim putem su naplaćivali carinu stanovnicima Novoga na robu koja bi bila unesena u Novi i zaliv, pozivajući se na zakonske odredbe Kotora.⁵ Takva carinska blokada Novoga od strane Mlečana prirodno je izazivala otpor Novljana.

Iako je novska luka morala biti zaštićena tvrđavom, Novi pre 1482. godine bio je otvoren trgovački grad a znatno manje strateški fortifikaciono uporište.⁶ Teško je pretpostaviti da je Stjepan Vukčić sledio i navodnu carinsku politiku Tvrtka I, kojoj je bio cilj da oslobađanjem taksa i carina na dovezenu robu privuče strane privrednike.⁷ Kad je reč o izvoznim artiklima, Herceg je uspostavio svoj carinski sistem i nije se odricao velikih carinskih prihoda.

Sporeći se ne samo sa Dubrovčanima nego i sa Mlečanima u svojoj ekonomskoj politici, Stjepan Vukčić ne samo u spoljno-političkim nego i u privredno-političkim odnosima, upirao je svoj pogled na zemlje koje su za takvu njegovu ekonomsku politiku bile neutralne i nekonkurentne. On je unapređivao poslovne kontakte svojih podanika sa prijateljskom Apulijom. Dovoz apulijskog ulja obavljan je kotorskim brodovima, kod kojih su kotorski carinici još lakše mogli da se pozivaju na carinske odredbe kotorskog Statuta.⁸ Novljani su opravdano težili da pojačaju svoje privredne dodire sa poluostrvom Lušticom, koje se prostiralo nasuprot njihovom gradu, odmah preko zaliva. Tu su oni napasali stada, prevozeći barkama Lušticana svoju stoku kad bi zapretila opasnost od Turaka.⁹ Bilo je Novljana koji su se sa svojim susedima u Luštici upuštali i u sitne pljačke putnika u Boki.¹⁰ Iako su kasnije mlinovi za žito i masline u Luštici služili samo za domaće potrebe,¹¹ ipak se može pretpostaviti da su Novljani

⁴ V. Čorović, *Historija*, 451.

⁵ Božidar Rupiće iz Novoga dovezao je u Novi i Boku ulja iz Budve, te je, na zahtev carinika Tripka Zaguri, 11. XII 1452. bio osuđen da plati 15 perpera i 7 groša carina (*Istorijski arhiv Kotora* — u daljem tekstu: IAK —, *Sudsko-notarski spisi* — u daljem tekstu: SN —, knj. XI, str. 1005).

⁶ I. Pušić, *Crteži galija u tvrđavi Kanli kuli u Herceg-Novome*, GPMK XIII (1965), 143.

⁷ U tom smislu vidi: M. Zloković, *Slovenska župa Dračevica*, 61—2.

⁸ I. Stjepčević — R. Kovijanić, *O pomorstvu Boke sredinom XV vijeka*, GPMK II (1953), 31.

⁹ IAK, SN XVI, 87 od 6. XII 1475 (spor oko naplate prevoznine od strane dvojice pomoraca Radiću iz Novog; spor je vođen u Kotoru).

¹⁰ Djunjo iz Ulcinja pojavio se na kotorskom sudu protiv zaostavštine pok. Alegreta iz Novog, koji je sa nekoliko Lušticana oteo u Boki neka Djunijska dobra (IAK, SN, XI, 918 od 15. VI 1453).

¹¹ M. Crnić, *Iščezava još jedno zanimanje — mlinarstvo, Boka IV*, Herceg-Noví 1972, 175.

u manjim količinama nabavljali brašno i ulje i na susednom poluotoku. Tu su oni istupali kao ekonomsko jači partner i širili svoj uticaj.

Kad je reč o opštim tendencijama privrednog rada Novljana, jednu značajnu i zanimljivu okolnost ne treba prećutati. Za jednu novu varošku sredinu, u kojoj je delovalo novo, uglavnom doseljeno siromašno starovništvo, pitanje obrtnog kapitala imalo je izuzetnu ulogu. Susedni Dubrovnik od 80-tih godina XIV veka već se za ljude iz bližeg i daljeg zaleđa afirmisao kao kreditor sitnih poslovnih ljudi. Novljani, međutim, osim izuzetno, i to tek od 40-tih godina XV stoleća nisu se zaduživali u prvom komšiluku, mada su to činili kasnije, u vreme turske uprave.¹² Štaviše i Dračevičani su bili retki gosti kod dubrovačkih prodavaca — kreditora.¹³ Od 1447. do 1449. jedino se u tri navrata zadužio za robu Vukašin Milavčić iz Pod-Novog, rodom iz Prače, na ukupnu vrednost od 62 dukata.¹⁴ U isto vreme ljudi iz Neretve, druge Hercegove zone alergične na opšte privredne odnose sa Dubrovnikom, bili su vrlo često gosti u gradu pod Srđem, uzimajući espap na kredit. Takvo poslovanje Neretvljana u Dubrovniku pokazuje sledeće godišnje iznose:¹⁵

Godina	Broj zaduženja	Iznos
1400.	3	769 dukata*
1401.	1	556 „ 1 18 groša
1402.	4	806 „ „ 3 „
1405.	1	643 „ „ 8½ „
1419.	16	1711 „ „ 6 „
1420.	10	943 „ „ 27 „
1421.	12	865 „ „ 31 „
1426.	9	524 „ „ 24 „
1427.	14	893 „ „ 10 „
1428.	13	730 „ „ 3 „

¹² Vidi: HAD, Deb. not. LI, 62'; LII, 58'; LIII, 86; LIV, 34 i 106; LXIV, 53, 128, 148'; LXVII, 198 i dr.

¹³ HAD, Deb. not. XIII, 303; XV, 123.

¹⁴ HAD, Deb. not. XXIII, 17; XXIV, 162'.

¹⁵ Uzeti su u obzir samo domaći ljudi a ne i dubrovački naseljenici. Ukoliko je reč o dvojici dužnika od kojih je samo jedan iz Neretve, uzimana je cela suma zaduženja, jer nije poznat odnos među poslovnim partnerima. Perperi su pretvoreni u groševe (dinare), a zatim su preračunati u dukate, prema važećem kursu te godine. Zvezdica kod ukupne svote označava nepotpunost konačne cifre koja se nije mogla izračunati zbog delimične oštećenosti dokumenata. Godine nisu redom iskazane ne zato što tada nije bilo zaduživanja nego stoga što nema za mnoge godine sačuvanih knjiga iz serije Debita Notariae. Kod 1420. godine nije uključen iznos od 1018 dukata jednog poslovnog čoveka svakako iz Neretve, ali bez izričite oznake.

Godina	Broj zaduženja	Iznos
1429.	20	884 dukata i 26 groša
1430.	11	824 „ „ 16 „
1431.	13	738 „ „ 26 „
1432.	9	480 „ „ 32 „
1433.	2	178 „ „
1434.	6	273 „ „ 24 „
1435.	2	61 „ „
1436.	9	519 „ „ 26 „
1438.	5	299 „ „ 8 „
1439.	2	141 „ „ 19 „
1440.	1	12 „ „ 30 „
1441.	5	269 „ „ 32 „
1442.	4	222 „ „ 31 „
1444.	3	127 „ „
1445.	2	124 „ „
1447.	7	600 „ „ 20 „
1448.	2	47 „ „
1449.	4	147 „ „ 28 „
1450.	1	25 „ „
1452.	2	38 „ „
1453.	2	103 „ „
1454.	2	45 „ „
1457.	1	40 „ „

Razloge nepojavljivanja poslovnih ljudi u kreditnoj trgovini Dubrovnika teško je racionalno ustanoviti. Ne bi moglo da se primi da je postojala zabrana o takvom zaduženju u Novom. Možda je zbog okolnosti da je Novi bio neka vrsta prestonice Hercega uticala da je u mestu bilo više ljudi sa većim pokretnim imanjem i da su oni kreditirali poslovne ljude svoga naselja. Izgleda da su neki doseljenici u Novi dobijali i kredite od Hercega. U svakom slučaju, bilo je nešto češćeg zaduživanja Novljana u Kotoru (mada je kaznena kamata sredinom XV veka bila u Kotoru 20%, a u Dubrovniku samo 10%).

U vođenju samostalne privredne politike i Tvrtku I i Stjepanu Vukčiću je mnogo smetalo što nisu imali svoje trgovačke flote. Postoji podatak da je još Tvrtko I kupio tri lađe u Veneciji, ali ta flotila očigledno nije bila dovoljna; sa posadom na tim brodovima

već je bilo lakše, jer su je dali pomorci iz susjednih krajeva.¹⁶ Tu prazninu su obično popunjavali pomorci susjednog Kotora. Samo u retkim situacijama Dubrovnik je pristajao (kao početkom 1474) da Kosačama ustupi brodski prostor za prevoz u Apuliju.¹⁷ Iz Apulije je, pored ulja, stizalo i žito.¹⁸ Na molbu Hercegovih poslanika, Sinjorija je 15. oktobra 1457. dozvolila da se hrana (izuzev soli) može iz svakog mesta mletačke države dovoziti u Novi.¹⁹ Taj dovoz takođe je ostvarivan mletačkim ladama. Na taj način je rešeno važno pitanje prehrane življa Novoga Grada.

IV. PRODAJA SOLI U HERCEG-NOVOM I TRVENJA S DUBROVČANIMA

Trgovina solju donosila je kralju, velmožama i gradskim komunama u srednjem veku velike prihode, te se mnogo pazilo na to da se spreči konkurencija otvaranjem novih trgova soli ili da se ne dozvoli konstrukcija novih solnih polja. Ograničenje broja trgova dobijalo je zakonsku snagu i pravo običaja posebnim ugovorima, zaključivanim između zainteresovanih strana. Tako je bilo i na delu jadranske obale od ušća Neretve do ušća Bojane, gde se samo na četiri mesta mogla prodavati so (Drijeva, Dubrovnik, Kotor, Sv. Srd na Bojani). Uvođenjem prodaje soli u Novom, Tvrtko I je pogazio taj ugovor i time izazvao stoletnu borbu sa susjednim Dubrovnikom. Želju Tvrtka I i Kosača da oslobode svoj uvoz i izvoz tuđeg posredništva Dubrovčani bi još mogli prežaliti, ali su u pitanju soli, koje je bilo vrlo konkretno pitanje i unosna stavka prihoda a ne načelno političko pitanje, odmah reagovali.

Već je rečeno da je posle izgradnje prvog utvrđenja u Novom otvoren Trg soli i da su već avgusta iste godine počele dolaziti lađe sa stranom solju. Kad je bio odbijen u nekom svom zahtjevu u Dubrovniku, Tvrtko I je otišao korak dalje, te je (posle 20. septembra 1382) zabranio svojim podanicima da so kupuju u Dubrovniku. Tek posle toga Tvrtko I je rešio da u Sutorini izgradi i solila, slana polja sa kojih bi se sakupljala so. Tek na veliko navaljivanje Dubrovčana da se poštuju izdate povelje, Tvrtko I je u listini koju je izdao Novom gradu (2. decembra 1382) ukinuo prodaju soli u Novom i dalju izgradnju solila. Tako je dobijeno moćno sredstvo da se Dubrovčani drže u škripcu.¹

¹⁶ G. Novak, Ratovi i bitke na Jadranskom moru, Pomorski zbornik I (jubilarni), 1962, 191.

¹⁷ V. Čorović, Historija, 599.

¹⁸ I. Božić, Dubrovnik i Turska 214.

¹⁹ Acta Albaniae veneta saeculorum XIV et XV, Josephi Valentini labore, t. XXIII, München 1976, pp. 273—4, № 6581.

¹ V. Čorović, Historija, 314—15. — Povelja od 2. decembra 1382: Lj. Stojanović, n. d., 83—5. — Na odluku je verovatno uticalo priključenje Drijeva Bosni: M. J. Dinić, Trg Drijeva i okolina u srednjem veku, Godišnjica Nikole Čupića XLVII, Beograd 1938, 125.

Dubrovčani su dobro znali da se Tvrtko I neće držati svoga pismenog obećanja, te su nastavljali akciju da se onemogući dovoz soli i vina iz Dalmacije u Novi Grad. Ugarska kraljica Marija, na njihovu molbu, zabranila je svojim podanicima u Dalmaciji i Hrvatskoj da dovoze so i vino pod Novi.² Posebni poklisari su (jula 1383) pošli u Zadar da porade da se zabrana dovoza soli i vina efektivno sprovede. Republiku je posebno pogađala Tvrtkova naredba kojom je vlasima — stočarima bilo zabranjeno da idu u Dubrovnik po so. U vezi s tim, kuriri s pismima su poslani ne samo bosanskom kralju nego i Tvrtkovom zapovedniku u Novom Grubaču, u vezi sa solju koja je jula 1383. istovarena u Novom i u Sutorini.³

U težnji da vodi samostalnu privrednu politiku, Sandalj je prodavao so u Sutorini i time je aktuelizirao stari spor sa Dubrovčanima. Da otupi oštricu sukoba, Sandalj je davao neka obećanja kojih se nije držao. Zato su ga (sredinom novembra 1397) Dubrovčani pismom podsećali na reč datu toga leta da se u Sutorini neće iskrcavati i prodavati so. Mada preduzeti koraci nisu odmah pokazali željeni rezultat, spor sa Sandaljem se polako stišao. Ipak, septembra 1411. Dubrovčani su molili Sandalja da kazni krivce koji su dopustili strancima da dovezenu so prodaju pod Novim.⁴

Za vreme Sandalja Hranića izgleda da je nađena nova formula za odnose između Novog i Dubrovnika o pitanju soli. Dubrovački analista J. P. Lukarević priča da je Sandalj dao u zakup dubrovačkoj vladi skalju i u Novom, gde su potom Dubrovčani slali velike količine soli.⁵ Biće da ni to rešenje nije bilo dugotrajno, jer je vojvoda Sandalj dobro spoznao svu korist solne carine, i to ne u svojim starim posedima (Novi, Neretva), nego dok je privremeno držao Kotor, ostvarujući prihod od 500 do 1000 dukata godišnje.⁶

S obzirom da se Herceg Stjepan odlučno vratio na Tvrtkovu politiku ekonomske emancipacije, Dubrovčani su opet, kao nekad, počeli da ometaju dovoz soli u Novi. Svojim žiteljima, pa čak i trgovcima iz zemalja aragonskog kralja koji su radili u Dubrovniku, dubrovačka opština je zabranjivala da snabdevaju solju Drijeva ili Novi, u kome je Herceg održavao svoj »kumerk«. Takvo ometanje Stjepan Vukčić nije zaboravio Dubrovniku. Na isti način, međutim, ponašala se i Venecija, koja je dovoz soli iz Apulije na istočnu jadransku obalu, a posebno u Novi i Drijevo, kvalifikovala kao krijumčarenje.⁷

² J. Radonić, *Dubrovačka akta i povelje*, knj. I, sv. 1, Beograd 1934, 118—9 (Budim, 11. IV 1383), 126—7 (8. V 1384).

³ M. J. Dinić, *Odluke veća*, I, 380, 334 i 338.

⁴ M. Gecić, *Dubrovačka trgovina solju*, 110.

⁵ G. P. Luccari, *Copioso ristretto degli annali di Ragusa*, Ragusa 1790, 140.

⁶ AAV XI (1971), p. 5, № 2502.

⁷ S. Ljubić, *Listine* X, 103, 121, 136—37, 335, 399—400; S. Ćirković, *Herceg*, 127; M. Spremić, *Dubrovnik i Aragonci 1442—1495*, Beograd 1971, 157, 24.

Kosača ne samo što je zabranio svojim podanicima da u Dubrovniku kupuju so, nego ni ljudima Ivaniša Pavlovića nije odobravao da u istom cilju prelaze preko njegove teritorije. U narušavanju stare prakse i ugovora o prodaji soli pošao je putem svoga strica Sandalja, te je ono malo soli, koje je skupljao sa starih polja u Sutorini, delio posadama svojih gradova, a za ostalo snabdevanje ponudio je Dubrovčanima da preuzmu prodaju soli u Neretvi u zakup uz plaćanje 10.000 dukata zakupničke premije.⁸ Novi je, izgleda, u tom aranžmanu imao da bude zaobiden.

Mletačka dokumentacija o Vukčičevoj prodaji soli u Novom takođe je rečita. Iako su Kotorani videli nelojalnu konkurenciju i u dovozu stranih vina, pšenice i ostalih žitarica, te mrsrih artikala iz oblasti preko mora (tj. Apulije), ipak im je za oko najviše zapinjao dovoz soli. Štaviše, i sami mletački podanici, lične koristi radi, donosili su u Novi žitarice i drugu hranu, na štetu mletačke državne kase. Na te tužbe Venecija je obavestila Kotor da je Stjepanu Vukčiću dozvolila dovoz u Novi hrane i druge robe, ne uključujući tu so; u tom smislu, glasilo je odgovor Sinjorije, dat Hercegovim poklisarima 26. oktobra 1452. i 10. novembra 1453. Dukal od 12. novembra 1455. bio je nešto određeniji: Hercegovim podanicima iz Novoga dozvoljavano je da iz bilo kog mesta mletačkog dominija mogu izvesti pšenice, vina, mesa i ulja, plaćajući uobičajenu carinu u tim mestima; so je i toga puta bila izostavljena iz spiska liberalizovanog prometa. Dukalom od 2. juna 1457. izričito je strogo zabranjen izvoz soli iz Bučve u Novi, navodno samo zbog štete koja se time čini carinskim prihodima. Godinu dana kasnije Novljani su označeni kao neprijatelji, čiji privredni rast treba ometati, i to, pre svega, zbog krijumčarenja soli koje se vršilo iz dana u dan i zbog toga što sprečavaju vlasima da svojim karavanima dolaze u Kotor, gde magacini soli ostaju bez mogućnosti prodaje. Novi je (jula 1458) primio krivicu što mletački majstori odlaze u Novi, gde rade na izgradnji solnih polja. I maja 1459. jedan dukal upućen Kotoru govorio je o šteti koja nastaje time što vlasii odlaze samo u Dubrovnik i Novi i tamo kupuju so, dok im kotorski trg ostaje po strani.⁹

Jedan zapis u arhivskoj zbirci »Senato da mar« pokazuje kako su vođeni pregovori sa poklisarima Hercegovim u Veneciji. Stjepan Vukčić je, najpre, tražio da mu se 600 dukata iz udela u carinskim prihodima Kotora, pošto mu se ne može dati u soli, isplati u Veneciji; u odgovoru mletački pregovarači naglasili su okolnost da karavani ne dolaze u Kotor da bi uzeli so. Izuzetno i ne držeći se starih odredaba, venecijanski senatori su se složili da se dozvoli

⁸ *Chronica ragusina Junii Restii item Joannis Gundulae, digessit Sp. Nodilo, MSHSM XXV, Zagreb 1903, 301 i 303 (1450).* — Vidi i: Gelcich-Thalóczy, *Diplomatium*, 499 (14. IV 1451); M. Dinić, *Drijeva*, 136.

⁹ G. Čremošnik, *Kotorski dukali i druge listine, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XXXIII—XXXIV, Sarajevo 1922, 166, 171—2, 181, 182—3, 187—88.*

izvoz u Neretvu 2.000 modija soli koja bi se izvezla sa Paga po ceni od 10 dukata; Venecija se nije složila i s tim da dva broda tarentskog kneza mogu dovući soli u Novi; ta bi dva broda — po predlogu Hercega — sa zastavom sv. Marka, sprovela jedna mletačka galija. Pošto je u tom smislu već dala objašnjenja Hercegovom sinu Vlatku, rečeno bi da bi dejstvo galije protiv pomenuta dva broda predstavljalo održavanje postojećeg pravnog stanja.¹⁰

Nekoliko dokumenata iz iste arhivske serije iz 1462. godine ukazuju na praksu Novljana u pogledu dobavljanja soli. S proleća te godine u luci Drača zadržan je jedan brod krcat solju sa lažnim ispravama, što je upućivalo na jasni slučaj kontrabanda. Kako je so bila namenjena Novom, upravnici (gubernatores) Novoga su u svojoj luci jednom kotorskom plemiću i nekolicini trgovaca oduzeli robu, rekavši da to čine zbog postupaka sa brodom i solju u Draču. Žaleći se iste jeseni na kotorskog kneza, koji je uzaptio brod na kome je so pripadala Hercegu Stjepanu, Herceg je Sinjoriji obrazložio da o kupovini soli postoje uredne isprave iz mesta gde je so kupljena; dodao je da na osnovu naredbe koju je izdao svojim plemićima, vlasni ne kupuju so u Dubrovniku, nego jedino u Kotoru, Novom, Neretvi, u Splitu i u drugim mletačkim gradovima.¹¹

Tako su se Novljani na razne načine dovijali da dođu do jevtine soli, na kojoj bi ostvarili bogatu zaradu, prodajući je hercegovačkim stočarima. Nekad im je i sam Herceg prećutno dozvoljavao da se nezakonito ponašaju prema mletačkim carinskim odredbama. Svoj značaj solnog središta Novi je održao i po dolasku Turaka, primajući, štaviše, administraciju u naplati solne carine za celi primorski pojas od Risna do Neretve.

V. MANUFAKTURA VUNENIH TKANINA U NOVOM I DOVOZ VUNE I MATERIJALA ZA BOJENJE

Vunene i svilene tkanine različite izrade i različitog broja tkačkih jedinica (širine) bile su najčešći artikali uvoznog-izvoznog trgovine i najbolje su održavale klasni karakter feudalnog društva. Potrošači uvoznih tkanina bili su ne samo feudalac i njegova porodica, sveštenstvo i vladajući dvor, nego i dosta široki slojevi grada, a u oblastima sa razvijenim robnonovčanim odnosima i imućniji elementi sela, razume se i zavisnog. Politika ekonomske emancipacije nije se mogla zamisliti bez manufakturnih radionica, bar nekih vrsta tkanina, koje bi se zatim nametale i drugim urbanim sredinama, ponekad i razvijenim, jer je glavni clemenat za tržišno pro-

¹⁰ AAV XXIII, 272—5, № 6581 od 15. X 1457.

¹¹ AAV XXIV (1977), 449—50, № 7203 (31. VIII 1462); p. 482, № 7240 (13. XI 1462).

bijanje takvih tkanina bila njihova niža cena. Tim putem pošao je oko 1420. godine Dubrovnik a samo jedan ljudski radni vek kasnije i novi Hercegov grad na ulasku u Boku.

Pomenuta radionica bila je podignuta početkom 1449. jer o njoj su Kotorari obavestili Veneciju već aprila te godine (siguran podatak postoji već 3. marta te godine). Prostorije su bile izgrađene u podgrađu, gde je bilo tekuće slatke vode, svakako u delu varoši gde su se nalazili trgovački magacini. Ne samo Kotorari, nego i Dubrovčani su primali te novine s mnogo žuči. Fabrikacija čohe privukla je mnogo sveta sa strane. Otvaranje radionica treba smatrati posledicom Hercegovih direktnih veza sa Firencem, koje su bile konstatovane još 1446. godine.¹

Pomenuta tkačka radinost javila se u Novom upravo u vreme kad su se Mlečani trudili da suzbiju prodor dubrovačkih tkanina na tržištu. Kotorari, zabrinuti da razvitkom Novoga njihov grad ne izgubi svaki značaj u široj oblasti Boke, tražili su intervenciju metropole. Mlečani, već u ratu sa srpskim despotom oko Zetskog primorja, nisu želeli da sukob prošire na Hercega, te su se ograničili na savete Stjepanu Vukčiću da odustane od svojih nauma. Možda je preterano mišljenje da je Herceg, podižući manufakturu tkanina u Novom, to činio, »s planom da konkuriše razvijenom dubrovačkom sukunarstvu«.²

Polu decenije posle pojave radionica u Novom, Kotorari su tražili od Sinjorije da i njima dozvoli da razviju tekstilnu radinost. Zahtev su ponovili i juna 1458. ukazujući na primer Dubrovnika i Novog i pozivajući se na Bosnu, Srbiju, Zetu i veliki deo Levanta kao na potencijalne kupce eventualnih njihovih tkanina. U svakom slučaju, razvitak Novog trebalo je zadržati ne samo zbog Trga soli nego i zbog tkačke veštine. Kad su se molbe Kotorana oko uvođenja manufakturne proizvodnje tkanina u njihovom gradu pokazale kao uzaludne, oni su tražili da se Sinjorija izjasni o uvozu stranog sukna, pre svega, dubrovačkog i novskog, na koje bi se plaćala carina od 10% vrednosti robe. Znači, Kotor je pokušao da bar kao trgovački posrednik, ako ne i kao proizvođač, vidi kakvu korist od tkačke produkcije u najbližem susjedstvu. Grad sv. Tripuna tražio je da Sinjorija interveniše i u sporu s Ankonom, kako bi se moglo zarađivati i na jeftinijim tkaninama iz papskih Maraka. Taj zahtev ponovljen je i juna 1463. godine kako bi gradska komora imala

¹ S. Ljubić, Listine IX, 304, 311, 329; N. Iorga, Notes et extraits II, 436; K. Jireček, Istorija Srba, I, 431 i 378; G. Cremošnik, Kotorski dukali, 166—67; St. Stanojević, Prva srpska fabrika, Iz naše prošlosti I, Beograd 1934, 155—60; I. Božić, Ekonomski i društveni razvitak Dubrovnika u XIV—XV veku, Istorijski glasnik 1/1949; S. Ćirković, Herceg, 122—28; S. Ćirković (Istorija, 294) pretpostavlja da je inicijator tkačke manufakture u Novom bio Roberto iz Riminija.

² I. Božić, Dubrovnik i Turska, 115—6.

prihoda od njihove prodaje tim pre što je mletački Senat izrazio spremnost da se Kotoru učini kakva provizija u pogledu tkanina.³ Sinjorija se (28. septembra 1462) složila da Kotorani mogu kupovati dubrovačke i novske tkanine, plaćajući 10% carine na uvoz ili provoz; kod prodaje bi morali — u Dalmaciji i Albaniji — pokazati potvrdu o naplaćenju carini, pošto bi u suprotnom bili prinuđeni da plate kaznu od 200 dukata.⁴

Tkanine iz Novog zaista su se probijale na kotorsko pa, izuzetno, i na dubrovačko tržište. Pominju se trube tih tkanina od 40 i 60 tkačkih jedinica (žica osnove). Ove druge prodavane su po 12 dukata, što znači da su bili jeftiniji od dubrovačkih istog broja jedinica. U pristupačnijoj ceni nalazila se i njihova moć prodornosti. Kotorani su za te »peče« davali vino (po 5 groša bačvu) i drugu robu, često u poslovnom trouglu, a ne u direktnoj razmeni.⁵ Jedna dubrovačka obveznica govori i o komadima od 70 i 50 tkačkih jedinica bojenih rujem, farbovikom (in coloribus de guado). Ona je predviđala vraćanje svote od 191 dukata u novskim tkaninama koje bi bile isporučene verovniku bilo u Dubrovniku ili u Novom. Dužnici, jedan Dubrovčanin i njegov sin, su, zbog nemogućnosti da isplate dug, otišli Hercegu i zaposlili se u njegovoj manufakturi. Na osnovu dubrovačkih arhivskih podataka izlazi da je novska manufaktura sigurno radila do 1462. a pojedini dokumenti pominju ove tkanine još 1464. i 1465. godine.⁶

Ne samo Dubrovnik nego i Venecija ometali su proizvodnju vunениh tkanina u Novom smetnjama u nabavci kvalitetnije vune iz Italije i drugih potrebnih sirovina. Dubrovački »oci« izdali su i naredbe koje su se ticale bojkota tkanina izrađenih u Hercegovom gradu.⁷ Dubrovačka vlada zatvarala je i kažnjavala svoje podanike koji bi dovozili vunu iz Abruci pod Novi.⁸ Ipak se dešavalo da su Dubrovčani naseljeni u Kotoru kupovali vunu od Kotorana.⁹ I 60-tih godina je mletačka Boka bila područje na kome su se Novljani najradije snabdevali kvalitetnijom uvoznom vunom. Prvog decembra 1461, naime, Sinjorija je odgovorila Hercegovom poslaniku da je saglasna da mletačke lađe, koje dolaze u Boku, prodaju vunu za potrebe Novog.¹⁰

³ G. Čremošnik, *Kotorski dukati*, 166—67, 182, 182—3, 197.

⁴ AAV XXIV, 465—6, № 7220 od 28. IX 1462.

⁵ IAK, SN, XI, 129 (7. IX 1458), 547 (13. VIII 1459).

⁶ I. Voje, *Sukno iz Hercegovcega*, *Zgodovinski časopis* XIX—XX, Ljubljana 1965—6, 181—5; I. Voje, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*, Sarajevo 1976, 101; S. Čirković, *Herceg*, 127—8; D. Roller, *Dubrovačko zanatstvo u XV i XVI stoljeću*, Zagreb 1951, 35—6.

⁷ S. Čirković, *Herceg*, 123, 128.

⁸ HAD, Cons. min. XIV, 189 od 19. I 1458; M. Spremić, *Dubrovnik i Aragonci 1442—1495*, Dubrovnik 1971, 24.

⁹ Maroje Orlačić je za 20 dukata kupio 3307 libara vune od Nikše Paltašića (IAK, SN, XI, 158 od 6. X 1453).

¹⁰ AAV XXIV, 333—6, № 7093.

U pogledu nabavke materijala za bojenje Dubrovčani su prema manufakturi uglavnom bili manje rigorozni, verovatno zato što je traženi materijal pokazivao najniži nivo bojadisarske veštine. Hercegu, koji je bio neposredni vlasnik tkačkih radionica, dubrovačko Veće umoljenih dozvolilo je (1456) da može kupiti znatnu količinu od deset miljara ruja (fabrovik, guado) i do dva miljara sapuna za ispiranje vune.¹¹ Herceg je u velikoj meri raspolagao crvcem (realgar), najskupljom tvari za bojenje, ali, kao ni Dubrovčani, njegovi majstori nisu znali da taj proizvod rudarstva pripreme kao boju.

Dubrovačkim senatorima bilo je poznato da u konkurentskom susednom gradu ima bojadisara njenih podanika. Najčešće među njima govori se o Matku Ratkoviću, kome je, kao dužniku, dvaput u toku 1460. godine davana dvomesečna propusnica da može doći u rodni grad i nagoditi se sa svojim verovnicima o načinu i uslovima otplate svojih dugova.¹² Taj mastilac, kao naseljenik Novoga, nabavljao je sirovine za svoj rad u Markama, kamo je jednom zemljaku slao novac; da ostvari svoja potraživanja od ovoga, Matko je imenovao u Kotoru svoga nećaka, takođe doseljenika u Novom, svojim punomoćnikom.¹³ Zanimljivo je da su Dubrovčani u sporu među sobom pravni lek tražili ne u svom zavičaju nego u mletačkom Kotoru, iako su u papskim Markama radije primali akte iz savezničkog Dubrovnika. Samostalno istupanje, pogotovo ne tako obimno i inicijativno, drugih vrsta zanatlija tekstilnog kompleksa iz Novoga nije zapaženo ni u Dubrovniku ni u Kotoru. Ta bi okolnost govorila da su farbari, kao najstručniji majstori u procesu proizvodnje uživali radnu i poslovnu autonomiju i da nisu bili u najamnom odnosu prema Hercegovom delovođi radionice, nego da su u vlastite zanatske radnje, pod određenim uslovima, verovatno sličnim onima u Dubrovniku, primali izrađene komade tkanina na bojenje.

Upravo kad se saznalo o postojanju i radu manufakture pod Novim, u Dubrovniku su donesene odredbe o zabrani tekstilnim zanatlijama da rade na strani. U uredbi od 18. marta 1449. (stav 11) naređivano je da Dubrovčani pa i stranci koji žive u Dubrovniku i bave se tkačkim zanatstvom, bilo samostalno ili preko kakve druge osobe kao preduzimača, ne smeju ubuduće da odlaze bilo u koje mesto sveta, osim u Italiju, gde bi obrađivali vunu; za prekršioce predviđana je kazna od četiri godine tamnice i pet godina oduzimanja prava na rad u Dubrovniku. Tačno godinu dana kasnije (17. marta 1450) Hercegovom predstavniku Petroju Ljutiću nije odobreno da za 20 dukata kupi stvari koje su potrebne za bojenje tkanina. Tada je određeno i to da se ne sme pustiti da se tkanine izrađene na istočnoj jadranskoj obali od Drača do Istre unose

¹¹ HAD, Cons. rog. XIV, 201.

¹² HAD, Cons. min. XI, 159', 161'.

¹³ IAK, SN, XI, 99 od 30. VI 1458.

u Dubrovnik da bi tu bile bojene i uopšte kao roba finalizirane i da bi im se udario proizvodni žig sv. Vlaha, tj. da bi se označile kao dubrovačka rukotvorina.¹⁴ Kao što se vidi, radionica u Novom u prvo vreme je upravo muku mučila sa bojenjem, najfinijom operacijom u fabrikaciji tkanina, nemajući ni dovoljno kvalifikovanih majstora i sirovina za bojenje. Karakterističan je i pokušaj da se vlastiti proizvod poturi pod tuđim fabričkim znakom. Kasnije, od 1456. do 1460. godine, pomenute stroge odredbe nisu više primenjivane u Dubrovniku, jer su stvari dobile prave konture i uspostavljeni su i u proizvodnji i na tržištu realni odnosi.

Manufakturna izrada tkanina u Novom nije isključila promet tkanina u Hercegovoj oblasti. Sam Herceg kupovao je bolje tkanine na strani, ili tačnije te su tkanine donosili u Novi dubrovački trgovci, često po odluci same dubrovačke vlade, utvrđujući cene prema proceni vrednosti a ne prema tržišnim cenama.¹⁵

U svakom slučaju, ova bar 13-godišnja proizvodnja tkanina u Novom ne može se označiti kao kakav promašaj, kakvo mišljenje zastupaju neki naučnici.

VI. VAROSKA ZANIMANJA STANOVNIŠTVA U NOVOME

Kao sasvim novo naselje, Novi je svoje prve stanovnike dobio od doseljenika koji su došli iz Boke i dubrovačkog područja, a kasnije i sa drugih strana. Imigracija se isplaćivala, jer su sticane veće građanske slobode a i unosnija zarada bila je obezbeđena. Novi trg i luka privukli su znatan broj poslovnih ljudi — trgovaca, pomoraca ali i zanatlija. Brodari i trgovci, naročito iz mletačke Dalmacije i Kotora, najpre su se privremeno, poslom, nalazili u Novom Gradu, ali treba pretpostaviti da su se neki tu kasnije i trajno naselili. Kada se naselje razvilo kao urbani centar, najviše su bili traženi majstori pojedinih zanata.¹

Doseljenikâ je bilo i iz užeg Hercegovog i uopšte hercegovačkog područja. Osobito sirotinja u vreme gladnih godina (na primer 1454. i 1455) pritiskala je ne samo Novi nego celu obalu od Krajine u Neretvi do Boke, tražeći od dubrovačke vlade da ih prebaci u Apuliju.² Ima nekoliko primera doseljenika iz Bosne,

¹⁴ Ispis u I kutiji prepisa Branimira Truhelke (HAD), br. 3 — »Ars lanæ — XV saec.«.

¹⁵ HAD, Cons. min. XIV, 81', od 12. II 1456.

¹ U tom smislu: Đ. Milović, Herceg-Noví kao pomorsko-trgovački grad, GPMK V, 13—4; T. K. Popović, Herceg-Noví, Istorijske beleške 1382—1797, Dubrovnik 1924, 15 i 16; M. Zlokočić, Slovenska župa Dračevica, 60, 61—2, 69.

² K. Jireček, Istorija Srba, I, 429—30; S. Cirković, Herceg, 215, 219—20; M. Spremić, n. d., 200 i 291.

Srbije i Zete: Vukašin Milavčić iz Prače³, zlatarski majstor iz Novog Brda Andrija,⁴ Medoje Mrdenović iz Zete, specijalizovani trgovac — uvoznik vina.

Migraciona kretanja ipak su najviše bila povezana sa Kotorom, gde je i najveći broj sitnih poslova upućivao Novljane i gde su oni obično tražili i pravdu s poslovnim partnerima izvan svoga grada.⁵ Kotorani i drugi koji bi prešli u Novi obično bi se beležili u sudsko-notarske knjige Kotora u vezi s imenovanjem punomoćnika koji su imali zadatak da im posvršavaju kakve poslove, kao dužnici ili kod nalaženja arbitara u sporovima.⁶

Pored mornara, zanatlija i drugih naseljenika sa dubrovačke teritorije, bilo je pojedinih Dubrovčana u Novom koji su se bavili posebnom vrstom poslova. Takav je bio Benko Gojčinović koji se koristio dovozom proizvoda rudarstva u Hercegov grad, pa je u jednom slučaju (1459) prodao jednom Kotoraninu olovo za so,⁷ što se dugo vremena praktikovalo u njegovom rodnom Dubrovniku. Zbog utovara olova u Novom, u taj su grad dolazili i neki katalonski trgovci, na primer, jedan iz Tranija.⁸ U svakom slučaju, doba punog rascvata trgovine i uopšte privrednih aktivnosti treba vezati za pojavu suknarstva, pa za vreme do pada Bosne pod osmanlijsku vlast, kad su za neko vreme karavani iz Bosne ređe silazili na more. Posle godine 1463. teže se nalaze primeri poslovanja Novljana u velikom trgovačkom i finansijskom susednom središtu Dubrovniku.⁹ Pred ulazak Turaka u Novi i Risan, kao i u slučaju Skadra, Meduna i Podgorice, jedan deo življa tih gradskih naselja je pobegao.¹⁰ Seoska sirotinja Dračevica pozitivnije je primila Turke, jer su je oni oslobodili feudalnih stega ranijeg vremena i dali joj mogućnost pljačke dubrovačkog i mletačkog područja.

Stanovništvo se nije kretalo samo u pravcu Novoga, nego i iz Novoga u Kotor. To posebno vredi za mornare, kojima mala

³ HAD, Deb. not. XXIV, 20 i 162' (1448—9).

⁴ HAD, Lam. for. XLVII, 60' i 65 (1470).

⁵ IAK, SN XI, 209 i 332—3 (1458—9); Stjepčević — Kovijanić, Hranici i Kosače u kotorskim spomenicima, Istorijski časopis V (1954—55), 318. — Vino je dovozio iz Kotora.

⁶ Neki primeri: IAK, SN, VI, 283 (Novljanin, kreditor Kotoranina), 685 (Novljanin dužnik, 1439); XI, 112 (kotorski arbitar Dubrovčaninu naseljenom u Novom, 1458); XIII, 337 (Novljanin dužnik, 1473); XIV, 50 (Kotoranin drvodelja u Novom, 1473); XVII, 205 (Kotoranin naseljen u Novom svakako i pre 1487, kad se izričito pominje); R. Kovijanić, Jedrenjaci kotorske luke 1461—1470, GPMK XV (1967), 35 (Ostoja Sirković, dužnik, 1469).

⁷ IAK, SN, XI, 454 (Kotoranin Radelja Novaković, četiri milijara olova po ceni od 16 miljar). O izvozu olova preko Novog vidi: Cirković, Herceg, 76.

⁸ B. Hrabak, Prošlost Pljevalja po dubrovačkim dokumentima do početka XVII stoleća, Istorijski zapisi 1—2/1955, 24.

⁹ Vidi, na primer, razrešnicu poslovanja Radosava Barića i njegovog sina od 2. maja 1480 (HAD, Div. canc. LXXX, 64'—5).

¹⁰ Istorija Crne Gore, knj. III, t. 1, Titograd 1975, 504 (M. Vasić).

trgovinska flotila u Novom nije pružala dovoljno zarade. Ti mornari su bili po pravilu bivši siromašni seljaci iz Dračevice.¹¹

U Novome se lepo razvilo i zanatstvo, čije su usluge bile potrebne sve brojnijem varoškom stanovništvu. Sačuvani su podaci o dva kovača, rodom Kotorani, i o jednom majstoru okloparu iz Lastve.¹² Pored Lastvoanca Vlaha Petrijevića, u Hercegovoju radionici za izradu oklopa (1451) bio je angažovan i Dubrovčanin Maroje Orlačić,¹³ verovatno kao dobavljač sirovina. Treba pretpostaviti da je uz radionicu za pravljenje oklopa postojala i kakva radionica za opravku brodova, jer je te popravke teško mogao preduzimati pojedinačni zanatlija. Poznat je Milceta marangun, rodom iz Kotora.¹⁴ Možda su u radionici oružja izrađivane i strele, jer je drvo za njihovu izradu iz Vrsinja (između Novog i Konavala) bilo dosta poznato te je čak i izvoženo.¹⁵ Viši standard života Hercegovog dvora i stanovnika Novoga pokazuje prisustvo zlatara; izričito se pominju Branko Stjepanov (1451) i Andrija iz Novoga Brda (1476); ovaj posljednji izgleda da je primao prečišćeni i iskovan plemeniti metal iz Dubrovnika.¹⁶

Budući zanatski majstori Novoga u znatnom su se broju školovali u susjednom Dubrovniku. Za razliku od drugih hercegovačkih oblasti, iz Novoga i Dračevice dečaci nisu odlazili u pomenuti grad da bi obezbedili životnu egzistenciju, nego da stvarno ovladaju veštinama, te su se, slično kao mladići iz bosanskih rudarskih središta, vraćali po naukovanju u zavičaj, dok su njihovi hercegovački drugovi obično ostajali u gradu pod Srđem. Zhog mogućeg zaposlenja u Novom, Dračevićani su bili kao šegrti ređi u Dubrovniku od Trebinjaca i Popovljana, a u redovima posluge ih uopšte nije bilo. Zanimljivo je da ih ne nalazimo ni na lađama kao »male«, što znači da zanat pomoraca nisu izučavali u gradu u severnom susedstvu. Krajem XV i prvih godina XVI veka jedini šegrti sa strane kod dubrovačkih mastilaca bili su Dračevićani; to bi sve-

¹¹ IAK, SN, VI 291 i 401 (1438); I. Stjepčević — R. Kovijanić, O pomorstvu Boka sredinom XV vijeka, GPMK II (1953), 9 i 11 (poslovne veze Luke Pautina i Sandalja i dr.; R. Kovijanić, Jedrenjaci kotorske luke 1451—55. godine, GPMK XIII, 21 (tri Dračevićana) i XV (1967), 35.

¹² M. Zloković, Slovenska župa Dračevica, 69.

¹³ G. A. Škrivanić, Oružje u srednjovekovnoj Srbiji, Bosni i Dubrovniku, Beograd 1937, 172; C. Fisković, Dalmatinski majstori u srednjovekovnoj Bosni, Radovi sa simpozijuma »Srednjovekovna Bosna i evropska kultura«, Zenica 1973, 178; S. Čirković, Herceg, 124; Đ. Petrović, Uloga Dubrovnika u snabdevanju srednjovekovne Bosne oružjem (XIV—XV vek), »Srednjovekovna Bosna«, 72.

¹⁴ IAK, SN, XIV, 50 od 4. X 1473.

¹⁵ K. Jireček, Važnost Dubrovnika u trgovinskoj povijesti srednjega vijeka, Dubrovnik 1915, 36 i 85; D. Roller, n. d., 116.

¹⁶ IAK, SN, XI, 494 (punomoćnik Bartolomea Kontarinija u odnosu na Branka Račića iz Novoga); HAD, Lam. for. XLVII, 60', 65 (pokušao je da se čak i oružjem obračuna sa Dživojem Petrovićem, iskivačem zlata iz Dubrovnika).

dočilo da se još i tada taj zanat izuzetno cenio u Novome. Iz vremena turske uprave u Novome Dračevićani su veoma često u Dubrovniku izučavali obučarski zanat, a svakako ih je bilo i među ćurčijskim majstorima, jer su se tom zanatu vrlo naglašeno posvećivali svi Hercegovci. Kod brodograditelja i obrađivača metala ih u Dubrovniku nije bilo.¹⁷

Nema podataka o stalno naseljenim lekarima i apotekarima u mestu. Pored dubrovačkih lekara, u Novi je ponekad dolazio i kotorski lekar Georgije Span, rodom iz Lješa.¹⁸

Od zaposlenih koji nisu manuelno radili treba pomenuti pisara; pisar Simeon Mihailović iz Novoga radio je kasnije kao pisar kotorskog kneza Damjana Bolice (1391).¹⁹

Zanimljivo je pitanje o verskoj pripadnosti žitelja Novoga i njegove okoline. Najstarije stanovništvo Sutorine, sudeći po imenu »Irina« koje se nalazilo u samom imenu lokaliteta, gajilo je kult grčke svetice,²⁰ te je svakako bilo pravoslavno. Kada se početkom zrelog srednjeg veka u Bosni i Srbiji javilo bogumilstvo kao ideološki izraz otpora feudalizaciji, njegovi tragovi su se mogli ustanoviti i u Boki i Dračevici.²¹ U samom gradu većina doseljenog stanovništva nesumnjivo je bila katoličke konfesije. Oni Hercegovci koji su dolazili sa Hercegom u Novi Grad bili su pravoslavni. Čini se da je Herceg Stjepan forsirao pravoslavlje. Dubrovčani su u znak prijateljstva 1474. godine izgradili Hercegu Vlatku crkvu u Novom.²²

VII. ORGANI VLASTI U NOVOME KAO PRESTONOM GRADU HRANIĆA I KOSACA

Vojvoda Sandalj Hranić često je boravio u Novome, naročito zimi.¹ Sandaljeva udovica stalno je živela u primorskom gradu.² Stjepan Vukčić je redovno dolazio da zimu provede u svom

¹⁷ B. Hrabak, Momci iz Hercegovine, na više mesta.

¹⁸ Kovijanić — Stjepčević, Kulturni život staroga Kotora (XIV—XVIII vijek), Cetinje 1957, 8 i 24. — Sredinom XVI veka jedan Novljanin učio je u Dubrovniku apotekarski zanat i odmah je pokazao veliki uspeh u naukovanju (B. Hrabak, Momci, 53).

¹⁹ R. Kovijanić, Koterski kneževi u doba samostalnosti, Istorijski zapisi br. 1—2/1957, 143.

²⁰ K. Jireček, Hrišćanski element u topografskoj nomenklaturi balkanskih naroda, Zbornik I, 478.

²¹ Šp. Kulišić, Tragovi bogumilstva u Boki Koterskoj, Spomenik SAN CV (1951), 43.

²² C. Fisković, Naši graditelji i kipari XV i XVI stoljeća u Dubrovniku, Zagreb 1947, 47.

¹ Objavljeni mletački dokumenti beleže njegovo prisustvo u Novom početkom maja 1405 (AAV III, 466 — 8, № 1121) i januara 1411 (AAV VI, 104—5, № 1627).

² S. Čirković, Herceg, 18 (1435).

gradu na ulasku u divnu Boku.³ Tu je on dočekaao svoje posljednje dane i smrt.⁴ Ženidba njegovog nasljednika Vlatka takođe je obavljena u istome gradu (1466).⁵ Vlatku je u Novi upućivano poslanstvo i 1469. godine.⁶

Dračevica i Novi nisu imali zajedničke nego posebne organe vlasti. Dračevicom, kao i drugim župama u Hercegovini, upravljali su župani. To je 1420. godine bio neki Stjepan. Sredinom XV veka, kao i u drugim lokalnim celinama Hercegovine, pominju se vojvoda, kao predstavnik vladara, i knez, kao predstavnik lokalne samouprave. U Dračevici su u to doba zabeleženi vojvoda Gojko Sladanović, knez Vuk i knez Vladoje Novaković.⁷ Župani su se, na primer, u Trebinju, održali sve do prvih godina turske vlasti. Treba pretpostaviti da je župan Dračevice (koji je svoje sedište verovatno prebacio u Novi) dočekaao nove gospodare Osmanlije. U XIV veku zapovednik tvrđave u župi zvao se Čefalija. Takav je, primećuje, postojao u susednim Konavlima (1371),⁸ a takav je sigurno egzistirao i u Dračevici, ako ne drugi a ono zapovednik tvrđave u Novome (1391).⁹

Nosioci lokalne vlasti u gradu i varoši Novome bili su knez (comes loci) i vojvoda, kao Hercegov namesnik.¹⁰ U prvim mesecima turske uprave u Novome se pominje knez Radoje Bogdanović; bio je to iskusan čovek, kome je Herceg Vlatko pre toga poveravao diplomatske misije.¹¹ Prema jednom mišljenju, s obzirom da je Novi od 1382. stvarno bio administrativni centar Dračevice, oba paralelna zvanja (knez župe i grada, vojvoda župe i grada), mogla je nositi ista ličnost.¹² Taj primamljiv zaključak ipak nema potvrde u dokumentaciji.

Knez varoškog naselja i župan izdavali su isprave i vodili su prepisku. Novi je imao svog »zakletog« gradskog notara. To bi značilo da je postojala i gradska kancelarija, čije knjige i akta

³ S. Ćirković, *Herceg*, 43 (1440), 57 (januara 1442), 96 (februara 1447), 112 (1449), 115 (februara 1450).

⁴ S. Ćirković, *Istorija*, 336; V. Ćorović, *Historija*, 585; *Annales ragusini anonymi item Nicolai de Radnina, digessit Sp. Nodilo*, MSHSM XIV, Zagreb 1883, 68.

⁵ *Annales ragusini anonymi*, 68, 263 (Ragnina, 1467).

⁶ HAD, Cons. rog. XX, 114, 114', 116', 117, 117', 118, 120, 122', 123', 124, 124', 133', 130', 175'.

⁷ M. J. Dinić, *Humsko-trebinjska vlastela*, 75—6; HAD, Cons. rog. XI, 2' od 16. VIII 1448 (knez Vladoje); S. Ćirković, *Herceg*, 110, 111. — Knez Dračevice: HAD, Cons. rog. XII, 87 (1451).

⁸ *Monumenta ragusina* IV, 124—5.

⁹ S. Ćirković, *Istorija*, 169—70.

¹⁰ HAD, Cons. rog. XVI, 112', od 5. III 1460.

¹¹ HAD, Cons. rog. XXIV, 94' od 25. VII 1482; I. Božić, *Dubrovnik i Turska*, 207.

¹² M. Zloković, *Slovenska župa Dračevica*, 70.

nam, na žalost, nisu sačuvani.¹⁴ Treba pretpostaviti da su postojali i časnici kao i u drugim primorskim gradovima — sudije, auditor, kastelan i članovi kakvog tela (veća) kao kolektivnog upravljača grada i klasnog predstavnika najjačih rodova u mestu.¹⁴ Ovim gradskim funkcionerima treba pridati zapovednika flote (nekoliko brigantina koji su obavljali i poštansku službu, četiri galije), koji je verovatno bio u isto vreme i starešina pomorske baze, tj. lučki kapetan.¹⁵ Rukovodiocima u gradu treba pribrojati i delovođu tkalnice i zakupnika carinarnice.

Pored pomenutih i pored vlastele sa Hercegovog dvora ili i iz Dračevica u red starešina treba staviti i verske poglavare — pravoslavnog mitropolita i bogumilskog »gosta«. U vreme smene vlasti 1466. godine (i kao svedoci pri pisanju zaveštanja II Hercega Stjepana) to su bili mitropolit David i poznati gost Radin.¹⁶ Mitropolit David napustio je Novi 1470. godine.¹⁷

Tako se u stalnoj borbi za ekonomsku samostalnost i privredno izrastanje (izgradnjom solnog trga, manufakture tkanina i oružja, uvećanjem brodogradnje, privlačenjem trgovačkih karavana i proširenjem pomorske trgovine, uspostavljanjem pojedinih zanatskih radnji) razvijao i sam Novi, neminovno postavši svedok političkih odnosa cele feudalne države Hranica i Kosača naročito sa susednim Dubrovnikom i stalno prisutnom iako udaljenom Venecijom. U toku tačno jednog stoleća Herceg-Novi se razvio u pravi grad, čije su fortifikacije branile privredni rad njegovog varoškog življa raznih profesija. Predstavljajući i upravno i crkveno središte, pa čak imajući i svoga sveca (čije su svetkovine bez sumnje doprinosile kulturnom i socijalnom zblizavanju različitih slojeva stanovništva), — Novi je ispunjavao sve uslove da se mogao smatrati gradom (civitas) u zapadnjačkom smislu reči. Takvih gradova, ako nisu bili isključivo katolički, jedva da je bilo u jadranskom basenu. Svojim stoletnim razvitkom Novi je obezbedio sve uslove da se pod novim gospodarima razvije i u važan vojno-pomorski punkt, dalje razvijajući i svoju trgovinsku komponentu.

¹⁴ S. Ćirković, Herceg, 1.

¹⁴ M. Zloković, Slovenska župa Dračevica, 70.

¹⁵ S. Ćirković, Herceg, 10—13; Zloković, Dračevica, 70—71 i 72.

¹⁶ HAD, Test. not. XIX, 164—4' od 29, V 1466; Lj. Stojanović, Stare srpske povelje i pisma I—2, 90—2.

¹⁷ Veljan Trpković, Pad Hercegovine, Beograd 1965, 73 (neobjavljeni rukopis doktorske disertacije).

Summary

HERCEG-NOVI DURING THE RULE OF BOSNIA-HERZEGOVINA (1382 — 1482)

Dr Bogumil HRABAK

Herceg-*Novi* was erected in 1382 by Bosnian King Tvrtko I in order to escape the commercial mediation of Dubrovnik. He also erected the town Brštanik on the Neretva with the same purpose. At once a salt market was opened near the fortress, salt fields were made to collect salt and a port was built to unload salt, wine, grain and other necessities.

Those political events which dealt with Herzegovina and Dubrovnik were reflected in Herceg-*Novi*. In particular because the sale of salt in Herceg-*Novi* became a cause of constant friction with Dubrovnik. Vojvoda (the governor) Sandalj Hrančić and Herceg (the duke) Stefan Vukčić would temporarily accept the reasons of Dubrovnik and stop the sale of salt, but their permanent aim, was after all, the same as that of Tvrtko I. They were compromising by renting the rights for sale to the inhabitants of Dubrovnik, or by giving permission for it only to the foreigners, and so on. There were several attempts to take over Herceg-*Novi* by both the Venetians and Dubrovnik, and the king of Hungary, as well as the king of Aragon, tried to prevent their enemies to do so. The most suitable connections for Herceg-*Novi* were those with Apulia and Zeia. It is interesting that the inhabitants of *Novi*, mostly poor immigrants, rather purchased goods on credit in Kotor even under worse conditions, than in the neighbouring Dubrovnik; it is likely that people from herceg's court gave money on loan.

In the beginning of 1449 Herceg Stefan founded a woolcloth manufacture. Better sorts of wool were imported from Apulia and dyestuff from Ancona and Dubrovnik. Dyers were more independent than the other textile workers, and they were by origin mainly from Dubrovnik. The cloth from Herceg-*Novi* got through onto the market of Kotor and even Dubrovnik thanks to its lower price. This production continued up to 1462, or may be a year or so longer.

The first city inhabitants were prevailingly immigrants from Kotor and Dubrovnik, consequently Catholics. The future craftsmen of Herceg-*Novi* were educated in Dubrovnik. The sailors came from the poor village of Dračevica.

Herceg-*Novi* was the capital of the Hrančić and Kosača families, where they stayed, in particular over the winter. Besides the chief of *župa* (county) Dračevica, *župan*, and the commander in chief of the fort called *čefalija*, there was *knež* (an elected local chief as a selfgoverning element) and *vojvoda* (the governor, as the representative of the sovereign). Church authorities were: the Orthodox metropolitan and the Bogumil «*gost*». With its fortification, population of different professions, as a government and church centre, with even a saint patron St. Stefan, Herceg-*Novi* had all the attributes of a West-European «*civitas*».

ЈЕДНО НАСЕЉЕ ХЕРЦЕГНОВСКЕ ОПШТИНЕ У XVIII ВИЈЕКУ МОЈДЕЖ ПО ДОКУМЕНТИМА АРХИВА ХЕРЦЕГ-НОВОГА

Историјска прошлост свих наших крајева, па и овога, била је бурна, тешка и промјенљива. Крај XVII и читав XVIII вијек је веома немиран временски период. Олааском Турака из херцеговског краја остаје незнатан број старосједилачког становништва, а настаје читава „сеоба народа“ ка овим крајевима, из Херцеговине и Црне Горе.¹

Све досељене породице, којих је било око 360, нијесу одмах имале стално мјесто боравка. По наредби генералног провидура Молина, 1689. године одређена су слиједећа села за насељавање дошљака: Мокрине, Мојдеж, Жлијеби, Пријевор и Брајковина (дио Пода).²

Увидом у документацију Архива Херцег-Новог живот у свим насељима херцеговске општине текао је мање-више подједнако, јер су им географски, историјски и друштвени фактори били заједнички.

Нашу пажњу, овом приликом, привукло је село Мојдеж, јер је једно од најстаријих насеља у овом крају; једно од нај-

¹ У току морејског рата (1684—1699), нарочито после заузећа Херцег-Новога (1687), Млечани су заузели велики дио Херцеговине, те им је народ пришао и помогао у борби против Турака. Миром у Карловцима Венеција губи сва освојена мјеста у Херцеговини, а народ се повлачи заједно са војском и Херцег-Нови и околна постају главни насељенички крај који су напустили Турци. На одређивању граница ратна је млетачко-турска комисија пуна три године. Но то није последње разграничење између ове двије државе. Исто тако, пуна три године на истој територији ради комисија за одређивање граница после рата 1714—1718, који је такође вођен између ове двије велике силе.

² Др Глигор Станојевић, Први катастар херцеговског краја из 1702. године, „Гласник Цетинских музеја“, Цетинје, 1974, стр. 130.

већих не само по броју становника него и по површини, привредно развијено због обиља текућих вода, које су омогућавале рад бројних млинова; затим, налазило се на граници Млетачке Републике и Отоманског царства, а у њему се налазе и остаци једног споменика културе који је скоро заборављен.

На територији данашње херцеговске општине, поред Жвиња, Мокрина, Св. Стефана (Сушћепан), Кута, Бијеле и Крушевица постојало је и село Мојдеж.¹

Први спомен села Мојдежа датира 8. VIII 1417. г. »de Moises de Draceviza«.²

Од првог помена овог насеља, почетком XV вијека, до доласка Млечића, за сада не располажемо документацијом, али можемо са сигурношћу тврдити да је дијелио судбину сусједних насеља која су од пада Босне била под турском влашћу,³ до доласка Млечића и у овај крај Боке.

Од Игала, пола сата хода, долази се до првих кућа Мојдежа. Село се дијели на више засеока: Ковачи, Миокусовићи, Подпланина.⁴

Мојдеж је село са највећим бројем извора живе воде у овом крају: Извори су: Глоговац, Ловац вода, Тртор, Оштро зуб, Жљобеник, Гучина, Подкучје или Зорића вода, Доња вода, Војинова вода, Дубочњак, Милића вода и др.⁵

У документима Архива Херцег-Новог за период о коме је ријеч, налазимо на ове земље — локалитете у Мојдежу: Музге, Синдиковина, Под шипак, у Челима код св. Недјеље, Кослановина, Зљетеница, Годјак, Жукова главница, Мамуд Башић и Под Кук.⁶

¹ М. Динић, Земље херцега св. Саве, Глас СКА, књ. 182, Београд, 1942.

² Др Гавро Шкриванић, Именик географских имена средњовјековне Зете, Титоград, 1959. г., стр. 80. М. Динић погрешно је навео 1418. г. а касније тако пренео и Г. Шкриванић.

³ Накићеновић Сава, Антропогеографска студија „Бока“, Насеља српских земаља, књига IX, Београд, 1913. Накићеновић каже: „Нити се памти да је икад Турчин оваје станао“, што се не би могао прихватити и што побија и сам назив Турска кула — рушевина у Мојдежу као и још један податак, од више њих којима располажемо; 1726. г. млетачке власти издале су налог сељанима Мојдежа да не дирају у земље које држи Стијешан и Никола Зишанчић, а које су биле својина Мехмед-аге Гојзибашића. (Архив Херцег-Новог, Политичко управни Млетачки архив (АХ ПУМА), фас. LXXXIV, лист 25.

⁴ Накићеновић наводи да се за вријеме млетачке управе село звало и Под планина што се не може никако прихватити, јер у свим документима изричито се говори о Подпланини као дијелу села Мојдежа. Милутин Радојевић, пок. Јована из Подпланине — Мојдежа, признаје да је примио од попа Мија Сабљичића из Ратишеvine 777 лира — АХ ПУМА, ССХХ, 3.

⁵ За пружену помоћ приликом рада посебно се захваљујем другу Андрић Пера Божу.

⁶ АХ ПУМА, ССXLVII — 5, 14, 35, ССС — 16, 18, 55, 68—71, 220, ССXXI — 138, 340.

Die VIII Augusti

ante
die
die
die
die

Domini... pater... obligandi...
et... obligandi...
et... obligandi...
et... obligandi...
et... obligandi...
et... obligandi...
et... obligandi...
et... obligandi...
et... obligandi...
et... obligandi...
et... obligandi...

Abbas...
publi...
qu...
mot...
bona...

Die VIII Augusti

Domini...
Domini...
Domini...
Domini...
Domini...

ante
die
die

Abbas...
publi...
qu...
mot...
bona...

Докуменат из Дубровачког архива у којем се први пут помиње Мојдеж 8. VIII 1417.

До данас је о Мојдежу веома мало писано, сем нешто више што можемо наћи код Саве Накићеновића⁹ и о становништву у другој половини XVIII вијека у раду др Борба Миловића.¹⁰

Број становника села Мојдежа за више од два вијека није се знатно мијењао. Наиме, из првог пописа 1702. г. знамо да је пописано 589 становника; почетком XIX вијека, односно 1804. г.¹¹ у селу је живио 551 становник, а почетком XX вијека, односно 1913. г.¹² у селу живи 555 становника.

За прву половину XVIII вијека немамо података о броју становника сем напријед поменутих, али зато друга половина тога вијека обилује већим бројем сачуваних пописа становника за овај крај, па тако и за село Мојдеж. Прве године друге половине XVIII вијека у овом селу живјело је 64 породице са 524 члана; 1758. године пописано је 83 породице и 576 житеља; 1763. г. 81 породица и 461 становник; 1771. г. 92 породице и 538 становника; 1780. г. 92 породице са 507 житеља; 1787. г. 91 породица са 891 становником;¹³ 1789. г. је пописано 95 породица и 507 становника; 1790. г. број породица је исти а становника 523, док је 1792. пописана 91 породица и 530 житеља, а наредне године 94 породице и 543 становника и 1799. г. 106 породица и 530 становника.¹⁴

Поређења ради наводимо податак да је 1780. године у херцеговској општини, односно у насељима: Топлој, Требесину, Св. Стефану, Ратишевцима, Мојдежу, Мокринама, Каменоме, Подима, Жлијебима, Сасовићима, Казмиром, Кутима, Кумбору,

⁹ Накићеновић о Мојдежу каже: „Село има доста земље за обрађивање. Око кућа, у непосредној близини пртови (20 х), орашце (59,51) и нешто винограда (7,77), а у планини пашњаци (209) и шуме (120). Пашњаци и шуме далеко су од кућа (1/4—3/4 сата, то је општински (комуни) у ком је дозвољена паша оваца, а ограничено козе, по 2 на кућу и поткресивање дрва. Село храни на овом простору 2 коња, 155 говеди, 154 овце, 268 свиња и 42 козе. Ово село има и у Херцеговини и у Суторинском пољу своје земље гдје су им виногради који су од села 1 сат удаљени. Десетину дају држави по старом обичају. ...Имена земаља у селу су Бјелине, Каљичине, Комаре, Дубраве, Савни камен, Себиње (треба Сибиње), Ковачи, Чадиње (треба Чакаљине), Миокусовићи, Криљевина, Гобак, Гојчевина, Гучевина, Часа, Рагање (вјероватно Кагање), Пријевор, Лобар (треба Лобер) Пожар, Дебели лад, Вртинне, Вијенац, Широки продо и Букоровац.

¹⁰ Др Борба Миловић, Становништво Мојдежа у другој половини XVIII вијека, „Бока“, 9, Херцег-Нови, 1977. г., стр. 235—247. У свом раду др Миловић наводи податке закључно са 1789. г. Међутим, постоје како се види из наведеног, подаци и за 1790, 1792, 1793. и 1797. г.

¹¹ АХ ПУМА, ССLXVIII, 267.

¹² Сава Накићеновић, наведено дјело, стр. 450.

¹³ Глигор Станојевић, Неколико статистичких података о Боки Которској из средине XVIII стољећа, Споменик САН, CV, стр. 32.

¹⁴ АХ, Топалска комуниста, фас. II, 6, 27—28, 49—50, 143—146, 177—178, 198—199, 245—246, 259.

Баошићима, Бијелој, Крушевицама и Јошицама живјело 6 283 становника, а тада је град Херцег-Нови имао свега 174 становника.

Одмах по заузећу Херцеговине и ових крајева млетачка власт врши попис становништва и уводи порески систем. Први катастар херцеговског краја, и поред свих његових недостатака и грешака, нарочито у писању имена, веома је за нас значајан. Поред имена домаћина породица, броја чланова породице, дати су и подаци о површинама винограда и другог земљишта које посједује свака породица, као и пореско задужење. Овдје ћемо изнијети само дио који се односи на Мојдеж.¹⁵

DESCRIZIONE DEL TERRITORIO DI MOIDES E SDOCI CON IL NOME DELLI MOLINI

	Anime	Vigna perte ghe ¹⁶	Tereno perte ghe	lire
Governatore Giovanni Borovich	—	3600	—	20
Marco Paich	7	—	2100	8,15
Milia Comnenò	4	—	1000	4,12
Ivan Mladinovich	6	—	1800	7,10
Vuco Mladinovich	7	—	2000	8,7
Voin Bucovaz e Todor Blecovich	12	—	3600	15
Milia Ivanov	12	—	3600	15
Vuco Tomasev	5	—	1500	6,6
Pero Milotinov	6	—	1800	7,11
Selach Radulovich	11	—	3600	15
Dragoile Drascovich	7	—	2100	8,16
Stoia Stipanovich	2	720	36	4,10
Tripcho Javcalovich	7	—	2006	8,9
Stefano Golub	5	—	1500	6,6
Marco Petcho e Stoian Stipanov	7	360	1640	8,18
Ivan Micaelov	6	—	1800	7,11
Bose Braiovich	4	—	1100	6,15
Ivan Braiovich	5	—	1300	5,10
Gele Chisicha	2	—	600	2,11
Nicola Braiovich	8	—	1200	51
Ivan Ivanov	5	—	—	—
Perisa Popovich e Milan Ivanov	10	—	3000	12,10

¹⁵ Доци — Доњи дио села Мојдежа.

¹⁶ Глигор Станојевић, наведени рад, стр. 137. Пертега или пертрица је дуги штап. Овдје значи мјеру за површину и износи мало више од пола ара. ДОЦИ — Доњи дио села Мојдежа.

	Anime	Vigna per te ghe	Tereno per te ghe	lire
Ivan Culinovich	7	—	2100	8,16
Prete Vucasin	9	—	2685	11,5
Vuco Braiovich	4	—	1904	7,14
Nicola Cotleniza	4	—	900	3,15
Sava Vusetin	11	—	3130	13,2
Jovo Lazarov	4	—	1100	4,12
Bogdan Vucadinovo e Abram Tomasevich	10	—	3000	12,10
Vucadin Darnich	6	—	1800	7,10
Karambassa Bose Lusich	8	1080	—	6
Luca Lusich	4	—	1100	4,12
Vuco Veselisch	6	360	1440	8,2
Boscho Nicolisch	3	—	900	3,15
Petcho Bercovich	8	360	1840	9,14
Pero Radunich e Gabrilo Vuco	8	—	2300	9,12
Radule Dumovich e Ivan Dumovich	8	—	2300	9,12
Per il Karambassa della villa	—	720	—	4
Jele Nicolina	5	—	1900	6,5
Voin Milcovich	7	—	2100	8,15
Capitan Sava Angelich	7	720	2080	12,14
Boscho Ivanov	7	—	2066	8,13
Milia Vusichev	3	—	900	3,15
Milivoi Borcovich, Tomo Lusich, Nicola Cocavisich e Petar Nincovich	17	—	5106	21,8
Vuiadin Pero	5	—	1400	5,17
Vuco Milovich	7	240	1860	9,3
Nicola Radonsich	3	—	900	6,5
Juro Petcovich	4	—	1206	5,2
Ivan Jancalovich	18	—	4400	18,7
Comnel Jurricevich	6	—	1806	9,11
Vuco Chieranich	6	—	1800	7,10
Jure Ivanovich	4	—	1160	4,18
Milotin Cocollevich	5	—	1500	6,5
Nicolo Radoiev	7	—	2100	8,15
Vuco Ivanov	1	—	360	1,10
Damian Chesevich	6	—	1800	7,10

	Anime	Vigna perte ghe	Tereno perte ghe	lire
Ivan Stoisinovich	1	—	400	1,74
Jovo Covaz	18	—	4670	23,10
Gosden Radofsih	6	730	1800	7,10
Governator Giovanni Borovich	—	—	2500	10,11
Vuco Radulovich	11	—	3150	13,3
Novach Coievich	5	—	1506	6,6
Vuco Mugliasich	6	—	1800	7,11
Milivoi Resich e Tomo Ivanovo	—	1200	—	—
Jovo Nicovich	13	—	3800	16,2
Boscho Miloerich	6	—	1806	7,10
Nicolo Harambasia	6	—	1800	7,10
Bose Ivanovich	4	—	1200	5
Daniel Ivanovich	8	—	2350	9,16
Vuco Pero	3	—	900	3,15
Vuco Juro	3	—	906	3,16
Milenco Sendich	12	—	3500	14,12
Padri Caloeri	13	—	3245	13,12
Petar Mansalovich e Rausuf Radosinov	8	—	2000	8,7
Lale Milosalich	6	—	1700	7,3
Savo Juro	3	—	1112	4,14
Boso Coievich	7	—	2000	8,7
Piero Milin	10	—	3100	12,10
Vuco Ivanov	10	—	3000	12,10
Vuco Vuiovich	9	—	2400	10
Sfitcho Domasetovich	4	—	1206	5,2
Bose Lazaro	6	—	1700	7,3
Pero Milinovich	4	—	1106	4,17
Petar Juratcovich	4	—	1200	5,1
Roscho Stipanovich	7	—	2000	8,7
Miletta Vuletich	4	—	1206	4,18
Vuia Secola	4	—	1200	5,2
Chierana Radovanova	1	—	300	1,5
Luce Miloceva	2	—	606	2,11

	Anime	Vigna perte ghe	Tereno perte ghe	lire
Pero Vitcovich	10	—	3120	13,2
Pero Vuco	3	—	900	3,15
Piero Gelinich	4	—	2520	10,10
Karambassa Petar Giuratcovich	8	—	3000	12,10
Vucetta Resich	4	—	1200	5,2

Suma, anime No 589

Terreno, campi No 240

Vigna, campi 12 perteghe 250 fa in tutto lira 772,1.

Двије године касније израђен је нови катастар који има знатна одступања од овога из 1702. г. Ако узмемо у обзир да је вођен рат (1714—1718) између Венеције и Турске и вршено поновно разграшчење на овој територији, да је било и извјесног броја породица које су се из ових или оних разлога вратиле у стари крај, да је земља долијељена и оним житељима који су остали у границама турске владавине, онда је сасвим разумљиво да је морало долазити до многих грешака и разлика приликом пописа. Ово нарочито важи кад је у питању биљежење наших имена од стране млетачких чиновника. У каснијим списковима, а нарочито у онима који су сачињавали пароси или главари појединих села много тачније су навођена имена, а каснијих година мање се налази на име домаћина породице и очево име без презимена. Такав један попис становника села Мојдежа, који је настао скоро читав вијек послје напред наведеног, доносимо у цијелости. Докуменат је сачињен ћириличким писмом и по породицама (односно кућама) на 1. марта 1799. године:

1. Васо Поповић, душа	6	12. Глиго Кеџевић	3
2. Никола Брајовић	5	13. Марко Кеџевић	6
3. Лазар Брајовић	7	14. Танасије Котлаш	7
4. Буро Брајовић	5	15. Никола Котлаш	2
5. Перо Брајовић	5	16. Буро Котлаш	5
6. Косто Брајовић	5	17. Дјесиодјис Кулиновић	9
7. Миат Брајовић	9	18. Тодор Кулиновић	5
8. Перо Николин	10	19. Алекса Поповић	6
9. Саво Јованов	5	20. Сава Поповић	4
10. Раде Кеџевић	5	21. Перо Поповић	4
11. Мастер Кристо	5	22. Лазар Поповић	8

23. Никола Зорић, душа	6	62. Јована Вујовић	2
24. Сава Зорић	4	63. Лексо Вујовић	7
25. Јефто Зорић	4	64. Глиго Вујовић	6
26. Јово Перов	3	65. Миат Вујовић	7
27. Давид Перов	4	66. Маре Миатова	4
28. Сава Томов	4	67. Јово Мигров	6
29. Поп Теодор	4	68. Перо Режић	7
30. Илија Евтов	10	69. Симо Режић	8
31. Стане Сирота	2	70. Шћепан Режић	3
32. Миат Зипачић	5	71. Вимија Режић	3
33. Илија Зипачић	2	72. Јоко Режић	3
34. Васо Зипачић	6	73. Симо Остони	5
35. Јово Зипачић	3	74. Јово Иванов	6
36. Миат Думовић	6	75. Проко Велаш	5
37. Сава Думовић	7	76. Игнат Велаш	5
38. Никола Савин	8	77. Јаков Тривков	4
39. Стоа Андрина	2	78. Глиго Поробић	11
40. Јоко Томанов	5	79. Шћепан Поробић	11
41. Анџа Бриковић	4	80. Илија Поробић	4
42. Симо Брановић	9	81. Перо Поробић	5
43. Јоко Брановић	5	82. Марко Поробић	5
44. Јоко Тодоров	4	83. Тодор Поробић	7
46. Марија Симова	3	84. Аћим Парнез	3
47. Лука Влаовић	5	85. Нико Парнез	4
48. Миртра Илина	3	86. Марко Сабо	9
49. Сара Влаовић	2	87. Митар Вилов	8
50. Тодор Влаовић	4	88. Перо Вилов	5
51. Мато Влаовић	4	89. Јока сирота	2
52. Алекса Влаовић	3	90. Сава Миловић	5
53. Никола Влаовић	3	91. Кристо Миловић	6
54. Сава Буранов	3	92. Сава Шћепанов	8
55. Миртра сирота	1	93. Симо Дјевеница	5
56. Перо Радучић	5	94. Митар Дјевеница	4
57. Мато Радучић	3	95. Васо Дјевеница	6
58. Перо Симов	7	96. Вуко Дјевеница	8
59. Јоко Вујовић	3	97. Мило Милић	2
60. Ристо Вујовић	4	98. Вуко Вујачић	8
61. Косто Вујовић	9		

99. Јоко Андрић, душа	6	103. Данило Андрић	5
100. Мато Андрић	2	104. Мио Андрић	9
101. Стоја Шумароша	4	105. Тодор Шидик	2
102. Јоко Митров	4	106. Андрија Шилик	4
			<hr/>
			Д 129
			411
			<hr/>
			Ду 540

Парок поп Теодор Милановић осела Модежа 1799.¹⁷

На полећини другог листа пише: „Нота осоли кнеза Васа Поповића осела Модежа“¹⁸ и „Прелато на 22 маћа 1799.“¹⁹ Кнез Васо Поповић узне будући неумијећи писати 106 Митар Владосвић писа“.²⁰

Сачуван је још извјестан број пописа становника Мојдежа, сем напред наведених, који нам сем броја житеља дају и неке друге интересантне податке.

Један докуменат писан ћирилицом, 20. XII 1780. г. упознаје нас и са старосном структуром становништва, те видимо да је било те године 80 мушкараца (од 16 до 60 година старости), 30 стараца (који су прешли 60 година живота), 132 мушке дјеце (до 16 година живота), жена 152 и дјевојака 80.

Мојдежани су те године били наоружани са 120 мачева, 80 пушака и 50 пиштоља.²¹

Осам година касније у селу живи 27 људи старијих од 60 година, 47 „људи од оружја“ (од 16. до 60. године старости), 270 дјечака, 439 дјевојчица и 98 жена. Тала је у селу пописано и оружје. Било је 37 пушака, 31 пиштољ и 7 мачева и сабаља.²²

Није нам овом приликом намјера свестраније испитивати поријекло породица које живе током XVIII вијека у Мојдежу. У сачуваној документацији налазимо на слиједећа презимена:²³ Андрић, Брајовић, Брковић, Будеч, Чворовић, Думовић,

¹⁷ Нота од соли, списак становника по насељима на основу којих се добијала со. Текст је писан истим рукописом као и имена домаћина породица.

¹⁸ Ову реченицу писало је друго лице.

¹⁹ Маћа — марча — марта.

²⁰ Шта овдје означава број 106 немогуће је објаснити. На основу рукописа да се закључити да је ову реченицу писало треће лице.

²¹ АХ ПУМА, ССLXVIII, 278.

²² Др Глигор Станојевић, Неколико статистичких података о Боки Которској из средине XVIII стољћа, Споменик САН, CV, стр. 32.

²³ Не може се овдје говорити о тачности наведених презимена, јер је познато да у то вријеме није још устаљена употреба презимена, већ је још у употреби индивидуално име и очево име.

Дјевенице,²⁴ Бурановић, Буриновић, Гојковић, Кеџоевић, Ковач, Котленичић, Котленић, Котлаш, Краљевић, Лучић, Милић, Миловић, Марковић, Паријез, Поповић, Поробић, Радуловић, Радојевић (Радосевић), Радунчић,²⁵ Режић, Шиндик (Шилдик), Шабо (Шабовићи), Унковић, Вујачић, Влаовић, Велаш, Вилов, Вујовић, Зипанчић и Зорић.²⁶

Данас живе потомци породица са чијим смо се прецима сретали скоро прије три вијека: Андрић, Брајовић, Будеч, Гојковић, Краљевић, Кулиновић, Котлаш, Миловић, Поповић, Поробић, Радунчић, Радуловић, Рожић, Шабовић, Унковић, Влаовић, Вујовић, Вилов, Велаш, Вујачић, Зипанчић и Зорић.

Презимена Мишевић, Мијајловић, Мркајић, Ротковић и Трипковић јављају се данас у Мојдежу поред горе наведених која пратимо од почетка XVIII вијека.²⁷

Породице: Брковић, Чворовић, Думовић, Бурановић, Буриновић, Ковач, Кеџоевић, Котленичић, Котленић, Милић, Марковић, Радојевић и Шиндик су изумрле, и поред записа који су остали о њима на понеке подсјечају поједини називи у селу: Думовина, Кеџоевина, Ковачи итд.²⁸

Досљено становништво 1701. г. упућује делегацију у Венецију са захтјевом да им се додијели земља за обрађивање, која је остала по одласку муслиманског становништва, по ослобођењу Херцег-Новога за Херцеговину.

Сенат прихвата захтјеве које су му изнијели представници становништва овога краја и доноси одлуку да се старјешинама додијели доживотна пензија од 4 дуката мјесечно и по 20 цампа земље, а осталим породицама по 4 цампа земље. Ову одлуку није било лако ни једноставно спровести. Новодосе-

²⁴ У XVIII вијеку јавља се презиме Дјевенице и Миловић, а данас се име Дјевенице задржало као надимак за породицу Миловић.

²⁵ Породица Радунчић носи надимак Магуд, док Накићеновић биежи као презиме.

²⁶ Накићеновић Сава, „Бока“, стр. 450. „У овом селу станују браћства: Магуд, Кеџовићи, Гудечи (вјероватно Будечи), Косићи, Вујовићи, Радуловићи, Јаковићи, Брајевићи, Поповићи, Зипанчићи, Сабовићи, Паријези, Вилови, Краљевићи, Думовићи, Дјевенице, Андрићи, Поробићи, Вујачићи, Мрковићи (вјероватно Мркајићи) и Влаовићи.“ ... По књизи „Catastico di Moïdes“ који је 1726. г. зна се да тад у Мојдежу бијаху Бошко Нинковић, Андрија Царевић, Душко Мишетић, Илија Зеленбаћ, Јово Котленица, Јово Кулиновић, Јово Кулишић, Петар Милић и Јован Симић. По свој прилици они су погинули у оним честим ратовима, те се о њима ништа не зна, као ни да су имали породе... Накићеновић није навео многе породице као нпр., Радунчиће, Зориће, Милосевиће, Унковиће и друге срећемо и у XVIII вијеку и данас.

²⁷ Највјероватније да су и ове породице доселиле почетком XVIII вијека, али због неупотребе презимена или измјене презимена не налазимо их раније.

²⁸ Породице: Паријез и Лучић вјероватно су пресељене у Игало, односно Суторину.

љеника је велики број (по некима и до 6.000), земље је мало, нарочито оне плодне. Тих година углавном и престаје досељавање које је било тако масовно да је генерални провидур за Далмацију био присиљен издати забрану о даљем усељавању. Неопходно је било израдити и средити земљишне књиге и издати тапије на додијелено земљиште. Први катастар за херцеговачки крај израђен је 1702, а други 1704. године. Земља је додјелљивана из општедруштвене имовине.

Мјерачу Диодатију наређено је 1726. г. да прѐмјери неко земљиште у Мојдежу које је општедруштвена имовина, а које тражи да му се додијели Вујадин Јован Перов. Браћи Перов земља је додијелљена, исте године уз обавезу плаћања годишњег пореза.²⁹

Мијо Вучетин, Симо Велаш, Стијепан Поробић, Остоја и Јово Вуковић, Митар Режић и Митар Зота³⁰ траже да им се уступи један комад крша у Мојдежу из општенародне имовине.³¹

Многе породице нијесу добиле одлуком Сената ни одређену површину земље у износу од 4 цампа, чак ни кршевитог а камоли плодног земљишта или винограда. Највећи број породица држе као кметови или под закуп туђу земљу.

Тако је Филип Кеџоевић 1750. године дао неко земљиште под кметство³² Јову Поробићу.³³

Кметовима Мијату Вилову, Јову Поробићу, Јовану Поробићу и Трипку Мулину 20. VIII 1761. г. заплаћен је плаод са земљишта породице Кеџоевић а коју они држе.³⁴

Неколико година касније, 1768. г. извршена процјена земље Натала Грегорића из Котора, а коју је држао његов кмет Митар Режић.³⁵

Знамо да је млетачка власт давала многе повластице главарима да би тако лакше и једноставније преко њих управљала народом, а нарочито онда када је долазило до немпра који су особито били чести у неродним годинама. Изгледа да главари ипак нијесу имали неограњену власт над народом.

Тако млетачке власти 1763. г. издају наређење главару села Мојдежа да без дозволе власти не смије позивати сељане

²⁹ АХ ПУМА, LXXXIV, 38.

³⁰ Зота, по неким индикацијама то је породица Зорић.

³¹ АХ ПУМА, CCXXIII, 33.

³² Накићеновић тврди да никад сељаци нијесу били кметови. Сигурно да он овдје није мислио на кметско у смислу кмета феудалног времена, а како знамо да је неког вида кметских односа било у овом крају и у XX вијеку, то је због тога за ово село Накићеновић посебно нагласно, а горњи наводи побијају ову његову тврдњу.

³³ АХ ПУМА, CXCVII, 40.

³⁴ АХ ПУМА, CCX, 39.

³⁵ АХ ПУМА, CCXXVII, 98.

по кућама и саслушавати их о поједицим догађајима и стварима.³⁶ Истовремено забрањено је сељанима Мојдежа, од стране провидура Херцег-Новога Николе Бемба, да се без претходног одобрења власти одазивају на саслушање по приватним кућама.³⁷

Истина, може се претпоставити да је оваквих случајева било и у другим селима, али овакво наређење нијесмо нашли за неко друго насеље херцеговске општине, у то вријеме.

Централна и најзначајнија личност прве половине XVIII вијека у Мојдежу је сердар Никола Кеџоевић.³⁸

Сердар Никола Кеџоевић није вршио само послове везане за село Мојдеж него и шире, не само због своје функције већ и због самог положаја његовог села, које се налазило на граници Млетачке Републике и Османског царства.

Провидур Вицко Бона 1734. г. упутио је писмо сердару Николи Кеџоевићу у којем му захваљује на достављеним вијестима из Турске.³⁹

Млетачка власт писмено захваљује 1743. г. истом Кеџоевићу због хватања једног одбјеглог војника и доставља му као награду — 1 дукат.⁴⁰

Чувари млетачко-турске границе били су наши људи. Како је 1743. г. једна Туркиња прешла границу неопажена од граничних стража, а за то дознале млетачке власти, сердар Никола Кеџоевић тражи од стража већу будност.⁴¹

Приликом појава заразних болести предузимане су веома строге мјере заштите, па је у случајевима ширења зараза већих размјера, поред сталних санитарних стража, мобилисан већи број људи.

Тако је провидур Херцег-Новога, а по наредби из Котора, позвао сердара Николу Кеџоевића и наредио му да постави у Кумбору и код цркве Св. Недјеле у Јошницама по 25 чувара због спровођења санитарних мјера, односно да пазе да становници тих мјеста не би долазили у додир са околним становницима због појаве заразе.⁴²

³⁶ АХ ПУМА, ССХ, 48.

³⁷ АХ ПУМА, ССХИИ, 68 — 69.

³⁸ АХ ПУМА, СИИ, 545 — 555. Воин Вошковић из Херцег-Новог у име своје и своје браће моли да се путем саслушања свједока утврди да је послније смрти сердара Митра Баја изабран за сердара његов отац Милош, а по његовој смрти син му Драгутин, послније његове смрти сердар Никола Кеџоевић из Мојдежа.

³⁹ АХ ПУМА, СХVI, 66.

⁴⁰ АХ ПУМА, СХLVI, 337.

⁴¹ АХ ПУМА, ЦХLVI, 332.

⁴² АХ ПУМА, СХLIV, 54 — 56.

О појави заразе у Турској 1743. г. млетачке власти су омама биле обавијештене преко сердара Николе Кеџоевића на чему му захваљују уз молбу да и убудуће пажљиво прати здравствене прилике у сусједним крајевима.⁴³

Серлар Кеџоевић пажљиво прати здравствене прилике у сусједним крајевима, јер наредне године обавјештава провидура Херцег-Новога да је у Зупцима у Кремендолу умрло неколико особа од заразне болести.⁴⁴

Сви досељеници бавили су се пољопривредом,⁴⁵ па тако и становници Мојдежа. Без обзира колико год је млетачка власт настојала извршити одлуку Сената и свим породицама додијелити земљу, и колико год је разним повластицама и пореским олакшицама настојала олакшати тежак положај новодосељених поданика и тако и себи олакшати владавину над њима, живот већине досељеника био је веома тежак.

Како је земља била основни и једини извор живота, то је и очекивати да се највећи број докумената односи на разне проблеме везане за земљу, било да се ради о куповини или поклону, било због узурпирања туђе земљишта, било због нанесених штета усјевима.

Познато је, да је приликом додјеливања земљишта главарима додијелено пет пута већа површина него осталима. Из докумената се види да многи нијесу добили земљу у мјесту живљења већ и у сусједним, па и даљим насељима. Ово се нарочито може утврдити за прве двије деценије XVIII вијека, јер је каснијих година долазило до посједовања некретнина у насељима ван мјеста становања куповином, поклоном или на други начин.

Посједници већих површина били су увијек на удару, нарочито оних житеља које је често невоља натјеривала да узурпирају туђе земљиште или стоку напасају на туђем земљишту.

Због тога у неколико наврата Никола Кеџоевић тражи заштиту својих посједа те млетачке власти излажу налог сељанима Мојдежа, Мокрина и Ратишевице да не дирају земље својице Николе Кеџоевића.⁴⁶ Овај налог из 1721. г. није имао никаквог дејства, јер се исти овакав налог издаје и 1723, 1726. и 1729. г.⁴⁷ Оваквих неспријатка нијесу поштеђени ни његови наследици, јер на основу тужбе Филипа пок. Николе Кеџоевића издато је 1726. г. наређење сељанима Мокрина и Мојдежа да не дирају земље власништво Филипа Кеџоевића.⁴⁸

⁴³ АХ ПУМА, CXLVI, 339, 341.

⁴⁴ АХ ПУМА, CLI, 15 — 16.

⁴⁵ АХ ПУМА, LXXV, 138.

⁴⁶ АХ ПУМА, LXXVIII, 71, LXXXIV, 32, CII, 148.

⁴⁷ АХ ПУМА, CCIX, 60.

Оваквих наредби и налога издавано је веома много. Тако 1726. године власт издаје налог сељанима Мојдежа и Мокрина да не оштећују земље заслужног Јова Лазарева из Мокрина.⁴⁸ Марко и Илија, браћа Милић из Мојдежа, се жале да им сељани села Мојдежа и Ратишевине оштећују њихове земље.⁴⁹ 1730. године забрањује се сељанима Мојдежа да стоком оштећују земље Бошка Жинковића из Мојдежа.⁵⁰ Исте године издат је налог сељанима свих села на територији херцеговске општине да не узурпирају земљиште Секула и браће Бурашевић из Мојдежа.⁵¹ Провидур Бон издаје 1747. г. налог сељанима Мојдежа да не оштећују стоком земљу у Мојдежу својине капетана Ивана Диодати.⁵² Провидур Балби наређује сељанима Мојдежа да не оштећују земље у Мојдежу које су својина Марина Фонтанс из Херцег-Новог.⁵³ Сељани Мојдежа узнемиравали су у кориштењу посједа Сима Јованова Дјевеницу⁵⁴ и Јова пок. Цвијетка Поробића.⁵⁵ Земље Трипка Бијелића из Мокрина оштећивали су сељани Мокрина и Мојдежа.⁵⁶ Тому Томићу из Херцег-Новог, сељани Мојдежа и Каменога такође су оштећивали земљиште.⁵⁷ Јован Поробић из Мојдежа моли да не дирају његове земље као и земље Јова Цвијетковића.⁵⁸

Наређења издатих појединцима, да не оштећују туђе земљиште има велики број.⁵⁹ Такво наређење примио је Саво Андрић због земљишта Бошка Брајовића.⁶⁰ Јован Мигров због земље браће Влаховић,⁶¹ поп Милан Вукашин, Јован и Стијепан Поповић због земљишта Петра Стојановића.⁶² Вујадин Секулов из Мојдежа и Милутин Вукобратовић узурпирани су земљиште у Суторини капетана Петра Диодати,⁶³ а Никола Косић из Мокрина користио је земљиште Вучка Милетина из Мојдежа.⁶⁴

⁴⁸ АХ ПУМА, LXXXIV, 46.

⁴⁹ АХ ПУМА, LXXV, 140.

⁵⁰ АХ ПУМА, СIII, 176.

⁵¹ АХ ПУМА, СIII, 179. Највјероватније да су имали земље у многим селима.

⁵² АХ ПУМА, CLXXIII, 7.

⁵³ АХ ПУМА, СХСII, 122.

⁵⁴ АХ ПУМА, ССIX, 25.

⁵⁵ АХ ПУМА, ССIX, 165—166.

⁵⁶ АХ ПУМА, ССI, 4.

⁵⁷ АХ ПУМА, СХХIII, 72.

⁵⁸ АХ ПУМА, CLXXII, 7.

⁵⁹ АХ ПУМА, ССIX, 25; ССХХIII, 29, 36, 48; ССХХVII, 143; ССХХХIX, 11; ССХLIV, 1, 9; ССIVIII/V, 52, 71, 75, 92, 95, 96; ССLXXXI, 12, 27; ССХСIX, 26, 35—36, ССХIX, 254—259; ССХХII, 123; ССХLII, 33.

⁶⁰ АХ ПУМА, СIII, 157.

⁶¹ АХ ПУМА, СIII, 164.

⁶² АХ ПУМА, LXXVIII, 74.

⁶³ АХ ПУМА, LIII, 49.

⁶⁴ АХ ПУМА, СIII, 158.

Маре Маркова из Ратишевине подиже тужбу против Драка Милића из Мојдежа због ометања посједа.⁶⁵ Стефан Лазара Поробића води грађански спор са Јовом Цвјетка Поробића, такође због ометања посједа.⁶⁶

Мјерач земљишта имао је пуне руке посла. Он је истовремено вршио и процјену земљишта која се вршила било због куповине, дробе, неких несугласица или других разлога. Земљиште Јована Брајовића, које су узурпирали браћа Котленица исто из Мојдежа, процијењено је 1743. г.⁶⁷ Мјерач Диодати по добијеном налогу извршава премјер земљишта власништво браће Стијепана и Николе Зипанчића.⁶⁸ Исти, исте године, 1726, врши исти посао и премјерава земљиште које тражи да му се додијели — Јован Милић из Мојдежа.⁶⁹ Четири године касније премјерава земљиште за Вукоту Вуковића у исту сврху.⁷⁰ Диодати врши и мјерење земљишта браће покојног харамбаше Вука Брајовића.⁷¹ 1768. г. извршена је процјена и мјерење земљишта у Мојдежу својине Надали Еугена Грегорине из Котора.⁷² Неколико година раније процијењена је земља у Мојдежу, власништво наследника пок. Петра Фонтане из Херцег-Новога.⁷³

Причињене штете стоком на туђем земљишту можемо рећи да су скоро свакодневна појава. По наредби провидура Бон извршена је процјена штете на имању Нике Радловића, а коју је причинила стока Луке Вујачића.⁷⁴ Стока Станка Вилова начинила је штету на земљишту Стојана Поробића.⁷⁵ Штета стоком учињена је и на земљишту Бошка Брајовића,⁷⁶ Стојка Зипанчића,⁷⁷ Вука Вукова,⁷⁸ браће Кеџовић,⁷⁹ Вука Вујова⁸⁰ и других.⁸¹

⁶⁵ АХ ПУМА, СIII, 147.

⁶⁶ АХ ПУМА, ССXXIII, 34.

⁶⁷ АХ ПУМА, СXLVI, 398.

⁶⁸ АХ ПУМА, LXXXIV, 35.

⁶⁹ АХ ПУМА, LXXXIV, 37.

⁷⁰ АХ ПУМА, СIII, 173.

⁷¹ АХ ПУМА, СXLVIII, 163.

⁷² АХ ПУМА, ССXXVII, 98.

⁷³ АХ ПУМА, ССXI, 101.

⁷⁴ АХ ПУМА, СLXVI, 65.

⁷⁵ АХ ПУМА, СLXVI, 19.

⁷⁶ АХ ПУМА, СXLVI, 40.

⁷⁷ АХ ПУМА, СIII, 151.

⁷⁸ АХ ПУМА, LXXVIII, 102.

⁷⁹ АХ ПУМА, СLXXIX, 5.

⁸⁰ АХ ПУМА, LXXXIII, 253, 283.

⁸¹ Види и АХ ПУМА, ССIX, 2, 10, 12, 47, 66; ССX, 14; ССXI, 282, 283; ССXXI, 105; ССXXIII, 16, 48; ССXXV, 104; ССXXVII, 116, 143; ССXXIX, 24, 48; ССXLI/II, 8; ССXLVII, 30—31; ССCLV, 10, 26; ССCLVIII/V, 87, 91, 104, 108; ССCLX/IV, 14—15, 49, 58, 63, 65; ССCLXXXI, 1, 12, 48; ССXCIX, 16, 18, 22, 54, 55—56; СССXXI, 138—140; СССXXII, 147; СССXXX, 24 и др.

Власник земљишта када би затекао туђу стоку у својим усјевима, имао је права затечену животињу убити и у суд предати главу и један комад меса, а остало задржати за себе. Удариленост до града, или рјешавање надокнаде штете на други начин разлози су да нам је остало записано свега неколико оваквих случајева. Тодор и Буро Милић из Мојдежа предају у суд један черек од свиње убијене на њиховом земљишту, својина Луке Шумара из Ратишевине.⁸² Неколико година раније, Буро Милић пријављује да је на свом земљишту затекао неколико свиња, власништво истог Луке Шумара, и да је једну убио, те предаје суду главу и један черек меса.⁸³ Марс, жена Сава Зипанчића, пријављује и доноси главу и черек меса у суд, од једног брава својина Бошка Брајевића, а којег је убио њен муж, јер га је нашао на свом земљишту.⁸⁴

У другој половини XVIII вијека, нарочито, а и раније, јавља се велике број уговора о продаји земљишта. Многи Мојдежани продају своје земљиште члановима породице Фонтана из Херцег-Новога: Буран Зипанчић пок. Стијепана и његов син Стијепан за 26 цекина,⁸⁵ Тришко Зипанчић за 3 цекина,⁸⁶ Саво пок. Стефана Зипанчића за 130 лира, Буро, Симо, Никола и Саво Брајовић за 220 лира, а Сара и Стане Зипанчић за 140 лира,⁸⁷ Мирко пок. Стијепана Зипанчића пролао је земљу за 2023 лире,⁸⁸ а Симо, Никола и Саво Брајовић пок. Цера за 8 цекина.⁸⁹

Земљу су продавали и други Мојдежани истим својим сељанима или другима. У провидуровој канцеларији у Херцег-Новоме, 17. II 1718. г. сачињен је уговор којим Крсто Поповић пок. Дамјана у име своје и брата Коста продаје Тому Савину Поповићу, свом стрицу, цијело њихово имање у Мојдежу за 14 цекина.⁹⁰ Саво покојног Луке Котленице из Мојдежа продаје некретнине за 15 златних цекина калуђеру Мојсију пок. Саве Лучића.⁹¹ Јован Симов из Мојдежа продаје попу Бурну Лазаревићу из Мокрица неко земљиште у Мојдежу за 7 цекина.⁹² Митар Вилон из Мојдежа продаје неке некретнине Александру Ломбардићу из Топле за 20 цекина.⁹³ Филип Кеџовић, наследник сердара Николе Кеџовића, и његов син Јово продају Јову

⁸² АХ ПУМА, ССI, 17.

⁸³ АХ ПУМА, ССLVIII/IV, 52.

⁸⁴ АХ ПУМА, ССLVIII/IV, 39.

⁸⁵ АХ ПУМА, ССXIX, 16 — 17.

⁸⁶ АХ ПУМА, ССXIX, 46 — 47.

⁸⁷ АХ ПУМА, СХХVIII, 163 — 164.

⁸⁸ АХ ПУМА, ССVIII, 166 — 167.

⁸⁹ АХ ПУМА, ССXIX, 15.

⁹⁰ АХ ПУМА, ССXLVI/III, 1.

⁹¹ АХ ПУМА, СLXXXIV, 12.

⁹² АХ ПУМА, СXIII, 52.

⁹³ АХ ПУМА, ССLVIII/III, 32 — 33.

и Мију Гојковићу из Мојдежа неке некретнине у Мокринама, званс „Каменици до“ за 32 цекина.⁹⁴ Мијат Драга Миловића продао је неке некретнине Јову Јовановићу из Херцег-Новога,⁹⁵ као и Перо Радунчић Николи Јовову Косић из Мојдежа.⁹⁶

Приликом додјеле земље из општедруштвене имовине, било је одредбом забрањено продавање исте. Изгледа да је ова законска одредба касније укинута, јер у првој половини XVIII вијека налазимо веома ријетко на купопродајне уговоре; највећи број цитираних купопродајних уговора потиче из шездесетих година. Међутим, налазимо на неколико случајева даривања некретнина, и што је још интересантније, прималац поклања дародавцу у знак захвалности новац. Овдје се сигурно ради о избјегавању неких законских одредби, било да се избјегне плаћање пореза, било да је земљиште под хипотеком због дуга па га није било могуће продати, или због неких других узрока. Да ли су браћа Лесо и Глиго Вујовић приликом регистравања 4 уговора, којима су им браћа Никола, Симо и Саво Брајовић даровали неке некретнине, овима за узврат дали неку надокнаду, остало нам је непознато.⁹⁷ Исто тако, остало нам је непознато, из изјаве коју су дали Филип, Глиго и Јефто пок. Јована Кеџевића, да ли је њихов дјед пок. сердар Никола Кеџевић добио неку надокнаду када је даровао неке некретнине Мијату пок. Тришка Бурова из Мојдежа.⁹⁸ Исти је случај и са Петром Стојановим из Ратишевине који је контима Василију и Војину Војновићу, реченим кнежевима из Зеледуба,⁹⁹ поклонио неке некретнине у Ратишевини, Сушћепану, Дреновику и Мојдежу.¹⁰⁰

Други је случај када капетан Павле пок. Марка Илића из Доброте у име своје и свога брата Лама дарива капетану Тодору пок. Бурџа Брајовића из Мојдежа, а овај њему за узврат, поклања 126 талира.¹⁰¹ Исто тако, Буро и Јован, браћа, Брајовић пок. Луке и Симо пок. Петра Брајовића даривају три комада земље у Мојдежу Јову, сину Сава Вујовића, такоер Мојдежанину, а он њима у знак захвалности дарива 360 лира.¹⁰²

Велики број је обрађивао туђу земљу као кмет или је узимао под закуп. Посебно уложени труд на крчењу и култивисању земље, и друге предузете мјере које су доприносиле већем и бољем уроду, надокнађивао се.

⁹⁴ АХ ПУМА, ССХС/III, 64.

⁹⁵ АХ ПУМА, ССXXXVII, 46.

⁹⁶ АХ ПУМА, ССXXXVII, 56.

⁹⁷ АХ ПУМА, ССXXVII, 231 — 235.

⁹⁸ АХ ПУМА, ССXXIV, 41 — 42.

⁹⁹ Зеледуб, предно у Мељинама.

¹⁰⁰ АХ ПУМА, 50 — 51. Дреновик, дио села Сушћепана, истрава се биљежно као посебно насеље «Partinzenza della villa di Drenovich e S. Stefano».

¹⁰¹ АХ ПУМА, СССXVI, 21 — 23.

¹⁰² АХ ПУМА, ССXI, 20.

На молбу Марка Брајовића, кмета једног земљишта на Пандурици — Топла, својина покојне капетанице Јегде Жарковић и њеног заступника пок. Јована капетана Мирковића, наређена је 22. XII 1787. г. процјена кметских побољшица које је Брајовић на поменутом земљишту уложио.¹⁰³ На молбу Сима Пера Радунчића из Мојдежа издат је налог да се изврши процјена побољшица учињених на земљишту које држи под кметством, а својина је Тодора Бура Косића из Мокрина.¹⁰⁴

Јусте пок. Петра Фонтане из Херцег-Новога даје под закуп једно земљиште у Мојдежу Симу Брајевићу, уговором склопљеним 10. VI 1790.¹⁰⁵ Исто тако, уговор о закупу склапају Марко, Андрија и Лука Мисинезовић из Пода, власници земље „Под кук“ у Мојдежу, коју дају Вуку Вујачићу.¹⁰⁶ Годину дана раније, на молбу исте браће Мисинезовић, провидур наређује дана 22. IX 1788. вјештацима Ивану Батисти и Антуну Гвери да изврше процјену побољшица на земљишту „Под кук“ у Мојдежу.¹⁰⁷ Вјештачи су процијенили да уложене побољшице износе 629,10 лира коју суму су браћа Мисинезовић положили у суд 18. XI 1788. г., а у корист Вука Вујачића.¹⁰⁸ На молбу мајстора Касица и браће Батисти издат је налог да се изврши процјена побољшица које су они уложили на земљишту својине пок. Тодора Зипанчића.¹⁰⁹

Јово Паријез пок. Михаила примио је 6 цекина за учињене побољшице на земљишту Андрије Фонтане из Херцег-Новога, а Петар Николе Дјевенице 3 цекина.¹¹⁰ Од истог власника и за исту сврху, примио је Тришко Буров и његов син Мијат 135 лира.¹¹¹

До издавања налога за извршење процјена и записнички забиљежених долазило је само у случајевима кад се власник и купац земљишта нијесу могли нагодити. Сачуван је, поред већ поменутих и записник процјене побољшица на једном земљишту, а процјена је извршена због спора који је настао између Јова Стојанова Поробића и Данила Андрића.¹¹² Тодор Озрињић из Казимира (Сасовићи) процијенио је, и дао записнички изјаву, за побољшице које је уложио Буро Тришков на земљишту „Годјак“, а које је својина Симане, удовице Луке Милића.¹¹³

¹⁰³ АХ ПУМА, ССLXXXI, 49.

¹⁰⁴ АХ ПУМА, ССXLIV, 10.

¹⁰⁵ АХ ПУМА, ССXC/II, 28 — 30.

¹⁰⁶ АХ ПУМА, ССXCIV, 1.

¹⁰⁷ АХ ПУМА, ССLXXXIX, 148.

¹⁰⁸ АХ ПУМА, ССLXXXI, 149.

¹⁰⁹ АХ ПУМА, ССXXIX, 25.

¹¹⁰ АХ ПУМА, ССXII, 44.

¹¹¹ АХ ПУМА, ССXII, 45.

¹¹² АХ ПУМА, ССXXIX, 28 — 29.

¹¹³ АХ ПУМА, ССVI, 154 — 155.

Може се рећи да је Село Мојдеж село млинова. Било је година кад се у Мојдежу могло чути окретање млинских точкова и у 20 воденица.¹¹⁴

У први катастар Херцег-Новога, из 1702. г. израђени су и цртежи сеоских атара. На цртежу села Мојдежа уцртана су четири потока. На једном од потока уцртано је једанаест млинова. У десном углу цртежа записана су имена власника млинова: Милија Ковач, Јово Ковач, Батиста Барчели, Новак Зипанчић, Вуко Вујев, Перо Вујев и Јуре Ивановић. Вуко и Перо Вујев имали су по три млина а остали по један.¹¹⁵

1780. и 1787. године у селу је радило 10 брашњених и два љана млина, поред двије ваљалице за сукно. Исто тако, познато је да је тридесетих година овога вијека у овом селу радило 20 млинова.¹¹⁶

Млинарство је било, и за сада је веома значајно, потребна и уносна привредна грана.

Млетачка власт 1756. наређује да се млинар Лазар Андрић из Мојдежа не смије употребити ни за какве друге радове, јер је запослен у брашненом млину на мељави жита за потребе мјесне управе.¹¹⁷

Провидур Брагадин упутно је наредбу свим млинарима, посебно мојдешким, да странкама морају издавати брашно добијено мељавом од продатог жита и не мијешати га са другим житом, односно брашном. Истовремено је упућена наредба и паросима и главарима села да врше контролу над радом млинова, а нарочито у вези с горњом наредбом.¹¹⁸

За продају млина или појединог његовог дијела, јер већина млинова била је власништво више људи, морала се тражити дозвола власти, а сваки купопродајни уговор одобравао је и овјеравао херцегновски провидур.

Јово Гумуровић из Сушћепана моли дозволу за продају једног дијела млина у Мојдежу, и то за исплату дуга Матији Мирковићу.¹¹⁹ Браћа Перо и Симо Режић продали су Бурју Поповићу, трговцу из Херцег-Новог, 1/8 брашнонога млина за 36 млетачких талира. Уговор је одобрио и овјерио провидур Антун Андрија Пизимано 20. III 1797. у Херцег-Новом.¹²⁰

¹¹⁴ Села Поан, Сасовићи и Кути имала су највећи број млинова после Мојдежа, али највише до 8.

¹¹⁵ Др Глигор Станојевић, Први катастар херцегновског краја из 1702. године, Гласник цетињских музеја, књига VII, стр. 140.

¹¹⁶ Марија Црнић, Ишчезава још једно занимање — млинарство, „Бока“, 4, стр. 173—188.

¹¹⁷ АХ ПУМА, ССXLVIII/V, 91.

¹¹⁸ АХ ПУМА, ССXXXII, 50—51.

¹¹⁹ АХ ПУМА, ССXII, 28—29.

¹²⁰ АХ ПУМА, СССVI, 59—60.

Јово Митров, Кузман Мијатов, Марко, Јефто, Косто и Ристо Вујовић продали су 5. IX 1774. г. један млин у Мојдежу браћи Луки и Митру Мусићу из Пода за 3 цекина.¹²¹ 1792. г. Јане, удовица Митра Мусића са синовима Јованом и Гаигом, и Анбелика, удовица Луке Мусића, продале су 1/3 млина, којег су купили њихови мужевн, Косту Јова Вујовића за 16 цекина.¹²²

Тодор и Буру Милић продали су три дијела једног млина за пет цекина Лазару Андрићу.¹²³ Изгледа да је Лазар пок. Сава Андрића купио читав млин од његових сувласника, јер подноси на регистрацију пет купопродајних уговора по којима је за пола млина исплатио Перу Марка Милића 5 цекина, Јову, Тодору и Буру Милићу за један дио млина 3 цекина као и Јели, уд. Петра Милића, док је Саву и Јову Миловићу исплатио 6 цекина.¹²⁴ Прије продаје овога млина стимадури (процјенитељи) су, као и у сваком другом случају, претходно извршили процјену млина. Овдје доносимо једну такву процјену која је писана ћирилицом, али као и све друге преведена на италијански језик, јер је свака процјена чинила саставни дио уговора и овјеравана је од стране власти.

„Слава госп. Богу на 8 марча 1766 МВ у Новоме.

Дићарамо ми ниже подписати стимадури како бисмо звати и замолени од Тодора Милића кои чини и за свога брата Бура и Сава и Јова Миловића, Перо Марков Милић, и Јела домаћица покоинога Миата Милића која чини на име Гаига и Луке своие синова сви вишеречени заедно с Лазаром сином покоинога саве Андрића како јатаци од донета млина у место речено село Мојдеж даим стимамо исти млин брашнени

што су исте земне накојој изречени млин ограбен а позапвиеди преклонитога мандата од 4. марча истога Преузв. гна Андрие корнерца провидура од Новог инегове државе и прочу и тако побосмо на изречемо место у мојдежу и призвасмо гдабо, упомоћ и почесмо стимавати сваку ствар потанку како наслебје

1. перво стимасмо млин од брашна	цекина	8
2. друго стимасмо комаде и осиеков	цна	3
3. треће стимасмо коло и грану и преслицу	цна	1
4. четверто стимасмо бадањ	цна	2
5. пето стимасмо сен паприцу и останацу изеано(?) и оброче	цна	2

¹²¹ АХ ПУМА, ССLXXVIII/1, 46.

¹²² АХ ПУМА, СССV, 21 — 23.

¹²³ АХ ПУМА, ССXXIV, 23.

¹²⁴ АХ ПУМА, ССXXIV, 16 — 19.

Св. Духъ въ св. Духу 1766 М. в. Св. Синодъ

1766

Всеподобный моему Преосвященному Владыке, Католикосу Православных Святых Русской Церкви, Алексею Семенову Патриарху, здравствуй, и благоволи какому подобаету тебе отъ Святейшаго Синода воздать ответъ на то, что ты в писаньи своемъ къ Святейшему Синоду, отъ 21 Марта 1766 года, писалъ о томъ, что ты хочешь воровати отъ Святейшаго Синода, для своего употребления, часть изъ денегъ, кои за последние 15 летъ, бывъшихъ у Святейшаго Синода в употреблении, по вѣдому твоему, не возвращены были в казну Святейшаго Синода, а поныне остаются у тебя в частномъ употреблении, и на что ты просишь Святейшему Синоду вывести изъ казны Святейшаго Синода, для своего употребления, ту часть денегъ, кои ты считаешь за свои.

1. Казна Святейшаго Синода за 15 летъ ----- 40000 р.
2. Казна Святейшаго Синода за 15 летъ ----- 30000 р.
3. Казна Святейшаго Синода за 15 летъ ----- 20000 р.
4. Казна Святейшаго Синода за 15 летъ ----- 10000 р.
5. Казна Святейшаго Синода за 15 летъ ----- 10000 р.
6. Казна Святейшаго Синода за 15 летъ ----- 10000 р.
7. Казна Святейшаго Синода за 15 летъ ----- 10000 р.

Итого за 15 летъ ----- 160000 р.

Въ видъ свидѣствъ твоихъ и твоихъ Владыкоисповѣданъ, а также и свидѣствъ твоихъ, кои ты представляешь на то, что ты считаешь за свои, ту часть денегъ, кои ты считаешь за свои, изъ казны Святейшаго Синода, которую ты считаешь за свои, вывести изъ казны Святейшаго Синода, для своего употребления, не можешь.

Видно по сему, что ты считаешь за свои, ту часть денегъ, кои ты считаешь за свои, изъ казны Святейшаго Синода, которую ты считаешь за свои, вывести изъ казны Святейшаго Синода, для своего употребления, не можешь.

1766 годъ. 1766 годъ. 1766 годъ. 1766 годъ.

6. шесто стимасмо скок с клаком.

цна б

7. седмо стимасмо ђемеах (?) и

млиницу, с местом и вмагораментима кои се набде
и коису пасати били на исту земау потанко
валутасмо усве

цекина 30

сумаусве цекина 52¹²⁵

и ову стиму учиних на Гиово Миланович бивши молиен од ниже
подписатие стимадура застиму како више

Сувише стимадурие икавакаде истнем трећ посто чини цна —
1:28

напавле Дубленић би стимадур како пише.

Гиово поробић бих стимадур како пише на Јово Миланович
подписах понегову оадену (?) бивши молиен неумиући он пи-
сати.

Adi 4 april. 1766 Castel novo fu trad . . . ta la presente nelqui
annesso foglio.¹²⁶

Изгледа да питање сувласништва није било претходно ри-
јешено, јер Лазар Андрић побива купопродајни уговор којим
су Саво и Јово Миловић продали половину брашненог млина
Бурју и браћи Милић.¹²⁷

Процјена је извршена и за 1/3 млина сувласништво Данила
Андрића и Сима Павковића,¹²⁸ а браћа Вујовићи, власници једне
трећине једнога млина, нијесу дозволили извршење процјене
коју је тражио Марин Фонтана из Херцег-Новог да би тим
путем наплатио своје дуговање.¹²⁹

Власници млинова у Мојдежу били су и становници дру-
гих насеља. Видјели смо, из напред наведеног, да су Мусићи из
Пода купили, па касније продали, један млин у Мојдежу. Исти
случај је и са куповином 1/4 млина коју је купио Василије
Жарковић из Топле од Петра Буранова¹³⁰ да би седамнаест го-

¹²⁵ МВ — рачунање времена по млетачком, по коме година почиње
1. марта.

дићарамо — разјашњавамо, даим — да им, штосу — што су, оразлогу
— због разлога, на којој — на којој, ине заповиеди — а по заповиеди,
преклонитог мандата — приложеног мандата, оваје у смислу наређе-
ња, Преузв. г-на Андие корнерца — преузвишеног господина Андрие
Корнера, инегове — и његове, гдабо — господина бога, ствах — ствар,
издолу — вјероватно у значењу како напред саиједи.

¹²⁶ АХ ПУМА, ССХХV, 63—64, застиму — за стиму, како више —
како пише, напавле — ја Павле, понегову — по његову.

¹²⁷ АХ ПУМА, ССХХI, 150, како је овај спор завршио није нам
било могуће утврдити.

¹²⁸ АХ ПУМА, ССХХIII, 10.

¹²⁹ АХ ПУМА, ССХLIX/I, 172.

¹³⁰ АХ ПУМА, СLXXV, 26—28.

дина касније његов брат Јово продао тај дио млина сину бившег власника Јову пок. Петра Буранова. Уговор је сачињен у Херцег-Новоме 6. VIII 1767. г.¹³¹

Браћа Марко, Косталин и Ристо Вујовић пок. Бура продали су за 30,5 цекина један млин Јосипу и Петру Дабиновићу из Доброте.¹³² Овај млин узео је под закуп Ристо Вујовић, али у коришћењу млина стварао му је неприлике Марко Вујовић, који му је скренуо воду. Зато је наређено Марку Вујовићу да воду врати у ранији ток, а у случају неизвршења, сљедовала га је казна од 25 дуката.¹³³

Сасвим природно да је долазило и до вођења грађанских парница због признавања власништва неког дијела или читавог млина.

Грађанску парницу водили су Лазар пок. Сава Андрића и Данило због једног млина,¹³⁴ Филип Кеџоевић, Фелице Антун Фонтана из Херцег-Новог због млина званог „Ловац“,¹³⁵ а Перо Андрић и дон Матија Мирковић из Херцег-Новог због половине једног млина.¹³⁶

Дешавало се да и после донесене пресуде, они који би изгубили спор, нијесу напуштали млин. Стијепан Лазарев из Мојдежа добио је наређење да преда кључеве млина власнику Филипу Кеџоевићу.¹³⁷ Слично наређење издато је и Мијату Вујовићу на молбу Стијепана Косића из Мокрина. Наиме, наређено је и Мијату да не подузима никакве радове и односи камење са млина „Ловац“, а који је заједничко власништво Вујовића и Косића.¹³⁸

Дон Антун Буровић дао је 1749. г. на коришћење свој млин у Мојдежу браћи Саву и Марку Зипанчић. 16. септембра 1752. године колонел Сташислав Буровић, као заступник свога брата, односно власника млина; браћа Зупанчић, Јово Жарковић и Матија Мирковић састали су се да би на основу уговора и усмених изјава процијенили колико Зипанчићи за протекло вријеме треба да плате за коришћење млина. Приликом процјене узето је у обзир и кало и раније већ лато брашно Буровићима на „конат“, као и то да је извјесна количина брашна мљевена за рачун власника од којег наравно није добијен ујам. Процијењено је да је млин годишње од ујма доносио 100 ока брашна. На основу свих показатеља Зипанчићи су требали платити Буровићу

¹³¹ АХ ПУМА, ССХС/III, 25—26.

¹³² АХ ПУМА, ССLXXII/IV, 185—186.

¹³³ АХ ПУМА, ССLXXI, 12—13.

¹³⁴ АХ ПУМА, ССХХV, 108.

¹³⁵ АХ ПУМА, ССХХVII, 45.

¹³⁶ АХ ПУМА, ССХХVII, 119.

¹³⁷ АХ ПУМА, ССIX, 72, 73.

¹³⁸ АХ ПУМА, ССLX/IV, 13.

425 ока брашна „свакога“ и то: „шенична, ечмена, урментинова, ржана, овсена, снерчана и просена“. Такође су процијенили једну оку десет солада „бивши било очкад скупле некад евтинје“.¹³⁹

Многи власници и закупи млинова нијесу увијек споразумно рјешавали своје односе, те је долазило до вођења судских спорова. Тако су грађанску парницу водили капетан Павковић из Пода, као наследник пок. брата, и Лазар Андрић због обрачуна прихода од 1/4 једнога млина.¹⁴⁰

До наших руку достигао је списак произведеног уља које су у мојдешким млиновима самљела домаћинства овога села 1754. године. 52 домаћинства добила су укупно 1208 ковата уља, од чега је млинарима за ујам остало 10%.¹⁴¹

Иако ће више ријечи бити касније о задуживању, дуговању и враћању дугова, овдје ћемо изнијети само неколико примјера како се и на који начин долазило преко производа затечених у млиновима, до наплате дуга.

Марко Павковић из Пода подноси молбу да се заплаћени уље које се налази у млину Сима Брајевића, а које је својина: Јова Поповића, Остоје Унковића, Сима Дјевенице, Мијата Вујовића и Гаврила Радовића, а који су његови дужници.¹⁴² Дамјан Стијепанов Кулиновић тражи наплату 1 цекина вересије заплаћеном уља Тодора Маркова Лучића, а којег овај има да прими од Александра Милашиновића који држи млин у Топољ, власништво Васиља Кнежевића.¹⁴³

Познато нам је да су у селу постојале двије ваљалице за сукно, али поред већ поменутих докумената сачуван је само још један, а то је уговор којим Јована пок. Јефта Вујовића продаје Јову Вујовићу свој четврти дио једне ваљалице за два цекина и 2 лире — 23. IV 1783. г.¹⁴⁴

Приликом досељавања сви дошљаци, па и они у Мојдежу, бавили су се искључиво земљорадњом и сточарством. Животни услови, виталност и нове могућности за бољу егзистенцију чине да се досељеници веома брзо почињу бавити трговином и поморством, па чак и становници овога села доста удаљеног од мора.

С обзиром на то да се Мојдеж налазио на граници, трговина је, вјероватно, нарочито стоком, била веома развијена. Што нам о томе није остало много више записано, узрок је вјероватно што се трговина обављала без посредовања власти, а вјероватно веома много и илегално.

¹³⁹ АХ ПУМА, СССXXX, 75 — 76.

¹⁴⁰ АХ ПУМА, ССXXII, 551 — 553.

¹⁴¹ АХ ПУМА, CLXXXVII, 111.

¹⁴² АХ ПУМА, ССXC/III, 365.

¹⁴³ АХ ПУМА, ССLIV, 15.

¹⁴⁴ АХ ПУМА, ССLXXII/IV, 189 — 190.

Већ 10. X 1713. године Вукашин Поповић даје писмену изјаву (у којој сврси није нам познато) да је дотјерао из Требиња 50 брава за клање.¹⁴⁵ Станислав Буровић пише из Вратница 1729. г. да Саво Вуков из Мојдежа моли дозволу да увезе 30 комада ситне стоке.¹⁴⁶ Вјероватно, у исту сврху, издати су и пасоши 1713. г. за Турску, Јовану Симову, Николи Вуканову, Вукашину и Саву Поповићу.¹⁴⁷

Интересантно је напоменути да је Василију Косићу из Мокрина 1756. г. издата дозвола за отварање радње у Мојдежу за продају вина и јестивних ствари.¹⁴⁸

Из напријед наведених пописа становништва знамо да је у Мојдежу било десет, односно четрнаест морнара. О бављењу Мојдежана поморством у XVIII вијеку сачувано је веома мало података, сем што знамо да је Перу Влаовићу, марта 1730. г. издата дозвола за путовање у Дубровник. Због оштећености документа није нам могуће утврдити којом врстом барке и са колико морнара је путовао.¹⁴⁹ Патрун Тодор Брајевић из Мојдежа путовао је својим пјелетом 1781. г. за Далмацију.¹⁵⁰

Из података за прву десетину XIX вијека можемо закључити да је већи број Мојдежана био укључен у поморску привреду и током XVIII вијека. Француске власти вршиле су регрутовање морнара за своју флоту, али је отпор Бокеља био велик па су често од стране главара села сачињавани и нетачни спискови о броју морнара, и поред веома строгих казни, долазило је и до дезертерства. На једном списку, сачињеном 1809. г. у Мојдежу, се налазило 15 помораца од којих је један био патрун, четири капетана и десет морнара. Шесторо њих били су стари између 20 и 30 година, четворо између 30 и 40 и петоро између 40 и 50 година.¹⁵¹ Јануара, 1811. г. херцеговска општина јавља француским властима да умјесто одбјеглог морнара Крста Вујовића упућује Пера Јовова Поробића такође из Мојдежа.¹⁵²

Тешки услови живота тјерали су становнике херцеговског краја да, поред осталог, излаз траже у задуживању. Вјерујемо да је велики број људи давао новац на позајмицу „на ријеч“, али велики број сачуваних писмених доказа о задуживању, дуговању, потраживању дуга и споровима, који су због тога настајали, доводи нас до два закључка: или се веома

¹⁴⁵ АХ ПУМА, XLVIII, 85.

¹⁴⁶ АХ ПУМА, CCCXX, 168.

¹⁴⁷ АХ ПУМА, XLIV, 59, 71.

¹⁴⁸ АХ ПУМА, CCLVIII/V, 99.

¹⁴⁹ АХ ПУМА, CIII, 2.

¹⁵⁰ АХ ПУМА.

¹⁵¹ АХ, Списци из времена француске владавине, фас. 1, лист 40.

¹⁵² Као 151, лист 9.

велики број људи задуживао, па од толиког броја није необично да има толико писмених доказа, или дата ријеч није била тако сигурна и чврста као што ми претпостављамо.

Дужник је зајмодавцу потписивао признаницу и обавезивао се вратити дуг под условима како би се већ договорили. Често су као залог давани поједини предмети, понекад стока, а понекад и земља, а све је зависило од висине дуга, зајмодавца и потражиоца. Када се дуг не би исплатио, долазило је до интервенције власти, грађанских парница, па и до затварања дужника.

Јован Симов из Мојдежа потписао је задужницу (признаницу) Михаилу Вука Косића из Мокрина који му је зајмио 5 цекина, дана 11. III 1714. г.¹⁵³ Исто тако, Марко Кулиновић потврђује да дугује Василију Жарковићу из Топле 5 цекина и 3 лире.¹⁵⁴

Никола Вујановић, турски поданик, признаје да је дужан 96 лира Тодору Кулиновићу из Мојдежа, 1737. г.,¹⁵⁵ а Саво Зипанчић дугује 100 лира попу Бурју Лазаревићу из Мокрина,¹⁵⁶ а исти поп Буро Лазаревић и његов син Јово признају да су дужни сердару Николи Кеџоевићу 20 златних цекина, 1722. г.¹⁵⁷ Много година касније налазимо да Никола Кеџоевић, Јово Митра Магазиновића, капетан и Јово Ожеговић признају да су дужни конту Ивану Буровићу из Венеције 1371 лиру. Признаницу су потписали 1736. г.¹⁵⁸

Драгутин Петров и Никола Проданов из Топле, 1736. године нијесу вратили 12 цекина Николи Кеџосвићу, те његов брат Јово, пријављује ово дуговање.¹⁵⁹ Нико Мишковић дуговао је капетану Јову Кеџосвићу 5 цекина, те по његовој смрти отац му Никола Кеџосвић тражи наплату дуга.¹⁶⁰ Наплату дуга од 125 лира тражи и Тришко пок. Новака Миловића од Бошка Брајовића, коме је овај новац зајмио Тришков покојни отац.¹⁶¹ Тодор Зипанчић тражи исплату дуга од 54 лире од Продана Бурђије из Херцег-Новога.¹⁶² Марко Шабо, Стијепан Поробић, Тодор Дранков, Васо Лучић, Томо Попов, Никола и Симо Брајовић траже наплату свог дуга од једног Турчина који је дошао из Борзана.¹⁶³ Симо Брајовић тражи наплату 1 цекина од Јова Пе-

¹⁵³ АХ ПУМА, I, 1.

¹⁵⁴ АХ ПУМА, CLXII/II, 39.

¹⁵⁵ АХ ПУМА, CXXV, 109.

¹⁵⁶ АХ ПУМА, CXL, 34.

¹⁵⁷ АХ ПУМА, LXXV, 77.

¹⁵⁸ АХ ПУМА, CXVI, 116.

¹⁵⁹ АХ ПУМА, CIII, 513.

¹⁶⁰ АХ ПУМА, CXXXV, 3.

¹⁶¹ АХ ПУМА CXXVI, 119 — 120.

¹⁶² АХ ПУМА, CLXXII, 38 — 39.

¹⁶³ АХ ПУМА, CCXXXI, 1.

трома из Беновића.¹⁶⁴ Петар Фонтана 1765. г. тражи наплату 3 цекина од свог дужника Сава Зипанчића.¹⁶⁵ Изгледа да је исти Зипанчић још дуговао Петру Фонтани, јер 1766. г. његова удовица Анзола тражи да се заплајене 24 лире код Николе Јова Брајовића, а које су својина Сава Зипанчића, а на име дуга од 7 цекина које Зипанчић дугује породици Фонтана.¹⁶⁶ Раније поменутом Симу Брајовићу дугује и Перо Томашев, те се наређује Петру Скопетару из Топле да донесе у суд једну пушчану цијев која је својина Пера Томашева, а у корист Сима Брајовића.¹⁶⁷ Наређење је издато крајем 1767. г., а тек идуће године Перо Скопетар извршава наређење и поменутоу цијев предаје у суд.¹⁶⁸

Признаница о задуживању сачуван је још извјестан број, сем напред поменутих.¹⁶⁹

Уколико дужник не би вратио дуг на молбу зајмодавца, издаван је налог дужнику да исплати дуг. Тако се наређује Бурџу Брајовићу, Тодору Драшкову, Саву Милојевићу, Глигу Кеџевићу, Мари Влаовић, Марку Зипанчићу, Николи Брајовићу и Павлу Дубленици да врате дуг Фелице Фонтани пок. Петра из Херцег-Новога.¹⁷⁰ Исто тако се наређује и Петру Милићу да исплати дуг од 4 лире сестри Анима Гојковића.¹⁷¹ Наређује се и Данилу Андрићу да врати 20 цекина браћи Глигу и Луки Павковић из Пола.¹⁷² Ивану Вуковићу да врати 6 цекина свом дужнику Станиши Воишћу из Жлијеба,¹⁷³ као и Тодору Кулиновићу да врати 80 лира дуга Саву Андрићу.¹⁷⁴ Исти Тодор Кулиновић дугује извјесну суму новца Петру Попову из Кумбора да мошт од гробља, који се налази код њега, а власништво је Тодора Кулиновића преда његовим потражиоцима.¹⁷⁵

Често налазимо да зајмодавци траже јемство од стране другог лица или како би данашњим рјечником рекли, траже жиранта. Харамбаша Јово Брајовић признаје да је главни јемац Петру и Јовану Брајовићу за дуг од 11 цекина које они дугују

¹⁶⁴ АХ ПУМА, ССІХ, 65.

¹⁶⁵ АХ ПУМА, ССХХІІІ, 8.

¹⁶⁶ АХ ПУМА, ССХХІІІ, 20.

¹⁶⁷ АХ ПУМА, ССХХVІІ, 97.

¹⁶⁸ АХ ПУМА, СССХХХVІ, 267.

¹⁶⁹ АХ ПУМА, ССХХVІІ, 95, 127; ССХХХІХ/ІІ, 151; ССХLІІ/ІІІ, 27; ССХLІV, 11, 28; ССХL/ІІ, 25, 34; ССLV, 1; СССV, 25, 32—33; СССХL/ІІ, 25, 34.

¹⁷⁰ АХ ПУМА, ССХХVІІ, 88.

¹⁷¹ АХ ПУМА, ССІХ, 48.

¹⁷² АХ ПУМА, ССХХІІІ, 27.

¹⁷³ АХ ПУМА, СІІІ, 203.

¹⁷⁴ АХ ПУМА, СХLVI, 329.

¹⁷⁵ АХ ПУМА, СІІІ, 186. Види и ССХХVІІ, 115, 132, 136; ССХL/ІІ, 10; ССLVIІІ/V, 78.

Николи Радојеву речном Мијановићу из Кривошија.¹⁷⁶ Јово Брајовић, јемац је Петру и Јовану Радовићу из Мојдежа који су задужени код истога Кривошијанина.¹⁷⁷

Приликом задуживања, нијесу ријетки случајеви да дужник гарантује својом непокретном имовином, као што је то урадио Данило Андрић 1771. г.¹⁷⁸ Изгледа да је Данило Андрић давао новац на позајмицу па дошао у ситуацију да и сам позајмајује због невраћања дугова од стране његових дужника, јер на његову молбу извршена је запљена новца који се налазио код Марка Јова Трипковића из Пода, а који је својина Андрићевог дужника Јова пок. Петра Поробића.¹⁷⁹ На име дуга од 632.10 лира Јову Вујовићу досуђене су неке некретности из оставштине покојног Марка Андрића.¹⁸⁰ Иако су Симо и браћа Брајовић вратили 50 лира свом дужнику Јову Лончару Јовану, морали су тражити интервенцију власти која је истоме наредила да браћи Брајовић врати заложено земљиште, јер су дуг вратили.¹⁸¹ Мијат Трипковић вратио је одмах заложено земљиште свом дужнику Перу Андрићу.¹⁸²

Поред непокретности, залагана је и стока као гаранција враћања дуга. Трипко Бијелић из Мокрина заложено је једнога вола за дуг од 11 цекина и 30 лира код свог зајмодавца Илије Вујовића.¹⁸³

Тодор Зипанчић, предао је у суд као залог за исплату дуга за државне дажбине један бакарни суд.¹⁸⁴

Спасоје Радучић, да би осигурао повраћај свога дуга тражи, запљену једне рапе која се налазила код народника (мајстора народних олијела) Менете, а која је власништво његовог дужника Илије Буковића из Баошића.¹⁸⁵

Наплата дуга понекад се извршавала путем одузимања појединих предмета. Зато је издата наређење Саву Синдику да задржи код себе новац који је својина Јова Дукина Шумара, а који овај дугује Симу Брајовићу.¹⁸⁶

Када није могло доћи до намире дуга, било запљеном, било издавањем налога за исплату, долазило је до подизања гужбе и вођења парница.

¹⁷⁶ АХ ПУМА, СХХ, 24 — 25.

¹⁷⁷ АХ ПУМА, ССХХVI, 156.

¹⁷⁸ АХ ПУМА, ССХLIII, 27.

¹⁷⁹ АХ ПУМА, СССIV, 466.

¹⁸⁰ АХ ПУМА, ССХLVI, 190.

¹⁸¹ АХ ПУМА, ССIX, 56.

¹⁸² АХ ПУМА, ССХС/III, 42.

¹⁸³ АХ ПУМА, ССLVIII/V, 92.

¹⁸⁴ АХ ПУМА, ССХLIX/J, 138.

¹⁸⁵ АХ ПУМА, ССIX, 15.

¹⁸⁶ АХ ПУМА, ССХL/II, 31.

Јован Симов из Мојдежа, 1729. г. подиже тужбу против Бура Кртанића из Топле, јер му овај не враћа дуг од 1 цекина.¹⁸⁷ Парницу због дуга од 34 цекина водили су Станко и Лазар Матковић, као и Боко Петров из Пода, против Јова Стојанова Поробића,¹⁸⁸ Батиста Касани пок. Матије против наследника Тодора Зипанчића покојног Стоја за наплату 12 цекина дуга.¹⁸⁹ За исплату 60 лира и враћање једног пиштоља води се спор између Андрије покојног Петра Фонтане из Херцег-Новога и Тодора Драшкова из Мојдежа.¹⁹⁰ Исто тако, спор се води између Марка Буранова Кулиновића и Сима Пера Брајовића због невраћања 60 лира.¹⁹¹ Тодор Зипанчић води спор са Јованом, Буром и Симом Брајовић због невраћања 100 лира.¹⁹² Спор се води и између Тодора Драшкова Мирчетића и Пера Томанова Боровића против Стојана Поробића за 100 лира дуга.¹⁹³ Тодор Зипанчић води спор и са Савом Луковићем из Топле због неисплаћеног дуга од 36 лира.¹⁹⁴ Због наплате дуга у износу од 8 цекина спор води и Гангор Кеџоевић против својих дужника Филипа и брата му Цвијетка Кеџоевића.¹⁹⁵ Андрија Фонтана, у име свога оца, води спор са Митром Дјевеницом због неисплаћеног дуга од 446 лира.¹⁹⁶ Располажемо подацима да је вођено још пет парница против Мојдежана због неисплаћеног дуга.¹⁹⁷

У најтежој ситуацији, бар како је нама познато, нашао се због дуговања Мојдежанин Петар Попов. Он је чак достигао и у затвор. У помоћ му прискачу рођаци и остали сељани. Никола Кеџоевић моли да се пусти из затвора и јемчи да неће побјећи Петар Попов, који је запао у затвор због дуга од 18 цекина које дугује турском поданику Анбелићу. Јован Дашиловић из Миоченића (Кумбор) и Гаврило Буковић из Казмира (Сасовићи) положили су 18 цекина гаранције да би се Попов пустио из затвора. Симо и Давид Поповић обавезали су се да ће платити дуг Петра Попова који он дугује Јову Даниловићу и Драшку Петровићу.¹⁹⁸

¹⁸⁷ АХ ПУМА, СII, 243.

¹⁸⁸ АХ ПУМА, ССLV, 171.

¹⁸⁹ АХ ПУМА, ССХХV, 112—121.

¹⁹⁰ АХ ПУМА, ССIX, 86.

¹⁹¹ АХ ПУМА, ССIX, 96.

¹⁹² АХ ПУМА, ССIX, 105.

¹⁹³ АХ ПУМА, ССIX, 107.

¹⁹⁴ АХ ПУМА, СХСIII, 12.

¹⁹⁵ АХ ПУМА, СХСIII, 28.

¹⁹⁶ АХ ПУМА, СХСIII, 26.

¹⁹⁷ АХ ПУМА, ССIX, 117, 125; ССХХVII, 51, 55; ССХХХVIII, 158—167; ССХХХIX, 153; ССС, 173—184.

¹⁹⁸ АХ ПУМА, LXXVIII, 16, 298, 299, 324.

Наишли смо и на изјаву зајмодавца којом потврђује да му је дуг враћен. Глиго пок. Петра Поповића изјављује да је примио 3 цекина на име дуга од Јова и Стијепана Стијепчића из Камепога.¹⁹⁹

Власт херцеговског провидура сједињавала је управну и судску власт. Ипак, највећи број грађанских па и кривичних спорова рјешавали су судови добрих људи. Странке су у спору бирале споразумно одређен број људи, а судило се на основу обичајног права, не кршећи основне принципе мајстачког права. Претходно је било потребно добити сагласност провидура. У сетешама (пресудама) налазимо на примјену, па и у кривичним споровима, вјерско-обичајних институција (кумство, побратимство, итд.), поред имовинских казни.

У то вријеме и у тој средини примјеном ових казни обично је постизан циљ — успоставити добре односе и пријатељство међу људима.

Какви су спорови избијали између Мојдежана и због чега су засједали судови добрих људи?

Букашиц, Вујалин и Милан Перов из Мојдежа предали су у руке добрих људи рјешење спора који је настао због неког земљишта.²⁰⁰ Глиго Гојковић, пок. Тома и Никола и Матија пок. Петка; Боко, Михо, Сава, Василије и Стијепан покојног Сима предали су у руке добрих људи спор настао због лиобе имовине.²⁰¹ Главар Мојдежа Никола Брајовић и његов брат Сава обратили су се суду добрих људи да ријешу њихов сукоб настао због међусобних увреда.²⁰² Браћа Сава, Буро и Никола Вујов такође због имовине желе да ријеше спор преко суда добрих људи.²⁰³ Никола Јоков, речени Росић, и Петар Радуичић желе ријешити спор настао због штете.²⁰⁴ Капетан Мато Гојковић из Мокрина, капетан Александар Горакућа, сердар Никола Горакућа и Павле Паранан рјешавали су, као добри људи, спор због нанесених тјелесних озледа Симу Петра Сабљичића из Ратишевине, а по молби попа Сава Брајовића покојног Бошка, у име његовог сина Коста, који је нанео озледе Сабљичићу.²⁰⁵ Бикан Зипанчић и Јово Шумар пок. Дуке из Ратишевине обратили су се суду добрих људи да ријеше спор настао између њих због прђије.²⁰⁶ Буро Дуковић из Херцег-Новога и Илија

¹⁹⁹ АХ ПУМА, ССХІХ, 34.

²⁰⁰ АХ ПУМА, ХСV, 8. Др Борџије Миловић, Прилог проучавању кривичних судова добрих људи у комунистичкој топалској (Млетачки период), Цетинје, 1959, г.

²⁰¹ АХ ПУМА, ССХІ, 93.

²⁰² АХ ПУМА, ССХХХІІІ, 7.

²⁰³ АХ ПУМА, СLVI, 53.

²⁰⁴ АХ ПУМА, СХLVI, 257.

²⁰⁵ АХ ПУМА, ССLХІІ/1, 20 — 23.

²⁰⁶ АХ ПУМА, ССХІІ, 46.

Андрић дошли су у сукоб због једне пушке и траже помоћ добрих људи да би спор ријешили.²⁰⁷ Да би ријешили међусобне размрице, обратили су се суду добрих људи и Данило, Јово и Филип Поробић,²⁰⁸ Стијепо Милошевић из Сасовића, Петар Брајовић и Петар Стијепов из Сасовића,²⁰⁹ Игњатије Вујата Петрова из Миочевеића, Марко Савин из Пода, Стијепан Поробић из Мојдежа,²¹⁰ капетан Зван Даниловић из Топле, Петар Брајовић,²¹¹ Буро Кулиновић, Стојан Крњевић из Црвеног брда,²¹² Бошко Брајовић и Симо Зипанчић,²¹³ насљедници покојног капетана Јова Кецовића, Михаило Паријез,²¹⁴ Филип Кецовић, унук срдара Николе, Мијат и Илија Маланразић из Пријевора,²¹⁵ Никола Мурат покојног Ралоја и Сава Вујовић.²¹⁶ По саслушању странака пресуда је донесена у писменој форми те су многе и доспјеле до наших руку. Тако је донесена пресуда у спору између Мијата, Пера, Николе, Јова, Сима и Бура Брајовића, Рада Кецовића, Сава Поповића и Васа Лучина, с једне стране, и Тодора, Сава, Пера Поробића и дружине ради краће и других сукоба.²¹⁷ Пресуда је донесена и у парници између Митра Дјевенице и Стоја и Сима Дјевенице због исплате прџије,²¹⁸ као и у парници због рањавања Сава Радунчића од стране Сана Вујовића.²¹⁹ Добри људи пресудили су у спору између Николе Влаовића из Пријевора и Петра Влаовића из Мојдежа ради неког земљишта,²²⁰ као и у парници између Игњата Вујатова и Марка Савина и Стојана Молниова, такође ради земљишта.²²¹ Спор је настао због земљишта у спору Петра Фонтане из Херцег-Новога са Секулем и Јовом Драшковићем, ријешен је доношењем пресуде добрих људи.²²²

Рјешење спорова преко суда добрих људи сматрало се рјешавање мирним путем и обично се донесена пресуда поштовала. Јово Андрић, Јово Бурановић, Петар и Данило Андрић и Сава Лепаић именовали су добре људе да би мирним путем ријешили своје међусобне размрице око земље.²²³

²⁰⁷ АХ ПУМА, XCLVI, 224.

²⁰⁸ АХ ПУМА, XC, 15.

²⁰⁹ АХ ПУМА, LXXXVII, 35.

²¹⁰ АХ ПУМА, CIII, 305.

²¹¹ CXLVI, 174.

²¹² АХ ПУМА, CXLVI, 250.

²¹³ АХ ПУМА, CXLVI, 284.

²¹⁴ АХ ПУМА, CLVI, 40.

²¹⁵ АХ ПУМА, CLVI, 77.

²¹⁶ АХ ПУМА, LXV, 85.

²¹⁷ АХ ПУМА, CCXXXVIII, 228 — 233, 294 — 296.

²¹⁸ АХ ПУМА, CCIV, 2, 44.

²¹⁹ АХ ПУМА, CCIV, 8 — 10, 39; CCIX, 2, 69.

²²⁰ АХ ПУМА, CXCIX, 95 — 96.

²²¹ АХ ПУМА, CIII, 559 — 560.

²²² АХ ПУМА, CIII, 429 — 430.

²²³ АХ ПУМА, CCXLI, 13.

Генерални провидур Доменико Кондалмер наредио је да се на лицу мјеста изврши подјела неког земљишта између Бошка Брајевића и Сава, Ивана и Николе Брајевића, а на основу пресуде суда добрих људи од 21. II 1752. г. Ова наредба издата је у Котору 18. VIII 1770. г.²²⁴

Тодор Велаш жали се на Игња пок. Сима Велаша, јер није извршио пресуду добрих људи.²²⁵ Наредено је Стефану Лазара Поробића да на основу пресуде добрих људи изврши обавезу према Филипу и Јову Цвијетка Поробића.²²⁶

Понекад странке нијесу биле задовољне пресудом па су поново спор предавали на рјешавање суду добрих људи, наравно бирајући нове судије. Браћа Тодор и Буру Милић и Јово Дукин Шумар и Буран Бурановић предају суду добрих људи рјешење спора насталог извршењем раније донесене пресуде такође суда добрих људи.²²⁷ Тодор Пиљуровић из Ратишевине и Јово Будеч пок. Бура из Мојдежа воде парницу код редовног суда за поништење пресуде донесене од стране суда добрих људи.²²⁸ Код спора који воде Филип Поробић и Лазар и Тришко Радановић из Мокрина случај је обрнут. Наиме, странке одлучују да не рјешавају настали спор прско редовног суда, гдје су већ предали тужбу, већ прско суда добрих људи.²²⁹ Исти је случај и у спору Бура Дуковића против Илије Андрића.²³⁰

На основу пресуде добрих људи наредено је Стефану и Филипу Поробићу и Јову Цвијетковићу да не смију уобрати плод са спорног земљишта до нове пресуде добрих људи.²³¹

Приличан број докумената, поред наведених, говори нам да су још многи Мојдежани учествовали у раду судова добрих људи, било као пресудитељи, било као странке.²³²

Немогуће нам је детаљније, овом приликом, на основу расположивих података реконструисати живот породице у XVIII вијеку у херцеговском крају, односно у Мојдежу. Могуће нам је, ипак, указати на неке податке који нам донекле дају наслутити какав је био приватни живот ових житеља.

²²⁴ АХП УМА, ССХХII, 380.

²²⁵ АХ ПУМА, ССХХ, 124.

²²⁶ АХ ПУМА, ССХХVII, 114.

²²⁷ АХ ПУМА, ССХLI, 30.

²²⁸ АХ ПУМА, ССЛVII/I, 27.

²²⁹ АХ ПУМА, СССXL, 110 — 111.

²³⁰ АХ ПУМА, СХLVI, 30.

²³¹ АХ ПУМА, ССЛVII, 109.

²³² АХ ПУМА, СС, 7, 9, 10, 18, 19, 35; ССIV, 4, 205, 224 — 225; ССХХ, 146; ССХХIII 16; ССХХVIII, 104, 105; ССХХХII, 61; ССХХХIII, 17, 19, 23; ССЛXIV, 19 — 20; ССЛXVI/III, 23; ССЛXХII/II, 16; ССХС/III, 4, 5, 22 — 23, 32; ССХСIV, 25, 26, 39, 40; СССVI, 23 — 24; СССХ, 25 — 26; СССХХII, 268, 277, 554.

Приликом досељивања, према постојећим пописима становништва, поједине породице бројале су и до 18 чланова. Како су тада још доста несрећени односи и како се на основу тих пописа добијала земља, сђ, или неке друге бенефиције, и поред свега је веома мали број породица са већим бројем чланова, те можемо констатовати да је било врло мало породичних задруга у правом смислу. Каснијих година највећи број породица броји испод 8 чланова, преко овога броја свега је око 10%.

Знамо да је домаћин одлучивао о свим питањима породице, заступао чланове породице пред властима и својим сусељанима, био поштован и слушап од чланова своје породице.

Пегоље, мучке, борба за одржање голог живота натјерује људе да се супротставе, да траже и интервенцију власти против својих најмилијих и најближих. Браћа Илија и Лесо Вујовић моле херцеговског провидура да нареди њиховом оцу да им да дужни дио имовине, јер не могу да даље живе са својом маћехом Деспином.²³³ Насупрот овоме Вуко Вујов дарива своје сину Бурџ неке некретности.²³⁴

Због чега је избио сукоб између браће Милић, није нам било могуће утврдити, али нам је познато да је Тодор Милић убио два своја брата — Глига и Луку.²³⁵

Симана пок. Јована Брајовића морала је тражити од власти да нареди њеној браћи, Јову и Николи, да је не узнемиравају.²³⁶

Жена Мигра Дјевенице подигла је тужбу, уз коју је приложила лекарско увјерење, против свог дјевера Сима који је заостављао па чак и ранио.²³⁷

Филип Поробић пок. Стојана дао је писмену обавезу да се од његове имовине могу наплатити дугови његовог брата Сави.²³⁸ Данило Андрић није могао, или није хтио, да плати дугове свога пок. брата Марка, па је чак тражио заштиту власти од братовљевих вјеровника: Јова Савина Вујовића, Јова Поробића, Сима Павковића, Бурџ Тришковића, Станка Матковића и Тодора Милића.²³⁹

Из пописа становништва видјели смо да се мушко становништво дијелило на три категорије: дјечаке, људе од оружја (од 16 до 60 година) и старце (преко 60 година живота). Сигурно је да су права и обавезе, изузев домаћина, зависиле и од старости члана домаћинства.

²³³ АХ ПУМА, ССХС/П, 187 — 188.

²³⁴ АХ ПУМА, С/П, 372.

²³⁵ АХ ПУМА, ССCLX/П, 2 — 3.

²³⁶ АХ ПУМА, ССXI, 25 — 26.

²³⁷ АХ ПУМА, ССXLI, 27.

²³⁸ АХ ПУМА, ССXVIII, 14.

²³⁹ АХ ПУМА, ССIX, 11.

У пописима женски дио становништва се сврстава у двије категорије: дјевојчице или дјевојке и жене. С неколико примјера покушаћемо да расвијетлимо какав је положај имала жена тада у друштву. Да је жена била искључиво везана за кућу, мужа и дјецу и слушала ријеч домаћина, можемо са сигурношћу тврдити. Природно је да је жена по смрти мужа преузимала све послове и обавезе домаћина уколико у кући није било одраслог мушкарца. Међутим, налазимо на многе примјере гдје жена води и веће послове и поред живог мужа. То су биле жене са изразитом индивидуалношћу, бистрином, смјелошћу, марљивошћу — како наш народ каже „чоек жена“. Неку економску самосталност имала је жена посједујући прћију и располагајући њоме уз мужевљеву сагласност. Приликом давања прћије, која се углавном састојала од шкриње, одјеће и по којој комада златног накита (ријетко је добијала новац, стоку и земљу), вршена је процјена, а записник о процјени се судски овјеравао и један примјерак предавао жени, те је она макар и симболично била власник неке имовине. Прћију жена није могла отуђити без пристанка мужа, али исто тако прћија се није могла узети за наплату мужевљевих дугова без пристанка жене. По жениној смрти дјеца су наслеђивала мајчину прћију, а уколико их није имала, муж је морао прћију или њену протувриједност вратити жениној родбини. У случају мужевљеве смрти, уколико би се поново удала, мужевљева родбина је била дужна да јој врати прћију или исплати њену вриједност коју је доносила собом у други брак.²⁴⁰

Жена је тражила заштиту своје личности, давала пуномоћја, задуживала се, куповала и продавала некретности итд., што значи да је имала доста велика права, много виша него што бисмо могли и претпоставити.

Стане, жена Јова Зипанчића, именује својим пуномоћником Остоју Николе Црногорчевића и Филипа Цвјетковића пок. попа Сима, оба из Баошња, да наплате дуг који јој дугује прото Буро Данчић из Корчуле.²⁴¹ Мијат Вукотин Вујовић продаје некретности Крстини, жени Јова Жарковића из Топле.²⁴² Симо пок. Николе Велаша продао је неко земљиште за 230 талира Марији пок. Николе Петрова из Дубровника која се настанила у Херцег-Новом.²⁴³ Маре, удовица Луке Николина, продала је комад земље Николи Јова Косића.²⁴⁴ Грађански спор води Јово пок. Ивана Вуковића против Јане и Маре пок. Митра

²⁴⁰ Марија Цршић, Прћија по документима из херцеговачког архива у XVIII вијеку, Гласник етнографског музеја у Београду, Београд, 1963.

²⁴¹ АХ ПУМА, ССХЛ, 30.

²⁴² АХ ПУМА, СХЛVIII, 163.

²⁴³ АХ ПУМА, ССХСII, 38.

²⁴⁴ СХХVII, 57.

Вуковића због права власништва неких некретнина.²⁴⁵ Године 1755. наређено је Митру Милићу и његовој мајци да врате узурпирано земљиште власнику Митру Вукалину Перова.²⁴⁶ Јово Стојанов Поробић и његова мајка даровали су неко земљиште Митру Вучегину и Јову Петра Рожића.²⁴⁷ Киро пок. Трипка Паризеа и мајка му Компелија продали су неке некретнине у Жлијебима Азраму пок. Сава Буровића.²⁴⁸ Сара, жена Толора Зипанчића, обавезала се исплатити Матији Пинковићу 3 цекина дуга на име закупнине земљишта.²⁴⁹ Јануара 1793. г. Фимија Милић је потписала Лазри Фонтана признаницу на 7 цекина којом се обавезала вратити кад самеље маслине.²⁵⁰ Јакша Дупленић из Љутог потока водио је парницу против Руже, жене Јова Симова из Мојдежа због једне јечерме за коју је Ружа тврдила да је купио од Јова Даниловића. Парницу је Дупленић изгубио, те је наређено сердару Николи Кецовићу да донесе у суд јечерму као својину Руже, а истовремено је наређено Дупленићу да положи у суд 60 лира у корист Руже Јована Симова.²⁵¹

Канде, кћи Николе Кецовића, а жена Драгулица Петровића, реченог Магазиновића из Топле, тражи да се осигура њена прђија на имовину њеног мужа који је презадужен,²⁵² док Зорица, кћи Нихоле Шнидика, а жена Бошка Брајовића, придружује се парници коју против њеног мужа води Трипко Новака Милошева.²⁵³ Стане Мија Бошкова из Мокрина тужила је Сима Поробића, јер ју је навео да лажно свједочи против Сима Кошића.²⁵⁴

Често и данас тешко и нерадо жртве силовања покрећу парницу, јер је процес дуг а и када се насилје докаже и добије парница, жртва остаје у својој средини обиљежсена. Тако није мислила Јоке, кћи пок. Лазара Вукљеновића из Жирина (Топла), јер је подигла 1787. г. тужбу против Илије Алексића Поповића због дефлорисања.²⁵⁵

Против Митра Томанова Шабовића поведен је кривични поступак, јер је отео кћер пок. Петра Радунчића.²⁵⁶

Тодор Влаовић испалио је хитац из пушке на Јока Вујовића, али срећом је промашио. О овом догађају главар села

²⁴⁵ ССLXXVIII/II, 187 — 188.

²⁴⁶ АХ ПУМА, ССLVIII/V, 37.

²⁴⁷ АХ ПУМА, ССXL, 34.

²⁴⁸ АХ ПУМА, ССXVIII, 17.

²⁴⁹ АХ ПУМА, ССXXIV, 13.

²⁵⁰ АХ ПУМА, СССVIII, 3.

²⁵¹ АХ ПУМА, СХХVIII, 64 — 69, 106, 107.

²⁵² АХ ПУМА, СLXII/I, 32 — 33.

²⁵³ АХ ПУМА.

²⁵⁴ АХ ПУМА, СXLVI, 287 — 288, 294.

²⁵⁵ АХ ПУМА, ССLXXXIV, 118.

²⁵⁶ АХ ПУМА, ССXLII/IV, 230.

Мојдежа, Никола Брајовић, извјештава провидура Херцег-Новога наглашавајући да је сукоб избио због неких дједојака.²⁵⁷

Из напријед наведеног видјели смо да су често избијали сукоби међу родбином, сусједима, сусељанима, било због насталих штета, дуговања, увреда итд. Сукоби су често завршавали физичким нападима који су доводили до тјелесних повреда па, као што смо видјели, и до убистава. Без обзира на тешке животне услове, сви ови сукоби и последице су и одраз немирног темперамента, пријеке нарави и непопустљивости тадашњих житеља. Због тога налазимо на честе тужбе и криминалне процесе због увреда, физичких напада и тјелесних озледа, па и неколико случајева убистава. У овим сукобима нијесу поштеђене ни жене, а често и саме узимају учешћа у тучама.

Станко Драшка Вилова подиже тужбу 1712. г. против Стојана Милиновића, реченог Борговића, због нанесених тјелесних повреда.²⁵⁸ Тужбу подиже и Никола Брајовић пок. Ивана против Мијата пок. Јована због повреде која му је нанесена каменом.²⁵⁹ Мијат Јовов Брајовић подигао је тужбу због физичког напада против Пика Косића покојног Јована и Пера Манојловића, оба из Мокрина.²⁶⁰ Симо Поробић Јовов физички је напао и ранио ватреним оружјем Сима пок. Илије Радонића, те је овај поднио тужбу.²⁶¹ Исту такву тужбу поднио је и Томо пок. Јова Кулиновића против Сава Бошкова Брајовића, против кога је подигао тужбу и Буро пок. Јова Кулиновића. Касније су се вјероватно измирили, јер су обје тужбе повучене.²⁶² Маре, удовица Сава Милушића из Требесина, поднијела је тужбу због злостављања и рањавања против Божа Паријеза пок. Пера из Мојдежа.²⁶³ Јово Јанчић пок. Косталина из Жвиња тужио је Саву Поповића пок. Пера због нанесених озледа њему и његовој жени Мари.²⁶⁴ Син Сава Брајовића физички је напао и озлиједио Марка пок. Јефта Кеџоевића и његову жену Симану.²⁶⁵ Тужбе су доводиле до кривичних процеса уколико се странке не би измириле. Тако се 1732. г. водно криминални процес против Стијепана Милошевића пок. Милоша из Мојдежа због физичког напада на Пера Брајовића,²⁶⁶ против Митра Дјевенице Вукашинова због рања-

²⁵⁷ АХ ПУМА, СССХХ, 309.

²⁵⁸ АХ ПУМА, ХЛП, 69 — 74.

²⁵⁹ АХ ПУМА, ССЛХХП/IV, 44.

²⁶⁰ АХ ПУМА, ССЛХХП/IV, 168 — 170.

²⁶¹ АХ ПУМА, ССЛХХХ, 247 — 251.

²⁶² АХ ПУМА, ССЛХV, 90 — 93, 94 — 99.

²⁶³ АХ ПУМА, ССЛХVИ, 136.

²⁶⁴ АХ ПУМА, ССЛХХХIV, 152 — 153.

²⁶⁵ АХ ПУМА, СССIV, 513 — 514.

²⁶⁶ АХ ПУМА, СЛХХХVИ, 96 — 111.

вања Марка Поробића,²⁶⁷ против Крста Радунчића и његове сестре Саре због међусобног рањавања са Симом Радунчићем.²⁶⁸

Издата лекарска увјерења говоре нам да је било још случајева тјелесних озледа, јер хирург Александар Горакућа издао је увјерење о лијечењу Сави Поповићу којег је ранио Мијат пок. Тома Коњевића из Пријевора.²⁶⁹ Исти хирург издао је увјерење и Симани Дјевеница коју је лијечио од повреда добијених због напада и рањавања од стране Јова Шумара из Мојдежа.²⁷⁰

Шездесетих година дошло је до сукоба међу сељанима у којима је био умјешан велики број Мојдежана. Изгледа да је сукоб настао мијешањем и сплеткарењем од стране Андрије Фонтане. Зато Мојдежани подижу тужбу против Андрије Фонтане, стално настањеног у Мојдежу, јер је сплеткарио међу њима. Многи сељани су тада изјавили да су били лажно заведени и наговорени да туже Фонтану од стране Крста Радунчића и Пера Поповића. Да су били наговорени на лажно свједочење против Фонтане, од стране Поповића, Радунчића и калуђера Мојсија Лучића, изјаву су дали и Драшко Мирчетић, Стијепан Боровић, Јефто Кеџевић и Дамјан Кулиновић. Тужбу је против калуђера Лучића поднио Андрија Стијепана Боровића, а калуђер Мојсије против Сима Брајовића и Марка Зипанчића. Криминални процес вођен је против Петра Вукашинова Поповића због наговора сељана да криво свједочи против Јова Поробића. Кривични спор је вођен између Крста Радунчића и Пера Поробића, с једне стране, и Јова Поробића, с друге стране, у вези са Андријом Фонтаном, против кога је већина сељака лажно свједочила.

Сукоби, који су настали међу већим бројем Мојдежана, довели су на крају и до убиства Јова Поробића. Како је сукоб завршио, немогуће је на основу расположиве документације утврдити.²⁷¹

Идуће године, 1769, убијен је у селу Јово Зипанчић, кмет Каменаровића из Доброте, и то од стране четири војника чете капетана Фонтинато, о чему провидур Херцег-Новога извјештава ванредног провидура Котора и доставља му списе криминалног процеса који се води у вези с тим.²⁷²

Отомански поданик Мијат Лучић убио је 1795. г. Јока Влаовића, те на тражење генералног провидура Алвиза Марина из Задра провидур Херцег-Новога доставља списе тог кривичног процеса.²⁷³

²⁶⁷ АХ ПУМА, ССI, 477 — 494.

²⁶⁸ АХ ПУМА, ССXXV, 28.

²⁶⁹ АХ ПУМА, ССLXIX, 98.

²⁷⁰ АХ ПУМА, ССLXXI/II, 119, 135.

²⁷¹ АХ ПУМА, ССXI, 1 — 88, 104, 141, 165, 266 — 278; ССXII, 21, 70, 123 — 125; ССXIV, 56 — 57; ССXX, 69 — 83; ССXXV, 136.

²⁷² АХ ПУМА, ССXXIX/II, 93 — 200.

²⁷³ АХ ПУМА, СССXV, 192, 246, 254.

Десетак година раније водио се кривични процес такође због убиства и то војника Антуна Тасато пок. Ивана којег је убио Антун Кулиновић, те се списи такође достављају генералном провидуру у Задар.²⁷⁴

Понекад је гаранција сусјела или пријатеља, уз изјаву кривца, доносила мир међу завађенима. Симо Петра Петрова гарантује за ухапшеног Митра Шиндика да неће узнемиравати Бошка и Сава Брајовића.²⁷⁵

Можемо рећи да крађе у овом селу није ни било. Крађа три ћебета, насилно узимање једног ножа, затим лубровачком поданику Иву Влаха Ђушића једне пушке и крађа два коња је занемарујући број крађа, за период од једног вијека,²⁷⁶ па и када би овоме додали и неколико случајева задржавања урода са земљишта од стране закупаца власницима.²⁷⁷

На основу архивске грађе из Архива Херцег-Новог дато је максимум података, можда чак и на уштрб саме композиције рада, о житељима села Мојдежа у XVIII вијеку.

МАНАСТИР ПОДПЛАНИНА

У засеоку села Мојдежа, Подпланини, налазе се зарасли у шикару остаци споменика културе о коме и сами Мојдежани, па и они најстарији, веома мало знају. То је манастир Подпланина²⁷⁸ или боље рећи метох.²⁷⁹

Манастир Подпланина је основан, највијероватније, доласком херцеговачких породица у овај крај. Овај манастир је метох манастира Косијерева код Величља у епархији Црногорско-Приморској. Према предању, Косијерево, са црквом посвећеном Рођењу Богородице, потиче из прве половине XIV вијека. Године 1592. помиње се његов проигуман Дионисије. 1692. обновљена му је трпезарија, док се 1742. помиње живот са мопштима св. Арсенија српског које су око 1920. г. пренијете у манастир Ждрџањ код Даниловграда. Много се помиње у XVIII вије-

²⁷⁴ АХ ПУМА, ССХII/II, 69.

²⁷⁵ АХ ПУМА, СLIX, 32—36.

²⁷⁶ АХ ПУМА, СLXIV, 12; ССLVIII/V, 30; ССXIVIII, 61—66.

²⁷⁷ АХ ПУМА, ССIX, 63, 64; ССXXIII, 53; ССXXIX, 218, 221; ССLXV,

40.

²⁷⁸ Код Завода за заштиту споменика културе СР Црне Горе овај споменик регистрован је рјешењем број: 01-1339/1-61, 28. XI 1961. г. у књизи I, стр. 253—254, досије 127, као манастир Подпланина — врста црквене архитектуре.

²⁷⁹ Метох — у средњовјековној Србији: а) мала обрадива земља, б) сваки манастир или црква које су ктитори — дародавци приложили другом већем манастиру, в) свако имање неког манастира (цркве) које је удаљено од њега. — Рјечник српскохрватског књижевног језика, Нови Сад — Загреб, 1969. г.

Ми ћемо ипак употребљавати назив манастир како се води код Завода за заштиту споменика културе и како га помињу и Мојдежани.

ку. 1807. г. су га порушили Турци па га је 1817. године обновио хаџи Дионисије Добрићевац.²⁸⁰

У писмима Вука Поповића Вуку Караџићу налазимо на вијести о неким догађајима у вези с манастиром Косијерево. Децембра 1847. г. Вук Поповић јавља Вуку Караџићу да је разговарао са калуђером из Кривошија који му је саопштио како у манастиру Косијерево, четири сата удаљеном од Грахова, има велики број „србуља“.²⁸¹

Нешто више података има у писму које је упућено за Беч априла, 1858. г. „Највише су страдали Бањани, Зубчани и Косијерево, из првог су калуђери у Дубровник, а из другог ево их у нашој цркви Бањи и ономадне овијема дође наредба од Књаза да се поврате у свој манастир или у Грахово, иначе не послушају ли упут, да ће их прогласити за оамјетнике и тако су јучер пошли у Грахово. Игуман Косијерева је један паметан и честит човјек, зове се Теодосије Мипковић. Велики мал има и у њега су Турци велику вјеру имали.“²⁸²

Крајем априла дознајемо да се игуман склонио код стоке у једној колиби у Кривошијама.²⁸³

У писму од 13. I 1804. пише Поповић: „Бањани игуман Теодосије Мркојевић ту нелавно умро је у Мостару. Неки кажу да су га Турци отровали.“²⁸⁴

Као што је манастир Косијерево био на граници Црне Горе и Херцеговине, тако се и његов метох Подпланина налазио на граници старог села Мојдежа и Ратишевине.

До сада је о овом манастиру нешто више објављено, сем неких узредних напомена, у Шематизму православне епархије Бокоторске, Дубровачке и Спичанске за 1883. г., гдје можемо прочитати: „Метох (оспизио) Планина — Проведитор млетачки Карло Пизани писмом 19. Октобра 1712. потврђује игуману Метоха Планине О. Исаји Витимировићу, да ужива нешто винограда и стабала, што га је Метоху даровао 16. Марта 1709. неки главар Калисто Диодати, који виноград да се налази у селу Сунђешану, мјесту Песенар код Ерцеговог.

Пречасни Прото Хр. Лумбардић каже, да околни народ о овом метоху овако, прича: виде се и данас развалине од 4 ћелије и 1 пећи на бившег манастирића, да га је градио, не зна се право које године, неки О. Мелентије Андрић, родом из Мојдежа, калуђер М. Косијерева у Ерцеговини. Памте и данас старци да, када г. 1806. Французи са Конављанима ратујући противу Руса и Црногораца попалише села, осташе тада ћелије непозлијебене.

²⁸⁰ Петковић др Р. Владимир, Преглед црквених споменика кроз повестницу српског народа, Београд, 1950, стр. 152.

²⁸¹ Вукова преписка, Књига VII, Београд, 1913, стр. 55.

²⁸² Исто, стр. 327.

²⁸³ Исто, стр. 333.

²⁸⁴ Исто, стр. 444.

Потоњи калуђери који је ту живио, да се звао О. Никодим Лазаревић из Мокриша. Около тих развалина да се и данас налазе 4 комада земље, које калуђери Косијеревски дају под закуп. Нема трага, да је ту била црква; него, пошто се метох налазио на граници између Ратишеvine и Мојдежа (у којем пошљелџеми мјесту има и данас заснок званн Подпланина), калуђери косијеревски служили су по црквама ових села. — У оближњем пак селу Сушћепану, нема данас земљиште Песнар; али, вели народ, да се тако звала некад данашња неодојелима земља Расточна главница и као да је ту било опште укопалнште.²⁸⁵

Повод за објављивање у Шематизму о овоме метоху сигурно је наведени докуменат о коришћењу земљишта на мјесту званом Песнар у Сушћепану.²⁸⁶

Изгледа да је оваје дошло до погрешног тумачења документа. У херцеговском Архиву налази се уговор сачињен 16. марта 1709. г. између калуђера Исаија Витомировића и Калиоста Диодати о продаји земљишта у Сушћепану на мјесту Језевак.²⁸⁷ Како се ради о истим лицима, као и датуму, то је могуће да је провидур потврдио уговор о продаји, што је било уобичајено, али никако не може бити говора о поклону.²⁸⁸

Калиоста Диодати и чланови његове породице јављају се током читавог XVIII вијека у архивској грађи Архива Херцег-Новог.²⁸⁹

²⁸⁵ Шематизам православне епархије Бокотурске, Дубровачке и Спичанске за годину 1883. Задар, 1883, стр. 33, 34.

Оспизно, кућа за странце и путнике, Др Албини Влахар, Речник италијанско-српскохрватског језика, Београд, 1957.

Због чега је оваје употребљен овај назив није могуће дати одговор, а не даје нам ни документација из које се никако не може правлати назив оспизно за овај метох.

²⁸⁶ АХ — Архив цркве топаљске, година 1882, док. 62.

²⁸⁷ Назив Језевак као и Песнар испознати су сада и раније. Највјероватније су оба назива погрешно написана од стране мастачких чиновника.

²⁸⁸ АХ ПУМА, Книга 9, лист 56.

²⁸⁹ На предлог Калиоста Диодати извршена је запљена ствари Анђи Премојој, 26. IV 1706. г. Калиоста Диодати пок. Петра Санта сачињно је уговор о доживотном издржавању са својим сином Петром, 1. III 1716. г. Седам година касније даје изјаву о цркви коју је допнјсав његова жена, а исте године поинштава и поклон који је дао кћери Антонији приликом вјенчања са Антониом Киолини у Венецији. Изгледа да је у породици Диодати дошло до неспоразума, јер жена Калиоста Арсола тражи од мужа алиментацију и иснаату црквије за неку кућу. Истовремено наређено је њеном сину да изврши обавезу издржавања према мајци.

У каквом је сродству Борбе Диодати, аутогодишњи гомстар у Херцег-Новоме, са Калиостом није било могуће утврдити.

1747. године налазимо на калштана Изепа Диодати који посједује земљиште у Мојдежу, те провидур Бон наређује сељацима Мојдежа да не чине штете на земљишту Изепа Диодати. АХ ПУМА, XXI, 85; LXIV, 11; LXXV, 122, 132; LXXVIII, 99; LXXXIV, 2, 3, 18; LXXXVII, 18—20.

Десетак година након провидурове наредбе о слободном коришћењу поменуто земље од стране калуђера Исаија Витомировића излаже се од стране власти сасвим опречан налог којим се забрањује Исаију Витомировићу да користи земљиште у Сушћепану, које је својина капетана Петра Диодати (син Калноста)²⁹⁰ Како је завршило спорење око земљишта у Сушћепану између Исаија Витомировића и породице Диодати није нам било могуће утврдити, али је вјероватно ријешено позитивно, јер се ово питање више не појављује.

Највјероватније да су овај манастир основали калуђери који су дошли заједно са осталим досељеницима. Није било могуће утврдити када је саграђен, односно када је завршена градња. Јер, из података које нам даје Ломбардић, манастир је био доста велик (4 ћелије и пекара).

Како је манастир био на граници села Мојдежа и Ратишевине, а није посједовао сопствену цркву, то је долазило до несугласица међу паросима, што се преносило и на сељанс, те extra providur Vicenzo Dopa именовао је Зуана Абрамовића, капетана општине топаљске и Николу Горакућу, сердара крајине, да одреде којој парохији треба да припадне 13 породица које живе у Подпланини. Донесена је одлука да припадну парохији Ратишевине, јер је много ближа него парохија Мојдешка.²⁹¹

У другој половини XVIII вијека калуђере манастира Подпланине налазимо у пописима становника села Ратишевине. 1758. г. у овом манастиру живјело је 8 калуђера; 1763. г. 5, а 1771, 1772, 1778. и 1780. године их је три, док 1789, 1790. и 1793. године свега 2, а 1799. г. 4, и то 2 ђакона и 2 калуђера.²⁹²

Позната нам је неколицина калуђера овога манастира. То су већ помињани Исаије Витомировић и Мелентије Андрић, затим Данило Перовић, Андрија Косијер, Јаков Краљевић, Паво Андрић, Лука и Исаије Лучић, Василије Бурић, Мајо Требињац, Данило Косијер и калуђер Никанор.²⁹³

Поменути калуђери живјели су као и остали становници села. Морале су их исте бригае и проблеми. Куповали су, продавали или поклањали некретнине, зајмивали и дували, због своје или својих сусједа пријеке нарави сукобљавали се па и судили.

Тако Исаије Витомировић дугује 2 златна цекина Вуку Јовановићу из Ратишевине.²⁹⁴ Исти калуђер дошао је у сукоб са

²⁹⁰ АХ ПУМА, LXXV, 142.

²⁹¹ АХ ПУМА, CXCVI, 5, 6.

²⁹² АХ Топалска комуниста, I, 10, 11, 41, 77, 95, 129, 151, 210, 238, 254, 263. У години 1758. и 1763. у попису Мојдежа помиње се „калуђер Мијо — душа 2“. Сигурно су ово калуђери овога манастира, иако налазимо калуђере овога манастира тих година уписане у списак становника села Ратишевине.

²⁹³ 1789. г. ишице Никанор, а 1790. г. Никанур.

²⁹⁴ АХ ПУМА, LXXVIII, 69.

својим сабратором калуђером истог манастира Данилом Перовићем на којег се жали властима да га је вријеђао и да жели да му отме неке предмете.²⁸⁵

Јаков Краљевић из Мојдежа вријеђао је и напано озљеди калуђеру Витомировићу због чега је вођен и судски спор,²⁸⁶ док Вукашин Петра Радија из Пола обуставља парницу против истог калуђера.²⁸⁷ 1725. г. Исаије Витомировић све своје покретно и непокретно имање, послуже своје смрти, оставља манастиру Савини, посебно наглашавајући и једну ћелију коју је саградио властитим новцем у манастиру Подпланини.²⁸⁸ Навјероватније да је, поред помешуте ћелије и земљишта, манастиру Савини остављен и дио млина о којем говори много година касније, тј. 1771. у писменој изјави коју је дао Милутин пок. Јована Радојева из Мојдежа, тврдећи да му је познато да је прије 50 година Петар Буров, речени Бурановић, zaloжио калуђеру Исаију Витомировићу 1/4 млина за брашно, за 120 лира.²⁸⁹

Сасвим је природно да је Мелентије Андрић остао у сјећању као оснивач, односно градитељ овога манастира, као што нам саопштава Христифор Ломбардић, с обзиром да је он био родом из Мојдежа, а вјероватно је и доградио дио манастирских зграда. Манастир се, односно његови калуђери помињу већ 1702. г., а на молбу Данила Андрића, поп Мићо Сабљичић, парох села Ратишевинс, 1796. г. дао је изјаву да је Мелентије Андрић умро 29. XII 1796. г., те никако не можемо прихватити да је он основао овај манастир.²⁹⁰

Мелентије Андрић затворен је заједно са Божом Квекићем, највјероватније по повратку из Херцеговине, јер су оба пуштена из затвора чим су им прегледане ствари и установљено да немају никаквих недозвољених писама, односно докумената. Обавјештавајући о овоме провидура Херцег-Новога, из Котора јављају да се строго прегледају путници из Турске и Дубровника, а посебно калуђери.²⁹¹

Калуђер Мелентије, заједно са својом родбином, 1758. г. продао је неко земљиште у Ратишевини,²⁹² а 1771. г. не признаје Јову Вујовићу потраживање од 546 лира, те заједно са својом мајком и браћом води и спор са Вујовићем.²⁹³

²⁸⁵ АХ ПУМА, LXXV, 94.

²⁸⁶ АХ ПУМА, XLIX, 10.

²⁸⁷ АХ ПУМА, LXXXVII, 34.

²⁸⁸ АХ ПУМА, LXXVIII, 130, 131.

²⁸⁹ АХ ПУМА, CCXXII, 402, 407.

²⁹⁰ АХ ПУМА, CCCIX, 92.

²⁹¹ АХ ПУМА, CCXXXI, 90.

²⁹² АХ ПУМА, CCXXVII, 131.

²⁹³ АХ ПУМА, CCXLIII, 11.

Земљу Кузмана Јанића из Ратишевине калуђер Мелентије незаконито је присвојио, те му је наређено да је одмах напусти у корист власника.³⁰⁴

Као један од потписника молбе, коју је 1701. г. поднио народ херцеговачког краја мастачком Снату, јавља се и поп Косијер. Не може се са сигурношћу утврдити, али прије јесте него није, да је поп Андрија Косијер везан за живот и рад манастира Подплатине.

И поп Андрија оставио нам је трага о себи због послова које је водио око имовине. Тако се 1705. г. јавља о некој процјени извршеној између њега, Мића Никичевића и Рада Калуђеровића, а неколико година касније извршена је процјена штете која је настала на његовом земљишту.³⁰⁵ Вуко Сикимић држао је под закуп земљу попа Андрије, али га је у коришћењу ометао Стијепан Бошковић.³⁰⁶ Свом закупцу дуговао је поп Андрија 9 цекина које му је исплатио Петар Рогић, вјероватно дужник попа Андрије.³⁰⁷

Изгледа да је поп Андрија стигао у овај крај као зрео човек, јер већ 1722. г. његова удовица Стане уступа цркви Св. Спаса у Топлој неке некретнине,³⁰⁸ а исте године продаје неке некретнине Илији и Петру Јововићу из Топле за 30 цекина.³⁰⁹ Управа цркве Св. Спаса морала је ово земљиште бранити од Топлана: Добрине Сикимић, Јована Магазиновића, реченог Путниковића, Стијепана Николина и Василија Драшковића, којима је 1724. г. наређено да не дирају бивше земље попа Андрије Косијера.³¹⁰ Да ли се ради о истој земљи или о другом земљишту из наредбе мјерачу Диодатију да премјери земљиште које је удовица попа Андрије Косијера продала цркви Св. Спаса у Топлој, немогуће је било утврдити.³¹¹ Поп Андрија је имао земље и у Каменоме, јер његови насљедници траже да им предају одређени дио плода закупци њихове земље Петар Стијепчић и Петар Кујачић.³¹² Због земље у Каменоме насљедници попа Андрије 1727. г. воде спор са Марком Лазаријем.³¹³

Данило Косијер остао нам је познат по томе што је имао неки конфликт са старјешинном манастира Савине, а у вези с земљом коју је Исаније Витомировић поклонио манастиру. Најприје се калуђер Данило жали на старјешину манастира

³⁰⁴ АХ ПУМА, ССХЛ/II, 42.

³⁰⁵ АХ ПУМА, XXI, 40; XXXI, 93.

³⁰⁶ АХ ПУМА, LXXV, 29.

³⁰⁷ АХ ПУМА, LIII, 39.

³⁰⁸ АХ ПУМА, LXXXV, 77.

³⁰⁹ АХ ПУМА, LXXXV, 82, 83.

³¹⁰ АХ ПУМА, LXXVIII, 92.

³¹¹ АХ ПУМА, СIII, 227.

³¹² АХ ПУМА, LXXXIV, 28.

³¹³ АХ ПУМА, XCV, 24, 25.

Савине, Арсенија Абрамовића, да хоће да му узме неку земљиште, затим он, у име старјешине манастира, опозива неки мандат да би, на крају, на основу тужбе Абрамовића, калуђер Данило био позван на суд. Највјероватније је, да су се два манастира, Савина и Подпланина, односно њихове старјешине, нагодиле око коришћења земљишта које је покојни Исаије Витомировић, калуђер манастира Подпланина, својевремено поклопио Савини.³¹⁴

Висарион Сабљичић 1765. године, исто као и његов сабрат Витомировић, поклања по својој смрти манастиру Савини своје некретнине у Мојдежу, с тим да у старости и болести буде његован у манастиру Савини.³¹⁵

Одлуком ванредног провидура Зан Марије Дона која је потврђена одлуком од стране генералног провидура у Задру, 26. IV 1746. г. дато је право својине на 1 уљани млин који је саградио у својој кући у Подпланини Висарион Сабљичић.³¹⁶ Овај калуђер, највјероватније игуман манастира Подпланине, 1771. г. у име свих калуђера овог манастира одриче се 1/4 млина, званог „Јажа“, за 120 лира у корист Јова пок. Петра Бурова Ивановића, званог Буранивић.³¹⁷

Да ције Симо Дјевеница незаконито користио земљиште калуђера Јакова Краљевића, Пава Андрића и осталих калуђера овог манастира, не би нам било познато да су половином XVIII вијека ови калуђери живјели у манастиру Подпланини.³¹⁸

За калуђере Исаија Лучића и Луку Лучића сазнајемо на основу захтјева за наплату 20 цекина које је дуговао Исаије Лучић Андрији Фонтани, а овај их тражи од калуђера Луке Лучића као Исаијевог насљедника, 1777. г.³¹⁹ Исто тако, проигуман манастира Подпланине Василије Бурин дуговао је 4 цекина Петру Бјеладиновићу из Херцег-Новога, 1761. г.³²⁰ Шездесетих година калуђер Мајо Требињац живио је такође у овом манастиру, јер му се 1762. г. наређује да не узнемирава попа Јова Милановића, главара села Бурга Брајевића, као и остале селане.³²¹

³¹⁴ АХ ПУМА, LXXXIV, 49; LXXXIII, 59. У архивској грађи из овога времена налазимо и на Стефана Михаиловића, реченога Косијера из Топче, највјероватније рођака поменутих Косијера, који је 1721. г. уступио сердару Николи Кривошевићу и Гаврилу Станићу пеко земљиште у Љутом потоку, LXXV, 58, 65.

³¹⁵ АХ ПУМА, CCXVIII, 160, 161.

³¹⁶ АХ ПУМА, књига 30 — 11.

³¹⁷ АХ ПУМА, књ. 31 — 120, 121. Ради се о истом дијелу млина који је Буранивић много година раније за 120 лира заложено Исаију Витомировићу.

³¹⁸ АХ ПУМА, CCLVIII/V.

³¹⁹ АХ ПУМА, CCLX/I, 8.

³²⁰ АХ ПУМА, CCIX, 10, 14.

³²¹ АХ ПУМА, CCIX, 40.

1763. г. калуђери овог манастира купили су неко земљиште у Подпланини од малолетне дјеце пок. Мата Мирковића из Топле за 186 златних цескина.³²²

Из малобројних докумената, која нам оставише за собом житељи манастира Подпланине, сазнасмо да су живјели као и остали житељи овога краја у то доба, бавећи се земљорадњом, минарством, купујући, продајући земљиште, дајући новац на зајам и сами се задужујући; живјели мирно са својом браћом у самом манастиру и са својим сусељанима или долазећи са њима у сукоб.

Са сигурношћу знамо да је овај манастир, односно мстох манастира Косијерева, битисао и да су његови калуђери дјеловали у овом крају током читавог VIII вијека, да је поред земљишта, које је посједовао не само у Подпланини и Ратишевини него и у другим мјестима, имао и млин, да је имао више ћелија. По свему судећи, калуђери су били доста добро стојећи, што значи да је и сам манастир могао и даље опстати. Није било из економских разлога да манастир и даље не дјелује и да у њему не живи одређен број калуђера, сем уколико у рату са Французима није попаљен и разрушен. Манастир Косијерево појављује се као власник земље све до 1933. г., односно аграрне реформе,³²³ те није било економских узрока за престанак рада манастира и једини могући узрок је да је манастир страдао у пожару који је нехотично изазван, и то најујереватишје првих десетина XIX вијека.

Данас на постојање манастира Подпланине подсјеча нас назив „Калуђерска улица“ која води поред кућа Андрића, од Поробића до цркве Св. Тројице, као и назив земљишта „кућелија“, поред рушевина које су зарасле у шикару не даје нам могућности да приђемо и извршимо снимање овог споменика културе.³²⁴

Прегледом бројне документације за XVIII вијек у Архиву Херцег-Новог може се закључити да су сва насеља, па и Мојдеж, тада, живјела истим начином живота и да су их тиштили исте тешкоће. Као у свакој средини, насељу, граду и селу, гдје живот тече пуним током, често је долазило и до сукоба

³²² ЛХ ПУМА, књ. 86, 21 — 23.

³²³ ЛХ, општина Херцег-Нови, 1933. г., бр. 2360 од 9. маја. Управа манастира Косијерево обавјештава Општински суд да ће управитељ јеромонах Глигор Радуловић, 20. маја, доћи и да га на Игалу сачека Јово Радман који држи манастирску земљу.

³²⁴ Потребно је извршити истраживања у манастиру Косијерево да би се сазнало када и зашто је престао живот у овом манастиру. Треба истаћи да су у рату са Французима биле попаљене куће Андрића које су око 100 м удаљене од манастира, те је могуће да је тада страдао. Неопходно је извршити уклањање растinja и снимање остатака овог манастира.

међу људима, вријећања, до брзе и неразумне употребе оружја, што је имало за посљедицу убијање и међу браћом и рођацима. Лажно свјелочење, дуговање и парнице вођене због исплаћеног дуга, узурпирање земљишта, силовање и отмица дједојака, морале су бити попутне животне појаве и у овом селу, нарочито у то вријеме, у вријеме досељавања, пресељавања, борбе за најмањи комад, чак и посне земље-крна, борбе за голи живот. Подсјетимо се да се ове појаве јављају и у мирном и срећном времену, јер сукоби међу људима избијају због различитих повода и узрока, па често по завршетку сукоба и самим актерима је несхватљиво зашто је до сукоба морало доћи.

Потребно је посебно нагласити да су од свих догађаја, који су се у Мојдежу дешавали прије два вијека, остали записани и тако нама познати само они који су захтијевали интервенцију суда добрих људи, главара села, мастачких власти и судова. Наши бројни и бројни преци који су тихо и мирно живјели и који, било својом или туђом кривом, нијесу долазили у сукоб са братом, стрицом, сусједом, властима и другима, нијесу нам, на жалост, оставили трага о себи.

Summary

A SETTLEMENT IN THE REGION OF HERCEG-NOVI IN THE EIGHTEENTH CENTURY — MOJDEŽ ACCORDING TO THE DOCUMENTS OF HERCEG-NOVI ARCHIVES

Marija CRNIĆ-PEJOVIĆ

The end of the seventeenth and the complete eighteenth century present a tumultuous period in the past of Herceg-Novi area.

With the arrival of about 360 families with more than five and a half thousand people from Hercegovina and Crna Gora (Montenegro) tumultuous changes took place both among the settlers and the few natives.

According to the documents of Herceg-Novi Archives the life in most of the settlements ran in a more or less equal way, as the geographic, historic and social circumstances were common.

Our attention, this time, was attracted by the village of Mojdež, because it is one of the oldest, largest, and economically best developed, thanks to abundance of running water that enabled the work of numerous water — mills; there are also the remains of a cultural monument — the monastery Podplatina, almost forgotten.

As a settlement village Mojdež is for the first time mentioned on 8th July 1418.

In the early years of the eighteenth century the border between the Turkish Empire and the Venetian Republic ran through the village.

In the course of two centuries the population of the village was about 550.

The main economic branch was agriculture and live — stock breeding.

Mojdež is a village of watermills. In the eighteenth century there worked ten grain mills, two oliveoil mills, as well as two heavy-cloth rolling-mills.

Livestock trade due to the position of the village must have been more developed than the preserved archive material shows.

Through the nearest houses of the village are at a half an hour's distance walk from the sea shore, 15 or so men from the village went to the sea in the course of the eighteenth century.

Most of the preserved material tells us about buying, selling or giving as a gift some land, as well as about usurping of a piece of somebody else's land, or the damage caused by the livestock in a field.

The settlers were given some land by the decision of the Venetian Senate: 20 campi to each chief and 4 to each family. Because of the lack of land, in particular cultivable, many families were not given any, and the life of the majority of the villagers was hard. Due to such economic position many of the inhabitants of Mojdež fell in debt and could not pay back their debts so there issued quarrels and lawsuits.

Many of the quarrels were settled by the courts of good people and the purpose of those was rather to put an end to the quarrel than to

punish anybody. The sentences of those courts, dealing with usurped land, unpaid debt, insult or physical assault and battery, were affirmed and allowed by the Venetian governor of Herceg-Novi and then became valid.

A family might have consisted of as many as 18 members, but such were few. Most of the families, over 70%, had fewer than 8 members so that we could hardly speak about extended family groups.

Woman in this period and region had more rights than one would expect. She was the owner of her dowry and in that way, to a certain degree, was economically provided. She had the right to buy, sell or give as a gift real estate, give money on loan and make debts in her own name. All this was done even by some married women, but they seem to have been those popularly called men-like women.

Some charges because of rape tell us that the victims had no prejudice against such charges, but it also looks likely that the accused did not get the deserved punishment.

Nowdays in the part of the village named Podplanina there are, covered with underbush, the remains of the monastery Podplanina, a law protected cultural monument.

This monastery was probably founded by the monks from monastery Kosijarevo, who came with the other migrants in the last years of the seventeenth century, settled in Mojdež and built a monastery, that is a cloister of four cells, bakery and a mill. They are for the first time mentioned in a census in 1702, when there were 13 of them, while there were only two, that is four, towards the end of the century.

The monks of the monastery: Isaije Vitomirović, Melentije Andrić, Visarion Sabljic and the others lived the same as the rest of their neighborhood. As they were real estate owners, they were buying, selling or giving it as present; they made debts or gave money on loan, they insulted somebody or were insulted and went to law — courts.

In the early nineteenth century the monastery was, probably, destroyed during some war or burnt down, as the economic problems could not have been the reason for the monks to leave the monastery at Podplanina and give up their activities there.

To our day there have been kept the records about the life of the population of Herceg-Novi region in the eighteenth century, in this case in the village of Mojdež, based on the material which deals with the events that demanded the intervention of the court of good people, the chiefs of the village, Venetian authorities and courts, to settle the quarrels.

Those numerous ancestors of ours who lived quietly and peacefully, who did not get in conflict either with their brother, uncle, neighbour, authorities or anybody else, have unfortunately remained unknown to us.

VELIKI ILUSTROVANI KALENDAR »BOKA« I NJEGOVA MISIJA

Teške političke prilike u kojima su Bokelji živjeli vijekovima pod tuđinskom vlašću nijesu dozvoljavale da u javnosti dođe do punog izraza slobodna narodna misao. Tek pred kraj prve polovine prošlog vijeka, pojavom narodnog preporoda u Dalmaciji, ukazala se bar djelimično mogućnost zaštite opštih nacionalnih prava. Po-bornici narodnog preporoda, među kojima su kod Srba Teodor i Gerasim Petranović, a kod Hrvata Ante Kuzmanić, pokreću prve publikacije na narodnom jeziku. Tako je Teodor Petranović pokrenuo 1835. g. almanah »Ljubitelj prosvještenija« koji će uskoro da se nazove »Srpsko-dalmatinski magazin« i ubrzo stekne afirmaciju značajne i jedine publikacije na srpskom jeziku u Dalmaciji i Boki Kotorskoj. Izlazio je kao godišnjak i donosio članke iz oblasti istorije, književnosti i etnografije s područja našeg primorja.¹ Među saradnicima od Bokelja se spominju Vuk Vrčević,² Vukolaj Popović³ i Nikola Berberović.⁴ Prestankom izlaženja ovog časopisa osjetila se velika praznina u kulturnom životu dalmatinskih Srba.

Na nešto više od dvadeset godina poslije prestanka pojave »Srpsko-dalmatinskog magazina« publikovan je u novosadskoj štampariji Đorđa Ivkovića »Srpski magazin, godišnji časopis za 1896. g. za pouku, zabavu i književnost«. Uređivao ga je i izdavao

¹ Lujo Bakotić, Srbi u Dalmaciji od pada Mletačke republike do uje-dinjenja, 18. knj. u ediciji »Srpski narod u XIX veku«, Beograd 1939, 35. Bakotić piše da se »ovaj godišnjak bavio historijom, literaturom i naukom, bio za svoje vreme odlično uređivan i naišao u Dalmaciji na opšte simpa-tije, kao što može da posvedoči i jedna oduševljena pesma koju je osnivao-cu Magazina posvetio dubrovački pesnik Antun Kaznačić.«

² Radmila Pešić, Vuk Vrčević, Beograd 1967, 54.

³ R. Pešić, n. d., 54; Vaso Ivošević, Prilozi za monografiju o Vuku Popoviću Rišnjjaninu, Zbornik Boka, 9, Herceg-Novi 1977, 143.

⁴ Nikola Berberović, paroh iz Morinja često saraduje u Petranoviće-vom Magazinu. Poznata je zbirka njegovih pjesama »Prvorodna dšči«. Petar Šerović, Njegošev poštovalac i imitator prota Nikola Berberović, Vesnik Saveza udruženja pravoslavnog sveštenstva, Beograd 1962, 312.

kaluđer Dionisije Miković, iguman manastira Banje kod Risna. U predgovoru prve sveske urednik i izdavač piše da ga je na ovaj odgovorni i rizični posao podstakla opšta kulturna potreba Bokelja. Na žalost, časopis je bio vrlo kratkoga vijeka. Izlazio je svega dvije godine. Izdavač se zadužio u nadi da će naići na razumijevanje kod pretplatnika. Ali, baš oni učinili su svojom nemarnošću da se ugasi plamen jedne vrlo svijetle kulturne akcije od koje su nam danas pred očima sačuvani primjerci ovog dobro uređivanog Magazina-godišnjaka. Miković je i poslije finansijske krize u koju je upao i dugovanja štampariji pokušavao da izda i treću svesku svoga časopisa. Njegov apel ostao je bez odziva.⁵

I pored ovakvog nemara u svojoj sredini nije se razočarao u ljude. U jesen 1908. g. sprema materijal za izdavanje velikog ilustrovanog kalendara kojemu daje simbolično ime »Boka« i koji redovno izlazi, počev od 1909. g. do 1914. zaključno. Zadržuje i danas čitaoca ovog kalendara volja i entuzijazam njegovog izdavača i urednika. Samo visoka svijest o dužnosti mogla je dati poleta čovjeku koji nije imao nikakva sredstva za pokretanje ovakvih edicija, nego samo gorko iskustvo, praćeno policijskim zapljenama i plaćanjem tuđih dugova u štampariji. Svjestan da treba narodu pomoći dobrom knjigom u ono teško vrijeme, bez obzira na rizike i poteškoće, suprotstavlja se ljudskom nemaru humanim političkim porukama preko ove nove edicije. Kad se danas sagleda kakvu je poruku svake godine donosio Mikovićev veliki ilustrovani Kalendar pročitavanjem svakog i najmanjeg članka, pjesme, narodnih umotvorina i arhivske građe i svih onih kratkih i vrlo značajnih bilježaka, može se ocijeniti i vrijednost njegovog uredničkog i izdavačkog truda. Kalendar je imao izrazito patriotsku misiju od prvog do posljednjeg broja i to ne samo među Bokeljima, nego svugdje gdje je stizao. Rado su ga čitali intelektualci i širi slojevi. Stizao je ne samo u skoro sve pokrajine naše današnje države nego i među naše iseljenike u Ameriku, Australiju, Rusiju, Egipat, Tursku i Bugarsku.

Mikovićeva koncepcija o uređivanju ovog Kalendara imala je široku i dobro fundamentiranu osnovu. On je znao što narodu treba. Sve do juče živjelo se na izvorima narodnih umotvorina. Gusle i domaći deseterac bili su najbolja pouka za mlade naraštaje. Trebalo je poći dalje. Novim generacijama potrebna je bila zdrava lektira koja potiče iz bogate narodne prošlosti, iz istorije i tradicije. Umotvorine treba potkrijepiti rezultatima nauke i umjetnosti. To je naglašavao još izdavanjem »Srpskog magazina«. A u svome velikom Kalendaru, koji je trebalo da postane priručna knjiga našem građaninu i seljaku, građa je tako prikladno publikovana da i jedan i drugi čitalački stalež nalaze pogodnu literaturu. Ilu-

⁵ Vaso Ivošević, Prvi književni časopis u Boki Kotorskoj, Susreti, Cetinje 1956, 9 — 10, 549 — 554.

strativni efekat nije izostao. Dionisijev veliki Kalendar je svake godine bogato ilustrovan vrlo aktuelnim fotografijama iz svih oblasti narodnog života. U ovim ilustracijama je često, više nego u tekstovima, manifestovana ideja slobodarstva, jugoslovenskog jedinstva i borbene spremnosti za svijetle dane koji dolaze poslije oslobodilačkih ratova 1912 — 1918. g. Ta težnja narodne slobode i jedinstva najbolje je prikazana nizom fotografija, iz godine u godinu, u kojima su objavljivani portreti naših vladara iz daleke i bliže prošlosti, likovi junaka i narodnih tribuna iz Srbije i Crne Gore, a naročito iz Bosne, Hercegovine, Vojvodine i Dalmacije. Mikovićeve veliki ilustrovani kalendar »Boka« postao je svojevrsna tribina rodoljubive propagande, političke borbe i apela za očuvanje svoga integriteta. Da bi njegov Kalendar postigao širok publicitet, pozvao je na saradnju intelektualce iz Boke i sa strane. Jedinствена tema svih saradnika bila je da sve svoje književne tvorevine posvete ideji slobodarstva i jedinstva tada raskomadnanog našeg naroda, koji je još uvijek dobrim dijelom čekao oslobodenje. Publikovanje Kalendara povjerio je Bokeškoj štampariji u Kotoru. Miković je i ranije bio dobro poznat policiji po svome patriotskom radu. Neki njegovi članci bili su, zbog jako naglašenog rodoljublja, zaplijenjeni.⁶ Cenzura je dobro motrila na svaki njegov napis. Za uređivanje ovakve publikacije, kao što je bio veliki ilustrovani kalendar »Boka« sa otvorenom fizionomijom borbenog rodoljublja, Miković je, pored lične hrabrosti i pregalštva za opšte dobro, trebao da pokaže i dosta diplomatskog takta u pisanju svojih priloga i u odabiranju ponuđene saradnje. Izgleda nam da se u tome ugledao na neke urednike i izdavače sličnih edicija kao što su bili razni veliki kalendari sa bogatim štitom. Sadržajem podsjeća na kalendar »Srbobran« koji je dugo izlazio u Zagrebu. Ali Mikovićeve kalendar imao je i neke specifičnosti po kojima se zapažao u našoj književnoj javnosti kao svojevrsna publikacija. To je prvenstveno onaj dinamični naglasak u pisanju, začinjjen romantičkim entuzijazmom u glorifikaciji tekovina narodne kulture, od kojeg Miković nikad nije odstupio, pogotovo ne u svom literarnom stvaralaštvu. A znatan broj svojih priloga u poeziji i prozi, u skupljanju narodnih umotvorina i arhivske građe, objavio je u ovim kalendarima.

Od pojave kalendara do njegovog prestanka izlaženja svake godine je urednik i izdavač Dionisije Miković i stalno se štampa u Bokeškoj štampariji u Kotoru. Čist prihod od ovog kalendara Miković je odredio kao svoju obaveznu pomoć Prosvjetno-privred-

⁶ Kecmanović Ilija, Prepiska Svetožara Čorovića, Pitanja za književnost i jezik, Sarajevo 1956, III, 1—2, 176. Čorović je pisao svome prijatelju Veljku Radojeviću da Dionisijev rukopis o manastiru Banji kod Risna nije mogao da objavi u mostarskoj »Zori«, jer ga je policija od urednika oduzela.

nom društvu »Srpska zora« u Dubrovniku,⁷ kao što je ranije prihode od časopisa davao u korist »Srpskog glasa«, organa srpske narodne stranke u Zadru. Dionisije nikad nije zaplovio u vode političkog strančarenja i bila mu je tuđa ona borba koja se još i u njegovo doba vodila na našem Primorju. On je imao određene političke poglede koji su bili u okvirima dosljednog patriotskog rada na ostvarenju velike ideje jugoslovenskog jedinstva. Toj ideji posvetio je sav svoj šezdesetogodišnji literarni rad. I onaj teški i rizični posao urednika i izdavača zapaženog časopisa i kalendara. Zbog ovakvog stava i dosljednosti, koje nijesu mogle da pokolebaju neprilike u koje se često sputavao njegov pregalački rad, ostao je na visini kao pisac tolikih članaka i knjiga i kao izdavač edicija koje su stekle ugledno mjesto u istoriji naše publicistike.

Pojava velikog ilustrovanog kalendara »Boka« za 1909. g. popraćena je lijepim prijemom u našim časopisima toga vremena. Ubrzo su se čitale i prve ocjene o značaju i ulozi ove Mikovićeve izdavačke djelatnosti. Sa više strana uz pohvale upućivale su se riječi ohrabrenja uredniku i izdavaču i tople želje za dalje uspjehe.⁸

U predgovoru prvog Kalendara Dionisije piše: »Mjesto magazina evo kalendara. Sa mnom ga uređuju naše jake prosvjetne snage, koje će, nadati se, svojim plemenitim radom zadužiti rod na zaslužno vječno priznanje«. U daljem tekstu predgovora poziva intelektualce, pogotovo učitelje i sveštenike, na saradnju, »da opišu iz svojih mjesta sve što bi vrijedno bilo da se sačuva od zaborava. Vijek i vrijeme u kome živimo to od nas, a i radi nas, opravdano zahtijevaju«. U kalendaru »Boka« za 1909. g., pored Dionisija, saraduju poznati dubrovački historičar Antonije Vučetić,¹⁰ koji je jedno vrijeme bio vlasnik i urednik »Srđa«, časopisa za knji-

⁷ To je bilo prosvjetno privredno društvo osnovano 1902. g. da pomogne narodnu prosvjetu i privredu na Primorju, odvajajući ih od političkih struja svoga vremena. V. Miljković Branislav, Srpska zora, Narodna enciklopedija, CXC, knj. IV, s. 345.

⁸ U beogradskoj publicistici na nekoliko mjesta Kalendar je pohvaljen. Nazivaju ga »prosvetna žiža koja na Primorju svetluca«. Na marginama ovog teksta, u kojem je objavljena ocjena Dionisijevog Kalendara, urednik je vrlo zabrinut napisao mastilom primjedbu: »A da li će ova žiža na našem Primorju i dalje svjetlucati? Mi smo s ovogodišnjim pohvaljenim kalendarom u deficitu. To nas nije uplašilo i idući je kalendar u štampi. S pravom apelujemo na braću Bokelje da ovo ne bude posljednji kalendar«. I dalje stižu visoke ocjene Dionisijevom uredničkom trudu. U jednom beogradskom časopisu 1910. g. prikazan je »ovaj valjani kalendar« koji »pored crkvenoga dela ima solidan broj članaka, pesama, drugih sastava i ilustracija. Članci i pesme nose rodoljubiv, poučan i zabavan karakter. Naći ćemo stvari koje se odnose na školu, a ima ih i iz medicine i poljske privrede. Ovim je učinjeno da Kalendar bude pristupačan širokoj masi čitalaca, koji vole i treba u njemu da nađu duševne hrane«. Bilo je u izgledu da Dionisijev Kalendar pomognu saradnjom i beogradski naučnici Milenko Vukićević i Svetozar Tomić.

Vaso Ivošević, Arhimandrit Dionisije Miković, Kotor 1968, 76, 114.

⁹ D. Miković, Mall predgovora i odgovora, kalendar »Boka« za 1909, 33.

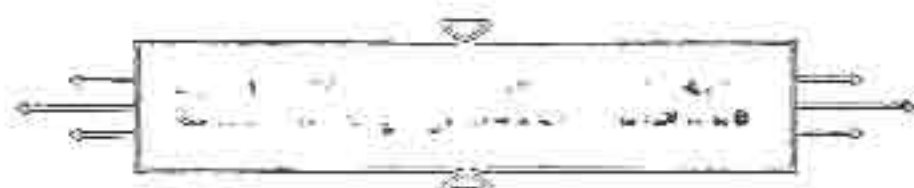
¹⁰ M. Rešetar, Vučetić Antonije, Narodna enciklopedija CXC, I, 443.

— — 22 / 400
XL 22 1910

БОКА

XL 22 1910
2338

ВЕЛИКИ ИЛУСТРОВАНИ КАЛЕНДАР

КОЈА ЈЕ ПРОСТА И ИМА 365 ДАНА

УЗ САРАДЊУ КЊИЖЕВНИЦА УРЕЂУЈЕ И ИЗДАЈЕ ДИОНИСИЈЕ МИКОВИЋ

ЦИЈЕНА 1 КРУНА

ШТАМПАНО У БОКЕШКОЈ ШТАМПАРИЈИ У КОТОРУ 1910.

Aberdeen, Wash. Apr. 15. - 1914.
A. N. Zupnik,

3508

БРАТ ДЕ МИРО КОЈЕ ВЕРЕ БИШЕ
И И. П.

LIII

4/1914

БОКА

ВЕЛИКИ ИЛУСТРОВАНИ КАЛЕНДАР

ЗА ПРОСТУ ГОДИНУ 1914

ГОДИНА ШЕСТА

УРЕЂИТЕЉИ: ДИРОНИЦА МИКОВИЋ
УРЕЂИТЕЉИЦИ: АНТУН ВУКОВИЋ, ВЕЉА ВУКОВИЋ, ДУША СТОЈИЋ, МИЉА ПАНЂЕВИЋ,
БРАДКА ПИЊИЋ, ЕДРО ПИЊИЋ, ФИЛИП РАДЧИВЕЉ, РЕКТО ПИЊИЋ, МИЉА ЈУ-
ЗОВИЋ, СТЕВАН САМАРИЋ, ПЕРО ЈОВИЋ, КОДРИВОШИЋИЋА, ПЕТАР РАДО-
ТОВИЋ, НЕМА ПЕТКОВИЋ, САВА ПАДЂЕНОВИЋ, СТЕВАН БУРАЈКОВИЋ, СИДРО
ФРИКОВИЋ, БОР ЉЕ БУРИКОВИЋ, САНДРО ПЕТРОВИЋ, ДИРОНИЦА МИКОВИЋ.

ЦИЈЕНА КРУНА 1.

ЧИСТИ ПРИХОД НАМИЊЕЊЕН ДЕ „СРПСКАЈ ЗОРИ“ У ДУБРОВНИКУ.

СРБИ БРАЋО И СЕСТРЕ СРПКИЊЕ СЛЕЂАТЕ СЕ СВАКОМ РАДОСНОМ И ЖАКО-
НОМ ПРИЛИКОМ „СРПСКЕ ЗОРЕ“ У ДУБРОВНИКУ, ДИРОНИЦА У ДИРЕК-
ЦИЈИ „ПРОСЕЈТЕ“ У САРАЈЕВУ.

ИЗДАМЦА БОКЕШКЕ ИЗАМПАРИЊЕ У БОГОРНУ ГРА. СРБИЈА.

ževnost i nauku, dubrovački književnik i folklorista Vid Vuletić-Vukasović,¹¹ Aleksa Šantić, Marko Car, Pavle Aršinov, Danilo Petranović i drugi. Dionisije poziva sve rodoljube na saradnju i priloge saradnika objavljuje, kao i u časopisu, ćirilicom i latinicom, po želji saradnika.

Dionisijeva saradnja u izdanju prvog Kalendara nije toliko zapažena kao što će da bude u narednima. Pored kraće hagiografske građe daje narodu pouke da se čuva sujevjerja koje se utkalo u narodne običaje i šteti zdravom shvatanju morala. Od pjesama objavljuje samo jednu, posvećenu Šantiću, u kojoj su zastupljene refleksije o čovjeku i njegovom naznačenju.¹²

I u sljedećim izdanjima, pored uobičajenog kalendarijuma daje, svoja tumačenja praznika i objavljuje hagiografske bilješke. To je redovno štivo koje prati kalendarijum i Dionisije ga je pažljivo obrađivao i po svom pozivu i po dužnosti urednika.¹³ Od pjesama na prvo mjesto dolazi Dionisijeva u spomen Njegošu. Navodimo nekoliko karakterističnih stihova:

»Zbratio si munje, gromove i vile,
tamjana oblake bratstvu namjenio ...
Tvoju svetu želju, uzvišenu mis'o
trovjerni je bratac na srce napis'o.
I ona će trajat kol'ko dva kolosa
slavni Lovćen i Ti, dva vječna ponosa.¹⁴

Tu je i mali Dionisijev esej o otadžbini u kojem, pored ostalog, piše: »Najdivniji istorijski uzori i život su za otadžbinu žrtvovali ... Lakedemonka nije ni požalila za svojih pet poginulih sinova samo kad je otadžbina spasena ... A ko bi mogao izbrojiti uzvišene primjere žarke ljubavi prema miloj otadžbini našoj. A tu svetu ljubav istorija je ukrasila nevelim vijencem od cvijeća nad cvijećem, gusle su opjevale pjesmom nad pjesmama, a narodna pravoslavna crkva osveštala i proslavila.«¹⁵

Sličan je i Dionisijev esej o guslaru i guslama. Pored prigodnog patriotskog sadržaja, ima i etnografskih detalja. Navodimo ovdje nekoliko redaka: »Gusala ima raznijeh oblika. Ima ih koje su pravo remek djelo ukrašeno rezotinama. Ali najzvonkije su one od javora rebraša koji na kamenu raste. Ima ih sa jednom ili sa dvije strune. Ali razlika je osobito u načinu pjevanja. To se

¹¹ U. Džonić, Vukasović — Vuletić Vid, Narodna enciklopedija, I, 435.

¹² Kalendar »Boka« za 1909, 40.

¹³ U vezi sa svetkovanjem praznika primjećuje: »Pošto mi još i sada više svetkujemo nego radimo, posljedice toga osjećamo«, »Boka«, 1911, 17.

¹⁴ Kalendar »Boka« za 1910, 32—33.

¹⁵ 1910, 33—34.

mijenja po pokrajinama. Ima gdje se skoro samo pjevucajući pjesma priča uz odahivanje i guslanje, a ima gdje se zapravo pjeva, pa guslar, ako ima lijepo grlo, može da ga pusti i tira se njime i strunama. Guslari su bili većinom slijepci, valjda i za to što ne videći sunca ni bijela svijeta, mogahu se iz vječnoga mraka prenijeti na krilima velike duše svoje u sunčani svijet naše prošlosti slavne.¹⁶ Od ilustracije je zanimljivo navesti ovdje pojedince kao što je portret Stevana Nemanje, rad Uroša Predića, Njegošev od Princhofera i sliku pjevačkog i tamburaškog društva »Branko« iz Podgorice, osnovanog 1892. g. Tu su i snimci sa sudskog procesa Srbima »veleizdajnicima« u Zagrebu. Na prvoj se vide u klupi braća Adam i Valerijan Pribičević. Na drugom snimku u toku rasprave su okrenuti leđima službenom fotografu. Tako su Dionisijevi veliki ilustrovani kalendari ne samo zbornici popularnih i naučnih priloga nego i vrlo uspješna nacionalna čitanka pod tuđinom i fototeka političkih i kulturnih događaja onog vremena.

Pored niza naučnih priloga iz lokalne istorije, koje su pisali pored amatera i renomirani naučnici, Dionisije u pojedine brojeve Kalendara unosi kratak pregled važnijih godina iz ovdajšnje prošlosti pod naslovom »Znameniti događaji iz istorije Boke Kotorske«.¹⁷

I pitanja ekonomskog značaja nalaze sebi mjesta u Dionisijevom Kalendaru. Ona su istovremeno i politička i patriotska i urednik mi poklanja naročitu pažnju. Kao pravi proglas koji treba da okupi narod i opomene na budnost, Dionisije piše krupnim slovima svoju poruku: »Ne ispuštajte zemlje iz šaka, jer je svaka grudva, svaka brazda, svaki pedalj zemlje, svaka izgubljena kućica, svako napušteno kućište što Srbi i Srпкиnje lakomisleno iz šaka ispuštaju i strancima prodavaju neizmjerni narodni gubitak, sigurna i neizbježna propast i veliko narodno izdajstvo«.¹⁸ A nekoliko godina docnije, opet u Kalendaru, poručuje: »Roditelji, učitelji i sveštenici, šalžite djecu vašu na izučavanje zanata i trgovine. Sva vaša djeca ne mogu živjeti ni održati se na malenom posjedu niti ih sve možete školovati. Za sva potrebna uputstva pišite »Srpskoj zori« u Dubrovnik«.¹⁹ A skoro u svakom broju Kalendara je i poznati urednikov apel da se pomogne ova kulturna i privredna ustanova: »Kupujte i rasprodavajte šibice, cigar-papir i kremu sa markom »Srpska zora«. I time se potpomaze naročno prosvjetivanje«.²⁰

Kao lijep prilog domaćoj beletristici treba spomenuti i Miko-
vićevu pripovijetku iz krivošijske prošlosti pod naslovom »Popih

¹⁶ 1910, 66.

¹⁷ 1910, 17—18.

¹⁸ 1910, 66.

¹⁹ 1914, 1.

²⁰ 1914, 1.

svoju krv«, koju je prvi put objavio u »Bosanskoj vili« 1889. g. Ovdje navodimo opis krivošijske djevojke iz 19. v.:

»Došla na vodu i bacila pogled crnijeh oči na stranu od kuda je čula tapat kradomičnijeh koraka, pa joj se smrće pred oči. Osman, tursko momče od oka i skoka, morasta lica i crne kose i brčića, a volovskih očiju promiče se sa mješinom vode kroz bukovo granje kao mjesec kroz oblake. Milka je bacila burilo. Pa se vrati srninom brzinom. Jedva je mogla od trčanja i uzbuđenja da pohvati. Skupila je snagu, pa zvončastim glasom zagrajala: Aj, ko je vitez, Turci su u Pazovu.«²¹

Sa takvim radom nastavio je do posljednjeg Kalendara. I stalno okupljao na saradnju učenije i talentovanije pisce. Tako je u Kalendaru za 1911. g. objavio pripovijetke Iva Čipika — »Na sunčevoj žegi« i Svetozara Corovića — »Bogojavljenjska noć«,²² I svoj prigodni članak — »Nova srpska kraljevina« povodom proglašenja Crne Gore kraljevinom.²³ I istorijsko-etnografsku bilješku o Risnu u kojoj piše da »u Risnu vlada zdravi gorski i primorski zrak. Risanski je narod zdrav, razvijen, čist, bistar, gostoljubiv, rodoljubiv i pobožan. Rišnjanima je glavno zanimanje trgovina kojoj su osobito vješti.«²⁴ Ovaj napis nas uveliko podsjeća na članak anonimnog autora objavljen 1843. g. u »Srpsko-dalmatinskom magazinu«.²⁵

Pored slika crnogorskog kraljevskog para uz pomenuti prigodni članak o proglašenju Crne Gore kraljevinom, donosi u ovom broju fotografije Srba, poslanika na Dalmatinskom saboru pored Vladimira Simića, Josa Kulišića, Stijepa Kneževića i Luja Bakotića tu su i bokeljski predstavnici dr Aleksandar Mitrović, advokat iz Herceg-Novoga i Stevo Srzentić. Uz fotografije su i kratke biografije.²⁶ U opisu slike Stojana Novakovića Dionisije napominje da je bio dobro poznat »našim Bokeljima kao poslanik u Carigradu«. Dalje, piše da je Novaković »jedan od najznamenitijih učenika Đura Daničića«. ²⁷ Iz biografije Valtazara Bogišića saznajemo da je Dionisije bio prijatelj sa ovim velikim naučnikom.²⁸ Prikazujući povremeno likove pojedinih uglednih Bokelja, dao je i biografije mnogih ljudi koji su bili narodni predstavnici na čelu bokeljskih opština. Pored Toma Lipovca, načelnika grada Kotora, pisao je i o Jevtu Gojkoviću za koga kaže da ga je narod birao za predsjed-

²¹ 1910, 45—46.

²² 1911, 54—55; 58—60.

²³ 1911, 23.

²⁴ 1911, 37.

²⁵ Anonim, Risanj. Srpsko-dalmatinski magazin za ljeto 1843, 30.

²⁶ 1911, 74.

²⁷ 1911, 73.

²⁸ 1911, 73.

nika »zbog njegovih vrлина, tihe i mirne naravi i ljubavi prema rodnom kraju«. ²⁹ Uz sliku mostarskog pjesnika Avda Karabegovića piše vrlo dirljive stihove:

»Na preranom grobu njegovom
neka cvjeta i miriše cvijeće;
ljubav, sloga nek' s njega pokreće
sreću, slavu našeg milog roda.« ³⁰

Nije zaboravio da spomene u slici i riječi vrlo zaslužne ljude za narodni progres, kao što su Vladimir Matijević, osnivač »Privrednika«, veoma zaslužni nacionalni radnik Nikola Kašiković, osnivač, vlasnik i urednik »Bosanske vile«, i Vojislav Šoša, predsjednik opštine grada Mostara i poznati borac za crkveno-školsku autonomiju. ³¹

Nekoliko Dionisijevih lirskih pjesama u sljedećim kalendarima posvećeno je moru i našem primorskom selu. Tako u ovoj drugoj pjesmi o selu pjeva:

»Lijepo je naše selo
kad se zori iznad gore,
i kad junsko sunce tone
i za naše divno more.
Lijepo je naše selo
kad se bere grožđe zrelo,
kad se sijeno kosom kosi
i u kolu mladost nosi.« ³²

Dionisije piše i narodne epske pjesme u desetercu o pojedinim događajima i ličnostima iz prošlosti Boke. ³³ A pored toga, skuplja i narodne pjesme koje nijesu bile poznate Karadžiću i Vrčeviću. Neke od njih objavljuje u kalendarima. ³⁴

²⁹ 1912, 72; 1911, 75.

³⁰ 1911, 74.

³¹ 1911, 75.

³² 1912, 35. Njegova pjesma o moru ima lijepe komparacije:

»Oj divno je naše more
kao zraci svijetle zore
koja suncu kose plete,
a mjesecu pute mete.

Da, divno je naše more
naše more i primorje,
ko vlašići začareni
i jarani nevjereni«, 1912, 48.

³³ 1911, 41—48, 49; 1913, 73—88; 1914, 19—21, 21—28.

³⁴ 1910, 35—40; 1911, 19—21; 1912, 11, 27.

U Kalendaru za 1912. g. poziva na intelektualni rad i saradnju: »Željeli bismo da i drugi slijede, jer prosvjeta je oštra kao bojni mač, ona može da osveti naše Kosovo, ona je put koji vodi napretku, slavi i slobodi.«³⁵

Na koricama Kalendara, počev od 1912. g. donosi sliku Kotorskog zaliva. I nekoliko ilustracija iz Crne Gore od kojih je najznačajnija ona koja prikazuje Crnogorce na straži. Pored fotografije Save Bjelanovića, ovdje su i portreti Sofije Petrovne-Mertvago, upraviteljice poznatog Djevojačkog instituta na Cetinju, Privrednikovih pitomaca u Sent Andreji, velikog narodnog dobrotvora Dimitrije Ljubatovića iz Risna, koji je podigao »Dom za uboge i bolne«, Ivana Trnskog i Josipa Jurčića, kapele na Lovćenu i portreta sultana Mehmeda V.³⁶ Sve ove ilustracije popraćene su člancima ili kraćim opisima. Skoro svaka slika i riječ ohrabruju čitaoca i bude patriotsko oduševljenje onako spontano kao i Dionisijeve pjesme.

U izdanju za 1913. g. Dionisije u narodnom desetercu nizom pjesama opjeva naše pobjede u balkanskim ratovima.³⁷

Ovo izdanje Kalendara je bilo i suviše protestne fizionomije, što je brzo uočila cenzura. Tako je došlo u kotorskoj štampariji do zapljene klišeja jedne slike koja je trebala da izađe na trećoj stranici. Slika je predstavljala naše vladare sa grbovima svih naših pokrajina. A uokolo slike »prikazani su topovi, buzdovani, zastave, koplja, oklopi, strijele, sablje i šlemovi.«³⁸ Ne znamo ko je autor ove kompozicije čiji je kliše oduzet uredniku. Na nekoliko mjesta baš u ovom izdanju Kalendara urednik je pravi revolucionar u pisanju. Tu su njegove reminiscencije o konačnoj osveti i pobjedi nad neprijateljem naše otadžbine. Tako uz opis slike naših vojvoda, predvodnika komitskih odreda u staroj Srbiji i Makedoniji, Dionisije piše: »Onamo, 'namo za brda ona gdje naš narod od propasti carstva muči muke svakojake vojvode su branili dragu podjarmljenu braću i teške im muke olakšavali.«³⁹ I najzad, vrlo uzbudljivi i oštri tekst u opisu slike poznatog bokeljskog rodoljuba i političkog radnika dr Vladimira Trojanovića čije su pjesme objavljivali mnogi listovi. Dionisije poziva: »Iako mu tijelo počiva u

³⁵ 1912, 52.

³⁶ 1912, 96. U opisu sultanovog portreta Dionisije piše: »Sultanu na srce i dušu mećemo da našoj tužnoj i trpećoj braći pod njegovim vladanjem osvanu ljepši i pravičniji dani željne slobode i napretka s čega bi mu civilizovano čovječanstvo dostojno priznanje odalo«.

³⁷ D. Miković, Pjesme novog crnogorsko-turskog rata 1913, 72—88. U podtekstu piše: »Autor ovih pjesama obećaje opjevati i daljnje uspjehe dične bratske crnogorske vojske i s njima okititi iduću »Boku«. Ako mu oronulo zdravlje dopusti ličnim će učešćem skupljati podatke.« Dalje u napomeni stoji: »S nekih obzira i naših okolnosti izostavili smo pjesmu »Plać raje« koja ovih pjesmama prethodi«, 1913, 72.

³⁸ 1913, 104.

³⁹ 1913, 112.

zemlji koja nije tuđa nego naša, prenesimo ga, jer milija mu Boka bješe od svega. Omladino, koja si se njegovom zboru i djelima oduševljavala, podizala ga i klicala mu, preni se da mu se kosti prenesu u rodnu grudu«. ⁴⁰ Trojanović je umro u duševnoj bolnici u Sibeniku 1904. g. i tamo je sahranjen. Urednikov apel je bio samo lijepa želja, jer austrougarske vlasti nijesu dozvoljavale prenos kosti ovog revolucionarnog pjesnika koji bi se pretvorio u manifestaciju i kult slobodarskog duha.

Najzad, u posljednjem Kalendaru za 1914. g. Dionisije objavljuje i svoje posljednje pjesme o balkanskim ratovima. ⁴¹

Pored svih poteškoća koje su pratile ovaj Dionisijev patriot-ski rad, najveću brigu mu zadaju neuredni pretplatnici. Apeluje na savjest dužnika: »Neću da vam se žalim, kao što je običaj, na zapljene ni na okolnosti koje ne uslovljavaju uređivanje i izdavanje ovake knjige. O tome će se budućnost pozabaviti i s kristalnom istinom predočiti one »sitnice« koje kao »veličine« koče i potkopavaju. Ja samo molim g. g. dužnike da isplate dug koji iznosi više od 800 kruna. S njihove nemarnosti »Srpska zora« dobila je ove godine od »Boka« manje 57 kruna, a ja imam obveznosti prema štampariji. Ako ne dopustite da ja s mojom platicom podmirujem njihov račun i ako ne nadvladaju okolnosti moju dobru volju, »Boka« će u obilatijem ruhu izaći idućeg oktobra za 1915. godinu. Od sada ću pohitati da knjiga prije nove godine stigne našoj dragoj prekookeanskoj braći. Zahvaljujući dosadašnjim saradnicima i pretplatnicima i svakome ko me je htio razumjeti, pa me moralno i materijalno pomagao, Ja pozdravljam i prigovarate koji trube da radim radi lične slave molbom da i oni ne dokolišu nego da mi kako mogu pomognu. To bi bilo pristojnije, inače plod opadanja opadaču pripada«. ⁴²

Na žalost, okolnosti su nadvladale Dionisijevu dobru volju. Prvi svjetski rat prekinuo je njegov rad na izdavanju Kalendara. U Dionisijevoj ostavštini našli smo nešto rukopisa i klišeja fotografija koji su se spremali za 1915. g. Čim je rat izbio Dionisije je izveden pred sud kao »književni propagator velike Srbije«. Osuđen je na pet godina robije. Zauzimanjem šefa kotorske policije Jaroslava Buhara kazna je izrečena uslovno. Podvrgnut je konfinaciji u svome manastiru koju je izdržavao pod stalnom kontrolom jednog odreda vojnika. ⁴³

Kratkim osvrtom na priloge Dionisijevih saradnika u Kalendarima može se ocijeniti i naučna vrednost ove edicije u kojoj susrećemo značajne podatke o izvjesnim zbivanjima koji su ovdje

⁴⁰ 1913, 110.

⁴¹ To su »Boj na Bakarnom gumnu« i »Osvajanje Skadra«, 1914, 19—28.

⁴² D. Miković, Čitaocima ..., 1914, 62.

⁴³ V. Ivošević, Arhim. D. Miković, Kotor 1968, 38.

sačuvani.⁴⁴ Tako je Dionisijev veliki ilustrirani Kalendar postao ne samo popularna čitanka, nego u izvjesnom smislu i zbornik za nauku i umjetnost u okviru ideje kakvu je urednik ostvarivao dobrom saradnjom svojih prijatelja.⁴⁵

Kalendar je bio dobro tehnički opremljen o čemu svjedoče sačuvani primjerci iz pojedinih godina koji su danas prava biblioteka rijetkost.⁴⁶

⁴⁴ Ovdje navodimo neke značajnije naučne priloge pojedinih saradnika: P. Rafailović, Ratovanje Dubrovnik i Kotora, 1911, 24—27; Kotorski biskupi u borbi za prvenstvo između barskog i dubrovačkog arhiepiskopa, 1912, 28—34; Učešće Bokelja u 17. v. u općoj težnji balkanskih naroda za oslobodenje ispod turskog gospodstva, 1913, 34—55; Boka Kotorska do rimskog gospodstva nad njom, 1914, 39—48; Ivan Petković, Bokeljska mornarica, 1912, 6—10; S. Nakićenović, Općina topaljska, 1912, 36—48. Ovo je prvi naučni rad o samoupravnoj domaćoj instituciji pod mletačkom vlašću. Kasnije će o njoj da pišu V. Corović, Topaljska opština kod Hercegovog u prvoj polovini 17. v. Glasnik Geografskog društva, XV, Beograd 1929, 1—15. i P. Scrović, Stara topaljska opština u B. Kotorskoj, Istorijski zapisi, Cetinje 1957, 1—2, 189—210. Zatim slijede radovi A. Vučetića, Veliki potres 1667. g. u Dubrovniku, 1912, 53—56; i esej o Marinu Bečiću, 1914, 57—61; A. Lazarevića, Razvitak pučkog školstva u B. Kotorskoj, 1913, 18—31. i esej Marka Cara o Savi Bjelanoviću, kao putopiscu, 1912 4—5. Uz sliku M. Cara objavljen u »Boki« za 1914. g. Dionisije piše: »Ljubljenim imenom ovog dragog bokeljskog sina rođenog prije malo više od 50 godina u kitnjastom Herceg-novom ponosi se danas ne samo srpska nego uopće slovenska književnost na diku i pohvalu našu, a na najizrazitiji primjer samoukih trudbenika. Pozdravljamo ga najplemenitijim željama«. 1914, 63. Ovdje treba da spomenemo i jedan kratki prilog Jovana Bučina o Srpskoj gardi, instituciji koja je nastala polovinom prošlog vijeka kad su Srbi u Kotoru isključeni iz učešća u Bokeljskoj mornarici po odluci kotorskog biskupa Marka Kalodere. Ovo su podaci manje poznati današnjoj kulturnoj javnosti koji kazuju o prilikama pod kojima su Srbi u vrijeme kotorskog prote Jakova Popovića formirali svoju gardu kao ustanovu koja će pod tuđinom da čuva i njeguje narodni folklor u živopisnoj nošnji svojih članova, u narodnim pjesmama i kolu što je sve služilo naprednoj misli narodnog jedinstva, 1913, 68—69. Često objavljuje arhivsku građu 1911, 57; 1911, 57—58; 1912, 70—72; 1913, 62—72; 1914, 53—57.

⁴⁵ Po ugledu na ostale kalendare ovoga doba Dionisije uvodi i praktične rubrike iz poljoprivrede (»Iz poljodjelstva i kućarstva«, 1912, 72—75; 1913, 96—97) i narodne medicine (»Iz domaćeg ljekarstva«, 1912, 76—79, 1913, 101—102). Ovdje treba da spomenemo i neke članke iz domaće privrede kao prilog S. Nakićenovića o gradnji reprezentativnog hotela »Boka« u Hercegovome zauzimanjem Mirka Komnenovića i Rudolfa Sardelića 1913, 114. Tako isto i članak o osnivanju parobrodskog društva u Kotoru 1913, 116.

⁴⁶ Dionisijev kalendar za 1909. g. štampan je na 54 stranice formata velike osmine. Od 1909. g. pa zaključno sa 1911. g. format kalendara je 30 x 23 cm, a broj stranica za 1910, 80, a za 1911, 78. Od 1912. do 1914. g. format je 23 x 15 cm, a broj stranica: 1912, 96, 1913, 116. i 1914, 75. Tiraž nije neposredno poznat. Prema broju pretplatnika i njihovim porudžbinama za 1914. g. iznosio je 1200 primjeraka. Po tim bilješkama doznajemo da se kalendar nabavljao u hercegnovske knjižari Jova Sekulovića, a u Beogradu u dvorskoj knjižari Mite Stajića i knjižari Srpske akademije nauka koju je vodio poznati knjižar S. B. Cvijanović. U ruskom gradu Batumu prodavao se u knjižari Vasa S. Jovanovića — Peraštanina. Pominju se pretplatnici iz Australije, SAD, Egipta, Bugarske i Turske. I iz mnogih krajeva

Miković je i ovom edicijom izvršio veliko patriotsko djelo i uvrstio se »u one kulturne radnike koji svojim iskrenim radom svesrdno služe svome pozivu i idejama svoga vremena.«⁴⁷

naše zemlje. Kal. »Boka«, 1914, 70—75. Poslije rata kad je bilo izgleda da će Dionisije moći da nastavi svoj rad na izdavanju ove značajne publikacije, veliki ilustrovani kalendar nije se više pojavljivao. Vjerujemo da su isti problemi sa kojima se urednik i izdavač neposustalo borio u toku onih burnih godina, najzad preovladali. Zna se samo toliko da je uredio mali džepni »narodni kalendar »Boka« za 1922. g.» koji je izdao Jovo Sekulović u tiražu od pet hiljada primjeraka. Ali to je već bio trgovinski posao za koji Dionisije nije imao interesovanje. V. Ivošević, D. Miković, Kotor 1968, 81.

⁴⁷ Trifun Đukić, Pregled književnog rada Crne Gore, Cetinje 1951, 209.

Summary

THE LARGE ILLUSTRATED CALENDAR »BOKA« AND ITS MISSION

Vaso IVOŠEVIĆ

In need of a good book with patriotic content, the abbot of monastery Banja near Risan, Dionisije Miković started in 1909 his large illustrated calendar. It was published until 1914. During all this time Dionisije Miković was the publisher and editor of the calendar. Publishing his calendar he struggled with political problems, was under the surveillance of police and some of the articles for the calendar were seized. Financial troubles also endangered the publication of the calendar. He had contributors among the scientists and fiction writers who supported him with their texts. The mission of the calendar was to spread the spirit of freedom and struggle and the idea of Yugoslav unity. The editor sent it to our emigrants in USA, Australia, Egypt, Russia, Bulgaria and Turkey.

ВОЈНА ОРГАНИЗАЦИЈА У БОКИ КОТОРСКОЈ ЗА ВРИЈЕМЕ МЛЕТАЧКЕ ВЛАДАВИНЕ

Истицањем у први план војног аспекта млетачке владавине, јасно се подвлачи њена основна карактеристика. Због честих ратова и грозничавог ишчекивања „коначног обрачуна“, Републици су се првенствено наметали војни проблеми. Зато се тако често спомиње појам „антемурале“ („Предзиђе“) града Венеције, који је као неприкосновени центар државе увијек у средишту пажње. Све опасности треба да буду што даље од ње, па да тако «Serenissima» буде што безбједнија. Постоји, заправо, читав низ узајамно везаних „антемурала“. Тако се шпр. каже да су Улцињ и Бар „предзиђе“ Котора, Котор „предзиђе“ Далмације, а Далмација, наравно, Венеције. Таква и слична војна разматрања доминирају у упутствима Сената и у извјештајима синдика, провидура и других млетачких представника војне и цивилне власти. Војни издаци су најкрупнија ставка, а они се у доба ратних опасности знатно повећавају.

Иза свега тога стоји потреба да Република буде потпуни господар Јадрана. Јер бити господар Јадранског мора морало је значити и посједовати његове главне градове и луке. А када би Турци загосподарили источном обалом Јадрана, доминација тим морем, тако виталним за трговачку Републику са сједиштем у дну тог мора, била би заиста илузорна.

Посебни значај Котора само је растао, нарочито послје опсаде и коначног напуштања Скадра (1479), кад главни град Боке наслијеђује његов војни положај и постаје центар одбрамбене зоне. А још послје сјаска Турака на сјеверни дио уских обала Боке, било је јасно да мора доћи до коначног обрачуна. Провидур Закарија Саломон (Zaccaria Salomon) 1573. год. сложио се са идејом херцеговачког санџак-бега Хасан-паше да „не може дуго потрајати да два непријатеља пролазе кроз једна иста врата“. Зато је јасно откуда примарни млетачки интерес да Котор, лоциран испод стрмог брда у дну Залива,

буде безбједан у војном погледу,¹ иако је у томе веома присутна позната тешка финансијска криза Млетачке Републике.

Турски притисак према мору био је усмјерен на освајање цијеле обале од Улциња до Херцег-Новога. Али тој сталној опасности, Млетачка Република је успјела да се, послје губитка Бара и Улциња 1571. године, успјешно опре. Економски исцрпљена, бринући колико се могло о тврђавама и војсци, Република је била присиљена на мирољубиву политику одржавања већ заузетих позиција. Као да баш за то доба важи она оштроумна примједба Ф. Лонга да „вјештина мира“ представља голу егзистенцију Републике, док је „напор рата“ отров који јој доноси уништење. Најчешће само онда када је присиљена на ратовања, Република организује веће подухвате и предузима озбиљне акције.

Тек ће се у XVIII ст., са краћим изузецима 1714—1718. и 1768. год., односи унеколико стабилизовати и отворити боље трговачке перспективе. Иначе живот у цјелини, за млетачке владавине, карактерише учесталост затегнутости и ратних сукоба, што се на источној Јадранској обали одржава понекад и на трагичан начин. Паузе између ратова трају по неколико деценија, док се ратна стања, нарочито у XVII ст. јако продужавају. Послје ратова и буна у XV ст., жустрих интервенција флоте Св. Лиге (1538—39) и кипарског рата (1570—73), у XVII ст. ратна стања трају чак по скоро четврт вијека (кандијски рат 1645—1669, а морејски 1684—1699. године). Али и мир је веома често нарушаван разним политичким притисцима, затегнутостима, пљачкама, пиратским упадима и недаћама становништва.

Поред ратова, и болести, ово је доба обиловало и разним катаклизмама, као што су потреси (1520, 1537, 1563, а нарочито 1667. године), честе оскудице и глади, па и експлозије мунџије (1730. год. у Котору).

Бринући, дакле, силом историјских неприлика, првенствено војне бриге, Млетачка Република је морала посветити нарочиту пажњу утврђеним градовима, разним мањим тврђавама и војној организацији у цјелини. У то доба је Република на подручју Боке имала знатан број мање-више изграђених фортификационих објеката. Али ако се тада није изграђивало ново, усавршавање, дограђивање и одржавање постојећих одбрамбених система захтијевало је велика финансијска средства. Радило се о два утврђена града (Котор и Будва) и више већих

¹ Грга Новак, Млетачка упутства и извјештаји МСХСМ, ЈАЗУ, Загреб 1964. год., стр. 121.

или мањих тврђава или утврђених пунктова,² који су имали одређени значај за одбрану овог краја. Треба навести и три турске тврђаве (Херцег-Нови, Рисан и Врбањ), о којима је Република морала озбиљно да брине док су били у турским рукама, а финансијски да одржава када их је добила. Али као утврђени град, највећи значај је имао Котор.

КОТОРСКА ТВРЂАВА

Которска тврђава, увучена на крај разгранатог Залива и добро уклопљена у дубоке расједе приобалног дијела ловћенског масива, нашла се у XVI ст. заиста у изузетном положају према свим тврђавама које је Република посједовала на Јадрану. Пошто су Турци заузели херцеговску обалу и Грбаљ још крајем XV ст. (1482. и 1497), стратешка важност Котора је у XVI ст. изванредно порасла, нарочито после пада Улциња и Бара 1571. године. Тада без икаквих ослонаца, управо драматично изолован, опкољен са свих страна и без комуникација са осталим млетачким посједима, блокиран турском тврђавом на самом улазу у Залив, Котор најдубље улази у турску територију, у „лавље ждријело“, како то стоји у одлуци Сената још од 1517. године.³

На значај которских утврђења веома је опширно и убједљиво указао Сенату Пиетро Зен у марту 1517. године. Он их је упоређивао са утврђењем Крфа и цитирао мишљење скадарског санџак-беге о великом стратешком значају Котора, које је овај изишо и самом султану. Јер ту би она јединствена власт, која би имала Залив у цјелини, са околном и позадином, у ствари, посједовала сигурну луку за флоту „као у једном арсеналу“, довољно јефтине стоке и хране и довољно снажних људи за војску. На основу таквог мишљења, Зен је тражио да се на сјеверној которској страни исто подигну зидине, које су недостајале поред ријеке и да се одржи довољно војске. Сенат је одобрио 200 дуката.⁴ Стварању јачег гарнизона у Котору допринијело је и изграђивање 1528. год. војне пекарне.⁵ Тада је Бока, по мишљењу генералног провидура Зуан Витуррија (Vitturi) из 1529. год., дефинитивно постала боља лука од

² Св. Стефан, Сич, Хај-Нехај, Кула Бошковића, тврђава Медина код Петровца, тврђава на брду Св. Борђе, каштел св. Криж изнад Пераста, кула са утврђењем на отоку Св. Габријела (Страдноти), „Трошпа“ и малено утврђење у Веригама са прквицом Госпе од Анбела.

³ „...in faucibus Iconum.“ Archivio di Stato di Venezia (A. S. V.), Senato Mag. R. 19, од 7. марта 1517. године. Архивски рад фундаменталног значаја о овој теми, који треба имати у виду, је Вишка Буровића, „О зидинама града Котора“, Споменик САН, CV, Београд 1956, стр. 119—145.

⁴ Marino Sanuto, I diarii XXIV, Venezia 1889, стр. 45—47.

⁵ Исто, L, Venezia 1898, стр. 95. и 288.

Крфа. Прије свега у њој је флота могла бити стално у покрету и за један сат кренути куда треба, док се на Крфу посада налазила уз обалу. Осим тога, у Боки, посада се могла лакше замјењивати, јер је у Паштровићима, Будви и Бару било довољно способног људства за то. Најзад у Котору се налазила и пекара „и све друге погодности за флоту“.⁶ По мишљењу синдика Басадона (Bassadone) из 1581. год., по значају се Котор могао поредити једино са Задром. То су двије најважније тврђаве на обали. Венецији је у начелу све то било јасно, па је Котору давала одређени приоритет, да буде чувањ „изнад сваког града“. То је поготово било јасно послвије опасне Барбаросине пријетње 1539. год. и стратешких запажања синдика Ђустинијанија (Giustiniani) из 1553. године. У поједностављеном облику то би се могло овако изразити: довољна је једна турска кула на Тројици, а друга код улаза у Залив, па да пут за Цариград буде блокиран. Када би, дакле, Турци добили Котор и његово подручје, а подручје Рисна још има доста дрвета и смоле, Бока би могла да постане арсенал за изградњу бродова, а Турци би доминирали цијелим подручјем Пуље и Албаније.

И поред свих тих реално уочених опасности у пракси је та „посебна пажња“ Венеције према Котору била углавном везана за ратне године, док је у нормалним приликама изненађујуће опадала. То је, без сумње, било једино због финансијске кризе Републике и великих финансијских средстава неопходних за Котор и многе друге тврђаве. Али и поред тога, с обзиром на величину утврђења и јако стрми терен на коме је полигнута, биће прилично тачна каснија запажања неких војних стручњака да је Котор стајао Венецију више од било које друге европске тврђаве првог реда.⁷

Ако је начелно мишљење о значају Котора и његових утврђења било једногласно, стручна гледишта су се разилазила у оцјени њихове војне ефикасности. Док су неки тврђаву сматрали неосвојивом други су налазили мане у положају и празнине у фортификационом систему. То, разумије се, није било само принципијелно питање, јер је од његовог рјешења зависило правдање великих инвестиција. Свакако је преовладало реалистичко Ђустинијаново гледиште из 1576. год.: ако је которска тврђава са више страна неосвојива, она то није са западне, морске стране. Али то је била карактеристика и других млетачких утврђења.⁸ Међутим, у сваком случају, за њено осва-

⁶ Исто, LI, Venezia 1898, стр. 520.

⁷ H. F. Rödlich, *Skizzen des physisch-moralischen Zustandes Dalmatiens und der Buchten von Cattaro*, Берлин 1811, 42.

⁸ Лукша Беритић, *Обална утврђења на нашој обали*, Поморски зборник, I, ЈАЗУ, Загреб 1962, стр. 217—218.

јање било је потребно „много трошкова, много труда и много времена“.⁹ Због тога се, ипак, Котор изузетно цијенио.

Утврђење Котора које се до данас сачувало, представља коначну фазу у његовој изградњи. У ствари, није сасвим јасно како су изгледала утврђења око Котора која је 1420. наслиједила Млетачка Република. Сигурно је да зидине нису биле континуиране око цијелог града, па зато ни довољне, ни сигурне за обезбјеђење. Осим тога, зидине су биле у лошем стању,¹⁰ понегадје испреплетене приватним кућама.¹¹ Венеција се одмах дала на појачавање утврђења, па се 1426. год. подиже један мио утврђења према мору, али је то тада било изведено на начин „да не може бити горс“. Иако је Венеција преузела довршавање зидина на свој трошак, ипак је тражила партиципацију которске општине.¹² Одобраване суме су биле релативно малене (по 100, 200 или 500 дуката годишње) а кнежеви се нису залагали ни да предвиђени новац стварно утроше у ту сврху.¹³ Иначе и у Котору, исто као и у Будви, послије примања млетачке власти 1442. год., код рада на зидинама и ископавању канала, обавезно је кулучило околно сеоско становништво. Чак, ако за Будву домаћи не би били довољни, требали су да раде земљорадници из околине Котора.¹⁴

Како је већ речено, веће акције су биле везане за ратне опасности. У доба прве опсаде Скадра, 1474. год., Млечани су страховали за Котор. Сенат је 25. јуна 1474. год. одлучио да се око цијелога града створи континуирани кружни фортификациони систем. Али чим је непосредна опасност прошла и када је 1. септембра исте године из Котора повучен и провидур, до дизања таквог утврђења није дошло наједанпут, него тек послије стољетних етапних напора.

Слично томе планирало се и подизање кула са обје стране Верига, што исто у том тренутку није било остварено.¹⁵

⁹ Г. Новак, Млетачка ушутства..., н. д., IV, 163.

¹⁰ Године 1439. констатира се *«in malo terminis se esse reperiantur...»*; др Г. Чremoшник, Которски дукади и друге листине, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, Сарајево 1922, стр. 150.

¹¹ Такав је случај био 1451. год. према сјеверозападу, код куле. Одлучено је рушити приватних кућа. Шиме Љубић, Листине о одношајих између јужнога славенства и Млетачке Републике, ЈАЗУ, IX, Загреб 1886, стр. 392.

¹² *«...ad expensas camere nostre...»* Г. Чremoшник, Которски дукади..., н. д., стр. 132—133; *«ducatorum ducentorum de pecuniis nostris, et suorum omni anno ducatos centum...»*, исто, 150.

¹³ Г. Чremoшник, Которски дукади..., н. д., 150; Ш. Љубић, Листине IX, стр. 251. Новац се понекад добијао од продаје крфске соли (Г. Чremoшник, исто, 193), или наплате повчаних глоба (Листине IX, 251; Историјски архив Котор (ИАК), Р II, 33).

¹⁴ *«...suppleatur de distrectualibus Catari...»*, Листине IX, 166.

¹⁵ И. Божић, Историја Црне Горе II, 2, 304 и 307.

А када је послале дуге опсаде и напуштања Сладра (1479. год.) Котор постао ново одбрамбено средиште, опет се приступило већим захватима на најтежем дијелу фортификација, изградњи цитаделе на врху брда Св. Ивана, 1485. године.¹⁶ У ствари, и раније је на том мјесту постојала нека врста касарне за плаћене војнике (*domus stipendiatorum*). Рад на цитадели је споро одмицао, па још 1491. год. није била довршена. Напор и трошкови су морали бити велики, јер се кидало брдо.¹⁷

У XVI ст. долази до битних промјена на утврђењима, нарочито због употребе ватреног оружја и топова, који, умјесто ранијих једноставних стражарница, траже посебне артиљеријске положаје. Тако су се, шпр., неке куле 1590. год. називале „маленим кулама на старијем начину“. Па ипак је и оно раније утврђење било веома пространо и развијено, тако да се већ 1517. год. наводе 1200 зупчастих отвора на зидинама (Мерлатура), што је захтијевало и велики број војника.¹⁸ И поред тога је још увијек било знатних празнина у континуитету зидина,¹⁹ па чак и стамбених зграда међу њима.

Најстарије су, како изгледа, биле зидине према југу (Гурлић), које су већ 1500. год. биле оштећене оним дијелом који је у мору,²⁰ а 1576. год. означавају се као „веома старе, оштећене и изванредно ниске“. На том подручју ће которски провидур Јероним Писани 1590. год., по стручним упутствима Томе Бузатија (Busatti), контрафорима утврђивати куле и на њима оставити забиљежено своје име.²¹

Средства за доградњу утврђења стижу у кратким временским размацима, да би се у доба рата, потреса²² или каквог

¹⁶ „...pro perficiendi citadella ibi incepta...“, ИАК, Р II, 28.

¹⁷ „... 10 talar de monte in scagra.“ ИАК, Р II, 33.

¹⁸ А. С. В., Сенато Мар, Р 19 од 7. марта 1517. године. Касније, средином XVI ст. наводи се само 830 зубана.

¹⁹ Год. 1528. говори се да за 60 корачаја нема ни зупчастих отвора ни зидина, јер се сматрало да је „само брдо по себи утврђено“. Ријеч је о сјеверном дијелу бедема, према Шкурди, код цркве Св. Николе, гдје треба довршити кулу са зупчастим отворима „на француски начин“ и подићи једну кулу код манастира. Шиме Лубић, *Commissiones et relationes Venetae*, МСХСМ, ЈАЗУ, II, стр. 85.

²⁰ М. Сануто, *I diarii*, н. д., III, 397.

²¹ И поред начелног става Мластачке Републике да се јавно не истичу имена и грбови појединих заслужних људи, ипак је у Котору било сачувано знатно више таквих детаља него што их данас има. Током вјекова су скидани и пролавани! А. Беритић, *Обална утврђења...*, н. д., стр. 258.

²² Иако су радови око зидина били обављени баш прије потреса 1563. год., Котору је послата заманста сума од 5.500 дуката, доста материјала и један стручњак. Међутим, тај капитал је стављен на страну и могао се користити само по налогу Сената. Дјелимично се може пратити архивски да је тај новац касније коришћен и за разне друге војне

другог непосредног повода,²³ знатно повећала. Карактеристичан је примјер провидура Бемба, који је зидао „усред жестине рата“ (1538 — 1540), када је гола нужда изнуђивала већа средства. А послије кипарског рата дошло је до значајног предлога синдика Бустинијанија (1576 — 1577) за обезбјеђење веће сигурности которске тврђаве. Тај предлог заслужује пуну пажњу, јер је касније скоро у цјелини реализиран. У то доба је, наиме, море још увијек допирало на цијелом простору до зидаша Гурдића. На том мјесту, изгледа, јак извор Гурдића није доносио да ријека формира природни насип, на коме ишаче лежи приобални Котор. При таквом стању ствари, сав трговачки и путнички копнени саобраћај са југа на сјеверни Јадран и „из Албаније за Црну Гору“ морао је пролазити кроз сам град Котор, унутар зидина. То се, наравно, сматрало веома опасним „јер свакога дана у град улазе многи Турци, а неки од њих и преноће“. Нема података да је у граду постојао посебни гостињац за Турке. Из тог разлога је Бустинијани 1577. год. дао први конкретан предлог да се изгради вјештачки насип на обали испред тог дијела зидина, или да се подигне мост. На тај начин се не би прекидао постојећи насип испред зидина до тог мјеста, а тиме би се кретање трговаца и путника обављало ван градског утврђења. Чак би и тржницу требало пребацити испред градских бедема, као и габелу соли, која се тада налазила пред сјеверним вратима, према Доброти. Тада би се, по Бустинијанију, чак могла и затворити бочна врата према Гурдићу и Шкурди и тиме уштедити трошак за 150 војника, који их чувају.

И ван строгог оквира которског утврђења, налазило се и једно продужење зидина, у облику разведеног ходника, са много пушкарница. И данас је остао само малеш, али важан фрагмент, близу гробља и цркве Св. Фрања. Очигледно је улога каменог ходника била да помогне браниоцима у граду, ако непријатељи продру до испод самих зидина. То је занимљив анекс которског одбрамбеног система.

сврхе. За приватна лица је 1566. год. посебно послато 600 дуката, ако својим средствима нису могли извести поправке оштетених зграда. А. С. В., Сенато Мар од 25. јуна 1563. године. А 1657. год. Котор тражи од Сената новац за зидине „отпочете, али недовршене“. А. С. В., Сенато Мар, Р 38 од 10. септембра 1567. године.

²³ На примјер, потицај 1555. год. да се на сјеверним зидинама поправи отвор од 100 корачаја, био је случајан додзак у Херцег-Нови Драгут Алије 1554. године. Ш. Љубић, *Commissiones et relationes...*, III, стр. 66 — 67. — Затим тежак пожар је 1602. године оштетио војна постројења, па Сенат шаље грађевински материјал. А. С. В., Сенато Мар, Р 62 од 24. септембра 1602. године. — Крудне су поправке биле потребне и 1730. године, када је експлодирала барутана. — Зидине су поправљане и 1747. год. послије удара грома, којом приликом су испуцале. Радови су се изводили 14 мјесеци са много радника, а по папрту шкељера конта Лодолија. Хисторијски архив Задар, Списи генералних провидура IX, св. II, стр. 201 — 208 и 225 — 232, према билешкама Антона Милошевића.

У цјелини може се рећи да су током XVI ст. вршени веома крупни и скупи захвати на которским утврђењима. Осим крајњег сјеверозападног према мору, који је стајао 1 000 дуката, а који се 1527. год. поправља, изграђују се 1539. год. још два бастиона (Рива и Бембо), а 1540. год. сјеверна врата између њих. Иначе континуиране зидине дуж Шкурде, кула Контарини (Contarini) у брду и дијелови каштела изнад града, датирају од прије 1520. године. Она два споменућа и тада још недовршена бастиона, дочекали су флоту Хајредина Барбаросе 1539. год. и извршили своју функцију, јер је непријатељ одустао од напада пред добро утврђеним градом. Слично је било у кипарском рату 1570. год. када је опет непријатељско бродовље одустало од напада. Најтеже искушење су которске зидине доживјеле у кандијском рату 1657. године, којом су приликом доста тешко оштећене.

Осим кула и зидина, постоји још и читав низ артиљеријских положаја.²⁴ Крајем XVIII ст. било их је 11, поред разних других пунктова из града. Све је то било од највеће важности за савремену артиљерију и топове. Називе носе већином по именима провидура који су их зидали, или по црквама²⁵ или по изгледу терена.²⁶

Цјелокупни тај систем одбране которске тврђаве, у зрелој фази адаптација потребама ватреног оружја, заснивао се на давању пуног приоритета артиљерији. Сваки је артиљеријски положај постављен да доминира над оним испод себе. Каштел је подигнут високо и изоловано као права градска цитадела, а са посебним артиљеријским положајем „св. Трипун“, тако да би, чак и у случају предаје града, тај положај био тешко освојив и доминирао свим важним тачкама око себе. Озбиљан недостатак которских зидина састојао се у томе, што су се могле тући са брдских узвишења, која се налазе изнад утврђеног појаса „св. Ивана“. У XVIII ст. у зидинама ће се налазити и затвори.²⁷

УТВРЂЕЊА БУДВЕ, СВ. СТЕФАНА, СПИЧА, ПЕРАСТА, БЕРИГА, ХЕРЦЕГ-НОВОГА И РИСНА

Утврђења града Будве била су око 1545. год. у веома лошем стању. У једном свом допису Будванин, не без сарказма, твр-

²⁴ Нацрт за један од тих утврђених артиљеријских пунктова према Гурдићу израдио је 1562. год. племић Giovanni Garzoni. А. С. В., Сенато Мар, Р 62 од 16. новембра 1562. године.

²⁵ Св. Јероним, Св. Марко, Св. Стјепан, Св. Франђо и др.

²⁶ Нпр. „Цапониера“, „Прецизио“, „Платформа“ и сл.

²⁷ У которски затвор на тврђави довађани су и затвореници из других крајева. Тако је, нпр. ту боравио 10 година (1774—1785) један реловник, аугустинац из Бреше. А. Милошевић, Каштел св. Ивана по више Котора, Гласник народног универзитета Боке Которске, Котор, 15. XII 1935, бр. 4—6, стр. 3.

де да је отвор градске капије још „најмања рупа“ на зидинама, тако да и пирати са мора и околни непријатељи могу у свако доба у град, „а затварање капије је одбачено као излишна мјера“. Трошкови од по 50 дуката, са којима су се изводиле мање оправке, сматрали су се баченим новцем, а тражи се сума од 1 500 дуката. Међутим, Сенат овлашћује которског провидура да за зидине Будве утроши свега 120 дуката.²⁸

Ипак се тај проблем касније узео озбиљније у разматрање, па је 1556. год. донесен одговарајући закључак млетачког сената, поновљен и 1567. године. Иако је до 1587. год. „добар дио“ зидина око града већ био изграђен, крајем те године Будвани форсирају да се радови доврше, јер се у утврђеном граду „са веома малим трошковима“ може подићи још и неосвојива²⁹ тврђава, пошто се град иначе налази „на живом камену и на положају који је сам по себи јак.“

Карактеристично је да се нпр. 1590. год. послало 200 дуката за поправак которских утврђења, али је новац прослијеђен за Будву, пошто се поправка тамошње тврђаве сматрала хитнијом.³⁰

Према млетачким изворима, тврђава Св. Стефан је подигнута средствима Сената,³¹ а имала је за Паштровиће велики значај, јер су ови имали могућност да у доба турских похода негдаје склоне своје породице и покретну имовину.

Још 1501. год. налазимо податак да су Паштровићи, у тешким и несигурним ратним годинама, склањали своје породице у Св. Стефану.³²

Током 1532. год. указала се потреба да се утврђења појачају. На тражење А. Андриолија, „бившег кнеза Паштровића“, то мјесто „гаје се склањају многе особе“ пропада и руши се и зато он прилаже 80 дуката за поправку, тражећи још новца. Тада је наређено шибенском кнезу да пошаље још новца у износу од 200 дуката, ради поправке тврђаве.³³

Каштелани Св. Стефана 1551. год., Александар и браћа Бећићи, послали су Сенату молбу за поправак зидина, што је подржао и которски провидур. Одобрено је 150 дуката, а поправке је требао да изведе зидарски мајстор из Котора.³⁴

²⁸ А. С. В., Сенато Мар, Р 20. септембра 1545. године.

²⁹ У оригиналу је очити лапсус. Стоји „еспугнабиле“ умјесто „инеспугнабиле“, како смо у тексту превели, на основу сасвим несумњивог контекста. Тај тав у цјелини гласи: «con pochissima spesa si puol far in esso fortezza espugnabile (!), per esser sul sasso vivo et in luoco da se forte.» А. С. В., Сенато Мар, Р 48, од 1. децембра 1587. године.

³⁰ Г. Новак, Млетачка упутства..., н. д., IV, 467.

³¹ Исто, 240.

³² М. Сануто, н. д., III, 1503.

³³ Исто, LVI, 374.

³⁴ А. С. В., Сенато Мар, Р. 31 од 31. децембра 1551. године.

Улога Св. Стефана као тврђаве јако се повећала када су Млечани у кипарском рату 1571. год. изгубили Улцињ, Бар и Спич. Том приликом су Турци и зидине Св. Стефана минирали и попалили, али су их сами Паштровићи одмах поновио поправили и подигли својим властитим средствима. На молбу Паштровића 1584. год., Сенат је са своје стране послао разног грабевиноског материјала и знатне количине праха и муниције.³⁵

Осим у Св. Стефану, Паштровићи су се пред изузетно јаким турским налетима, склањали и на отоке Перацић и Катич и у тврђаве Будве и Котора. У Будви су 1587. год. постојале и посебне паштровске куће „за неке прилике које би могле доћи“. А 1785. год. десило се да су Турци преплављивали на оток Перацић и тамо вршили насиља над склоњеним породицама.³⁶

Важна тврђава у Спичу, у народу звана Хај-Нехај, налазила се на изванредном положају. У више махова су синдаци и представници млетачких власти истицали њен значај. Изнад пута, између Паштровића и Бара, на живом камену, висине 209 „паса“, а близу мора, тврђава се са војног становишта налазила на изузетно погодном мјесту. Зато се 1540. год. сматрало да ако тврђава падне, ни Бар, ни Будва, ни Улцињ неће моћи да се одрже. Иначе у доба рата и ту би се склањало по 900 особа са села.³⁷ Послије губитка Бара 1571. год. провидур Донадо је наредио да се и та тврђава, према мировном уговору, преда Турцима. Скинута су врата, склоњена артиљеријска оруђа, и забрањено је да се ту било ко настањује.

Кула Бошковића налази се недалеко од Петровца на Мору (Буљарица), а у близини турско-млетачке границе. Два пута је омогућила да се пружи снажан отпор турском завојевачу, и то 1685. и 1785. год. када је и поплаћена. Послије тога је граница помјерена према Бару.³⁸

У Которском заливу је, послије самог Котора, најзначајније утврђење било Пераст. И поред крајње осјетљивог положаја, тај градић није био окружен непрекидним тврђавским зидинама, за чим је упорно тежио, једино се изградио мањи кантел „Св. Криж“ изнад града. Али зато треба истаћи да су тзв. перашки чардаци били тако промишљено постављени, да су представљали одличан систем изукрштаних одбрамбених

³⁵ Исто, Р. 48 од 31. октобра 1587. године. Није искључено да би предање о постанку Св. Стефана (наведено код Мирослава Лукећића, Будва, Св. Стефан, Петровац, Цетинје 1966, стр. 159), могло да се повеже са борбама у кипарском рату 1570—73. год. и са рестаурацијом, а не изградњом града од турског плаћена, који су запланијенили Паштровићи.

³⁶ Ристо Ковачић, Прилози за повјесницу Боке Которске, св. 2, 1878, стр. 71—78.

³⁷ Ш. Љубић, *Commissiones et relationes...*, т. д., III, 18.

³⁸ Мирослав Лукећић, Кула Бошковића у Паштровићима, Старице Црне Горе, Цетинје 1964, стр. 87—90.

пунктова. Прва утврда Пераста и прва кула тог одбрамбеног система унутар самог града, била је саграђена уз морску обалу на главном перашком тргу, поред раније капеле, а данас цркве Св. Николе. Насеље се јачало уз море и ту је требало заштите. Прву утврду је подигао поморац Иван Марковић око 1500. год., за одбрану од Турака и узигао кућни грб. Касније је ту била општинска зграда. У XVI ст. саграђена је кула Висковића, са грбом Дентали — Висковић, сачувана до данас.³⁹ Свега десетак метара од Висковићеве, налази се трећа, Мазаровићева кула, са уклесаном годином 1656. У натпису се спомиње да је кула подигнута „за сигурност и украс домовине“, а мисли се на успјешан отпор турском нападу 1654. године.⁴⁰

Чак и онај споменути каштел било је Мластачкој Републици тешко одржавати и налазити средства за плаћање посебног каштелана. У ствари војна организација у тврђави и граду Перасту поклапала се са локалном управом. Командант мјеста био је предсједник општине, па и његов пазни „каптан“ упућује на војни карактер те функције. Његово командно подручје није само град него и шира околина, а има посебно наглашену поморску компоненту.⁴¹

Још су 1423. год. предлагали провидур Барбалило и Которани да се на Превлаци подигне утврђење, јер би у том случају Богдашићи и Луштица били под јачом контролом, а со би се без страха сакупљала. То је било прихваћено, али је касније, како изгледа, промијењена одлука у прилог сусједног отока Св. Габријела.⁴² На њему су се налазиле двије чете коњаника-стралиота и једно мање утврђено упориште. Још почетком 1499. год. слао се новац (40 дуката) на тај оток код Тивта за подизање утврђења и за један мост према Превлаци, како је то савјетовао провидур.⁴³ То је, дакле, постало важно сједиште чета коњаника, на згодном положају за брзу интервенцију. Которски провидур Рипа је још 1542. год. поред три фусте тражио да се оток утврди кулом и зидом унаоколо. До тога је у извјесној мјери, лошло, јер је 1544. год. поправљана једна јако оштећена кула осим једне зграде.

Предлог да се „на двије миље од Котора“ изгради тврђава „Тројица“, која би спријечавала Турцима пролаз копном, дао је синдик Бустинијаш 1553. године. Али тај предлог није био прихваћен, као ни представка Которана 1566. год. да 30 или 25 војника буду смјештени на Тројици, у близини турске границе,

³⁹ О томе говори латински натпис „Малена кула за перашки војни одред“, Миро Монтани, Поморство Пераста у портретима бродова, Поморски зборник II, Залар 1962, стр. 1862.

⁴⁰ Исто.

⁴¹ Историјски архив Котор (ИАК), 0—109, стр. 99, 118—126.

⁴² Г. Чремоншик, Которски лукали..., и. д., 119—120.

⁴³ М. Сануто, I diarii..., в. д., II 312.

гаје долази до честих сукоба са Грбљанима. Предлажу се „мартолози“, слично као у Уацињу и Бару. Али Сенат ни то није прихватио, сматрајући да су за цијело то подручје довољни гореспоменути Страдиоти. До изградње тврђаве „Тројица“ дошло је у XVIII ст. и ту је смјештено 20 војника, а 1747. год. су тај положај и Рисан штитили по 21 војник.⁴⁴

Которски провидур је још 1498. год. тражио 350 дуката да се код Верига, тог „уског грла“ Бококоторског залива, изгради неко утврђење, јер су се тамо већ налазили војници страдиоти. Али је новац кориштен за неке покретне понтове са топовима, који су се држали на том осјетљивом мјесту.⁴⁵ Послије пада Модоне, на југозападу Пелопонеза, и Турци и Млечани су мислили на Вериге. Тако которски провидур 28. IX 1500. год. јавља Венецији да херцеговачки санџак-бег из Херцег-Новога пријети постављањем „неких већ израбених бастiona за тјеснац Вериге“. Чак се тврдило да је Феризбег већ и припремио путеве за транспорт у ту сврху.⁴⁶ У Сенату је, опет, 28. X 1500. год. било предложено да се подигну двије тврђаве, једна насупрот Модоне, а друга у Веригама.⁴⁷

Међутим, Турци су у љето 1501. год. пришли остварењу плана. Било је груписано, наводно, чак 8000 пјешака и 3000 коња, прикупљена дрвена грађа и ископане кречане „са јелпе и са друге стране обале“, ради градње „двije куле“ на Веригама. Которски провидур је у паници тражио да се то спречи, јер иначе Котору више не би било излаза. Убрзо је пристигла мластачка галија и онемогућила зидање кула.⁴⁸ Иако су наведени подаци свакако преувеличани, турске иницијативе је свакако морало бити.

Нова страховања и бројна преписка настала је 1504. и 1508. год. када је которски провидур тврдио да се припрема изградња турских утврђења на два мјеста и да би се тако у Боки могле створити двоструке Дарданеле.⁴⁹ И заиста, ако не више код Верига, Турци су покушали да подигну утврђење код Врбања (Кумбора), али је оно било разорено.

Ни Млечани нису остали неактивни око осјетљивог положаја код Верига. Они су на самим Веригама подигли малену тврђаву са пушкарницама око црквице „Госпе од Анбела“. Црквица се први пут спомиње у јурисдикцији перашког опата

⁴⁴ Хисторијски архив Задар, Списи генералног провидура IX, св. II, стр. 201—208. Према списима Антона Милошевића.

⁴⁵ М. Сануго, *I diarii...*, н. д., II, 104 и 1020.

⁴⁶ Исто, III, 969 и 1075.

⁴⁷ Исто, III, стр. 985.

⁴⁸ Исто, IV, 102 и 261.

⁴⁹ Исто, VI, 17 и VII, 559, 580, 584, 586, 588, 612 и 644.

1585. год., а утврђење са стражарницама и пушкарницама према „турским Веригама“ изграђено је послје 1654. године.⁵⁰

Историчари Иван Лучић и Андрија Змајевић сматрају да су Вериге у самом свом називу сачувале сјећање на ланац који је физички спријечавао улаз у Залив. То је мишљење оспорено низом добрих аргумената, нарочито проналажењем власника неких посједа на том подручју из которске племићке породице Катена (Catena)⁵¹ Али ако не баш физичке вериге (ланци) из војних разлога, код Верига је повремено могла бити постављена стража која је блокирала улаз у Которски и Рисански залив, обављајући санитарске и царинске формалности.⁵²

Има података да су Турци за вријеме рата намјеровали да код Верига поставе заиста праве вериге. Припремајући 1663. год. напад на Котор, Турци су у Скадру, према обавјештењима мстачког повјерљивца из Херцег-Новог, ковали дијелове ланца, којим су намјеровали затворити Вериге.⁵³

Од турских тврђава Млечани су највећу пажњу обрађали на Херцег-Нови, други град по величини у херцеговачком санджаку.⁵⁴ Синдик Антони Дијело 1553. год. сматра да је новска тврђава малена и јефтина и да је зато слаба. На њој има мјеста која би се лако могла минирати. Међутим, турски инжењер, који је радио на подизању тврђаве, хвалио се да је њу саградио за 1 000 дуката, док један бастион Млечана кошта 40 — 50 000 дуката. Канли-кула је подигнута још крајем прве половине 1548. године.⁵⁵ Током 1632. год. у Херцег-Новом се подиже један

⁵⁰ Павао Буторан, Госпа од Шкријела, стр. 61. Тај утврбени положај је једно 30-так година касније био запустео. Пералпски начелник Крсто Змајевић 24. јула 1688. год. моли напредног провидура да из Верига повуче два мала тона типа „петриера“, да не би били украдени. ИАК, УПМ V, 297.

⁵¹ И. Стјепчевић, Вериге, Гласник народног универзитета Боке Которске 1, Котор 1936, стр. 4 — 6. «Catene» на италијанском језику значи: ланци, вериге.

⁵² Илија Синдик, Вериге, теснац у Боки Которској, Згодовински часопис, Љубљана 1952 — 53, стр. 512 — 520.

⁵³ Гл. Станојевић, Односи Венеције са херцеговачким, брдским и пригорским племенима, Историјски часопис САН, IX — X, Београд 1960, стр. 213. О правим веригама говори 1664. год. и Челебија, као о традицији из старих времена.

⁵⁴ У сталним турским задацима, реновирањима, проширивањима те прворазредне тврђаве, учествовали су и Дубровчани као турски харачари са зидарима, тесарима и транспортом материјала својим бродовима. То је нарочито било 1493—4, 1507—9, 1538—9, 1548, 1564. и 1632. године. Др Милан Васић, Историја Црне Горе 3/1, стр. 512 — 513. Додајмо само да нам изгледа мало вјероватним да су Шпанци за тако кратко вријеме свог борава у Херцег-Новом могли подићи утврђење као што је „Шпањола“.

⁵⁵ Ш. Љубић, *Сопт. et rel.*, III, 9, 10. Е. Челебија, Путопис II, нап. 29. Тиме би се помјерило још уназад Пушчићево датирање. (Илија Пушић, Црпези галија у тврђави Канли-кули у Херцег-Новоме, ГПМК XIII, 144).

бастioni висок шест корака.⁵⁶ Веома су занимљиви детаљи Евлије Челебије о новском утврђењу, али су плод великог претјеривања и не слажу се са сачуваним бакрорезима.⁵⁷

И Рисан је имао утврђења, која су Млечани веома цијенили, сматрајући их неосвојивим. Сачуван је податак да је 1510. год. гром погодио у „једну од кула“. Према млетачким извјештајима тамо је експлодирало доста праха, оштећено је једно крило зидина са двије куће, а неколико породица, од укупно 15 чланова, изгорјело је у пожару.⁵⁸

Иначе Рисан је био привремено у млетачким рукама, од 1538 ;— 1539. год., а Бустинијани сматра 1553. год. да га Барбароса не би могао 1539. год. освојити без мита и издаје. У тврђаву се пенјало ручним степеништем, а налазила се изнад обале према западу.

Више него друге турске тврђаве, Млечанима је задавала брига тврђава Врбањ, саграђена на мјесту данашњег Кумбора.⁵⁹ Док је тврђава Херцег-Новог ипак била увучена у копно, код широког главног улаза у Залив (1380 m), дотле се на пролазу за Котор, Врбањ опасно приближавао другом, много ужем грату, Веригама (280 m).⁶⁰ Сматрало се да је у питању права „опсада“ Котора са мора и питање egzистенције града. Утврђење је подигнуто почетком кипарског рата, на иницијативу Хасан-бега,

⁵⁶ Гл. Станојевић, Прилози проучавању историје Боке Которске у првој половини XVII вијека, Историјски записи 1, 1956, 60.

⁵⁷ Довољно је напоменути да се, по Челебији, у вароши изнад тврђаве, горњој тврђави и доњем граду, налази у свему три хиљаде и осамдесет дневних и великих кућа приземних и на спрат, 46 памија и 44 мањих богомоља, 300 дућана и сл. То је све, дакле, набујало, баш као и Евлијини коњи, који су се пајали дјетелине „ла одобљали као слоновн...“ Е. Челебија, Путник 11, Сарајево 1957, стр. 205—210.

⁵⁸ М. Савуто, I diarii... н. д., X, стр. 208.

⁵⁹ О Врбањи се, према љубазном саопштењу Симе Секулића, у народу тога краја и до данас сачувала традиција. Претпоставља се да је назив дошао по стаблу Врбе, јер је ту терен подводан па је расла врба. „Сачувало је сјећање да су после истјеривања Турака из тога краја 1687. год. сељаци порушили утврду и од њеног материјала градили кућнице и меће.“ Измјена назива Врбањ у Кумбор баш је непосредно везана за изградњу тврђаве. „Кумбара“ (персијски) је старинска граната, бомба, односно топ који избацује „кумбаре“. (Абдулах Шкалић, Турцизми у српскохрватском језику, Сарајево 1966. године). У Накићеновићу претпоставку да је Кумбор настао од италијанског «conforto» (предграђе) сасвим оправдано сумња Србан Мусић (Прилог изучавању топонимике сјеверозападне Боке Которске, Бока 3, Херцег-Нови 1971, стр. 217).

⁶⁰ Према документима од Врбања до друге обале има 800 „даса“, а по данашњем мјерењу од Кумбора до „Ракиге“ преко мора има 740 m.

па је тамо довучена и постављена артиљерија (17 топова) и ту се склонило 7 фуста. Утврђење су Млечани порушили после је покушаја напада на Херцег-Нови 1572. године.⁶¹

ВОЛНЕ ЈЕДИНИЦЕ

Начелно неповјерење према домаћим војним јединицама изражено је од самог почетка млетачке владавине. У допису од 7. фебруара 1421. год. изричито стоји како није добро да утврђења брани домаћа војска, него нека се тражи 12 страних плаћеника.⁶²

Касније, највише силом прилика и током XV ст. прима се и домаће људство, иако нерадо, да би опет после дошло до чишћења. И у Будви је 1462. год. дошло до изражаја старо начело.⁶³ Зато су значајне категорије мартолоза, цернида и хајдука, јер је ту баш била окућена домаћа војска.

У том смислу је занимљива рана пракса млетачких власти, још из прве половине XV ст. да наоружавају грађане Котора. Пучаша 1458. год. излажу како су раније Млечани наоружавали грађанство балестрама (самострјелима) и стријелама. Радило се о старом оружју са металним луком и тетивом за избацивање стријела. Свак је приватно код себе чувао те самострјеле, а на годишњим јавним смотрама, било је обавезно изаћи са њима. Предвиђена је била и казна за онога ко би то одбио. Сматрало се да је то било „лијепо видјети“, а знало свега корисно по власт, јер су наоружани грађани могли лако прискочити у свакој неприлици. Млетачка влада прихваћа ту иницијативу и наређује кнезу да поновно подијели оружје.⁶⁴ У ствари закон о том наоружању грађана постоји још од 3. јуна 1442. год., дакле из времена борбе са Стефаном Вукчићем и стицањем Будве. Тада је уочена слаба одбрана града и

⁶¹ Акцију је водио генерални провидур Соранзо, а у борбама су се нарочито залагали и истакли Псраштани. На Врбању се 1576. год., наводно, нијесу видјели „скоро ни трагови утврђења“. Међутим, Челебија их је 1664. год., наводно, видио и још се тада залагао за блокирање Котора „да ниједна лаба не би могла доћи у помоћ Котору, па би испријатељ био присиљен да преда град на вјеру“. Е. Челебија, Путопис II, 218; Максим Злоковић, Прилози за историју поморства Кумбора, ГПМК XVII, 1969, стр. 58.

⁶² „...quia non est bene conveniens, quod huiusmodi fortilitia per terrigenas vel districtuales custodiantur, deputare et ponere debeat apud castellanum pagas duodecim hominum forensium...“, Листине VIII, 70.

⁶³ „...dominatio nostra nolle quemquam terrigenam sive usconem de loco ipso habentem stipendium pacto aliquo habere, juxta formam legum nostrarum...“, Листине X, 213.

⁶⁴ Г. Чremoшник, Которски лукали..., и. д., стр. 183.

околице, па је одређен рок до краја фебруара 1443. год. за набавку оружја од стране грађана и предвиђена казна од 25 перпера.⁶⁵

У утврђеним млетачким градовима и другим утврђењима на територији Боке, срећемо шест категорија војних лица, и то: редовита посада у градовима, војска у каштелу, стражоти, топници, провидурова стража и цершале.

Овдје, дакле, неће бити шире ријечи о организацији млетачких редовитих покрстних трупа, које су током рата коришћене на разним фронтovima. Необично је да је чвршћа организација у овом правцу дошла релативно веома касно, тек негде почетком морејског рата (25. јула 1687. год.), за што је заслужан Фр. Морозини (Francesco Morosini).

Према одредбама, које су фиксирале постојеће стање ствари, у пјешадији су се јасно издвајале три сасвим различите врсте трупа, које су се окупљале, углавном, по националном принципу. Тако је пјешадија била: талијанска, „прекоморска“ и „прекобрдска“.⁶⁶ Ове „прекоморске“ трупе сачињавали су углавном војници из разних крајева наше обале или залеђа, док су „прекобрдске“ јединице биле састављене највише од Француза, Швајцараца, Нијемаца и др.

Даљим реорганизацијама војне службе допринијели су А. Молин 1701. год. и познати војсковођа М. Г. Шулсбург (Mattia Giovanni conte di Schulemburg), који је 1724. год. за млетачке трупе узимао римске моделе (*Regola universale dell' Infanteria*).⁶⁷

За Котор је ближа Правила понашања за војску дао ванредни провидур А. Бембо 2. новембра 1727. године. Посебно су карактеристичне клаузуле против трампе, трговања или залагања оружја, одјеће, хране и сл.⁶⁸ То јасно казује шта је било на дневном реду међу војском тога времена у Котору, али и другдје. Посебно се напомиње да војници не смију користити свој положај и ићи усусрет трговцима „како се то чинило раније“, утичући на цијене.

Али читав тај напор за бољом организацијом долазио је у доба када је војска све више тонула у сиромаштво, недисциплину, крађе, сукобе и хаос.

Али да се вратимо на раније наведене категорије војске које узимамо у обраду:

⁶⁵ А. С. Дабиновић, Котор под Млетачком Републиком, Загреб 1934, 87—8.

⁶⁶ *L'infanteria italiana, i nazionali oltramaroni, i nazionali oltramontani*.

⁶⁷ Ennio Concina, *Le trionfanti armate venete*, Venezia 1972, 11—13.

⁶⁸ „...di non cambiar, vender nè impugnar l'armi stesse, o alcun altra sorte di robba, cioè vestiti, biscotto, o altro suo necessario... nè fra essi, nè a quelli della città, bettolini...“, ИАК, УПМ XLVI, 362—368/т.

1) Редовиту посаду за одбрану града, која се састојала у Котору у мирно доба од двије чете, укупно око 80 људи, са двојицом контестабила (*contestabile*). Али број је у пракси јако варирао. Финансијски они су били на терет Венеције, а примали су по 6 плата из Вијенце, а двије са Крфа од прихода соли. Радило се о продуженом мјесецу од 45 дана, дакле свега 8 плата годишње.

У будванској тврђави, као мањој, било је, природно, и мање сталне војске, и то око 20—25 војника.⁶⁹ Али последице тешких искустава и ванских опасности по град у кипарском рату, у тврђави се 1580. год. налази двострука посада: два капетана са по 25 војника.

2) Посебна је чета предвиђена за одбрану градског каштела у Котору, са обично нешто испод 20 људи и својим контестабилем. У Котору су плаћени од градске благајне, али не и у другим градовима. Како су те плате биле мале, а живот у каштелу тежак, ту су се, како изгледа, окупљали „пропали странци“, или лошији домаћи војници, па се 1528. год. предлаже да се број људи смањи на 14—15 војника, али одабраних. Према обиму каштела, било је оцијењено да би у њему требало да буде 60 војника.

3) Посебну пажњу заслужују страдиоти, као лака коњица за одбрану градског подручја (контада), исто на терет градске благајне. За которски контадо је одред од 20 до 25 страдиота смјештен на отоку св. Габријела, па је зато и добио назив „Страдиоти“.⁷⁰ Ради веће сигурности и лакшег комуницирања, био је изграђен мост према оближњем отоку Превлаци, а 1542.

⁶⁹ Тако је 1520. год. било 25 војника мјештана, предвиђених за одбрану мјеста, а 1525. год. у граду је „контестабил“ Божо из Котора са 9 војника. На вратима према коину био је и други „контестабил“ са 8 војника. — У Будви је 1550. год. било 10 војника за тврђаву, а 10 за градско подручје и капију. Ш. Љубић, *Сопт. et rel.* I, 165 и II, 17 и А. С. В., *Сенато Мар*, Р 31 од 15. марта 1550. године). За 19 страдиота, 5 Хрвата на коњима и 100 војника, Сенат је 1553. год. слао 3544 дуката (Ш. Љубић, исто, III, 25).

⁷⁰ Нема историјског оправдања што се у последње вријеме, по некој туристичкој моди, форсира назив Св. Марко, када народ то никада није тако звао. Иначе назив „страдиоти“ (грч. *стратиотаиратник*) означава мјесто гдје је био ложиран тај веома стари род војске, нарочито везан за XV ст. и период надирања Турака и потребу брзих и оштрих интервенција лаке коњице. Најчешће страдиоти чувају тврђаву, морску обалу коју пљачкају пирати или нападају тешку коњицу. Код напада имали су обичај да узвикују „Марко, Марко“ или „Дука и Марко“. До 1539. год. је чак постојао посебни „провидур страдиота“, а касније „провидур за лаку коњицу и за исплату народа из Далмације“. Још се 1545. год. у једном извјештају *«Savii alla terraferma»* истиче значај страдиота, нарочито у Далмацији: *«...piùno è che non cognosca di quanta comodità et necessità sia il servizio loro a questi presenti tempi nella provintia di Dalmatia...»* Е. Concina, *Le trionfanti...*, и. д., стр. 70—78.

год. се тражило да им се додијеле још три фусте. Да тај грчки назив „страдиоти“ није само име једног војничког рода, него да се радило, често, о правим Грцима, казује велики број докумената. У извјештају которског провидура Гретија 1528. год. стоји, нпр., да је на челу одреда которског контада био Теодор Палеолог, а из путовања његовог сина и замјеника Деметра, закључује се да су војска и коњи „за освијежење чете“, превожене из Зантеа и Кефалоније.⁷¹ Али било је страдиота и Албанаца и Хрвата.

И послије побољшања односа са Турцима, Котор и његово подручје су се 1503. год. налазили у веома тешком стању. Јер ако га нису више нападали турски војници, харали су га млетачки „страдиоти“. Њих је са породицама и коњима, како то рачуна провидур Фоскарини (Foscarini), „било 700 устију“. Па како се послије рата (1499—1502) живјело у оскудици, они „праве штету сваког дана“. А становништво Котора било је веома сиромашно и гладовало је. Из тог разлога хвата маха и болест.⁷² Проблем страдиота је дуго постојао, па се још 1510. год. говори „страдиотима у бјекству“, који изазивају много зала.⁷³ Страдиоти су чак почели изазивати нове неприлике властима. Обећавало им се да ће бити послати на рад у Пуљу, али када то није остварено, припремали су се за пљачку которског територија. Провидур их је стално умиривао, али 1513. год. јавља да то више није у стању.⁷⁴ На то је у октобру 1513. год. наређено провидуру млетачке флоте Капелу (Vicenzo Capello) да са осам галија пребаци страдиоте у Истру.⁷⁵

Као плаћеници, дуго боравећи ван куће, страдиоти су доводили и своје породице. Међутим, неколико година послије крстарског рата, 1576. год., у самом Котору се нашло 136 страдиота и три капетана, већином Албанаца. Тако да је синдик Бустинијани предложио да се ради безбједности, а из политичких разлога, Албанци пошаљу у Далмацију, а да се из Далмације доведу Хрвати. Али како је непосредна ратна опасност за Котор била прошла, страдиоти су опет враћени на свој оток, гдје су рестауриране њихове куће за становање и мост од храстовине.

У то вријеме се у командном кадру страдиота, изузетно налазио и један которски племић Иван Болнца, који се добро показао са „различитим четама коњаника“, па му је 1557. год. повјерена команда над пет коња, са платом од пет дуката мјесечно.⁷⁶ Он је и даље напредовао у војној каријери, па му је

⁷¹ Ш. Љубић, *Comm. et rel.*, н. л., II, 49.

⁷² М. Сануго, *I diarii...*, н. л., V, 432.

⁷³ Исто, X, 552.

⁷⁴ Исто, XVII, 117.

⁷⁵ Исто, XVII, 153.

⁷⁶ А. С. В., *Сенато Мар*, Р 33 од 20. XII 1557. године.

1563. год. подигнута на осам дуката, и Сенат га хвали што је „недавно убио оног Турчина ширата, који је починио толико штете“. Тада је командовао као капетан са четом Хрвата.⁷⁷

У Будви је, према привилегијама града, било око 20 страдиота, и то 15 у доба мира, а 25 у доба рата. Град је био обавезан да им плаћа станарину.⁷⁸ Тих 15 страдиота су 1520. год. стајали око 300 дуката, али су били плаћени из вићентинске благајне. Како је Будва била изгубила свој приградски териториј, било је мишљења да граду нису ни потребни страдиоти. Али Будвани су их јако жељели, па су још 1508. год., на вијест да ће страдиоти напустити град, одмах упутили своје изасланике у Венецију. Они су истицали да се град стално налази под „непосредним нападима Турака и мартолоза“, тако да Будвани не могу ни покушати плодове са својих посједа и да једва излазе ван градских вратију. На то је Сенат паредио команданту Лазару Дори, који се већ налазио у Трсту, да се одмах врати у Будву ради заштите града и околине. Изгледа да су и у Будви страдиоти долазили у сукоб са грађанима, јер се у том истом наређењу додаје да војска „потражи начина да мирно живи са нашим поданицима, као што то и приличи“.⁷⁹

На тражење Будвана да им се пошаље оружје и муниција, овлашћује се 1545. год. которски провидур да прво провјери њихове захтјеве па да им оно што је неопходно пошаље.⁸⁰

4) Артиљерци, односно топовници, били су Которани, који су посјечивали Артиљеријску школу (*Scuola de' Bombardieri*), коју је још 1545. год. отворио которски провидур Рениер. Сви ученици су „зашатлије и становници Котора“, а наставник је Јероним Тодеско, дакле Пијемац. Школу је требало да заврши двадесетак артиљераца, без икаквог трошка. Тодескова плата је износила 3 дуката, на име његова сина. Сенат је предвиђао да се војницима са аркибузама даде и олјећа.⁸¹

У XVIII ст. је и у освојеном Херцег-Новом била отворена Артиљеријска школа. У то вријеме, 1765. год., ученици су, као и у Котору, били ослобођени свих фискалних давања, па чак и њихове породице. Очито се радило о методама привлачења што већег броја домаћих људи за тај војни позив.⁸²

У доба рата, активних топовника био је већи број, а касније се смањивао. Синдик Бустинијани је 1576. год. укинуо 10 топовника „који су били напредно додати у доба рата“ (1570 — 1573).

⁷⁷ Исто, Р 36 од 22. јуна 1563. године.

⁷⁸ Исто, Р 20 од септембра 1545. године.

⁷⁹ Исто, Р 17 од 18. јула 1508.

⁸⁰ Исто, Р 20 од септембра 1545. године.

⁸¹ Исто, Р 20 од 27. септембра 1545. године.

⁸² Научна библиотека Задар, *Scritture fiscali del Sign. Trifon Pasquali*, бр. 11155, XXIX, према преписима Антона Милошевића.

То су били ученици споменуте Артиљеријске школе у Котору, који се, како се то изрично каже, „у случају потребе“ могу лако поновно окупити.

5) Као посебна категорија војске може се убројити и лична стража провидурова, која у првој половини XVI ст. није била само декоративна, него је служила и за преношење поште, чак и за Улцињ и Бар. Током 1577. год. тај одред се састојао од 5 коњаника Хрвата. Чак је синдик Бустинијани сматрао да га треба укинути, јер се радило само о поштанском саобраћају са Будвом.

Укупно је у Котору, према стручним процјенама, у доба мира било потребно око 100, а у доба рата око 1000 војника и 30 топника. У пракси је бивало другачије, понекад запањујуће мало војске.

6) Постоје и посебне категорије домаћих војника, које су се у Котору називале „црниде“, а у Улцињу и Бару мартолози. То су плаћеници и веома често Црногорци. Сматрали су их за изванредно оштре и посебно наоружане, па их се непријатељ плаши.⁸³

И Которани су тражили мартолозе, али је Сенат, на основу увида на лицу мјеста, одлучио 1566. год. да се тамо прикупљају чете црнида, који се сматрају погоднијим, јер се радило о одабраним људима из града и околице.⁸⁴ Таква је била пракса и у цијелој Далмацији. Најприје је требало одабрати 600 људи, чије ће се способности за војну службу посебно испитивати и о њима водити евиденција, уз брижљиви опис и личне ознаке. За њих ће се упутити 300 аркибуза, 200 копаља и 100 лукова.⁸⁵

Галије су попуњаване са људством из околине Котора.

Треба посебно навести и чету морнара Которске морнарице, са којом је командовао њен адмирал, заједно са једним прокуратором грађана. Чета је имала активну улогу у неким биткама и ван Залива, а иначе је служила за његову заштиту и приликом преузимања тродневне власти у граду. Формирала се по одређеном турнусу, од далеко већег броја пописаних помораца.⁸⁶ Углед који је Которска морнарица стекла у очима

⁸³ Ш. Дубић, *Сопт. ст. гел.*, II, 228.

⁸⁴ То је војна организација одбране коптаци, у ствари оружани селаци, који уче руковању оружјем, а држава их награђује одређеним ослобађањем плаћања пореза. «*Ordinanze o cernide*» настале су почетком XVI ст. као млетачки отпор Аустрији. Око 1570. шире се по Далмацији, гдје се одомаћује термин „крајине“. Од 1593. год. тај род војске добија чвршћу организацију. Е. Сопсина, *Le trionfanti armate...* и. д., стр. 44—46.

⁸⁵ А. С. В., *Сенато Мар.*, од 9. новембра 1566. године.

⁸⁶ Милош И. Милошевић, *Носиоци поморске привреде Котора прве половине XVIII вијека*, ГПМК IX, 1960, 130.

Венеције базирао се првенствено на њеним изузетним ратним заслугама. Није случајно да је до реорганизације, односно доношења новог статута Морнарице дошло 1463. год., дакле баш оне године када је отпочео рат између Млетака и Турске. А војнички је Морнарица имала првих успјеха против Турака код опсаде Скадра 1474. год. када је добила прва велика признања, а град Котор спитет „најдражег“.⁸⁷ Венеција је изједначила појам Братовиттине помораца (*Confraternitas nautarum*) са морнаричком војном организацијом (*Marinarezza di Cattaro*) и тај се специфичан феномен није десио у другим срединама. И которски лучки адмирал, као млетачки службеник, преузео је од 1493. год. и улогу гасталда Братовиттине помораца. То ће имати посљедица на економском плану, па долази и до разних царинских и трговачких олакшица и раста појединих насеља Боке.⁸⁸

Регуларна се млетачка војска састојала, дакле, од плаћених професионалаца, скоро искључиво странаца, разних народности. Било је нешто домаћих људи, нарочито у Котору, и каштелу изнад града, али се они нису успјели уклопити у систем и дисциплину млетачке војске у тврђави, па у XVI ст. нису били цијењени од власти, ни у Котору ни у Будви.⁸⁹

Још почетком 1499. год. јавља се тенденција да се отпусте сви домаћи војници.⁹⁰ Провилаур Градског их 1500. год. сматра недисциплинованим и плашљивим. Војска се користила и за земљорадњу.⁹¹ Па ипак је и 1517. год. доста домаћих војника. Провидурима је сметало и то што војници „имају жене на турској територији“, па су такве замјењивали са професионалцима.⁹²

Сасвим је друга ствар била када би домаћи људи формирали своје комплетне војне формације за акције ван града, или на његовом подручју, као, нпр., мартолози у Венецији и Бару, или церниде у Котору.

У XVII и XVIII ст. однос према домаћим војницима ће се из основа измијенити. У вријеме хајдучке антитурске гериле,

⁸⁷ „... inter caras, carissimam.“ А. С. Дабиновић, Котор..., н. д., 49 и 130.

⁸⁸ Славко Мијушковић, Которска морнарица, докторска дисертација у рукопису, стр. 156 и 35—36; исто, Војна организација братовиттине которских помораца, ГИМК XX, Котор 1972, стр. 27—38.

⁸⁹ Домаћим људима, који су били мало плаћени и незаинтересирани, налазило се много замјерки. Тако се 1517. год. домаћи војници у которском каштелу сматрају непоузданим, јер су многи имали жене са турског подручја. Године 1525. примјећује се да су „веома лоши по дисциплини“, а 1540. год. да су „некорисни“. И у Будви се за петорицу мјештана каже да су „особе од мало користи“, као и да те чсте не вјежбају.

⁹⁰ М. Сануто, I diarii..., н. д., II, 312.

⁹¹ Исто, III, 397 и 767.

⁹² Исто, XXIV, 45—47.

мастачки војници нису употребљиви, па војне власти не само да почињу високо цијенити допринос домаће војске, него их финансирају, организационо помажу и уклапају у своје ратне планове. Иначе су раније домаћи војници, баш зато што нису били цијењени, били и лошије плаћени. Док се у Котору страни војник 1517. год. плаћао 15 лира, домаћи се задовољавао са 10 лира мјесечно.⁹³ И оваје се радило о продуженом мјесецу од 45 дана, дакле 8 плата годишње. Од тога се 6 исплаћивало у новцу, а двије у облику одређене количине соли.⁹⁴ Војници су већ и по томе били упућени на трговање, које им није увијек ишло од руке. Двије чете, које није плаћала градска благајна, него по налогу Венеције благајна Вићенце, пролазиле су много боље. Војници су добијали три дуката, а контестабил 10 дуката. И њима су двије плате исплаћиване у облику накнаде одређене количине соли. У цјелини, војска је била врло незадовољна. То се нарочито односило на оне категорије које су биле плаћене из оскудних градских средстава (чета у каштелу у Котору и страдиоти). Војници у каштелу, на врху стрмог брда, живјели су заиста изузетно тешко, јер су били изоловани. Тамо су 1580. год. постојали станови за каштелана, капетана и војнике, као и три цистерне.⁹⁵ Свакако због незадовољства, 1530. год. се страховало од бјекства.⁹⁶ Занимљиво је да су војницима, када су били у финансијским тешкоћама, понекад помагали градски трговци, па 1530. год. провидур јавља да то „трговци више неће“. Зато се тражила помоћ Сената. Има података да је 1536. год. которски провидур одвајао за војску чак и од својих средстава, „иначе би војници напустили своје мјесто“. Провидур је захтијевао да се формира строго намјенски депозит од 600 дуката за војнике и страдиоте и да се у ту сврху плаће више соли са Крфа. Године 1576. војницима се дуговало чак 3—4 мјесечне плате, те су се они, због нередовитих прихода и примања соли, бавили трговином. Из тог разлога су захтијевали да им се плате исплаћују у цекинима и то по паритету који је важно у Венецији (8 лира и 12 солара, а у Котору 9 лира). Таква се трговина не само толерирала, него се о томе отворено говори и у преписци са Сенатом.

⁹³ Војници у каштелу которске тврђаве добијали су по 13,10 лира, а „контестабил“ 27 лира. Године 1528. војници добијају по 10 лира и то уз велике тешкоће, пошто у градској благајни није било новца. (Ш. Љубић, *Сопш. et. rel.*, II, 49.) У Будви су 1528. год. војници добијали по 15 лира за 6 мјесеци.

⁹⁴ Седм ампри један пуд соли. А. С. В., Сенато Мар, Р. 19 од 7. марта 1517. године.

⁹⁵ Г. Новак, *Мастачка упутства...*, IV, 240—241.

⁹⁶ Звучи сасвим несубјективно да су страдиоти били лоширани на отоку ради спрјечавања бјекства, али и сам провидур Мудације 1530. год. запажа да ће они, ако им се не буде додјелјивала плата, пронаћи начин да са коњима пређу на копно. Ш. Љубић, *Сопш. et. rel.*, II, 52.

Занимљиви су подаци о трговини страдиота, који су, заправо, морали трговати сољу, јер су до новца могли доћи само на такав начин. Сенат је 1514. год. био присиљен чак да забрани ускладиштавање соли, одобревши да се она непосредно дијели страдиотима, па да је они сами продају „када и како им буде угодно“. Наравно, чим би Турци, као 1516. год., изијели на тржиште веће количине соли, млетачкој соли није било пробе.⁹⁷

Плате страдиота су 1559. год. пале са 32 на 26 дуката годишње. Сами синдици су се чудили како да они таквим средствима, која су још веома нерасловито исплаћивана, могу издржавати себе, породице и коње. Тим прије што плате нису примали по пет, шест, па и осам мјесеци. Познато је да су страдиоти узимали на кредит тканине и друго и јефтино их препродавали.

Како је у пракси изгледало то, потпуно или дјелимично исплаћивање војске од прихода соли, показује један примјер Будве из 1550. године. Тамошња количина од 3 000 малих модија крфске соли никако није могла да се прода, пошто је цијена била 14 аспри по спуду, а Турци су на грбаљским, па и которским соланама спустили цијену чак на 8 аспри. Војници су тада били у ситуацији, да уз лични губитак исплаћују ректору по 14 аспри, а да је сами продају по 8 аспри. Тако је све то ишло док Сенат није одобрио ниже цијене и повећао довоз крфске соли од 3 000 на 4 000 малих модија.⁹⁸

Страдиоте је исплаћивао которски провидур. Није се дозвољавало да то врши сам булвански потестат, него је 1587. год. которски провидур слао свога службеника у Будву, да војници не би морали посебно долазити у Котор.⁹⁹

Незадовољства у војсци још су повећавана злоупотребима. Тако је 1525. год. примјећено фиктивно уписивање имена робака војника у листама, да би се њихове плате могле дијелити. Тако се чак 80 уписаних војника стварно није налазило на дужности. А 1536. год. од 12 предвиђених ноћних стражара, колико је тада било стражарница у Котору, ефективно је обављало дужност свега њих шесторица. Вишак плата дијелили су: каштелан 4, а контестабил и капелан по једну!

Поред тога, синдик Густинијани је 1553. год. жигосао праксу „пљачкања“ тврђаве у Котору од стране галија и то сматрао веома опасним. Заповједници галија су, наиме, најбоље војнике из тврђаве повлачили за службу на бродовима.¹⁰⁰

⁹⁷ А. С. В., Сенато Мар., Р. 17 од 9. јуна 1517. године.

⁹⁸ Исто, Р. 31 од 15. марта 1550. године.

⁹⁹ Исто, Р. 48 од 1. децембра 1587. године.

¹⁰⁰ Ш. Љубић, *Сопш. ст. гел.*, II, 241.

Послије кипарског рата званични извјештај которског провидура из 1573. год. о злоупотребама млетачких капетана у властитим јединицама изгледа да је и шире карактеристичан. Он тврди да већина капетана „да не кажемо сви“, теже злоупотребама, тако да их не треба звати „кондотијерима над војницима, него трговцима са тим несретним свијетом“. Углед међу њима стиче онај који је лукавији преступник и ко ће, без икакве гриже савјести, убијати своје војнике. Просто је немогуће стати на пут тим преварама. Провидур је морао да обавља посебне смотре да би утврдио стварно стање јединице, али ни тада није био сигуран да није преварен. Било је војника премладох за војску. Тако се 1580. године сматрало да би од 204 војника у Котору требало избацити неке „дјечаке“.

Војска задуго није имала касарне, већ су војници становали у приватним кућама у Котору. То је изазивало разне тешкоће око смјештаја, „оне редовите и оне ванредне“. Зато се 1563. год. моли за новчану помоћ ради оспособљавања неке зграде, иначе склоне рушењу.¹⁰¹

Нарочито је у кипарском рату (1570—1573) војска упропастила велики број стамбених зграда у Котору, тако да је још 1577. год. био „веома мали број кућа прикладних за становање“. Сенат 2. XI 1577. год. шаље грађевински материјал у вриједности од 300 дуката да би се рестаурирале оштећене зграде и оспособиле за становање 600 војника.¹⁰²

Разумије се да су и сами Которани захтијевали да војска добије своје касарне и тако престане уништавати приватне зграде, као што је био случај 1580. године. Чак је тај стамбени проблем изазивао сукобе племства и грађанства са војском, па се 1584. год. упорно захтијева грађевински материјал за довршавање адаптације зграде за војску.¹⁰³

У цјелини војска је тражила велике издатке, нарочито у доба рата. Рачуна се да је војна одбрана Котора, нпр., 1576. год. стајала 13.000 дуката.

Понекад је војске у Котору било изузетно много. Тако се из војних спискова ратне 1717. год. види да је војника у граду било колико и становништва. Издржавање толиког броја војске било је веома тешко.

А из једног каснијег документа (1749. год.) сазнајемо да војници нису имали ни огртача, ни кошуље, па носе само своје отрцане капуте.

¹⁰¹ А. С. В., Сенато Мар, од 1563. год.

¹⁰² Исто, Р. 43 од 2. новембра 1577. године.

¹⁰³ Исто, Р. 46 од 6. марта 1584. године.

Огроман је број кривичних пријава и поступака против војних лица који се чувају у списима ванредних провидура у Историјском архиву у Котору, а говоре о разним изгредима, недозвољеном трговању, крађама, пијанству и сл. Студија која би обухватила тај материјал говорила би о изузетно тешком стању војне посаде у Котору, која је грцала у сиромаштву и крајње неповољним животним околностима. А све то се истовремено одлично уклапа у заједничку лошу слику војне организације Републике и у другим крајевима млетачког посјела.

Summary

MILITARY ORGANIZATION IN BOKA KOTORSKA DURING THE VENETIAN RULE

Miloš MILOSEVIĆ

During the Venetian rule (1420—1797) military organization was of primary importance due to frequent wars and constant danger in the Gulf of Boka Kotorska divided during a long period between the Venetian Republic and the Turkish Empire.

According to a series of new data from the archives of Venetia, Kotor and Zadar as well as abundant literature, the author gives a synthetic review of the military aspect of the Venetian rule. First of all there was the care of the involved fortification system, from the largest fort of Kotor to the fairly great number of smaller and bigger forts, beginning with Spič, Sveti Stefan and Budva, to Herceg-Novi and Risan. Enormous means for the building, building onto and keeping of the numerous forts and fortifications were with difficulty provided from the central treasury because of the permanent financial troubles and the general decline of the Venetian Republic. But in the time of frequent wars and impacts, the Republic would be startled and give money for the fortification objects more amply, conscious of the exceptionate strategic importance of Kotor and other fortifications of Boka, especially after leaving Skadar in 1479 and the loss of Bar and Ulcinj in 1571.

Concerning the organization of the troops, the author observes an interesting change in the official attitude of the Republic towards the use of the native people for the army purposes. While in the beginning it was considered that the natives should never be used, and indeed they did not get on well in the foreign formations, later the native soldiers were demanded, but in separate units and with their own commanding staff.

Finally the author separates and presents the data about certain categories of Venetian army such as the regular garrison, army units in the castle, mercenaries, gunners, governor's guards and besiegers.

The position of the soldiers was very hard, as they were poorly and irregularly paid, so that they would get addicted to trade, abuse and robbery.

PRILOG PROUČAVANJU POKRETA ZA EKONOMSKU I KULTURNU OBNOVU BOKE KOTORSKE

U jugoslovenskoj historiografiji uobičajeno je mišljenje da je između srpskog pokreta na pojedinim područjima jugoslovenskog Primorja bilo razlike, da je svaki kraj na Jadranu imao svoje posebne karakteristike i svoje specifičnosti. Prema oceni Pavla Popovića, srpski pokret u Dubrovniku nije bio istovetan sa pokretom u ostalim primorskim krajevima:

»Pokret je bio spontan, bez ikakva strana uticaja, ponikao čisto na zemljištu dubrovačkom. To je, u ostalom, bio deo većeg srpskog pokreta na Primorju. Ali se taj deo bitno razlikovao od celine. Dok se u severnoj Dalmaciji i Boki pokret tradicionalno vezivao za veru i srpstvo za Pravoslavlje, dotle se u Dubrovniku pokret javio čist, emancipovan od drugih obzira, gotovo u prkos tim obzirima. Tu se prvi put katolici oglašise Srbima; tu se stvorilo katoličko Srpstvo.«¹

Niko neće i ne može da ospori činjenicu da je Dubrovnik bio glavni inicijator, organizator i nosilac srpskog pokreta na Primorju, ali tvđenje da se on »bitno razlikovao od celine« podložno je diskusiji i reviziji. Nema sumnje da se u Dubrovniku začelo, izgradilo i razvilo »katoličko Srpstvo«, ali pri svemu tome možda se ipak ne bi moglo tako kategorično zaključiti da se »u severnoj Dalmaciji i Boki pokret tradicionalno vezivao za veru i Srpstvo za Pravoslavlje... Istovremeno, i uporedo sa pokretom u Dubrovniku, razvijao se i snažan pokret u Zadru, koji je bio, isto tako, demokratski i antiklerikalno orijentisan kao onaj u Dubrovniku. Između Bjelanovićevih i Fabrisovih listova nije bilo bitnih razlika. Isto to važi i za pokret u Boki, gde su Srbi katolici bili, isto tako, aktivni i borbeni kao njihovi jednomišljenici u Dubrovniku i Zadru.

U Boki Kotorskoj bilo je više Srba katolika nego što se ranije pretpostavljalo. Najviše ih je bilo u Dobroti kraj Kotora. Spominju se bratstva Ivanovića (s kojima je bio u prijateljstvu P. P. Nje-

¹ P. Popović, *Dun Ivan Stojanović, Nova iskra, Beograd*, 16. X. 1900.

goš), Tripkovići, Kamenarovići, Dabinovići, Radoničići i Dabčevići. Njihovo glavno uporište bila je Slavljanska čitaonica u Dobroti, koja je s razlogom obeležena kao »žiza narodne prosvjete i kulture«. Osim toga, u ovoj ustanovi njeni članovi »čitali su štampu sa čitavog slovenskog juga i tako pratili sva narodna zbivanja i pomagali ona u svojoj neposrednoj blizini, naročito bokeljske ustanke...«² Ne samo pravoslavni Srbi nego i mnogi Srbi katolici upirali su svoje poglede u Crnu Goru. O tome svedoči, između ostalog, i veliko oduševljenje koje je obuzelo članove Slavljanske čitaonice u Dobroti kada su čuli da će Crna Gora potpomagati hercegovački ustanak. Pomorski kapetan Vido Kamenarović telegrafisao je 11. XII 1875. knezu Nikoli: »Dobročani, susjedi zaslužnoj Crnoj Gori, ushićeni srcem vape: u dobar čas, Kneže, zasjao mač u tvojoj viteškoj desnici! Neka se već skrše lanci sužnje naše braće i ponovi po tebi silna srpska slava«. Sećajući se ranije izdašne saradnje i pomoći Dobročana za vreme crnogorsko-turskih ratovanja, knez Nikola je odgovorio: »Vazda od starijih doba moj dom i narod nahodio je u patriotskoj Dobroti iskrene prijatelje, radujem se što se ta predanja i sada uzdržavaju«.³

Od istaknutih Srba katolika iz Dobrote treba posebno spomenuti Vicka Tripkovića — Podnopoljskog (1870 — 1938), profesora u Splitu, Travniku, Sarajevu, Mostaru, Dubrovniku, Zadru i Kotoru, često premeštan »po potrebi službe«. Za vreme službovanja u Mostaru bio je član književne grupe Šantić — Đučić — Čorović i saradnik *Zore*. Objavio je »Bokeljsku trilogiju«, *Iz dekadence* (Split, 1903), *Iz Renesanse* (Split, 1903); *Iz Boke* (Dubrovnik, 1904).⁴

Zatim, ovamo spadaju: kapetan Pavao Kamenarović (1821 — 1907), istaknuti narodnjak i pesnik, narodni poslanik na Dalmatinskom saboru, izabran na listi Srpske narodne stranke u Boki (1897); kapetan Tihomir Dabinović (1887 — 1974), poznati pomorski stručnjak, saradnik *Pomorske enciklopedije* i drugih stručnih edicija, prikupio bogatu građu za veliki *Rječnik pomorskih izraza*;⁵ kapetan Dušan Radoničić (1897 — 1962), kao izraziti antifašista, proveo je sve vreme drugog svetskog rata po italijanskim zatvorima i logorima i drugi.

U Prčanju među porodicama Srba katolika naročito se ističe porodica pomoraca Đurovića. Njen odličan predstavnik je kapetan Josip Đurović (1827 — 1883), pesnik — narodni prvak, borac za narodni preporod, narodni poslanik u Dalmatinskom saboru. Koliko je on bio cenjen pokazuje činjenica da ga je municipija grada

² I. Zloković, *Boka i narodni preporod na Primorju, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, X, 1962, 204.

³ Arhiv Slavljanske čitaonice u Dobroti, fascikli iz 1875.

⁴ I. Zloković, *Prof. Vicko Tripković* (povodom 100-godišnjice rođenja), zbornik *Boka*, II, Herceg-Novi 1970, 235—239.

⁵ I. Zloković, *Kapetan Tihomir Dabinović, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, XXII, 1974, 279—280.

Kotora izabrala za počasnog građanina kao »izabranog sina Boke Kotorske, djelateljna, neumorna u promicanju napretka Srbsko-slavenskog naroda, vrijednog pobornika za sjedinjenje Dalmacije sa Hrvatskom i Slavonijom«. Od njegovih pesama najljepša je *Krivošijanin napušta svoju domovinu*, u kojoj je izrazio svoj bol zbog ugušenja ustanka u Boki 1882. Istim putem je išao i njegov brat Lodovik Đurović (1861 — 1935), narodni prvak svoga kraja, predsjednik opštine u Prčanju, mecena svoga rodnog mesta i čuvar njegovog kulturno-istorijskog nasleđa.

Od Srba katolika u Prčanju značajnu je ulogu igrao Niko Luković (1887 — 1970), župnik u Prčanju (1910 — 1934), kanonik Stolnog kaptola u Kotoru (1934 — 1970), član Trećeg zasjedanja AVNOJ-a u Beogradu (1945), poslanik Narodne skupštine Crne Gore (1946 — 1953). Bio je kandidat za kotorskog biskupa, ali ga Vatikan zbog njegovih političkih stavova i njegove nacionalne orijentacije nije potvrdio. Autor je čitavoga niza studija i rasprava iz pomorske i kulturno-prosvetne istorije Boke Kotorske.⁷

Od Srba katolika rodom iz Herceg-Novog posebno treba spomenuti Marka Cara (1859 — 1953), književnog i umetničkog kritičara, estetičara i esejistu, dugogodišnjeg saradnika Save Bjelanovića i člana redakcije *Srpskog lista* (1880 — 1888) i *Srpskog glasa* (1888 — 1905), urednika zadarskog časopisa *Vuk*. Kada je Zadar pripao Italiji (1920), Marko Car se preselio u Beograd, gde je postao inspektor Ministarstva prosvete, dopisni član Srpske akademije nauka i umjetnosti i predsjednik Srpske književne zadruge.⁸

II

Posle propasti jedrenjaka u Boki Kotorskoj nastupila je teška ekonomska kriza, koja je imala za neposrednu posledicu masovno iseljavanje u prekomoeanske zemlje. Stranci (naročito Nemci i Mađari) uočili su vanredne prirodne lepote i kulturno-istorijske znamenitosti Boke i počeli su se interesovati za određene obalske komplekse, pogodne za građenje turističkih objekata. Prvi pokušaj je

* I. Zloković, *Bakeljski pomorci u narodnom preporodu*, Pomorstvo, Rijeka, VIII — IX, 1960, 360—361.

⁷ *Bibliografija radova don Nika Lukovića, Katorska sekcija Društva istoričara Crne Gore 1948—1968*, Kotor 1970, 197—207. Od njegovih radova najvažniji su ovi: *Postanak i razvitak trgovačke mornarice u Boki Kotorskoj* (Beograd 1931); *Prčanj — istorijsko-estetski prikaz* (Kotor 1937); *Ilagja Sophia* (Kotor, 1940); *Boka Kotorska* (Cetinje 1951).

* K. Milutinović, *Književni lik Marka Cara*, Zbornik Boka, IX, 1977, 157—217. Isti autor, *Zadarski «Vuk» i prva pojava materijalističkih ideja u književnosti Dalmacije*, *Radovi Centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, XXIV, 1977, 107—128. M. Zloković, *More i primorje u djelima Marka Cara*, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, XXV, 1977, 117—136.

učinio jedan stranac, Mađar (koji je imao i prezime Mađar) i u Zeleniki izgradio prvi turistički hotel (1903), koji i danas postoji. Jedna grupa bokeljskih intelektualaca, katoličkih i pravoslavnih Srba, zabrinuta najezdom stranaca, zatražila je i izdejstvovala državnu koncesiju (1906) za osnivanje »Akcionarskog društva za građevine i saobraćaj stranaca« sa sedištem u Herceg-Novom i sa zadatkom unapređivanja turizma, urbanističkog podizanja mesta i razvoja saobraćajnih sredstava, ali da inicijativa ostane u domaćim rukama. Prvi rezultat rada ovoga Društva bio je hotel »Boka« sa 43 sobe, centralnim grejanjem, toplim kupkama i modernim konforom.⁹

Postepeno se formira čitav pokret za ekonomsku i kulturnu obnovu Boke. Na čelu ovoga pokreta stoje mladi i agilni advokat dr Rudolf Sardelić i političar Mirko Komnenović, a njihovi saradnici su: narodni poslanici dr Filip Lazarević, Đuro Vukotić i dr Božo Vukotić; zatim, dva notara, dva profesora, dva ekonomista i dva trgovca. Njima pristupaju mnogi učitelji i sveštenici sa sela. Pokret sve više prodire u narod. Oni osnivaju Srpsku bokeljsku štedionicu u Kotoru, kreditne zadruge u Herceg-Novom, Risnu i Budvi, zemljoradničke zadruge u mnogim selima i jednu ribarsku zadrugu. Osniva se prva industrija glinenih proizvoda u Krtolama kod Tivta i »Parobrodsko preduzeće za lokalnu plovidbu« sa prvim parobrodom »Drava«.

Pokret nije mogao da se dalje razvija i napreduje bez svoje štamparije i bez svoga organa. U Kotoru je osnovana »Bokeška štamparija«, koja i danas postoji i radi. Najzad, 23. I 1908. u Kotoru se pojavio prvi broj »Boke«, glasnika za opće interese Bokelja, štampan ćirilicom i latinicom koji planira ekonomski i kulturni preporod ovoga kraja na široko razrađenim osnovama i sa jednim dublje proučenim programom. U uvodnom članku prvoga broja redakcija »Boke« ukazuje na glavni razlog ekonomskog opadanja nekadašnjeg blagostanja čitavoga ovoga kraja:

»Boka nije postala žrtvom kakvih neumitnih zakona razvitka, jer su joj njezin položaj, prilike, stepen napretka, bogatstvo i ljudska snaga davali dovoljno uvjeta za život. Izvor je njezinih zala u nadržanim pogledima; neznanju i nesavjesnosti činioca, koji su izvana djelovali. Narod se je uzalud borio protiv zastoja, koji je postepeno do takvog strašnog obima došao; neprestano podliježući u toj borbi, malaksao i napokon očajao; razbježao se po svijetu; najbolja mu snaga — cvijet mladosti — napustila ognjišta većinom za navijek.«¹⁰

Redakcija »Boke« u istom uvodniku apeluje ne samo na »Bokelje na domu« nego i na Bokelje na strani«:

⁹ Hotel »Boka«, Kalendar »Boka«, Kotor 1913, 114—115.

¹⁰ Boka, 23. I 1908.

»Ona neocjenjiva ljudska snaga, koja je sada raspršena po svijetu, mora da se postepeno povraća rođenoj grudi. To je uvjet da se Boka očuva Bokelju, da procvjeta bujnim životom napretka, ali ne napretka isprošena ili tuđinštinom uvučena, već onog jedinog istinskog napretka, koji se svojom snagom postiže.«

Uvodničar »Boke« ističe da je neophodno potrebno da se mali i neoslobođeni narodi ekonomski organizuju da bi obezbudili svoj nacionalni i kulturni opstanak, predosećajući približavanje krupnih zbivanja na Balkanu:

»Na pragu smo velikih događaja, koji se neće doduše ni sutra ni ondaj izvršiti, ali kakvi god bili utijecaće na naše prilike. Eto to zanemareno srce Balkana postalo je i u privrednom pogledu jabuka, oko koje se velike sile otimlju. A i ovo naše more na jugu izgleda da neće ostati pusto bez vrijednosti kao do sad. U svemu ovome vidimo, da se danas veliki boj bje na polju privrede, a kako baš ovom prilikom neke berlinske novine istakoše, budućnost imaju samo privredno jaki narodi. Ako hoćemo da očuvamo ovu grudu zemlje, mi se moramo privredno organizovati i sve srediti što će tome pomoći.«¹¹

Formiranje Saveza srpskih privrednih zadruga na Primorju, sa sedištem u Dubrovniku (1908), predstavlja ozbiljan početak privrednog povezivanja i organizovanja primorskih Srba u borbi za svoj narodni opstanak:

»Savezu treba jakih uporišta, da uzmogne razviti svoj rad onom snagom i ozbiljnošću, koju zahtjevaju prilike. A gdje su ta uporišta? Imalo bi ih i vrlo jakih, ali treba da ljudi uvide, da čim su širi i dublji temelji, tim je čvršća zgrada i tim viša može da bude. Kod nas se naprotiv hoće, da dode odjednom do visokih zgrada i neće da troši u široke i duboke temelje (...) Najpreča je dužnost i ljudima na čelu Saveza i zadrugama, koje su u Savezu, da potraže ta uporišta. Naći će ih ondje, gdje je dodir sa gomilama naroda najčešći, ondje gdje bi te iste gomile mogle da najveću snagu daju, a to su naše općine, učitelji i narodni sveštenici, i same zadruge. Treba poraditi, da ta najveća snaga ne ostane zakopana i zanemarena kao do sad.«¹²

Sa potvrđivanjem statuta i dozvolom rada Saveza srpskih privrednih zadruga išlo je teško i sporo, jer je Namesništvo u svakoj delatnosti primorskih Srba naziralo političke tendencije.¹³

¹¹ *Spremajmo se! Boka*, 20. II 1908.

¹² *Savez srpskih privrednih zadruga na Primorju*, *Boka*, 12. III 1908.

¹³ Člankopisac »Boke« iznosi ove konkretne pojedinosti: »Poslije 4 godine priznato je Savezu naših zadruga pravo da vrši zakonom propisanu reviziju. Nije se tu radilo o kakvim koncesijama već o pravu na osnovu zakona. I dok su drugi Savezi već u 1904. godini svi imali priznanje, za nas se je trebalo predomišljati 4 pune godine. I ovo bi trebalo da otvori oči mnogima od nas, kojima za privredni pokret nije stalo, jer mu ne uviđaju važnost ili najviše bi htjeli da mu dadu samo dekorativnu važnost.« (*»Boka«*, 12. III 1908.)

Pangermanski ekonomski i politički prodor na Istok (*Drang nach Osten*) postajao je iz dana u dan sve teži i opasniji. Člankopisac »Boke« upozorava na upadljivu sličnost u postupanju Pruske sa Poljacima i Austrije sa Jugoslovenima:

»Eto pred nekoliko dana veliko nemačko carstvo glasovalo je zakonom, kojim se hoće Poljaka u Pruskoj utamaniti privrednim sredstvima (...). No ta pruska politika primjenjuje se sve u jačoj mjeri i drugdje. Istina nije svuda tako naprasita, a ujedno i otvorena, ali u stvari ništa ne mijenja, i ako se voli prikazivati kao djelo dobrotvora. Ne samo da trpimo već i po kadikad sa oduševljenjem pozdravljamo neke tuđinske ustanove za unapređenje Dalmacije, od kojih mi čekamo tobož dobro, a koje će samo biti pijonerima tuđinske najeze.«¹⁴

Člankopisac »Boke« ovde očevidno aludira na »Društvo za promicanje narodno-ekonomskih interesa Kraljevine Dalmacije«, osnovano u Beču, pod predsjedništvom grofa Julija Haraha, jednoga od najbližih saradnika i jednomišljenika prestolonaslednika Franje Ferdinanda. Osnivanje ovoga Društva u Beču i propagandističke izjave grofa Haraha predstavljale su samo bacanje prašine u oči još nedovoljno obaveštenoj jugoslovenskoj javnosti.

Uvodničar »Boke« podvrgava kritičkoj analizi ekonomsku politiku austrijske vlade barona Maksa Beka, osvrće se na turneju Riharda Ridla, generalnog sekretara Donjo-austrijske trgovačke i industrijske komore, po Dalmaciji »da prouči što bi se dalo uraditi na polju trgovine i industrije«, i konstatuje:

»Još nije ništa učinjeno da se stvore uvjeti za uspjeh. Još uvijek vidimo stare zle navike birokracije, s kojima se ne da naprijed. Zalud jedno stoji: kolikogod se g. ministar-predsjednik zagrijavao za unapređenje Dalmacije, aparat, koji mu stoji na raspoloženju, još je uvijek okovan ledom, a ladan vjetar s tog ledenog lanca još uvijek bije narod.«¹⁵

Uvodničar »Boke« navodi konkretan primjer »kako je ministar Foršt obećao općini krtoljskoj da će joj pročistiti ušće u Solioc-kom polju« u Boki, ali da se njegovo obećanje nije ispunilo, iako se radilo o osnivanju glinene industrije;

»I tako nova industrija u eri g. Beka za privredno podizanje Dalmacije ne može, uza sva obećanja ministara, ni za malo dana za svoje novce da dobije mali bager, a da ne govorimo o tome, što bi se tim učinila velika usluga narodu.«¹⁶

¹⁴ *Boka*, 12. III 1908.

¹⁵ *Na čemu smo s akcijom g. Beka*, *Boka*, 9. VII 1908.

¹⁶ Na osnovu konkretnih primera uvodničar *Boke* upozorava da se sva Bekova akcija sastoji samo iz varljivih obećanja: »Dok on šalje g. Ridla, da proučava koje bi se nove industrije dale u Dalmaciji podići, dok obećaje državnu pomoć i razne pogodnosti, dotle njemu podčinjeni organi nanose ogromnih šteta industrijama, koje narod sam osniva...« (*Boka*, 9. VII 1908).

Nešto docnije uvodničar »Boke« se još oštrije osvrće na pan-germansku opasnost ne samo za budućnost Srba nego i ostalih Jugoslovena:

»Navala Germanstva ide za tim da spriječi kompaktizovanje Srpstva, a po tom Jugoslovenstva, da nas razdrobi i rasije (...) Germanška pesnica hoće da prekine lanac našeg narodnog razvijanja u prvcu sjedinjenja svih Južnih Slovena, a upravo njen je udarac stegnuo lahawe naše okvire.«¹⁷

U nedelju 6. VI 1909. održana je u Kotoru »skupština za uređenje narodnog rada u Boki«. Prisustvovali su srpski narodni poslanici iz Boke, načelnici srpskih opština i određeni delegati iz Kotora, Risna, Herceg-Novog, Krtola, Grblja, Budve, Paštrovića, Perasta i Spiča. U diskusiji »dalo se je izraza općem osjećaju potrebe da se stvori mogućnost sredehog i složnog rada na svim granama narodnih interesa u Boki«. Komentarišući značaj donesenih odluka, »Boka« (9. VI 1909) piše:

»Ovom je skupštinom stvorena podloga da se smišljeno, zajednički i sredeno poradi oko podmirivanja životnih narodnih potreba u Boki, a naročito na privrednom polju, gdje su najpreče (...) Osim toga je na ovom zboru istaknuto da se ovim ni u čem ne prejudicira sporazumnom radu sa ostalim krajevima Primorskog Srpstva u zajedničkim pitanjima, već da se je samo udovoljilo prijekoju nuždi da se Bokelji za svoje potrebe misle.«¹⁸

Na ovoj skupštini formirana je Srpska narodna organizacija u Boki, sa sedištem u Kotoru, i izabran je Glavni odbor na čelu sa predsednikom Đurom Vukotićem i sekretarom Rudolfom Sardelićem. Rešeno je da »Boka«, počevši od svoga 99. broja, postaje »organom Srpske narodne organizacije u Boki«. Za novog urednika izabran je Dušan Vukasović, ali program lista ostaje nepromenjen:

»Program je Boke ono isto, što je i zadaća odbora Srpske narodne organizacije — pretežno ekonomske naravi — jer su nam po duhu vremena ova pitanja postala životna pitanja. Na ovom polju najviše hramljemo. Ono će dati prilike da se naše radne snage razvijaju, svaka po svom znanju.«¹⁹

Nova redakcija obećava da u svojim nastojanjima »neće izgubiti iz vida ni politička pitanja, koja zasijecaju u interese našega naroda«:

»Nećemo se baviti politikom višeg stila, jer je u velikim pitanjima naš glas odveć slab. Davati ćemo samo mišljenja i oduška našim osjećanjima u nacionalnim pitanjima, prema potrebi ustajati na obranu narodnih interesa i zagovarati načelo jedinstva Srba i Hrvata.«

¹⁷ *Uspjesi srpskih progona, Boka*, 25. XII 1909.

¹⁸ *Boka*, 9. VI 1909.

¹⁹ *Boka*, 26. VI 1909.

Redakcija se unapred ograđuje od eventualnih prigovora da nova organizacija ima bilo kakvih separatističkih tendencija:

»Ova naša organizacija i njen program nemaju ništa separatističkoga; ona je izazvata lokalnim potrebama i stojati će uvijek raširenih ruka, da se pridruži kojoj drugoj našoj organizaciji, koja bi se imala sprovesti u pokrajini na široj podlozi.«

Početkom januara 1910. udružile su se privredne organizacije i u sporazumu sa dalmatinskim poslanicima i predstavnicima svih političkih stranaka uputiti javni poziv na pokrajinsku skupštinu u Splitu (16. I 1910) sa jednom tačkom dnevnog reda: Složna akcija Dalmacije za željezničku svezu. U pozivu se apeluje:

»Naša Dalmacija, jedina u Evropi, nema do danas željezničke veze s ostalim svijetom, te usljed toga kao odsječena grana gine u oskudici i propada. Nebrojeno puta smo dosad tražili da nam sagrade željeznice, bez kojih našoj pokrajini nema napredka, ni budućnosti. Željeznice ne samo što se ne grade, već nam se u zadnje doba hoće da oduzme i zadnja nada da će u dogledno vrijeme biti sagrađene. Time se nad našom zemljom izriče osuda ekonomske smrti. Ali mi toj sudbini nećemo i ne smijemo da se pokorimo! Mi hoćemo, mi moramo naći načina da i proti protivnosti Ugarske proti nama i mlitavosti bečke vlade izvojtimo našem zavičaju pravo na puni ekonomski život dostojan prirodnoga položaja i velike prošlosti ovoga Jadranskog primorja.«²⁰

Apel je upućen svima Dalmatincima »bez razlike vjere, jezika, stranke i mišljenja«. Apel je na čitavom Primorju ostavio dubok utisak, ali su vladajuće klase Beča i Pešte i ovoga puta ostale glube i neme na sve ove apele.

Demokratski, jugoslovenski i antigermanski stavovi »Boke« izazvali su oštru reakciju konzervativnih i austrofilski orijentisanih clemenata u Dalmaciji. U polemiku se nepozvan umešao Aleksandar Mitrović, urednik »Primorskog srpskog lista« i saradnik »Novog srpskog lista«. Sam obeležen kao austrofil, on je pokušao da svoje političke protivnike oko »Boke« neosnovano i neistinito prikaže kao — austrofile!

Aleksandar Mitrović je u zadarskom »Narodnom listu« dao izjavu, koju su, zatim, preneli listovi »Dubrovnik« i »Jedinstvo«, a u kojoj je, između ostaloga, javno tvrdio da je »Boka« priskočila u pomoć bečkom »Reichspostu« i peštanskom »Pester Lloyd«, i nazvao »žgadijom« — »organ Srpske narodne organizacije i ljude koji su joj na čelu«.²¹

Ova Mitrovićeva izjava izazvala je oštro reagovanje na skupštini Srpske narodne organizacije, koja je održana u Kotoru 5. X 1909. Tu je detaljno analiziran ceo Mitrovićev slučaj, saslušana su razna mišljenja i na kraju jednoglasno prihvaćena ova rezolucija:

²⁰ *Jedan apel, Boka*, 12. I 1910.

²¹ *Narodni list*, br. 76, 1909.

»Savjet Srpske narodne organizacije u Boki, smatrajući za tešku i neprostitu uvredu izjavu dra. A. Mitrovića, koju je objelodanio u 76 broju Narodnog lista, Dubrovnika, kao i nekim drugim pokrajinskim listovima, nazivajući »žgadijom« članove naše organizacije, a njen organ Boku denuncijantskim izmećarom, odbija sa najvećim prezrenjem tako podle objede, kojima se nabacio u svojstvu poslanika, izražava mu nepovjerenje i smatra ga nedostojnim da zastupa Boku kao poslanik na Dalmatinskom saboru.«²²

Srpska narodna organizacija nije bila dugoga veka: zbog svoga opozicionog, antiaustrijskog stava i zbog svojih, jasno izraženih, demokratskih jugoslovenskih pozicija, organizacija je raspuštena, a 153. broj »Boke« (od 12. I 1910) bio je posljednji.

Prema svim indicajama sudeći, sukob i polemika između »Boke« i Mitrovića bila je samo jedan od povoda, koji je ubrzao likvidaciju čitavoga ovoga pokreta. Pravi razlozi bili su teži i dublji. Pre svega, »Boka« i cela grupa koja je rukovođila ovim pokretom upirala je svoje poglede u Srbiju i budnim okom pratila sve što se događa u Beogradu sa živim interesovanjem i neprikrivenim simpatijama. To je palo u oči ne samo Namesništvu u Zadru, nego i vladajućim faktorima u Beču. S jedne strane, orijentacija prema Srbiji, koja je došla do punog izražaja u toku aneksione krize i veleizdajničkih procesa u Hrvatskoj, a s druge strane, sve glasnije naglašeni antiaustrijski i antigermanski stavovi »Boke« bili su odlučujući pri donošenju odluke.

III

Na ekonomski razvoj ovoga kraja uticali su ne samo društva i grupe, nego i pojedine porodice iz Boke. Od ovih je najpoznatija pomorska i brodovlasnička porodica Gopčević iz Orahovca. Već se za vreme napoleonovskih ratova spominje kapetan Krsto Gopčević, koji se sa svojom korvetom borio kao saveznik Rusa i Crnogoraca protiv Francuza 1806 — 1807. Njegov sin Spiridon (1807 — 1861) poslovao je prvo, zajedno s ocem, kao brodovlasnik u Smirni, a odatle su obojica prešli u Trst oko 1830.²³ Tu se odvojio od oca i počeo sam voditi svoja pomorsko-trgovačka pslovanja sa još većim uspehom od oca. Njegovi biografi govore o njemu u superlativima. Po jednome, Spiridon je »u Trstu bio najpopularnija i najviše cijenjena ličnost, a u trgovačkom svijetu uživao je ogroman ugled.«²⁴ Po drugome: »On je oživio riječku luku, a poslije 1840. bio je najveći trgovac u Trstu i najjači brodovalnik u Austrijskoj

²² *Boka*, 9. X 1909.

²³ M. Zloković, *Pomorstvo Pada, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, XII, 1964, 246.

²⁴ S. Vekarić, *Bokeljski brodovlasnik Spiro Gopčević, Pomorstvo*, br. 11, 1951, 350—351.

Imperiji». ²⁵ Pretpostavljalo se da je oko 1850. imao kapital u vrednosti od 12.500.000 austrijskih forinata i raspolagao sa 30 brodova duge plovidbe. Na svojim brodovima Gopčević je slao oružje i municiju Crnoj Gori; besplatno delio — za vreme nerodnih godina — žito narodu Boke, Crne Gore i Hercegovine; novčano pomagao škole u ovim krajevima; pomagao književnost i književnike. ²⁶

Međutim, sve je to potrajalo samo do krimskog rata (1853 — 1856), koji je doveo do finansijskog pada Gopčevića, jer se žito, koje je bilo ukrcano u njegove brodove za Rusiju, pokvarilo i izazvalo njegov ekonomski krah, nervni slom i preranu smrt.

Dok je Spiridon Gopčević, senior, održavao prijateljske veze sa P. P. Njegošem, knezom Danilom, knezom Mihailom, Ilijom Garašanićem ²⁷ i drugim nosiocima nacionalne politike kod Južnih Slovena — dotle je njegov sin, Spiridon Gopčević, junior (1855 — 1936) bio izrazit austrofil. ²⁸ On je imao i velikih političkih ambicija, o čemu svedoči, između ostaloga, jedna anonimna propagandistička brošura, koja je imala za cilj da glorifikacijom njegovih tobožnjih zasluga pripremi pogodan teren za njegovu kandidaturu na predstojećim izborima za narodnog poslanika Boke Kotorske u austrijskom parlamentu. S jedne strane, u ovoj brošuri se oštro kritikuje rad svih ranijih poslanika Srba i Hrvata u parlamentu, a s druge strane, Gopčević se najtoplije predlaže i preporučuje za budućeg narodnog poslanika:

»Ali, onda moramo i primjetiti, da je držanje dalmatinskih poslanika nedostojno bilo. Ili oni su neznalice na socijalno-ekonomskom polju, tako da nijesu kadri bili da pojme duh, smisao i važnost Gopčevićevog projekta, ili oni su čitali iz sebičnih razloga. U svakom su slučaju pokazali da nijesu sposobni zastupnici našeg naroda! ... To ne ide dalje ovako! Nama je dakle od prijeke potrebe da imamo u vijeću takvog poslanika, koji ima ne samo sposobnost i stručno znanje, već koji zna izdejsstvovati za Dalmaciju sve što nam fali. Takav je čovjek najpodesniji Spiridon Gopčević! ... Svaki pametni rodoljub daće svoj glas na idućim izborima Spiridonu Gopčeviću...« ²⁹

Ovaj predgovor nosi potpis — Bokeška omladina! Međutim, takvo društvo u Boki uopšte nije postojalo, nego se pretpostav-

²⁵ Lj. Kosijer, *Bankarstvo*, br. 2, 1932, 77—78.

²⁶ I. Zloković, *Spiridon Gopčević, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, XV, 1967, 160—161.

²⁷ I. Zloković, *Dva pisma Spiridonu Gopčevića Iliji Garašaniću*, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, XVI, 1968, 157—164.

²⁸ V. Stojančević (*Spiridon Gopčević, Enciklopedija Jugoslavije*, III, 490) konstatuje: »U periodu Prvog svetskog rata njegovo austrofilstvo došlo je do otvorenog izražaja na štetu stvari oslobodilačke borbe Srbije«. Posle rata živio i umro u Beču.

²⁹ *Bokeška omladina, Rad Spiridona Gopčevića, Kotor 1906*, 4—5.

ljalo, sa razlogom, da je autor ovoga teksta sam Spiridon Gopčević.³⁰

Da bi se jasnije sagledao politički lik Spiridona Gopčevića dovoljno je citirati ovu njegovu karakterističnu ocenu politike srpskih, hrvatskih i slovenačkih stranaka u Habsburškoj Monarhiji:

»Ako još uzmemo k tome, da naše političke stranke na žalost isključivo vode pitanje narodnosti, raspravljajući oholim omalovažavanjem o svopćim državnim interesima (...) to se ne smijemo čuditi ako se plodovi ove pogrešne unutrašnje i spoljne politike, kao i nesavjesnost pojedinih stranaka pokazuju na način, kao što je to sada slučaj.«³¹

Gopčević oštro prigovara dalmatinskim poslanicima u austrijskom parlamentu što se »bave više sitničkim sporovima među narodnostima nego li narodno-gospodarstvenom politikom u velikom stilu«, a previda činjenicu da im je u tadašnjim uslovima bila primarna borba za nacionalni opstanak.

Po ugledu na nemački »Flottenverein«, Gopčević je sastavio 28. III 1903. memorandum o osnivanju jednog austrijskog pomorskog udruženja. Stojeći na velikoaustrijskim pozicijama, Gopčević je tu iznio svoje poglede o tome na koji bi način Austro-Ugarska postala i velika pomorska sila.

O Gopčevićevoj austrofilskoj orijentaciji možda najrečitije svedoče njegovi članci o problemima dalmatinskog pomorstva, objavljeni u konzervativnom gradačkom listu »Tagespost«. Raspravljajući o reformama i preobražaju austrijske trgovačke mornarice, Gopčević ide još krupan korak dalje:

»K tome bi se parobrodi dogovorno sa ratnom upravom imali graditi tako da uz mogu služiti kao pomoćne krstarice u slučaju rata (...) koju bi korist takvo društvo moglo podati našoj carevini.«³²

Brodovlasnik Gopčević predlaže niz reformi austrijske mornarice po ugledu na nemačku pomorsku plovidbu: »Kad bi se program cjelovito proveo, to ne bi bile svjetske luke, u koju ne bi zalazila Paraplovidba Gopčević, koja će, kao što se nadati, ploviti pod austrijskom zastavom.«³³

Na kraju svoje brošure, Gopčević otvoreno i bez zazora apeluje na bečku vladu da materijalno podrži njegovu brodovlasničku konzorciju:

³⁰ U ovom predgovoru, u primedbi ispod teksta, daju se ova krupna obećanja — ako Boka izabere Gopčevića za poslanika: »Ostvarenje gorostasnih Gopčevićevih projekata daće hljeba cijelom pomorskom žiteljstvu Dalmacije, kome neće više trebati (kao sada) da ostavlja milu domovinu i da traži koru hljeba u inozemstvu! Osim toga kakvu korist, kakvo bogatstvo, kakav napredak imaće Dalmacija kad sve dobre namjere Spiridona Gopčevića budu ostvarene!« (Ibid., 5).

³¹ *Bokeška omladina*, op. cit., 9.

³² *Tagespost*, Graz, 11. VIII 1906.

³³ *Bokeška omladina*, op. cit. 49.

»Paroplovidba Gopčević doista je najznačajniji posvemašnji preokret u našoj trgovačkoj mornarici (...) Ne vjerujem da će država sebi činiti to zadovoljstvo da godišnje žrtvuje nekoliko milijona da drži Lloyd usprkos svih gubitaka; država nema interesa da to čini, kad bi s druge strane, promijenivši svoju taktiku, mogla doći u položaj da, naprotiv, iz osnutka Paroplovidbe Gopčević crpi neproračunivu korist.«³⁴

Međutim, i pored sve agitacije, Gopčević nije uspeo da zadobije poverenje naroda Boke Kotorske. Na izborima za austrijski parlamenat 14. 15. i 16. V 1907. on se kandidovao kao, tobože, »nezavisan« kandidat protiv Mihaila Bjeladinovića, kandidata Srpske narodne stranke. Iako je žrtvovao velike sume novaca za propagandu i agitaciju, i premda se služio i nedopuštenim sredstvima, Gopčević je na izborima dobio svega 1898, dok je Bjeladinović postigao 2.558 glasova. Tim povodom uvodničar »Dubrovnika« piše: »To nije bila obična borba stranaka, već borba poštenja i časti protiv nametnika, koji je jakim oružjem, novcem, htio da čast i poštenje mile nam Boke osvoji. U ovom izbornom srezu poštenu i svijesni Srbi osvjetlali su svoj obraz.«³⁵

Ova izborna pobjeda imala je veliki nacionalno-politički značaj. U samoj stvari, to je bila pobjeda demokratskih opozicionih snaga nad kandidatom austrijske vladajuće klase. Jer, iza Bjeladinovića stajalo je sve ono što je u Boki pružalo otpor nasrtajima reakcije, koja nije birala sredstva da nametne one elemente, koji će u Beču poslušno govoriti i glasati prema naređenjima vladajuće klase.

³⁴ I. Zloković, *Pomorski planovi Spiridona Gopčevića — sina, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, XXII, 1974, 57 — 70.

³⁵ *Poslije izbora, Dubrovnik*, 19. V 1907.

Summary

SUPPLEMENT TO THE STUDY OF THE MOVEMENT FOR THE ECONOMIC AND CULTURAL RENEWAL OF BOKA KOTORSKA

Kosta MILUTINOVIC

After the ruin of sailing ships, a serious economic crisis arose in Boka Kotorska, which brought as its after effect the mass migration of people to the countries across the ocean. Foreigners, especially Germans and Hungarians observed the extraordinary natural beauties and cultural-historically famed sights and interested themselves in coastal complexes which would be suitable for building tourist facilities. The first attempt was made by a Hungarian, who built in Zelcnica the first hotel (1903). A group of Boka intellectuals worried by the invasion of foreigners asked for and received a concession (1906) for the founding of the Stock company for Foreign Structures and Traffic (Akcionarsko društvo za građevine i saobraćaj stranaca) with its headquarters in Herceg-Novi, their intention was to keep the initiative in the hands of the local population. The first result of the work of this company was the modern hotel »Boka« in Herceg-Novi.

Gradually a whole movement is formed and developed for the economic and cultural renewal of Boka. At the head of the movement are Rudolf Sardelić and Mirko Komnenović. They are joined by many, teachers, priests and merchants. They will found the Serbian Savings Bank of Boka (Srpska bokeljska štedionica) in Kotor, credit associations in Herceg-Novi, Risan and Budva, agricultural co-operatives in many villages and one fishing co-operative. The first industry for the manufacture of clay products is founded in Krtola near Tivat and also the steamship company for local navigation (Parobrodsko preduzeće za lokalnu plovidbu) with the first steamship »Drava«.

This movement could not further develop and progress without its own printing house and its own voice. In Kotor was founded the Boka Printing Shop (Bokeška štamparija) which exists and works still today. Finally on 23. I. 1908 in Kotor appeared the first edition of the paper »Boka« printed in the cirilic and the latin alphabets which planned and propagated the economic and cultural rebirth of this area on widely conceived Yugoslav basis.

БОКЕЉСКИ УСТАНАК 1869. У ЈОШ НЕОБЈАВЉЕНОЈ ПРОЗНОЈ И СТИХОВАНОЈ НАРАЦИЈИ ЈЕДНОГ УЧЕСНИКА

Из заоставштине др Филипа Лазаревића, дугогодишњег которског лекара, добили смо од његовог сина, адвоката Владана, на коришћење једну књигу у рукопису под називом „Корабљница“, а чији је аутор Буро Вучетић.

О аутору знамо слиједеће: рођен је у Будви 27. јануара 1843. у породици поријеклом из Грбањске Ластве, од оца Марка и мајке Андре Врчевић из Рисна.¹ Из посвете на једној књизи, заправо збирци пјесама, коју је његов син Нико објавио 1907. године,² а посвета гласи: „Сјени милога ми дједа Вука витеза Врчевића, оца шаљиве српске народне приповијетке...“, Бурова жена би требала бити кћерка познатог књижевника, иако су нам од његових кћери познате само Анастасија, Милева и Јана.³

Сам Буро назива Стефана Митрова Љубишу својим ујаком.⁴

Преко Врчевића, који је био пашеног Вука Поповића,⁵ Буро Вучетић је и са овим био веома близак.

Иако се Буро од младих дана био посветио тешком позиву поморца, није остао имун од утицаја родбински блиске литерарне средине.

Кад је избио бокељски устанак 1869, Буро је од самог почетка активно учествовао у њему и био рањен.⁶ Због тога компромитован пред аустријским властима, а прије него што ће бити проглашена општа амнестија за учеснике у устанку,

¹ Историјски архив у Котору (ИАК), ПО, 277, З, 6.

² Нико Б. Вучетић-Бокељски, Срце и љубав, Нови Сад, 1907.

³ Радмила Пешић, Вук Врчевић, Београд, 1967, стр. 23 и 32.

⁴ Буро Вит. Вучетић, Корабљница (рукопис), на више мјеста.

⁵ Радмила Пешић, и. д., стр. 13.

⁶ ИАК, ПО, 262, Б, 1.

он напушта 1870. године Будву и одлази у Цариград, гдје се запослио у агентури трићанског Lloyd-а, код које ће дуго година радити. Неколико година прије смрти враћа се у Будву, гдје умире 24. јануара 1919.

Одмах по доласку у Цариград почиње да ради на својој „Корабљници“, коју ће завршити тек 1900, што се закључује из насловне стране која гласи: „Корабљница Бура витеза Врчевића — 1870—1900 — Цариград“.

У Цариграду је Вучетић пријатељсвао са Стојаном Новаковићем, који је тамо више година боравио као српски дипломата, и кога више пута помиње у својој „Корабљници“; на једном мјесту каже: „А овијем путем и велим г. Стојану Новаковићу да ме је он нагнао да мојим слабачкијем пером изнесем неке истините догађаје на јавност, а уз то објашњајући му и „Устанак“ у народној пјесми, који ће свакако много боље и уредније бити написан од овијех „Истинитијех догађаја из Бокешкога устанка“.⁷

Рукопис Вучетићеве „Корабљнице“ је исписан на 324 странице великог формата (30,5 x 20,3 cm) у двјема свескама.

Инспирисан за наслов познатим Качићевим дјелом, Вучетић је у своју „Корабљницу“, изгледа, унео све што је током дугог низа година стварао, било у прози или стиху. Сем занимљивих историјских цртица, пословица, мудрих изрека и заговјестака, у „Корабљници“ има доста говора о писцу, савременим личностима и збивањима у Црној Гори и њеном Приморју, нарочито Боки Которској.

Изгледа да Вучетић није ни покушавао да објави свој рукопис прије 1906. године, када се обратио с понудом Српској академији наука.

Пошто смо међу листовима прве свеске „Корабљнице“ нашли сљедећи допис у оригиналу:

СРПСКА КРАЉЕВСКА АКАДЕМИЈА

бр. 545/1906, Пр. бр. 141

У Београду 9. августа 1907.

Господину Буру Вучетићу — Цариград

Према оцени и реферату одређених референата за Вашу Корабљницу Етнографски одбор Српске краљевске академије одлучио је да Вам се Корабљница врати натраг, почем по својој обради не спада у издања Етнографског одбора.

⁷ Корабљница, стр. 66.

Извештавајући Вас о овоме, част ми је послати Вам обесвеске Ваше Корабљице да бисте с истим могли урадити даље што треба.

С одличним поштовањем

Секретар
Српске краљ. академије
Љ. Ковачевић, с. р.

Обратили смо се, преко др Милоша Милошевића, сада поч. др Радмили Петковић, веома истакнутом архивском раднику, молбом да у Архиву САНУ пронађе и достави нам преписе аката, а нарочито у наведеном допису поменутих реферата, који би нам нешто више говорили о судбини Вучетићевог рукописа. Добили смо овај одговор:

„У Годишњаку Академијином XX, 1906, 93, стоји да је на скупу од 17. X 1906. прочитано писмо г. Бура Вучетића из Цариграда, којим нуди Академији своју етнографску збирку под насловом Корабљице. Одлучено: искати од г. Вучетића ову збирку, па је упутити Етнографском одбору на преглед и оцену.“

„У деловодном протоколу Академије под бр. 545 од 7. X 1906. стоји текст:

„На тражење Академије г. Вучетић јој је послао Корабљицу, коју је Академија примила 25. о. м. и заједно с овим писмом упутила Етнографском одбору, гдје је заведена под Пр. бр. 141.

„Етнографски одбор није примио⁸ ово те је збирка враћена писцу преко Министарства спољних послова 9. VIII 1907.

„У деловоднику Етнографског одбора текст је још краћи, али са нешто детаља о рукопису: После текста да је примљен рукопис стоји: „126 наслова, 2 повезане свеске, 324 стране. Збирка враћена писцу“.

„Нажалост (завршава Петковићка свој одговор), нема никакве преписке ни реферата. Напомињем Вам да је збирка Академијине регистратуре врло непотпуна и да се овакви случајеви често појављују.“⁹

Из „Корабљице“ ћемо на овом мјесту, као што смо се и самим насловом ограничили, донијети само онај текст, и то не у цјелини, који се односи на Бокелски устанак:

БОКЕШКИ УСТАНАК

или

1869-та година

Наш бокешки устанак започео бјеше 1869-те године и то на самани Митров-дан.

⁸ Тј. није прихватио за објављивање.

⁹ ИАК, ПО, 276, 3, 6.

Елем, прије два мјесеца него што је требао устанак да започне, дошао бјеше у Будву, по заповијести Њ. В. Франца Јосифа Првог, далматински и боко-которски гувернатор, неки генерал по имену Вагнер, да и у Боку домобранство (Landwehr) уведе. Он бјеше к себи позвао обе општине, а на име: будванску и паштровску, да им изла палог како његовог, тако и нашег ћесара, да се с почетком нове 1870-те године сви момци морају у домобранство уписивати.

Долазак Вагнеров бјеше направно готово цијелу Боку радозналом, те љубопитљиви народ, више из љубопитства жељан да чује какву нову лијепу вијест, бјеше се једнога дана баш пред самом Будвом окупио. Сакупе се, дакле, само главари из свију села од обеју поменутих општина и добоше пред будванска врата, гдје набоше и Вагнера генерала. Народ, пожељевши му „добродошао“, бјеше упиљно очи у њега, очекујући радознало какву им новост и лијепи глас из Беча доноси. Када ниђе Вагнер да су сада сви по његовој „заповијести“ на окупу, зачне овакав „ораторски“ говор.

„Господо и поданици Њ. Велич. Франца Јосифа Првог!

Мене је Његово Величанство к вама отпустило да вам изјавим заповијест Његова Величанства.“ Ту се Вагнер мало задржа и накашљаше, спремајући своје грло на даљи говор, а народ-главари на ријеч „заповијест“ загледаше се исекако чудновато, тражећи један од другог објашњење ове ријечи; њихово чуђење и немир који бјеше овладао по међу њима прекиде Вагнер својим настављеним говором: „Вама је врло добро познато да сва Далмација припада војничкој струци, тј. цијела Далмација сем Боке лаје војнике. Истовремено Његово Величанство налази за право да и ви, господо, будете припадљивци и потчињени, као и сва Далмација што је, заповијести и закону Његова Величанства. А сада ја вас топло молим и надам се да ћете се покорити његовој заповијести и закону његовом и да ћете му положити заклетву вјерности. Даље, господо! ваши синови не смију никуда олазити из своје рођене земље,¹⁶ по само толико што ће служити саме три неђеље дана војску и то у истим њиховим народним ношњама, а у исто доба треба да су вазда своме цару приправни! То је све што сам имао рећи од стране ћесарева. Јесте ли ме разумјели?“

Нико ни у нос,¹⁷ већ приступи Вагнеру неки старац из Побора, а из будванске општине, по имену Иво Коњевић. Купувши Вагнера неколико пута по пласима и, наслонивши му руке на раме, поче нарочито отежуним и кријештећим гласом Вагнеру говорити: „Чуј ме ти Вагнеру! Ја ти се богами чулим

¹⁶ Овдје се, заправо, мисли да Бокељи као војници неће морати да одлазе изван Боке ни у случају рата.

¹⁷ Тј. нико није одговорио на Вагнерово питање.

што си нас оволико ваљанијех људи пред Булвом окупио, а ми смо, да ти право кажем, а да те не лажем, сви мислили да ћеш нам нешто добро казати. Но те ја у име свију нас сала дијело молим да одмах идеш тамо оклеп си и дошао, па кад будеш тамо већ једном приспио, поздравићеш ми ћесара и рећи ћеш му да му солдата никада ни довијек давати нећемо! Јеси ли ме разумио? — и збогом!“

На овакве ријечи Вагнер се, као да бих рекао, и мало препануо те брже боље остави главаре, а главари побоше и разибоше се куд који.

Селаци, разумјевши да ће сада Аустрија велику силу противу њих морати да употреби, с тога они једнога дана сиђу доље у град Будву и позову к себи Стефана¹² Митрова Љубишу па му запријете говорећи му да је он у стању да ово свакако на некаки начин, њему само познат, умири, угуши; иначе ако он то не би хтио учинити, да ће им једнога дана главом платити. Стефан у то доба бјеше заступник бокешки на бечком царевинскоме вијећу, па се је на веће чудо нашао што ће народу да сада одговори. Наравно, он је све у колико му је било могуће и радио, али све без фајде. Док се Стефан мучаше да баци Влади прах у очи, дотле се је народ спремао и договарао, те напошљетку ријеши не дати ни једнога солдата, па макар сви бутум-листом изгинули. Како (народ) ријеши, тако и учини.

Укратко, почетак (Устанка) се је овако зачео:

Стањевини, у Поборима, то су у оно вријеме били љетњиковац владике Рада, а у томе манастиру се је закалуђерио Зели.¹³ Али, пошто је Аустрија окупираола Бокву 1814-те године, наравно, то су и Стањевини пријешли у аустријске руке, и од манастира направили касарну, и на једну терасу, гдје шћаше владика Раде љети своје вријеме проводити, туна посадише два бронзана топа.

Манастир Стањевини је удаљен од села Побора за један четврт од сахата, а при самој црногорској граници које (!) доминира готово сво Адријатичко Море. У ведрим љетним данима може се са Стањевини видјети Италија.

Елем, у Стањевини пребивала је једна сатнија ловаца, шест тобџија са једним официром, и тај официр бјеше барон, јелинац у мајке, а име ми његово никако познато није. Побори, како ће да ударе слошки на Стањевине, договоре се овако:

¹² Овдје Стефан, а на неким мјестима у Корабљини и Стеван.

¹³ Герасим Зелић, епископски викар 1796—1811, закалуђерио се у манастиру Крупи, а не у Стањевини.

Буро Баконов Зец, који бјеше поглавица Устанка, нареди како би се без капи крви отела тврђава, вели: „Ми имамо нашу жену Стану, која свакога дана доноси војницима из Будве храну, а ми ћемо њој строго запријетити и дати јој на знање да не смије храну донијети у Стањевиће докле док се добро не смркне.“ Тако и урадише.

Призову, дакле, увече ту жену Стану и запријете јој да не смије храну дати све докле док не јави Бурџу Баконову да јој овај рекне да је тада и тада слободно. У то доба договоре се Побори са Брајићима те како ће и они у исто доба ударити на тврђаву Космач. Пошто се је ухватило два сахата ноћу, Побори заопколе тврђаву и Стане отиђе да куца на врата, и у то се доба врата отворише, а Побори убу унутра и све оно што се нешто предати, то поубијају, а остало, што се шћело предати, буде заробљено и предато у Бурове руке, и Буро их опраши без оружја пут Будве. Пушке острагуше полијеле по међу народом, тако исто то ураде и са цебаном пушчаном, а остало западе и Стањевиће дигну у лагум, тако¹⁴ да су крши трећег дана с неба падали. Да не би још за који дан царска војска приспјела, све жице телеграфске покидаше; али све за фајлу: отисне се једна барка пут Котора и све јави шта се у околини Будве ради. Сви путеви и кланци бјеху заузети бокешким јунацима.

Сељани су чак и пред сами град Будве долазили и пријетили да им се војници предаду, али ту циљ нијесу могли постићи јер бјеху војници градска врата затворили.

Други дан доплове под Будву два бродова од најмањих лађа царске флоте, а на име: „Албатрос“ и „Шибенико“,¹⁵ те стану да бомбардују планине у којима је по шанчевима бокешка чета улогорена била. Све ово до сада бјеше као нека комична сцена, као нека весела игра мојим сопственим очима, али наста сада мукe изненада: поче сада из Трста да приспјева снага војска, војници од Вимфер регименте, коју је предводио бригадир наш чувени Србин Јовановић.¹⁶

¹⁴ Између ове и наредне ријечи уметнута је, у заградама, ријеч: хипербола.

¹⁵ Шибеник, итал. Sebenico.

¹⁶ Овај је ријеч о Стевану Јовановићу, аустријском генералу, од 1881. даалматинском намјестнику, који је, као капетан, био члан комисије за разграничење између Црне Горе и Турске 1858. и 1859. године, па је, као добар познаваоц терена, и био ангажован у угушивању Бокељског устанка. Атрибут „чувени“, који му даје аутор, употребљен је у негативном значењу „чувен по злу“. На њега се Вучетић нарочито околно у свом спису о бокељском устанку:

Од бригаде Вимферове војске
Вођа њима бригадир бијаше
Јовановић српскога кољена.

За кратко вријеме окупило се војске нешто 4.000 и право кренуше, по заповијести, пољем бугарскијем са бијелом картом¹⁷ у руци да руше, пљачкају, робе и пале.

Чим пристијеше у поље, нападну на једну усамљену кућу Вавилонија, коју запале. Крену и стану до манастира св. Петке и запале га, а цркву опљачкају. Кад пристијеше у село Лазовиће, запале га, али се у томе селу не бјеше нашло ни једне живе душе, но све што је женско било то пребе са својом лудом дјечицом у Црну Гору, а онај, пак, који је до оружја дорастао, тај се је јуначки и очајнички борио са царском војском.

Нећу да пропустим и ово а да вам не опишем нашу небраћу Латине који су се безобразно и небратски, издајнички, тада показали према нама, те су царској војсци непрестанце жигица-палидрваца давали са ријечима: «Prendete fiammiferi e bruciate tutte le villane case dei Morlacchi; vogliamo vedere la loro caracità!» (Узимајте палидрваца и њима запалите све сеоске куће Морлака; хоћемо да видимо њихову способност!).¹⁸ А још се више веселијаху кад видјеше да Лазовићи у пламену горе; гледајући овај грозни приказ, довикиваху велигласно и дивље: «O che bella illuminazione!».

Тог истог дана кала је царска војска у дио поља а до самога Кошљуна дошла (Кошљун, високо брдо које дијели нас од Паштровића — лакле граница између нас и Паштровића), нападне на Јока Борету и његову жену. Јока доведоше готово полу мртва у град, те га затворише у тврђаву; одмах потла полак сата затворише и нашег православног свештеника, попа Филипа Тановића.

Но, ни село Борете, ни ближњи Маиши нијесу се одметнули цару, но су сви мирно у својим кућама седјели.

У то исто вријеме неки фирер села Стањсвићи држао је код себе у кући њску незакониту женетину, која је лажно свједочила пријеком суду да је Јоко присуствовао у заузећу Ста-

Који слави свог крсног имена,
И њега је српкиња родила
У Банату ће 'но Срби живе!
А како му на памет не дође
На кога ће пушку окрспути
И на кога сабљу повадити,
То учини, аратос га било,
На свог брата и челик Србина,
Који брани сва његова права,
Бог помога све Јовановиће,
Као Змаја и њему подобна;
Рађали се до судњег дана,
Ал' не било никад беперала
Те би српско име погалили...

¹⁷ Од итал. carta bianca = неограничено овлашћење, слободне руке.

¹⁸ Превод је Вучетићев.

пјевића, те на тај начин би Јоко Борета објешен на такозваној Вељој Води, у Ракитама, у Будви. Кад се је та бунa мало стишала, суд је на жалост доцкап сазнао и увјерио се да је Јоко Борета на правди Бога и на неправедан начин објешен и смакнут грозном смрћу. Али ту жену Филипини и још једнога каплара заједно са њоме пошаљу у заточење у Истрији, и овађе њихов живот скончају.

Што се пак Брајића тиче, ту је доста и доста царске војске изгинуло, али Космач не моглоше отети јер треба да се зна да тврђава Космач није ништа мања од самога Котора (!), и свуда унаоколо шест метара ширине а осам метара дужине прокопано, да се у њ не може ући, но толико само што имаде пред самим вратима један мали мост, који се на чекрк отвара и затвара, диже и спушта.

Неки артиљеријски официр туна се је 3 дана баш јуначки подио и неколико оближњих кућа, које је тои могао да туче, ни једну здраву и читаву није оставио, већ их је са црном земљом сранио.

Када је већ трећега дана царска војска пристјела и тврђаву ослободила, српска војска није више на царске војнике нападала.

У то доба наше бокешке буне наш цар и господар налазаше се у Египту,¹⁹ гаје је својим штапом Црвено Море са Средоземним саставио, и телеграфично на брзу руку јави да се мора смјеста бокешки устанак угушити, јер је то један јуначки, сиромашки народ.

Генерал Вагнер прими налог да се усташи могу слободно својим кућама повратити, а поред тога рече им да ће им све до сада нанете штете држава исплатити: куће њихове из темеља саградити, али са условом да цару своме унапријед вјерни остану.

Усташи сада на то пристају, али са тим условом да се никада Вагнеру у руке не предају, што неће да дође генерал Родић, њихов брат и Србин, говорећи: „Родићу, нашем брату и Србину, хоћемо с драге воље, па макар нас он и све редом поубијао, просто му на то било и благословено!“

То Вагнеру није мило било и сигурно му и лијепо zazвоњило није, али иначе није друкче никако могло бити, па позову генерала Родића, који тада умировљен бјеше; он се за ту ствар братски примио и у нашу Бокву дошао.

Кривошије и Грбаљ најприје је умирио, затим дође у Будву те пошаље неколико официра на црногорску границу са својеручним писмом, молећи их (царо)²⁰ у име царско да сибу слободно и да ће бити помиловани.

¹⁹ На свечаности приликом отварања Суецког канала.

²⁰ Тј. бокелске усташке.

Неколико народних првака — главара изабу пред официре, посланике, које је Родић послао к њима и рекну им: „Поздравите нам Родића и заблагодарите му од наше стране његовом цару на учинио му (!) помиловање, али да ми нећемо никада доље саћи, нити се предати, док Родића, главом њега, по међу нама не видимо јер тога Вагнера ми и не познајемо нити пак признајемо; он је био први наш душманин, те је наше куће погорно и с црном земљом саставио, па кад будемо једном нашега Родића међу нама видјели, задајемо вам божју вјеру да ћемо сви ми главари са народом са њим у Будву саћи.“

Када се официри вратиле и рекоше Родићу све што им главари рекоше, вјерујте ми да ни самоме Родићу није било баш лако самоме отићи, али познавајући дух и карактер бокешких синова, он смјеста отиде рало и слободно као посред Беча, а уз то видјехи и српско право повјерење, и због тога морале отићи. Кад дође пред главаре, ови га дочекаше с пуцањем из пушака и поздравиле га са дирљивом добродошлицом. Затим се главари, њих 37, са Родићем упутише право Будви, главари одостраг а Родић напријед — тај јунак што се је свуда и свукуда јуначкијем дјелима истицао. А ја се сада питам: Србин бити, а јунак не бити, мислим да тога не може бити!?

1870-те године, а јануара мјесеца, једног дана у 4 сата послје подне, заповиједи генерал Родић главарима да стану један поред другог. Главари то урадише. Затим се Родић окрену кнезу Вуку Мартиновићу са овим ријечима: „Кнеже Вуко, кажи ми право од куда си добио тај орден те га на прсима имаш?!“. Одговара кнез Вуко: „Ја је ли господине Родићу?“.

„Теби велим, кнеже брајнићски!“.

„Богме, господине Родићу, мени га је ћесар подарио за моју заслугу и јунаштво!“.

Родић: „А је ли ти га дао да обраћеш и окрећеш пушку на њега?!“.

Кнез Вуко: „Не, ни дао јаки Бог, генерале! Но сам ја пушку палио на мога душмана, а никако, против мога ћесара!“.

Послије овога малог дијалога који бјеше између генерала Родића и кнеза Вука Мартиновића, Родић заповиједи главарима да пале сваки од њих по три пута из пушака за здравље ћесарево. Кад то учинише главари, онда им рече како су од сада слободни. Послије свега тога убоше у град Будве и цијеле те ноћи бјеху почашћени од царскијех официра.

Официри и друге војводе аустријске жељели су да од онога јунака Буро Зеца имају по једну слику, те га с тога замолише да га фотографишу. Буро на то пристане с драге воље. Кунем вам се Богом јединијем и части ми моје да ми вјерујете кад вам кажем да се је у Бечу свака Бурова слика по 10, и словом по десет, формиата продавала.

Још у оно доба прије но што објесише Јока Борету, и када му је капетан од војног суда пресуду прочитао да је по заповијести Ђесаревој на смрт осуђен и то сјутра у 9 часова да мора објешен бити, у то доба позваше проту Гапа Ручовића²¹ да га исповиједи и причести. Кад дође прота пред Јока Борету и остали свијет, пред свима упита прота Јока је ли згрешио што своме цару и да ли је одишта против њега пушку обратио? Одговор Јока Борете бјеше овај: „Господине прото, мени је пресуда већ прочитана, и да сутра у 9 сати морам душу Богу враћати; ја вам се сада исповиједам и могу вам се прво заклети са овијем и онијем свијетом да сам у турској царевини више пута смрт заслужио, али Ђесару скривио ништа нијесам колико јесте ли и ви, нити сам присуствовао на Стањевихима нити ни на којем другом мјесту.“

Проти ударише сузе на очи и рече Јоку: „Драги мој Јоко, лака ти сада црна земља у коју ћеш скоро отићи и покој ти измученој души, а међу нама ти ћеш живјети живим успоменама!“.

Одмах сјутрадан кад освану да Јока вјешати треба, бјеше се упоредила једна војничка сатнија са напереним бајонетама на пушкама. Прота у спроводу пјева живом човјеку „Свјати Боже“, а Јоко са цигаретом у устима клања се бијеломе свијету и непресташе довикује изнемоглим гласом: „Опрости, опрости, народе, мени грешноме“.

Ах, браћо Срби и сестре Српкиње, је ли то грозно било видјети, као што ја мојим сопственим очима видјех, гдје Јока везанијех руку прате жандари до зуба наоружани! Ко је Србин и Српкиња нека ми то вјерује, а ко није, може му бити!... Један потез копошца, затим један глас палик на јавк и Јоко би погубљен.

Попа Филипа Тановића ослободише послије неког извесног времена тамнице јер не набоше за њега ни једног кривокастника пошто се у оно вријеме доњи Мајини нијесу никако на оружје дизали, а пошто и поп Филип Тановић припада у доње Мајине, гдје је и парох у селу, стога, природна ствар, да он ни у чему устаничкога повода дао није. Грозно, а и смијешно, бјеше посматрати када су жандари попа Филипа Тановића, вукући у апс, за браду мицали и сву му је готово искоубли...

Аустријска војска још се не бјеше из Будве разишла, но свеће још под командом бригадира Јовановића у околини растаборена бјеше, а и све касарне у Будви што су, бјеху војском напуњене дупком.

Народ Устанка никако се још није могао са покојним Стефаном Љубишом измирити, који је морао код своје куће

²¹ О овом Ручовићу Вучетић говори и на једном другом мјесту своје *Кораблице*, у вези са Љубишом (стр. 82 — 84).

пуних осам дана чамити, иначе га шћаху убити, јер се је у оно вријеме о њему свуда зупкало, говорећи сваки да их је он био излао. Али, као што је већ цијеломе бокешкоме народу било познато а још више српској омладини по свима крајевима српства, учели њега у историји књижевности, видјеше да је он много и много за наша народна права на бечкоме царевинском вијећу радио и доста му од тога пошло за руком. Наш бокешки народ послје неколико времена разумије, као прави брат Србин, и да је доста у корист српства, на уштрб туђијех, радио. Да се куће које су за вријеме борбе са земљом савијене из темеља подигну, то је он — Љубиша код Њ. В. цара Франца Јосифа израдио.

У то вријеме када се је царска војска онако кивна кренула уз поље будванско, није нимало промишљала на наше цркве, на те наше старе задужбине што их је народ кроз неколико вјекова градио, и у те божје цркве доста труда и муке давао, па чак с мукама и крвавијем знојем кам по кам и опшину саградио, како би се могао сиромашки народ у првим скупијати и молити се милостивом Богу, а у другој²² како би се могао заштићивати. Али све то једнога дана царска војска опљачка и поруши нешто од тога, као год што дигосе и једно звоно са св. Николе из горњих Мајина и продадоше га једном Цантаћанину...²³

ПОГОВОР

Као што и сами моји читаоци видјеше да ово моје испричано језгро из „Бокешког устанка“ нимало не одговара самоме наслову, то јест нема свог правог почетка нити, пак, свог правог свршетка: на што се је Бокешки устанак свршио, или да даје Бока Которска солдата или обратно. Али другачије ми никако није било могуће описати прави почетак и свршетак, једно стога што догађаје тога устанка нијесам пратио са извора свију мјеста у којима се крв лила, већ само са извора мјеста у којима сам се тада, године 18691-те, и налазио, као са извора Брајића, Побора, горњих Мајина и Грбља, а друго, уосталом, ако бисте баш и шћели да опишем устанке догађаје и из мјеста у којима се нијесам споменуте године налазио, то би умно и могао врло лако учинети јер сам од истијех усташа мојијех пријатеља-вршњака искреном крвљу срца њиховијех слушао причати, али, држећи се строго оне латинске изреке која вели: *Non sutor ultra crepidam*, и не причај ништа што нијеси својим сопственим очима видио и ушима слушао, то је једино и било те ме од тога посла и одвраћаше.

²² Тј. у општинској згради.

²³ Изостављамо даље опширно говорење о судбини украденог звона.

Надох за сходно да мој наслов „Бокешки устанак или 1869 година“ замијеним са овијем: „Истинити догађаји из Бокешког устанка“.

Без сваке сумње да много губи историја српскога народа у нетачном описивању ма каквог то било историјског неког предмета или догађаја, стога и мислим да нема бар за мене горе ствари него у неком истинитом догађају који би интересирао сасколик сриство измијесњати имена главнијех јунака тога догађаја, а сувише би било, да не споменем, не написати га вјерним и искреним пером.

До сада се је о Бокешком устанку или о 1869-тој години врло мало писало, и то што се је написало, и већ изодавна отштампало, врло нам је јадно и жалосно и готово без иједнога истинитога факта.

Мени су до данас познате цигле двије књижице о Бокешкоме устанку; једна је од њекога непознатога ми по имену чешкога писца,²⁴ коју је превео г. Стојан Новаковић, а друга је коју је написао г. Новак Граовски, а у каталогу књига дворске књижаре г. Мите Стајића под именом Граовски.

Прва, која носи наслов „Устанак у Боши Которској 1869. — с чешког превео Стојан Новаковић, с картом и пет дрворезних слика, на корист Србима Бокешима, а штампана у државној штампарији у Београду 1870-те године“, доста је вјерно написана као од страха и као из пера једнога туђега човјека, а брата нам Чеха, и као тако написаној књижици могу слободно, а и налазим за умјесно, да нашему брату Чеху узвикнем ону српску: „Од зла дужника коза без јарета!“.

На страни 11-тој ове књиге вели г. Стојан Новаковић у своме пријеводу: „Штета је што оваје српски ориџинал морамо преводити, али друкчије не могаше бити.“²⁵ Ако коме добу у

²⁴ Писац је чешки публициста Јакуб Арбес.

²⁵ Рад се о Новаковићевом прозном преводу, не како стоји „српског ориџинала“, већ чешког Арбесовог превода „убојне пјесме којом су се кријепили устаници у јуначкој храбрости“. Да бисмо упекотико оснажили категорично Вучетићево тврђење да међу бокешким устаницима из 1869. године „није било никакве убојне пјесме до ли само јуначких поклича“ износимо нашу сумњу да су устаници пјевали пјесму која у Новаковићевом преводу гласи: „На оружје! На оружје, горски соколони! На оружје! да бранимо домовину коју је притисла тешка нога туђиначка. Каква је оно граја на плашцама? Оно је коло вукодлачко, вукодлаци играју погребно своје коло. Неска се смире, биће им обилате части чврстих мртвачких тјелеса.“

Чујете ли оне громовске пуње? Оно је Црнојевић, и ено га гдје присијева са храбрим и вјерним својим Црногорцима. Он ће стати на чело соколонима, он ће их предводити у бој.

Држак ће мача његова, окићен дијамантима, ослијепити непријатење наше зракама што их од себе пушта. А оштрица му од најтврђег челика пресјекла би планину од врха до подножја.

руку оригинали оваких ствари из устанка, нека не пропусти сачувати их." А ја, као стари пријатељ г. Стојана Новаковића, увјеравам и писце и њега да међу нашим бокешким устаницима није било никакве убојне пјесме раширене, до ли само јуначкијех поклича којима су се наши бокешки устаници кријепили у јуначкој храбрости. Када би одиста тих пјесама постојало међу устаницима, свакако би дошле до мојијех руку или до руку покојнога ми Стефана Митрова Љубинце. А овијем путем и велим г. Стојану Новаковићу да ме је он нагнао да мојим слабачкијем пером изнесем неке истините догађаје на јавност, а уз то обећавајући му и „Устанак“ у народној пјесми, који ће свакако много боље и уредније бити написан од овијех „Истинитијех догађаја из Бокешкога устанка“.

У другој пак, књижици, која носи наслов „Увода — приповијетка из Бокешког устанка од 1869-те године. Написао Новак Граовски — Прештампано из „Браника“ за год. 1891, а штампана у штампарији А. Пајевића 1892. г. у Новоме Саду“, нема ни једне једине ријечи истините; нема ни једне личности која а да није извртута, пренаменена или, боље рећи, покрштена. Највише слави писац ове књижице њскога мени непознатог по имену Марка Кршикапу; писац је одиста одличан кум и вјешт именима тим јуначима, личностима, био. Но, као да бих све њекако рекао да се је писац ове књижице његовом приповијетком спрдао. Приповијетка је одлично изведена али сва је лажна, небило му речено...

А сада, ако је г. Новак Граовски ма гдје у животу, нека се слободно мени староме обрати да му ја с драге воље испричам ту његову „Уводу“, а ако то неће да учини, већ да почне и да предузме радити њеку другу „Уводу“, онда му велим прије но што ће свој рад започети нека дозове к себи и онога нашега брата Чеха, како ће г. Новак Граовски, уз секундирање позва-тога, што боље своје ново дјелце написати — извести.¹²⁶

Види ће златним ножима отворити срце онима који падну у свом боју. Од свакога ће узети капљу најчистије пламените крви што је текла по жилама његовим.

Она ће пачинити гусле од мирисава дрвета углавенога џезиним бијелим рукама и позлатиће их зракама сунчаним. На тим ће гуслама струне бити џезине свилене косе крвау покапане, које ће пјевати јуначка дјела најбољих витезова“ (стр. 11).

Наша сумња да су устаници пјевали овакву народну пјесму заснива се: 1) на џезном садржају из којег ниједне не резултира да би се односила баш на устанак из 1869; 2) на неким детаљима који искључују народног пјесника и 3) на евоцирању Црнојевића, а не Петровића, од којих су и пладики Данило и Петар I и Његош били у Боки далеко познатији и много више пријетени од свих далеквих, скоро заборављених, Црнојевића.

¹²⁶ Корабљица, стр. 47 — 67.

Иако је, вјероватно, и у самом току Устанка правио неке прибиљешке — а на то указује и његова увјерљива непосредност и пластичност казивања неких детаља — Вучетић је свој горњи текст о бокелском устанку написао и завршио много времена послје устанка. Претпостављајући да његови контакти са Стојаном Новаковићем не почињу прије Новаковићевог првог доласка у Цариград (1886. г.) у својству посланика Србије, могли бисмо закључити да се Вучетић није прије тог времена дао на писање „Бокелског устанка“, будући да сам каже да га је на то „шагнао“ Новаковић. У сваком случају то није било прије 1878, јер је у вријеме писања „Устанка“ Љубиша већ био мртав.

Многа Вучетићева казивања су у складу са неким објављеним изворима, али има и таквих којих у тим изворима не налазимо, тако нпр. није нам из тих извора познато да је послје напада аустријске војске на Кривошије, којом приликом је био рањен пуковник Стеван Јовановић, овај учествовао и у операцијама на другом крају Боке.

Свакако, послје прозног текста, а у намјери да изврши своје обећање дато Стојану Новаковићу, Вучетић је описао устанак и у пјесми. Као добар познавалац народне поезије, он се старао и у томе усно, да подражава народног пјесника. Његов стиховани опис устанка садржи хиљаду и сто десетерачких стихова. Приликом њиховог стварања Вучетић се ослањао на свој прозни текст, који мјестимично веома вјерно преноси. Ово веома дуго стиховано говорење о устанку је, можемо скупа са аутором рећи, „много боље и уредније написано од „Историјских догађаја из бокелског устанка“. Због опширности, а и због њене мање вриједности као историјског извора од прозног Вучетићевог текста, ову пјесму ћемо донијети у неком литерарном часопису.

Summary

THE RISING OF THE PEOPLE OF BOKA IN 1869 ACCORDING TO A STILL UNPUBLISHED PROSE AND VERSE NARRATION OF A PARTICIPANT

Slavko MIUSKOVIC

In this contribution the author deals with the Rising in Boka in 1869 according to a recently discovered manuscript with the title «Korabljica» («The Boat») the writer of which is Đuro Vučetić of Budva (1843—1919). The manuscript, besides the interesting historical details, proverbs wise sayings and riddles, contains a great deal about the writer's contemporaries and the events in Crna Gora and along the coast, as well as about the Rising in Boka in 1869; the Rising is presented in prose and in decasyllable verse. The verse narration is based on the preceding prose text, which is now and then fully turned into verse. As the writer was an active participant of the Rising, and wounded in it, his story has a particular charm and the value of a historical source at the same time. However, as the writer did not give his account immediately after the event was over, in some parts, specially in some details, one can notice the difference from the other sources. There is such difference in the dating of the events, too. The writer's comment on the attitude of Ljubiša towards the Rising, and his evaluation of the works dealing with the Rising in Boka are of special interest.

JEDNA ZANIMLJIVA POTERNICA IZ XVIII VEKA U ARHIVU HERCEG-NOVOG

Radeći u Arhivu Herceg-Novog pronašli smo jedan veoma zanimljiv dokument iz XVIII veka, tačnije iz godine 1768. To je poternica za ubicom Johana Joahima Vinkelman (Johann Joachim Winckelmann), poznatog arheologa i istoričara umetnosti koji je ubijen 8. juna 1768. godine u Trstu.

Rođen 1717. godine u Stendalu (Stendal) u Pruskoj, Vinkelman se veoma rano posvetio izučavanju klasične starine. Privučen arheološkim bogatstvima Italije, došao je 1755. godine u Rim i tu se čak i pokatoličio da bi sebi olakšao pristup riznicama Vatikana. Njegovo divljenje antici i njegova dela (posebno »Istorija antičke umetnosti«) nalaze se u osnovi onog stila koji će malo docnije da se afirmiše kao neoklasicizam.

Vinkelman je neprestano želeo da poseti Grčku da bi na istinskim izvorima klasične umetnosti nastavio svoja izučavanja. Stoga je 1767. i 1768. godine putovao po Nemačkoj i Austriji da bi prikupio nešto novca za nameravano putovanje. U Minhenu su ga dočekali sa najvećim počastima, a u Beču su ga primili Marija Terezija i knez Kaunic (Kaunitz). Obasuli su ga darovima i predložili su mu da ostane na dvoru u Beču. Obuzet svojim antičkim snom, Vinkelman nije prihvatio ponudu i, posle mesec dana boravka u Beču, krenuo je natrag u Italiju noseći sobom darove koje je dobio od Marije Terezije. Ti darovi će mu, na žalost, doći glave.

Na povratku u Italiju zadržao se u habzburškom Trstu u očekivanju broda kojim bi se prebacio u papsku luku Ankonu. Tu se prijatelji sa izvesnim Arkandelijem koji je već ranije bio osuđivan zbog krađe. Izgleda da je bilo u pitanju takozvano »posebno prijateljstvo« (homoseksualna veza jer se pretpostavlja da je Vinkelman bio osetljiv na tu vrstu kontakata čestih u njegovoj obožavanoj antici; uostalom i njegov ideal lepote bio je muška lepota Apolona dok je Venere sasvim zanemarivao) i da je Arkandeli, koristeći Vinkelmanovu naklonost, pokušao da opljačka torbu u kojoj su se nalazili darovi. Vinkelman se branio i Arkandeli ga je teško ranio

sa pet udaraca nožem, a zatim je pobjegao. Neposredno potom Vinkelman je izdahnuo, ali je na samrtni zamolio da se oprostí njegovom ubici. Međutim, kada je ubica uhvaćen osuđen je na smrt i pogubljen je na najgrozniji način — raščerečen je na točku.

Poternica za Vinkelmanovim ubicom koja se nalazi u Arhivu Herceg-Novog (Fasc. CCXXXI, 1767 — 69, br. 109) izdata je za nekim Frančeskom Anđelijem (Francesco Angeli), kuvarom po zanimanju, koji je već ranije zabeležen u arhivima kriminalističke policije jer je u Beču ukrao 4.000 forinti. Da li je to onaj Arkandeli koji je ubio Vinkelmana nismo još u stanju da utvrdimo. O tome bi morala da se izvrše dalja istraživanja u arhivima Trsta, Venecije, Zadra i Kotora i da se uporede sa spisima sa suđenja Vinkelmanovom ubici da bi se ovaj dokument mogao tačno locirati. Za sada je veoma zanimljivo konstatovati da je poternica poslata iz Kotora 27. juna 1768. godine, da je primljena 29. juna iste godine u Herceg-Novom, a da je na nju odgovoreno 6. jula. Poternicu je potpisao lično Antonio Renier, Generalni providur Dalmacije i Albanije. Iz teksta poternice se vidi da je pretpostavljeni ubica bio Venecijanac, a ubistvo Vinkelmana, naučnika cenjenog na bečkom dvoru, moralo je da zaista zada velike brige već dobro onemoćaloj Mletačkoj Republici.

Donosimo tekst poternice na italijanskom jeziku, prevod teksta i fotokopiju dokumenta pronađenog u Arhivu Herceg-Novog:

Illustrissimo Signor Signor Colendissimo

Li 1768: 29 giugno C. Novo recepta. Alli 6 luglio fu risposto.

Alli 8 Giugno corrente in Trieste nell' Ostaria grande fu proditoriamente assassinato il celebre Antiquario signor Giovanni Winkelman. L'assassino fu un'uomo italiano, di statura ordinaria, carnagione bianca, vaiolato in faccia, barba color castagno scuro, capelli simili in coda, età di circa 35 anni. Fuggì colla sola sottoveste di seta bianchizza con picciolo ricamo, o siano Fiori d'argento, calzoni d'agucchia di Canarossa tendenti al pampadur. Si suppone, che tal'uomo possa essere certo nominato Francesco Angeli, di professione cuoco, che hà moglie in Venezia di nome Giustina Naius abitante alli tre Ponti di Santa Maria Maggiore. Anni scorsi veniendo in Vienna nella Casa del Signor Cataldi, ruppe il scrigno del Padrone furandone 4.000 Fiorini, e fu condannato a quattro anni di carcere, coll'esilio di tutti li stati Imperiali Austriaci.

Con tali lumi sollecitarà V. S. Altissima il rintracciamento e fermo dell'indicata persona, così premendo all' Eccellentissimo Senato, e di quanto riuscito fosse alla di Lei perquisizione in cosa,

Alto sig. Luigi C...

112

Espresso sig. Diego C. M... J... W...
B...

Alle 8 Guggo comete in Traste nell' Osteria grata
fu proditoriamente assassinato il celebre Antiquario Sr. Giovanni
Winkelmann. L'assassino fu un loro poliziano di patria non
conosciamo bianca, ucraino in faccia, barba color castano scuro,
capelli neri in coda, età di circa 35 anni. Fuggì colta solita
sottoveste di seta bianchiera con riccio ricamo o piuma. Fu d
segreto, calzoni d'acquedina di lana nera. Indirato al paradiso fu
seguito da tal loro uomo il cui nome non è nominato. Fu
seguito e preso da tal troglia in Venezia di nome Eusebio
il quale in tale via. Porto di Sr. Maria Provera. Una sera
fu preso e condotto al Sr. C... e fu condannato a qualche mese di
carcere, ed è stato da tutti il Sr. C...
fu come si diceva il Sr. C... il quale era un
uomo di non molta fortuna, ma di dignità non
molto alta, e che era stato per qualche
tempo in prigione. Il Sr. C... fu
preso in un luogo, e fu
condannato a qualche mese di
carcere.

Alto sig. Diego C. M... J... W...
B...

che dev'essere eseguita con tutta sollecitudine, attenderò in diligenza i riscontri, per agguingerle le opportune commissioni, e le baccia affettuosamente le mani.

Cattaro 27 Giugno 1768

Ill. Sign. Prov. di Castel Novo

ANTONIO RENIER, PROV: GENERALE

Prevod dokumenta:

Preuzvišeni i mnogopoštovani Gospodine

Primljeno 29. juna 1768. u Herceg-Novom. Sestog jula odgovoreno.

Osmog juna ove godine u Trstu, u Velikoj gostionici podlo je ubijen čuveni antikvar gospodin Đovani Vinkelman. Ubica je jedan Italijan, srednjeg rasta, bele puti, rošavog lica, tamnokestenjaste brade, slične kose vezane u pletenicu, od oko trideset pet godina. Pobegao je samo u beličastoj potkošulji sa sitnim vezom ili na srebrnaste cvetiće, u pletenim kilotama od vune iz Kanarose. Pretpostavlja se da je to izvesni Frančesko Anđeli, po zanimanju kuvar, koji ima ženu u Veneciji koja se zove Đustina Najus, a stanuje na tromostju Sv. Marije Mađore. Ranijih godina, kada je došao u Beč u kuću gospodina Kataldija, obio je kasu svog gospodara i ukrao je 4.000 forinti. Zbog toga je bio osuđen na četiri godine robije i na izgnanstvo iz svih država Austrijske carevine.

Na osnovu ovih podataka Vaša će Preuzvišenost učiniti sve da se pronade i uhapsi navedena osoba jer je do toga veoma stalo uzvišenom Senatu i o onome što biste mogli da učinite u toj stvari, koja mora da se obavi na najbolji mogući način, očekujem hitni izveštaj da bih izdao odgovarajuća naređenja, i srdačno Vam ljubim ruke.

Kotor, 27. juna 1768.

Antonio Renier, Generalni Providur

Preuzvišenom Gospodinu Providuru Herceg-Novog

Još jednom napominjemo da se u Arhivu Herceg-Novog ne nalazi odgovor na ovu poternicu i ukoliko nešto više saznamo o tome objavićemo u jednom od narednih brojeva časopisa »Boka«.

RIASSUNTO

UN INTERESSANTE MANDATO DI CATTURA DEL SECOLO XVIII TROVATO NELL' ARCHIVIO DI HERCEG-NOVI

Srdan MUSIC

Lavorando nell' Archivio di Herceg-Novi abbiamo rintracciato il mandato di cattura per un certo Francesco Angeli, presunto assassino del celebre archeologo e storico d'arte del XVIII secolo, Giovanni Winckelman. Riproduciamo qui il testo italiano con la relativa traduzione in serbocroato e inoltre la copia fotostatica del documento originale. Non sappiamo purtroppo quale sia stata la risposta delle autorità hercegnovesi e neppure se il suddetto Francesco Angeli sia risultato veramente l'assassino Arcangeli, il quale fu catturato poco dopo l'assassinio e poi condannato al supplizio della ruota.

ПРИЛОГ ПИТАЊУ ОДНОСА СЛИКАРА РАДУЛА И БОКОКОТОРСКЕ СЛИКАРСКЕ ШКОЛЕ

У кругу научног света неоспорно постоји интересовање за сликарску школу Котора и њен културни живот.¹ Ова чињеница нас не изненађује када имамо у виду да је велики број уметника и споменика везан за Котор и његово подручје и да се утицај которских мајстора осећао дубоко у средњовековној Србији; међутим, у новије време, крајем XVII и целом епохом XVIII века, утицај је текао обрнутим путем.

Наше интересовање овог пута се ограничава на временски период од XVII до XIX века, то је време утицаја сликара Радула на сликарску породицу Димитријевић-Рафаиловића из Рисна.² Карактер овога рада

¹ Истакнутија дела посвећена овом питању јесу:

Iv. Kukuljević, Sakcinski, Slovník umělců jugslovenskih, sv. III, Zagreb, 1859, 201—206.

П. Д. Шеровић, Црква „Риза Богородице“ у Бијелој у Боки Которској, Гласник Земаљског музеја, XXXII (Сарајево 1920), 3 и 4, стр. 273—294;

В. Боровић, Грчки сликари у Котору XIV века, Старијар, књ. V, сер. III (Београд 1930), 39—40;

Ј. Тадић, Грађа о сликарској школи у Дубровнику XIII—XVI в. САНУ, Историјски институт, 3, књ. I (1284—1499), Београд 1952, IV—V (старија литература);

С. Радојчић, О сликарству у Боки Которској, Споменик САНУ, СIII, Одељење Друштвених наука, н. с. 5 (Београд 1953), 53—67;

Ист. Мајстори старог српског сликарства, САНУ, Археолошки институт, књ. 3 (Београд, 1955), 18 и 33;

П. Мијовић;

В. Ј. Бурић, Византијске фреске у Југославији, Београд 1974, 28—29 (бел. 27 и 28 са старијом литературом).

² Г. Томић, Бококоторска иконописна школа XVII—XIX век, Народни музеј (каталог) Београд, 1957, 7—8, 12 (старија литература);

П. Мијовић, Бококоторска сликарска школа XVII—XIX вијека, I. Зограф Даскал Димитрије, Историјски институт НР Црне Горе, Титоград, 1960, 21—22, 44, 75 и 79 (са старијом литературом и објављеном нотом полемичности Мијовића).

је у смислу синтетичког погледа на неке нове могућности по-
сматрања, које до данас нису у довољној мери или никако
коришћене.³

Међутим, одмах у почетку можемо да констатујемо да по-
стоји потреба систематског истраживања, снимања и публико-
вања споменика културе Југославије. Као што је одавно ову
идеју подржао проф. Стојан Новаковић: "... као огледало у
коме се јасно огледа културна историја"⁴ народа.

О пореклу породице рисанских сликара било је доста речи
од старијих и млађих писаца. Разрешавање питања одакле се
доселила ова сликарска породица, још до данас није коначно
рашчишћено. Претпостављало се да су Димитријевићи-Рафај-
ловићи у Рисан дошли из „Старе Србије“ или Македоније. Гор-
дана Томић претпоставља да они потичу из области између
Пећи и Колашина.⁵

Међутим, до данас није испитана историјско-уметничка
веза зоографа и иконописца Радула из друге половине XVII
века, који је био учитељ, а можда и рођак (отац, стриц и сл.)
првих сликара из Рисна. Јер, бококоторски сликари Димитри-
јевићи-Рафајловићи стилске и иконографске поуке стекли су
превасходно из Радулових сликарских остварења, које се екле-
тички протезу кроз временски период XVIII века, па све до
последњих изданака дозе из XIX века — са више или мање
успеха.

Радулов утицај запажа се и на делу Максима Тујковића,
монаха и сликара, престојних икона у Старој цркви у Сарајеву,
где се Тујковић упознао са Радуловим делима, а можда је
заједно са Радулом радио као бивши мајсторов ученик.

Генеолошка лоза рисанске сликарске фамилије Димитри-
јевића-Рафајловића почиње са родоначелником породице Дими-
тријем, који је имао четири сина — Гаврила, Рафаила, Дашила
и Борба, те се они по оцу презивају Димитријевић. Његов син
Рафаило имао је два сина — Петра и Василија. По очевом
имену они су понели презиме Рафаиловић. Синови Василија
Рафановића били су Борбе и Христифор, док су Христифоро-
ви синови, Јово и Иво, били иконописци.⁶

Публикован је једино опус даскала Димитрија. Његова
сликарска остварења су следећа:

³ У смислу конпарације и утицаја старијег сликарства на зографа
Радула. Иди утицај Радула на прве чланове Димитријевића-Рафајловића,
у смислу иконографском и коришћења предложака главног мајстора по-
сле његове смрти.

⁴ С. Новаковић, Српски историјско-етнографски му-
зеум, Гласник СУД, књ. XXXIV (Београд, 1872), 343.

⁵ Томић, нав. дело, 4.

⁶ Мијовић, нав. дело, 16.

— Деизисна плоча у цркви Св. Луке у Котору из 1689. године;

— Фреске и иконостас из цркве Св. Петке у селу Мркову из 1692;

— Живопис у цркви Св. Борба у Шишићима и цркве Св. Мине у селу Пријеради (срушена) из исте године;

— Године 1713. је икона у манастиру Морачи;

— Живопис у цркви Св. Николе у Пелинову⁷ из 1717—18. године.⁷

Димитријев стил у односу на његовог учитеља испољава се у редуирању броја личности у сценама које поставља симетрично и са несразмјерним пропорцијама у први план.⁸

По свему судећи, Димитрије као ученик Радулов, помагао је мајстору приликом живописања у Прасканици 1681. године. Док је икона на којој је насликан св. Лука, св. Георгије и св. Димитрије из которске цркве Св. Луке, а која је приписивана Радулу, припада „руци“ Димитријевој из 1698. године.⁹

До сада у целини нису публикована ни сликарска остварења Радула, учитеља Димитријевог.¹⁰ Чак ни главно дело зографа Радула — Живопис у Црколезу из 1673. године, још није објављен, изузев једног конзерваторског извештаја из 1970. године.¹¹ Истина, постоји низ мањих студија или осврта на уметничко стваралаштво зографа Радула, који је био нека врста дворског сликара Патријаршије, јер су скоро сва дела настала

⁷ Мијовић, Зограф даскал Димитрије, 2. Док друга књига у којој је требало да се појаве: коментарисани радови његових ученика и настављача, није још објављена (?); Д. Милошевић, Иконе (каталог), Народни музеј, Београд, 1971, 6—7. (Позива се на П. Мијовића, али је учинила мањи пропуст из генеолошке таблице: за Рафаила пише да има три сина: Николу, Петра и Василија (?), док Мијовић наводи само два сина Рафанлова, а Николу не помиње уопште.)

⁸ Р(авле) М(ијо)вић, *Dimitrijevići-Rafaïlovići*, *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, 2, Zagreb, MCMLXII, 49. Он наводи и уметничка дела осталих чланова сликарске породице из Рисна, међутим, за наша разматрања све ово није довољно; као и други краћи прилози од различитих аутора.

⁹ Зограф даскал Димитрије, 75.

¹⁰ Разлог је неизвршена конзервација и чишћење сликарских остварења Радулова. Радулов сликарски рад, јесте магистарски рад аутора овог текста код проф. В. Ј. Бурића.

¹¹ Р. Петровић, Конзервација и рестаурација живописа цркве св. Јована Крститеља у селу Црколезу, *Старине Косова*, књ. VI—VII, Приштина, 1972—1973, 207—213 (четири слике и цртеж) — по две сцене: Цвети и Тајна вечера. О историјату цркве у Црколезу и живопису из XVII века, који је насликао Радул — аутор овог рада био је подстакнут идејом проф. В. Ј. Бурића — јесте дипломски рад на групи за историју уметности на Филозофском факултету у Београду. Назив рада је: „Црква св. Јована Крститеља у селу Црколезу — зограф Радул“, припремљен за публиковање.

„повелснијем“ патријарха Максима, како је тачно запазио проф. Светозар Радојчић у делу „Мајстори старог српског сликарства“.¹²

Радулова дела тек се откривају од вековног заборавља. Зидне слике у Острогу из 1666/67. године, непознато дело сликара Радула, недавно је публиковао проф. Сретен Петковић.¹³ Он је на основу иконографске и стилске анализе Острошки живопис упоређивао са Црклезским, па је ово сликарство атрибуирао Радулу.¹⁴ У Пећи је Радул сликао 1674. године црквину Св. Николе у Пећкој патријаршији.¹⁵ У науци је нешто више било речи

¹² С. Радојчић, Мајстори старог српског сликарства, САНУ, Археолошки институт, књ. 3, Београд, 1955, 94. Где се наводе Радулова дела са старијом литературом. На стр. 99, сл. 58 — фот. иконе Богородице из год. 1677, са иконостаса црквине Св. Николе. Док на таб. LV фот. детаљ са иконе Св. Врачева из Пећи (1674), лик св. Дамњана.

¹³ С. Петковић, Зидне слике у Острогу из 1666/67. године — непознато дело сликара Радула. Зограф 2 (старија литература са девет фотографија сцена из Острога су композиције: Благовести, Преображење, Васкрсење Лазарево, Силазак св. Духа, св. Ана и Христос Пантократор — сцене су из 1666/67. год. А из Црклезе су сцене: Преображење, Благовести, Васкрсење Лазарево, архивакон Прохор и Христос Пантократор. Овде недостаје снимак: Силазак св. Духа из Црклезе, или неких истоветних сцена из цркве Св. Николе у Патријаршији у Пећи; или сличних сцена у другим споменцима где је Радул сликао. Ипак, и ово је довољно да је проф. С. Петковић путем компарације успео да истакне ауторство руке Радула. Мала допуна свему овоме јесу дуктус слова на натписима и свицима — истоветни дуктус је у Острогу, Црклезу, св. Николи итд., што је и те како значајна чињеница за идентификацију: „Радул рџкојо“.

¹⁴ Петковић, нав. дело, 33—34. После објављивања студије живописа у Острогу, проф. С. Петковићу доо сам усмено саопштио да се ланста ради о делима зографа Радула; имајући у виду мој кооператорски рад од три месеца 1970. год. у Црклезу (од 18. маја до 21. августа — в. нав. дело, 207, бел. 1).

¹⁵ А. Мирковић, Црквене старине из Дечана, Пећи, Цетиња и Праквинце, Годишњак музеја Јужне Србије, I, Сарајево, 1953, 128—131;

Р. Љубинковић, *Stvaranje zografa Radula*, *Naše Starine I*, Сарајево, 1953, 128—131;

М. Ваит, *Poreklo i rad majstora Radula*, *Naše Starine II*, Сарајево, 1954, 245—250;

С. Радојчић, нав. дело, 94;

М. Боровић-Љубинковић, *Пећко-дечанска иконописна школа*, Београд, 1955, 14—15.

А. Сковран, *Црква Св. Николе у Подврху код Бијелог Поља*, *Старинар, и с.*, IX—X, Београд, 1959, 360—365;

В. Ј. Ђурић, *Icônes de Yougoslavie*, (авант-пронос С. Радојчић) 70, таб. CXIX;

Д. Мазалић, *Slikarska umjetnost u Bosni i Hercegovini u tursko doba*, Сарајево, 1963, 93, 96.

Ј. Радовановић, *Црква Св. Николе у Пећкој патријаршији*, п. о. из *Гласника Српске православне цркве* бр. 12, Београд, 1962 (ауторово изд. 1963).

о Радуловом иконописачком раду,¹⁶ али пошто не улазе у оквир овога рада, споменућемо само: икону Богородице Умилинија (1677),¹⁷ икону св. Николе са житијем из Никољца,¹⁸ као и икону Христос на престолу из Фоче, коју је Љубинка Којић открила као последње Радулово дело из 1689. године; чиме је за дванаест година продужена његова позната уметничка активност.¹⁹

По С. Накићеновићу, који је сакупио податке о пореклу бокоцоторског становништва, Димитријевићи-Рафајловићи су се доселили у Рисан из „Старе Србије“.²⁰ И њихово уметничко формирање се може ближе одредити за област Пећи и Ибарског Колашина, а и Праскавицу где је сликао мајстор Радул.

Радулова веза са Ибарским Колашином, односи се на споменик у селу Црколезу, где се међу приложницима помињу и Колашинци. Ову пит је први уочио Владимир Боровић²¹ када је, на основу једног записа са књиге из манастира Равне Реке,²² где се помиње Радуо „писац“, претпоставио да је та личност Радул зоограф, а Колашинци који се помињу односи се на Колашин у Црној Гори. Инвентар који је пренесен из Равне Реке, чуван је у манастиру Добриловина, а касније је пренесен у Никољцац код Бијелог Поља. Из овог записа сазнајемо о том преносу „...са краја XVII или почетка XVIII века“,²³ а као сведок из Колашиновића помиње се Радуо, Која, и Симон:

1. „...сведок Која Лаловић из Колашиновића и Радуо писац и Симон Мирковић —

¹⁶ Мирковић, на в. дело, 125; Љубинковић, на в. дело, 128; А. Васић—М. Теодоровић—Шакога, Ризница Пећке патријаршије (каталог), Приштина, 1957, 7—8.

¹⁷ А. Сковрач, на в. дело, 360—365.

¹⁸ Иста, на в. дело.

¹⁹ Љ. Којић, *Ikone Bosne i Hercegovine* (каталог), Сарајево, 1967, 12;

Ista, Икона „Христос на престолу“ из православне цркве у Фочи, Зборник за иконоу уметност 4, Нови Сад, 1968, 275—280 (са фотографијом иконе).

²⁰ С. Накићеновић, *Бока*, СЕ Зборник 20, Београд, 1913, 300—301.

²¹ В. Боровић, *Манастир Добриловина*, Годишњак Николе Чулића, књ. XLIII, Београд, 1934, 171.

²² Равна река, манастир између Бијелог Поља и Пљеваља, са храмом посвећеним св. Тројици. Спомиње се крајем XVI века и у XVII веку.

Уч. Др. Владимир Р. Петковић, *Преглед споменика кроз повесницу српског народа*, САНУ, Одељење Друштвених наука, н. с., књ. 4, Београд, 1950, 275—276.

²³ Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, 462, бр. 4581. Уводни део текста гласи: „Да се зна по би Равноречко своје се штнесе из манастира Добриловине, да се знаа аманат манастира Равић Рџке по се донесе оу Никољцац оу цркву...“

2. из Обода и Аранитъ Чскеревитъ —

3. изъ Пола Рашсавъ Васовитъ —

4. одъ Бислога Пола кнезь Павао.

И паки да се зна що би у Ћдана шдише ѣгуман Феодосіе све до панаѣе и до чаше и на томе... тимѹа... и грошь.²⁴

В. Боровић, поменуте личности из Колашина доводи у везу са приложницима из Црколеза:

1. Да је настојањем неких Колашинаца и других 1673. године пописана та црква;

2. И према потпису, на великом запису у проскомодији — „помени ги раба бжиа Радула“, јасно је да је тај посао радио Радуо, онај исти који се помиње као сведок и при предаји ствари у Добриловини.²⁵

Међутим, Боровић не наводи који су то Колашинци — Ибарски или из Црне Горе (на другом месту помиње приложнике који су записани изнад црквених врата) или са јужног зида у Црколезу. Према мом читању, део натписа на јужном зиду гласи: „...са на|стояиѣм поиа Иваѡа ѡ по|на Марска, отачаствомъ | Колашини...“

Видели смо да се ради о два натписа, бр. 1 и бр. 2. Први натпис односи се на Црну Гору — Колашин, а други натпис из Црколеза је Радулов запис имена приложника из Ибарског Колашина, можда због непосредне близине овог места. Иако Боровић²⁶ ово није уочио, његова претпоставка је прихватљива, у том смислу, да је Радуо „писац“ личност везана са Радулом сликаром. Наведеном прилогу, за сада, додајемо још само податак да је Радул 1677. г. насликао икону — „саписа Радул зограф“ — за цркву Николац у Бијелом Пољу.²⁷ Дакле, у истој цркви за коју су пренесене књиге из Равне Реке, када је између осталих и он био сведок — ово се могло догодити баш у време када је Радул сликао икону за ту цркву.

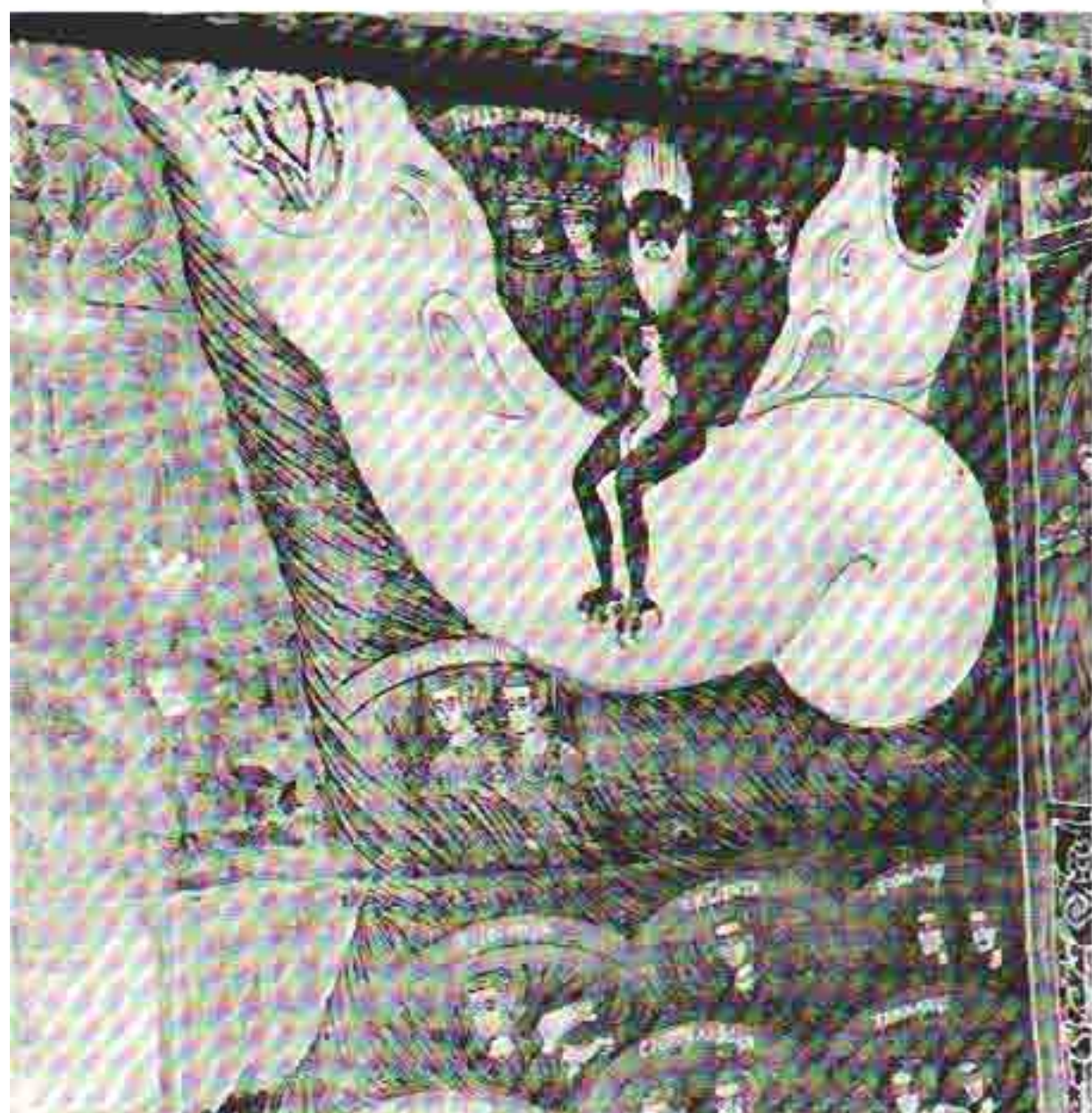
Црколешки податак „отачаством Колашини“ могао би се односити и на Колашин у Црној Гори, где је, судећи по уметничкој активности, Радул дуже времена боравио. По-

²⁴ Боровић, Манастир Добриловина, 1719;

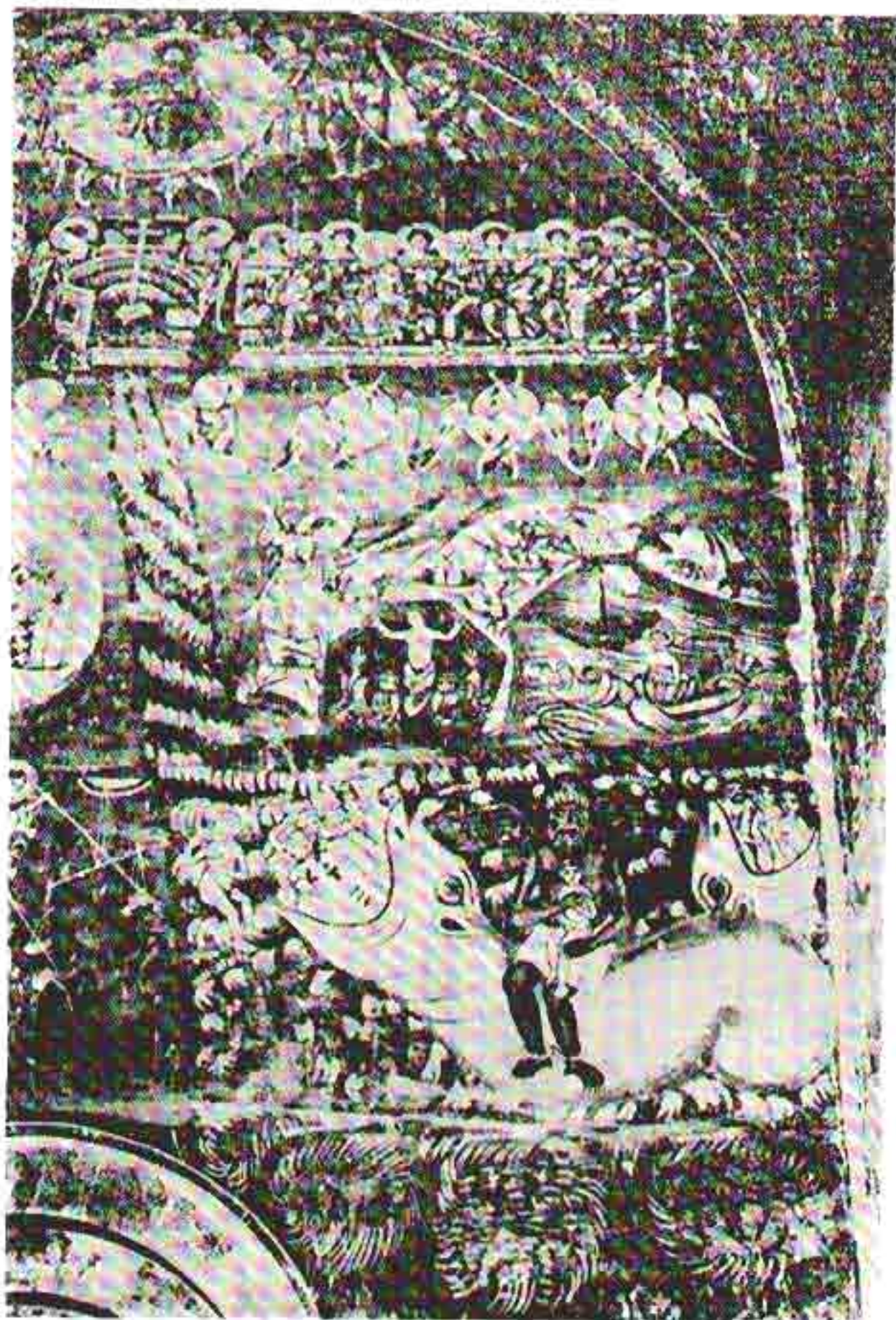
²⁵ Стојановић, нав. дело, 462; Боровић, нав. дело, 171; Исти, Прилози за нашу стару књижевност и историју, Зборник за историју Србије и суседних области, Скопље, 1936, 90—96.

²⁶ М. Лутовац, Ибарски Колашин, САНУ, Српски Етнографски зборник, Насеље и порекло становништва, књ. 34, Београд, 1954, 65 (старија литература).

²⁷ Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи III, Београд, 1905, 177 (бр. 5702); А. Сковран, Црква Св. Николе у Подврху код Бијелог Поља, Старинар, н. с., IX—X, Београд, 1959, 360—365.

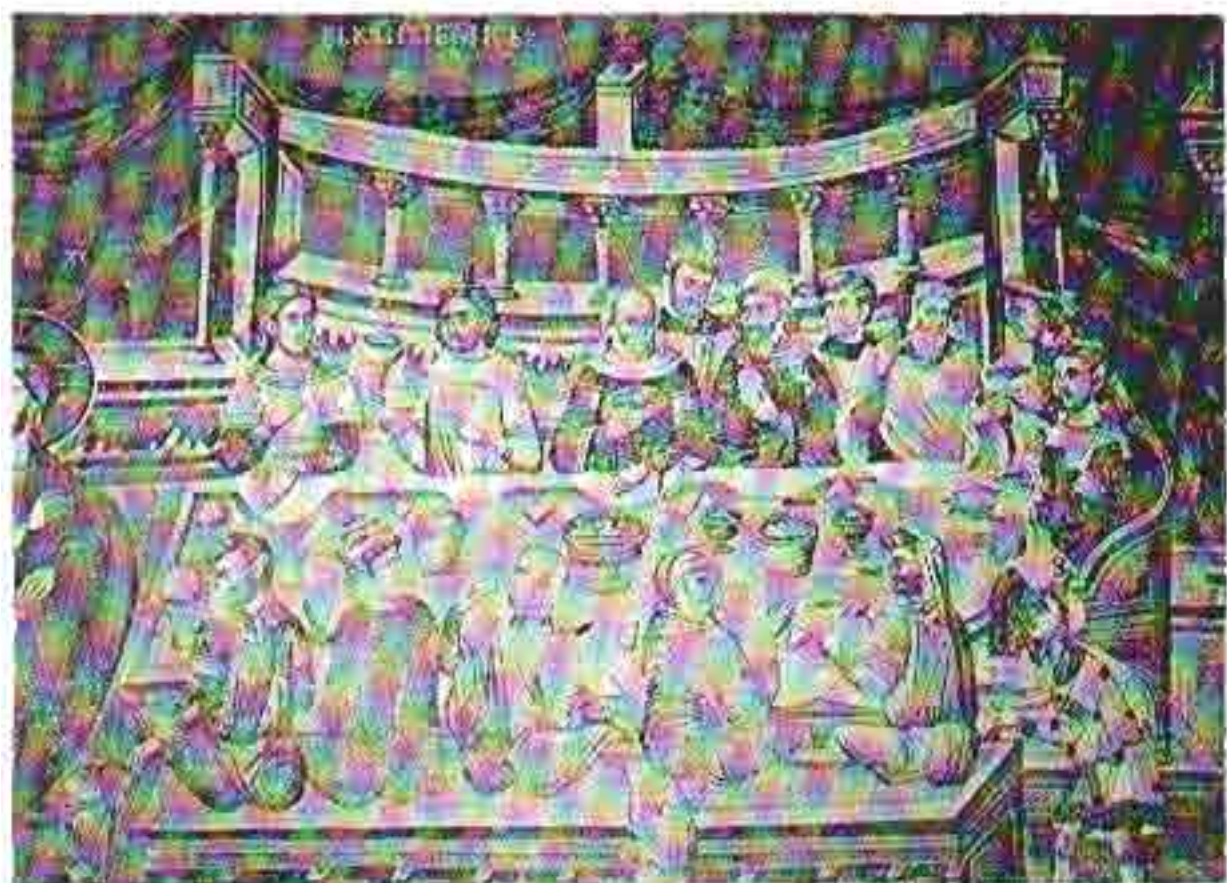
Сл. 1. Страшни суд, детаљ, 1673. г. Сликар зограф Радуа (западни ано припрате). Црква Св. Јована Крститеља, село Црколес, СО Исток

Сл. 2. Страшњи суд, детаљ, 1549. г.
Црква Св. Врба, село Белово, Скопска Црна Гора.

Сл. 3. Тајна вечера, XIV век
Црква Св. Никита, Скопска Црна Гора

Сл. 4. Свадба у Кани, XIV век
Црква Св. Никита, Скопска Црна Гора.

Сл. 5. Тајна вечера, 1673. г.
Слика дограф Радул (дужни знак).
Црква Св. Јована Крститеља, село Црколез, СО Исток.

Сл. 6. Тајна пещера, 1717—18. г. Слика зограф Јаскал Анмигријс.
Сркла Св. Николе, Пслаиново, Црна Гора.

зната су нам Радулова дела са територије Црне Горе: у Подврху, Бијелом Пољу, Морачи, Острогу и Праскавици; том приликом је могло доћи до контакта са његовим првим ученицима из рисанске сликарске породице Димитријевића-Рафајловића.

Изражено је увјерење да се породица Димитријевић-Рафајловић у Рисан доселила из Македоније.²⁸ Овакво мишљење у науци није документовано. Међутим, постоји једна уметничка веза њиховог учитеља Радула са Скопском Црном Гором. У питању је иконографски утицај сликарства XVI века, конкретно сликарство у припрати цркве Св. Борба у селу Белово на живопис из припрате цркве Св. Јована Крститеља у селу Црколезу где је сликао Радул. У обе припрате насликана је сцена „Други долазак Христов“.²⁹

У Црколешкој припрати, на западном зиду, са северне стране насликана је сцена „Страшног суда“: на средини слике је представљена двоглава аждаја на којој седи Баво који у крилу држи Јуду (сл. 1). Двоглава аждаја великих димензија насликана је у истој сцени у припрати Св. Борба у Белову из 1549. г.³⁰ (сл. 2); очигледна је сличност између сцена са Баволом из Белова и Црколеза — логично је да се Радул могао инспирисати старијим сликарством из Белова. На Косову и Метохији нема сличне сцене осим минијатурне аждаје у Липљанској цркви (крај XVI, почетак XVII века).

Радулова уметничка веза са Скопском Црном Гором препознатљива је још на двема сценама из цркве Св. Никите из XIV века, а то су: „Тајна вечера“ (сл. 3) и „Свадба у Кани“ (сл. 4). У Црколезу се „Тајна вечера“ (сл. 5) налази на јужном зиду у четвртој зони.³¹ Пре него што почнем са описом наведених сцена, напоменућу још „Тајну вечеру“ из цркве Св. Николе у Пелинову (сл. 6), коју је урадио зограф даскал Димитрије, а који се у једном другом виду инспирисао Радулом. Све три Тајне вечере сценски и иконографски имају у основи традиционалан карактер представљања. Поред патинса „Тајна вечера“, Христос и апостоли седе за једним елиптичним или полуокруглим столом (у Црколезу). Уместо традиционалне композиције са слободном предњом страном као у Пелинову, у Црколезу и Никити ивицом трпезе у непрекинутом низу седе апостоли са предње стране леђима окренути гледаоцу. Сто је раскошно постављен, на њему је један столоват суд са неколико чинија и посуђем за јело. Христос седи сасвим лево (у све три

²⁸ D. Berić, *Nekoliko ikona bokeljskih slikara Dimitrijevića-Rafailovića*, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 9, Split, 1955, 272 (по старијој литератури).

²⁹ Р. Петровић, *нав. дело*, 210—211, сл. 2а, цртеж бр. 1.

³⁰ Др. Р. М. Грујић, *Скопска митрополија*, Скопје, 1935, 195.

³¹ Р. Петровић, *нав. дело*, 211, сл. 2 и 2а.

сцене) и ка његовим грудима баца се уплашени млади Јован (Јован, 13, 323). Јуда је устао и испружен је ка средини стола да би десном руком захватио из столоватог суда (Матеј, 26, 23). Према Христу, сасвим десно, седи апостол Петар са хлебом у руци. Христос се пруженом десном руком обраћа апостолима; он једини има нимб око главе. У позадини је насликана архитектура, са двоја врата, што означава да се догађај одиграва у унутрашњости просторије. Седишта су равна, а испод Христових и Петрових ногу је супедапум. У Никити четворица апостола седе окренути леђима, а први према Христу је Петар, док у Црколезу са леђа видимо три апостола. Слична сцена јавља се крајем XI века на минијатури из „Јеванђеља у пармској Палатинској библиотеци“.³² Поводом композиција „Тајне вечере“ и „Свадбе у Кани“ из Св. Никите, проф. С. Радојчић каже: „У сликарству је спољашњи изглед светих особа постајао све сличнији обичном човеку — и цркве, њихови станови, све су се мање разликовале од човековог стана.“³³ То сликарство као у Црколезу и Св. Никити је хуманизовано до „жанра“. Оно је наративно по карактеру са доста реализма, и одражава напуштање монументалности XIII века. Гледано ликовно, уочава се једна тежња за освајањем простора од леђима окренутих апостола у првом плану, преко стола за којим се одвија радња до трећег плана са архитектуром и доминантним ритмом фигуралне композиције.³⁴

Патријарх Максим, за кога је радио Радул, био је Скопљанац (1655 — 1676 + 1680).³⁵ Постојала је могућност да су се Максим и Радул познавали још из Македоније, по свим изгледима из Скопске Црне Горе или Скопља. То можемо да закључимо по Радуловој инспирацији из Скопске Црне Горе (Никита — Белово — Црколез) и каснијој наклоности патријарха Максима за сликара Радула.

За сада је довољна ова уочена веза Радула и његових следбеника са Македонијом; може да нас занима још и то када су први чланови сликарске породице из Рисна почели да уче

³² В. Н. Лазарев: История византийской живописи, том II, Москва, 1948, табл. 146 (Тайная Вечера);

С. Радојчић, Старо српско сликарство, Београд, 1966, 100, бел. 167;

В. Н. Лазарев: Андрей Рублев и его школа, Москва, 1966, т. 23 (икона је датована 1405. год.);

³³ С. Радојчић, Старо српско сликарство, 98.

³⁴ А. Стојаковић, Композиционе вредности инверзне перспективе у нашем средњовековном знамом сликарству, Зборник Архитектонског факултета Универзитета у Београду, св. 2, Београд, 1960, 1—18.

³⁵ Р. Грујић, Максим Скопљанац, Народна Енциклопедија, књ. II, Загреб, 1928, 652.

сликарски занат код Радула. Упоредбујући школовање сликара од ренесансе до краја XVII века, видимо да су будући сликари почињали да уче занат још као деца; и код нас један од примера био би податак: „7. II 1392. сликар Стојко узима за дјетића на десет година Живка, сина Славка Богојевића.“³⁶

Имајући у виду да су сликари XVI и XVII века учили и инспирисали се традиционалним сликарством, код Радула и Димитријевића-Рафајловића осећа се једна јача поља индивидуализације стила. Она је ишла толико далеко ка сужавању сликарске проблематике Боке Которске и старе Црне Горе у односу на традиционалне иконографске прописе за сликање ликова светитеља и сцена, да се већ осећа дах новог стила који ће у XVIII веку доћи са Запада. Чланови сликарске породице Димитријевића-Рафајловића, поведени Радуловом стилском индивидуализацијом, вероватно на основу мајсторових предлога, тежећи за овом слободом, а због серијске продукције, нису се издигли до нивоа самог Радула.

³⁶ Ј. Тадић, Грађа о сликарској школи у Дубровнику XIII—XVI в., књ. I, САНУ, Историјски институт, књ. 3 (Београд, 1952), 21 (старија литература).

Summary

A CONTRIBUTION TO THE QUESTION OF THE RELATION BETWEEN RADULE THE PAINTER AND THE PAINTING SCHOOL OF BOKA

Radomir D. PETROVIĆ

The 14th century painting school of Kotor and its cultural life spread their influence in the nearer and further regions of mediaeval Serbia. The positive importance of this influence has already been noticed in science, but towards the end of the 17th and the beginning of the 18th century the influence had the opposite direction.

In the period from the 17th to the 19th century there was in the family of painters Dimitrijević — Rafajlović of Risan, and their work, a noticeable influence of master Radule who worked in Peć and the surrounding and in the old Crna Gora. It is very likely that the members of the painting school of the family from Risan were pupils of Radule the painter, or even his relatives.

Though all the works of Radule and the painters family of Risan have not been published, we can by comparing Radule's painting to the painting from Skopska Crna Gora find out the influence of Mecedonian painting in his work. The influence in question is the iconographic one.

Comparing the scene of »The Second Coming of Christ« from St. George's church at Belovo (1549) (picture 2) and that one from Crkolez (1673) (picture 1), where Radule painted, one can notice the identical presentation of the devil to Judas in the Last Judgement. At St Nikita's (14th century) »The Wedding in Cana« and »The Last Supper« are specially interesting with the apostles in the fore — ground and their backs turned to the spectator, just the same as in the scene of »The Last Judgement« in Crkolez (picture 5). Radule's pupil Dimitrije of Risan in his painting »The Last Supper« in St Nikola's church at Pelinovo is inspired by the Last Supper from Crkolez, though he did not put the apostles in the foreground, but grouped them round the table. With Radule and the Dimitrijević-Rafajlović there is a strong trait of individualization in painter's procedure, which is the indication of a new style that will come from the west to the Balkans in the 17th century.

Turski Novi pravo je leglo i izvorište ondašnjih sukoba i nasilja u zalivu. On je gusarsko gnijezdo gdje se grade i pljačkaške lađe, luka osiljenih novskih aga i begova, koji nijesu, često, raspoloženi da slušaju ni sultanove naredbe. Novi je tursko vojničko uporište u Boki i zajedno sa trgovačkim Risnom predstavlja protivtežu mletačkom Perastu, u ovom dobu. Ovo je ovdje bila, zaista, jedna od najčudljivijih graničnih podjela na daleko: bokeljsku obalu od Risna do Herceg-Novog držali su Turci, a onu na suprotnoj obali, od Perasta do Rosa, Mlečani.

Od prve godine svog postanka, 1382, Sv. Stefan pa Novi, Tvrtkov pa Kosačin grad, sve do ovih vremena stalno je trn u oku ovoj ili onoj strani. Prvo i najviše Dubrovčanima, pa Veneciji, sve do istjerivanja Turaka iz njega, 1687. godine. Istorijska sudbina mu je bila dodijelila status prokletog mjesta na samom ulazu u Zaliv. On često remeti i ekonomske i političke odnose između Mletaka, Dubrovčana i Porte.

Smješten između Dubrovnika i Kotora, na samom ulazu u Zaliv i svojim geografskim položajem, Novi je predodređen da skreće pažnju na sebe, da nekome smeta. A i neki njegovi gospodari su čudnovate i samovoljne ličnosti, nepokorne i osione, ekstremne i prevrtljive, tipični predstavnici feudalnog poretka, sa jako izraženim separatnim, centrifugalnim obilježjima. Ličnosti koje su i subjektivno uticale da se na ovaj grad gledalo poprijeko od strane njegovih susjeda. U prilog ovom tvrđenju neka nam bude dozvoljena jedna digresija koja na prvi pogled nema istorijski karakter, ali je vrlo upečatljiva. Značajna po tome od koga dolazi i o kome govori. U pitanju je gospodar Novoga Herceg Stefan Vukčić — Kosača, feudalac koji je vrlo zaslužan za početni razvitak ovog grada i od koga mu je i ime ostalo. O njemu razmišlja književnik Ivo Andrić:

»Odavno me zanosi Herceg Stjepan. Teško je u bosanskoj istoriji pronaći čudniju ličnost. Vladari su u pričama obično dobri za one kojima su u nečemu valjali, a zli za one kojima su pokazali jaku ruku. Međutim, izgleda da niko ništa dobro nije mogao da kaže za Hercega Stjepana. Čak se to vidi i u škrtim dubrovačkim zapisima koje sam pronašao. Tamo otprilike na nekolikoim mestima stoji: »Danas je zasjedalo Malo vijeće. Odobrena je tražena svota nezasirom Hercegu Stjepanu!«.

»On je i u ličnom životu bio nepostojan i prevrtljiv. Na dvor je dovodio kurtizane iz Italije i privenčavao ih, a sinovi su ga napadali i napustili: jedan je prešao na islam i postao čuveni veliki vezir herceg Oglu, drugi je otišao u Hrvatsku«.

»Kad je umirao u Herceg-Novom, našla su se tri sveštenika kraj njegove postelje: bogumilski, katolički i pravoslavni. Svaki je računao da polaže pravo na njegovu dušu. Herceg Stjepan

se još nije bio ni ohladio, a Turci su ušli u Bosnu. On je dosta šurovao s njima. Uopšte, bosanski velikaši bili su razjedinjeni, neki čak i bez ugleda.»

»Stanje u porodici Herceg Stjepana — to je duhovno stanje u Bosni pred njen pad. U Dubrovačkom arhivu stoji: »Šaptom pade Bosna.« To znači da su je velikaši izdali. I na Hercega Stjepana se to odnosi u dobroj meri.»

»Možda je još u kolevci onaj ko će u potpunosti da osvetli lik Hercega Stjepana...«

»Kad smo kod Hercega Stjepana i arhivskih dokumenata, imam utisak da fratri precenjaju arhivsku građu, muslimanski sveštenici ne cene, a pravoslavni potcenjuju. Međutim, ni mi, učeni ljudi, nemamo adet da čuvamo ono što nam dođe do ruke. Tu bi trebalo da se svi ugledamo na Marka Ristića koji s neverovatnom pedantnošću sakuplja i čuva mnoge stvari.«²

Ovakvo književnikovo meditiranje o vladaru Novoga³ u XV stoljeću, i to pisca koji je, ne treba zaboraviti, dobro poznao, cijenio i koristio arhivsku građu, transponirajući je u nenadmašnu umjetnost, dočarava nam nemirnu atmosferu u novskoj krajini, u tom dobu, kada se jednom vodio i pravi rat protiv Dubrovnika. Najprije Tvrtko, pa Kosača i na kraju novske age i begovi — svi su oni i lično, pored objektivnih okolnosti, dosta doprinosili da se na Novi dugo gleda kao na opasno mjesto, koga, maltene, treba razoriti. Naročito Kosača, taj originalni i nemirni feudalac, pravi izdanak svoga vremena.

U ovaj i ovakav poprijeko gledani kraj naseljavaće se krajem XVII i početkom XVIII stoljeća veliki broj porodica iz Hercegovine i Crne Gore i baš će ovaj migracioni faktor, između ostalog, djelovati da se ranija situacija preokrene na bolje. Tek oslobođenjem Herceg-Novog i istjerivanjem Turaka iz ovog dijela Boke, 1687. godine, zapravo rezultatima morejskog rata, u Boki prestaje dvovlašće i ona postaje mletačka u svojoj cjelini, izuzev tri-četiri sela na zapadnoj i jugozapadnoj strani.

Ovaj rat je duboko uticao na Boku. Dvije njegove posljedice su značajne: prvo, istjerivanjem Turaka postignuta je cjelovita prevlast Venecije nad Bokom i drugo, ovim je omogućeno njeno naseljavanje novim življem iz Hercegovine i Crne Gore. Ovaj novi migracioni faktor imaće od tada nadalje izvanredan značaj i uticaj na sve oblasti života u Zalivu, prevladaće u vremenu i postati i sa

² Ljubo Jandrić, »Sa Ivom Andrićem«, Srpska književna zadruga, kolo LXX, knjiga 470, Beograd, 1977, str. 234, 235, 236.

³ Grad Herceg-Nowi nema do danas obilježja, spomena, čak ni ulice, koji bi podsjećali na njegovog osnivača, bosanskog kralja Tvrtka i Hercega Stefana Vukčića — Kosače, osim imena koje podsjeća na ovog zadnjeg. A istorijska nauka je davno utvrdila velike zasluge obojice što ovaj grad danas postoji.

etničke i sa ekonomsko-društvene tačke gledišta dominantan. Od ovog doba može se govoriti o jedinstvenom stanovništvu Boke pod imenom Bokelji.

Herceg-Novi prestaje više biti kamen smutnje između Venecije, Turaka i Dubrovnika. Bar u ekstremnom vidu. Sa istorijske scene sišli su elementi neposlušni prema centralnoj vlasti, ljudi u licu bosanskohercegovačkih feudalaca i turskih aga i begova. Nestalo je društveno-ekonomskih uslova koji su pogodovali ovakvim ličnostima i ovakvom njihovom ponašanju. Bilo je, istina, još protesta i sporenja oko »novske krajine«, kao što su ona oko razgraničenja između Turske i Venecije na ovom sektoru, za što je posebno bio zainteresiran Dubrovnik, nastojeći svim silama da Turci imaju izlaz na more u Sutorini. Nije ovaj grad-država nikako želio da se graniči sa Venecijom. Međutim, Herceg-Novi neće nikad više docnije biti predmetom sporova i svađa u onom intenzitetu i značaju kako je to stalno bio od svoga nastanka do početka XVIII stoljeća. Od ovog vremena on se stišao na istorijskoj sceni, nikakvi burni događaji ne vezuju se više za njegovo ime.

Nastupao je period dužeg relativnog smirivanja i u Boki i na njenim granicama i u takvim okolnostima stiču se uslovi za šire bavljenje mirnodopskim zanimanjima, u prvom redu trgovinom i moreplovstvom. Takođe, zemlja i njena obrada, vlasništvo nad njom, pitanje nasljeđivanja, njenog otuđivanja i zemljišne rente, gajenje stoke, način prikupljanja poreza od zemljišta i drugo, predstavljaju prvostepene probleme za koje su zainteresirani ne samo mletačka uprava nego i svi slojevi bokeljskog stanovništva.

»... Rastao je značaj poljoprivrede, i to u jednoj oblasti (odnosi se na Dalmaciju u koju ulazi i Boka — V. R.), koja nema povoljne uslove za to. Odatle sve jače interesovanje za zemljoradnju i nastojanje da se poveća produktivnost zemlje, kao i pojačano iskorišćavanje zemljoradnika i njegovo potiskivanje sa slobodne zemlje kupovinom i drugim sredstvima, njegovo pretvaranje u kolona, čak i pravog kmeta, zatim otimanje zemlje opštinskih i seoskih zajednica...«⁴

Nascljenici su u ogromnoj većini seljaci zavisni od parčeta zemlje za obradu ili ispašu. Zemlju je trebalo dobiti od mletačkih vlasti i kako-tako sebi obezbijediti egzistenciju u novom kraju. Zemlja se često dodjeljuje, preraspodjeljuje, uzima ili ostavlja u rezervu, u takozvani fond neraspodijeljenih parcela. Ima slobodnih uživalaca zemlje i kolona koji rade kod povlašćenih uživalaca zemlje i kojima daju četvrtinu svih plodova.

Zemljište stečeno u ratovima mletačka vlada proglašavala je državnim. Uživaoci ove zemlje između Herceg-Novog i Risna plaćali su državi zemljarinu, i to u gotovom novcu. Svi ostali uživa-

⁴ Istorija naroda Jugoslavije, knjiga druga, 1960, Prosveta, Bgd., str. 1156.

vaoci zemlje dobijene Karlovačkim i Požarevačkim mirom davali su desetinu plodova u naturi. U početku se desetina plaćala samo na oranice i isplaćivala u žitu, ali se uskoro počela naplaćivati i na sve ostale poljske kulture.⁵

Kako se u svemu ovom snalaze došljaci, ko su oni, na kakve poslove prijanjaju, kako međusobno žive; jednom riječju, kako teče ta prva faza adaptacije na novu sredinu, na vlast, zanimanja, na more naročito. Sve su to pitanja od interesa i značaja i to ne samo za njihovu pionirsku generaciju, nego i za njihove potomke i za doba koje nastupa poslije njih.⁶

Kad izuzmemo zemljoradnju i stočarstvo kojim se bavi većina ovog doseljeničkog svijeta, trgovina dolazi na prvo mjesto u listi njihovih zanimanja. Njom se bavi ekonomski najjači sloj naseljenika, koji je u ratovima protiv Turaka bio i predvodnički. To su hajduci i druge starješine koji su neposredno predvodili narod u borbu protiv Turaka i bili zagovornici seobe iz Hercegovine i Crne Gore u Boku. Pojedinci se bave kopnenom karavanskom i pomorskom trgovinom. Poslije pada Herceg-Novog pod mletačku vlast, 1687. godine, brzo će se razvijati obje ove vrste trgovanja i tu će presudan uticaj imati naseljenici. Zanimljivo je utvrditi da su pojedini naseljenici imali još ranije velika iskustva u trgovačkoj djelatnosti, naročito u karavanskoj kopnenoj trgovini.

U hercegnovski kraj doseljavaju se porodice i pojedinci najviše iz Hercegovine i nešto manje iz Crne Gore. U dosadašnjoj literaturi o ovim migracijama koja se više oslanjala na sjećanja nego na autentični arhivski dokumentat da se zapaziti da su iz Crne Gore dolazili najviše 1687. godine, dakle u samoj godini osvajanja Herceg-Novog od strane Mlečana, a manje docnije, dok se iz Hercegovine najviše doseljavaju poslije te godine, u 1692, 1693. godini i docnije. Ova tvrdnja ima nekih osnova u samim događajima poslije osvojenja Herceg-Novog. Rat se između Mletaka i Turske i dalje vodio i to uglavnom na teritoriji Hercegovine sa promjenljivom srećom, da bi na kraju Hercegovina opet ostala pod Turcima. Sve je ovo uticalo na migraciona gibanja hercegovačkog življa tokom ovog rata i docnije, a ova gibanja su bila masovnija, šira i intenzivnija u Hercegovini nego u onim dijelovima Crne Gore odakle su se iseljavale porodice u hercegnovski kraj.

Sa demografskog stanovišta najveći značaj imaju zemljišne knjige, katastri, koje mletačka uprava ustanovljava prilično rano, već u prvim godinama XVIII stoljeća za ove nove doseljenike. Ovi dokumenti imaju neprocjenljiv značaj za identifikaciju doseljenika i njihovo imovno stanje. Međutim, često su ih pisari vrlo

⁵ Isto, str. 1148, 1149.

⁶ Vidi moj rad, »Prilog o migracionom faktoru u istoriji Boke« — »Boka« br. 9, zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, Herceg-Novi, 1977, str. 305—322.

aljkavo pisali tako da se mora biti vrlo kritičan prema njima. To se posebno odnosi na imena i prezimena koja su ovi proizvoljno prilagođavali italijanskom jeziku, a u mnogo slučajeva javlja se samo ime i očevo ime, a prezimena nema.

Ovdje ćemo navesti prezimena porodica i pojedinaca iz nekih sela hercegnovskog kraja koja su upisana u katastru Herceg-Novog iz 1702. godine, izostavljajući ona koja su navedena samo sa imenom i očevim imenom. Transkribujući ih iz italijanskog oblika u naš, nije isključeno da će se pojaviti dosta grešaka i sa time treba unaprijed računati.

U selu Ratiševini upisana su slijedeća prezimena: pop Sabličić, Milović, Gabrić, Radović, Milanović, Kovačić, Gomorović, Kraljević, Šupković, Glogovac, Đurđević, Rapović, Kukavičić, harambaša Pavković, Đurinović, Maštanić, Radinović, guvernadur Burović (ima tamo svoja zemljišta kao i u drugim selima), Deodati, Damjanović, Ninković, Milinković, Begavčić i Janković.

U selu Kutima: Plićevac, Mitrović, Tomašević, Savović, Maričić, Bajo, Lupoder, Ugorčić, Vukadinović, kolonelo Korpona, Đurišić, Hogen, Barle, Bokanović, Arapov (vjerovatno Arapović), Radović, Peršutović, Janpavić, soprintendente Perini, guvernadur Burović, Dobrić, Sladović, Kraljević, Martinović, Nikolić, Jovanović, Radović, Vukdragović, Stoić, Vuksan, Morović, Župnić, Matko (vjerovatno Matković), Savić, Ožegović, Galiotović, Duodo, Dušić, Gudeljčević, Skuro, Maroli, Stipanović, kavalijer Nakičević, Levonić, Babičić, Kostanović, Sikimić, Stipović, Kaić, Barkanović, Spirić, Sendis, Merešović, Vušić, Prekotanić, Vulinović, Kašić, Vlastelinović, Palikuća, Šiljegović i Marić.

U selu Trebesinu: Palikuća, pop Luka, Rakovac, Đavkalović, Trojanović, Radovanović, Vidaković, Vukojević, Milić, Ilić, Muzalević, Lešić, Lazarević, Vuković, Radojević, Jovanović, Dešetić, Savić, Pukačević, Vuletić, Đerešić, Stipanović, Petrović, Ekimačić, Kraljević, Galović, Galvišić, Sparavalo, Bubalo, Rdoević i Vujević.

U selima Podi, Sasovići, Kazimir i Brajkovina: armiraglio Nicolo di Cattaro, kavalier Radović, capitan Bronza, Deodati, Caičij, capitan Crivelin, Popović, Đankalović, Sindis, Djelović, Rešić, Božinović, Matišaović, Coradina, Izović, Sarabaća, Sladojević, Matković, Misinez, Gopčević, Papollanin, Gezerović, Našić, Pistola, Bajo, Glavina, tenente colonello Mamomati, Meštrović, Kvekić, Galiotović, pop Sava, Morozan, Pešutović, Mikolić, Đurasović, Kalojević, Anđelić, Povoła, Vukadinović, Perčinović, signor Scura, Darpa, Sachia, Tripković, Balta, Sikimić, Živković, Lupoder, Radulović, Raduf, Stenjevac, Bokanović, Cosir, Kaloerović i illustrissimo signor Vescovo.

U selu Drenovik i Sv. Stefan (Sušćepan): cavaliere Marinović, Milin, Radulović, Deodati, guvernadur Burović, Putišić, Kovačić,

Stanić, Kraljević, Sadović, Rojević, Novković, Milišić, Vidić, Savović, Balinović, Vucasovo (vjerovatno Vukasović), Gomorović, Đurđević, Cocoliev, Antonović, Vujnović, Veropina, Sladoević, Lučić, kavalier Magazinović, Mandić, Tomašević, Đurović, Dučić, Todorović i conte Dragotina.

U selu Žlijebi: Sandrašković, Đovišić, Deanović, Bekonja, guvernadur Burović, Bošković, Vitoniković, Dragolović, Sandić, Angurlić (vjerovatno Ogurlić), Matković, Sikimić, Toljjević, Janaz i Đanović.

U selu Kamenom: guvernadur Burović, Stanić, Stišić, Sariošić, Duković, Obradov (vjerovatno Obradović), Mirković, Pisialo, Vujović, Radović, Sasojević, Subedić, Sasović, Vujević, Kozevelić, Maslokašić, Ziazić, Radomanović, Bezimeni (baš tako piše), Mactcho (vjerovatno Matković), Vladišević, Lešković, Ratković, Vitković, Remetić, Bakočević, kavalijer Stučić, Vusertina, Mandić, Graisin i Balakić.⁷

Kao što se iz navedenih spiskova prezimena vidi, veliki dio njih današnji čitalac iz hercegnovskog kraja, potomak doseljenika, neće moći prepoznati. Ovdje je u pitanju, sigurno, i aljkavost vencesijanskih pisara, koji su sve to na brzinu uvodili u tadašnje katastarske knjige i njihovo nastojanje da naša prezimena na silu prilagode oblicima italijanskog jezika. U spiskovima ima prezimena porodica i pojedinaca, koji su zavedeni u katastar, a u dotičnom selu nijesu živjeli, ali su u njemu imali svoja zemljišta koja su davali pod kesim seljanima. To je, na primjer, guvernadur Burović, koji ima imovinu u svakom selu hercegnovskog kraja. Zatim tu se pojavljuju prezimena nekih mletačkih činovnika i vojnika i drugih naših ljudi iz takozvanog »spiska zaslužnih« za Mletačku Republiku, naročito za njihov doprinos u borbi protiv Turaka koje je vodila Republika. Takođe, i mi smo, vjerovatno, napravili greške u pokušaju da ova prezimena transkribiramo bliže našem obliku i izgovoru. S druge strane, jedan broj tih porodica i pojedinaca su izumrli u vremenu, dok drugi neki potomci ovih u spiskovima žive danas na druge strane i, najčešće, pojma nemaju da su njihovi preci imali zemljišta u gorepominjanim selima. Ponegdje, u ponekom selu ostale su samo razvaline nekadašnjih njihovih staništa ili ih se još sjećamo u imenima njihovih baština, kao, na primjer, na Kamenom, u imenima »Vitkovića njiva«, »Vitkovića kuća«, »Remetići«, »Gopčevića polje«, »Palikucuša«, »Krunići« (uzgred rečeno, na ovoj nekadašnjoj imovini izumrlih Krunića, na Kamenom, italijanski okupator je strijeljao desetine i desetine partizana-rodoljuba Dalmatinaca, Bokelja, Crnogoraca,

⁷ Glasnik cetinjskih muzeja, VII knjiga, 1974, Cetinje, Dr Gligor Stanojević, »Prvi katastar hercegnovskog kraja iz 1702. godine«, str. 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 153, 154, 155, 158, 159, 160 i 161.

Hercegovaca i drugih, u ljeto 1942. godine). U drugim selima baštine se i danas nazivaju »Burovina« po Buroviću, »Brajkovina« po Brajkovićima itd.

U ovaj spisak mi smo unosili samo one koji su bili upisani sa prezimenom, kako se to nama učinilo, a veliki broj onih upisanih samo sa dva ili više imena, izostavili smo. A tu se kriju, čini nam se, baš preci ovih današnjih porodica u našim selima. Na primjer, u Ratiševini: Pero Damjanov, Pero Niko, Miko Savin, Vido Marko, Vuko Petko, Vukašin Jovanov i drugi; u Kutima: Đuro Pero, Kate Vukova, Vuko Nikolin, Tripko Petko, Jovan Pero, Luka Nikolin i drugi; u Trebesinu: Danola Mitrova, Svita Jovanova, Stane Vukova, Mare Mitrova, Vuko Jovanov i drugi; u Podima, Sasovićima, Kazimiru i Brajkovini: Boško Milanov, Đuro Perov, Mitar Stjepanov, Petko Milutinov, Pero Radov, Pero Mikov, Jovo Nikolin i drugi; u Drenoviku i S. Stefano (Sušćepan): Duka Jovanov, Jovo Ilin, Milija Jovanov, Milutin Komnenov, Radule Damjanov, Vojin Nikolin i drugi; u Zlijebima: Jovo Perov, Đuro Petrov, Mare Perova, Petar Radojev, Simo Mitrov i drugi; i u Kamenom: Tomo Milošev, Mitar Milatov, Miloš Jovanov, Jovan Vukadinov, Radoje Ivanov, Luka Vujadinov, Tripko Nikolin, Jovo Milutinov, Vuko Mihailov i drugi.

Odakle ovoliko ljudi upisanih samo sa dva imena — svojim ličnim, koje dolazi na prvom mjestu, a iza njega drugo ime, očevo, muževljevo ili nekog daljeg pretka? Prezimena u današnjem smislu nema. Sta je po srijedi? Ili je pisarima lakše bilo ovako upisivati vlasnike u katastarske knjige ili je to ostatak turskog vođenja imena ili patrijarhalno-rodovski recidiv u sistemu imena. I dan danas, u selima hercegnoškog kraja, u usmenom općenju, čuje se da se za nekog kaže to je Marko Nikolin ili Nikola Milošev, Stane Lazareva (ovdje po mužu Lazaru), Simana Krstova (opet po mužu Krstu), Pero Nikolin, Jovan Mašanov, Pero Krstov, Špiro Vidov, Sveto Špirov, Blago Lesov, Blago Vidov, Petar Novakov itd., itd. Pisac ovih redaka poznavao je jednog mladića iz krivošijskog kraja, još prije posljednjeg rata, koji je na pitanje »čiji je«, odmah odgovarao sa pet-šest imena, ne navodeći prezime, nego prvo očevo ime, pa onda djedovo, pradjedovo, prapradjedovo itd., sve dotle dokle se ta genealogija pamtila u njegovoj lozi.

U popisu sela Ratiševine pojavljuje se »Saida bula Turca« (Saida bula, Turkinja), zatim prete Gionisia de Pobrighia i crkva di S. Biasio.

U Kutima Nicolò Comer Turco, fatto christiano (Turčin koji je prešao u hrišćanstvo), zatim zemljište sela Lastve, upisana je još crkva Sv. Andrije, crkva di Santa Trinita, Alessandro Molin Turco, fatto christiano i Gierolamo Omer Turco, fatto christiano.

U Podima, Sasovićima, Kazimiru i Brajkovini upisana je crkva di San Michel i jedan mlin.

U Drenoviku i S. Stefano (Sušćepanu) upisana je crkva di San Stefano.

U Zlijebima upisana je crkva di San Ilia.

U Kamenom upisana je crkva di San Zorzi.

U Ratiševini, u katastar je upisano 45 korisnika, a selo broji 216 duša.

U Kutima 167 korisnika sa 809 duša.

U Trebesinu 47 korisnika sa 277 duša.

U Podima, Sasovićima, Kazimiru i Brajkovini 78 korisnika sa 396 duša.

U Drenoviku i S. Stefano (Sušćepan) 49 korisnika sa 292 duše.

U Zlijebima 31 korisnik sa 162 duše.

U Kamenom 60 korisnika sa 237 duša. U ovaj seoski katastar uveden je jedan korisnik pod nazivom »Bezimeni«.⁸

Zanimljivo je uporediti prezimena porodica i pojedinaca iz ovog katastra, iz samog početka XVIII stoljeća, tačnije iz 1702. godine, sa onim što je o ovom pisao i saznao manje na osnovu arhivskih dokumenata, a više pamćenjem i sjećanjem pojedinaca, pop Sava Nakićenović u svojoj antropogeografskoj studiji »Boka«.

Tako za stanovništvo Ratiševine se kaže da je mahom iz Hercegovine, ovamo došlo sa vladikom Ljubibratićem i knezom Vojnom Vojnovićem, svršetkom XVII stoljeća. Poznanovići, iz Trebinja, slave Pokrov, neki se iselili u Herceg-Novu, a prvi koji je ovamo, u Boku, došao bio je Vratko Poznanović. Sikimići su od bratstva Pilatovaca iz Oputne Rudine, slave Jovanj-dan. Radmani, iz Tvrdoša, slave Aranđelov-dan. Popovići, iz Hercegovine, slave Đurđev-dan. Deretići, iz Popova, slave Jovanj-dan. Prvi koji je ovamo došao bio je Jovo Deretić. Bačanovići, iz Hercegovine, slave Jovanj-dan. Piljurovići, iz Trebinja, slave Đurđev-dan. Radovići, iz Popova, slave Mratin-dan. Prvi koji je došao bio je Đuro Radović. U ovom selu su još Sabljići i Đurinovići, takođe iz Hercegovine.

U Kutima su živjeli Munići, kasnije izumrli. Đuranovići, došli iz Hercegovine u XVI stoljeću. Slave Aranđelov-dan. Šadovići, došli iz Popova, kasnije izumrli. Nakićenovići, iz Ljubomira, u Kute stigli u XIV stoljeću. Slave Vartolomjev-dan. Sveštenička kuća. Vučina, iz Korjenica, 1692. godine stigli u Boku, kasnije izumrli. Maslan, iz Popova, stigli 1692. godine, slave Vasiljev-dan. Čukvas, stigli sa vladikom Savatijem. Prvi je Draško Čukvas. Ranije se zvali Zotovići. Slave Đurđev-dan. Kraljevići, iz Klobuka, stigli 1693. godine. Slave Nikolj-dan. To su u stvari Vuksani. Ogurići, iz Čepelice, sa Trebišnjice. Slave Nikolj-dan. Đermančići, u stvari, Ilići, iz Krivosija, izumrli. Radonići, iz Morače Gornje, stigli 1687. godine. Slave

⁸ Isto.

Petkov-dan. Milišići, iz Nevesinja, izumrli. Ožegovici, iz Čeva, stigli 1687. godine. Ranije se zvali Ozrinici. Sada slave Trojičin-dan. Zizeri, Turci koji su prešli u hrišćanstvo, Komnenac, iz Hercegovine. Lupori, starinom Turci, izumrli. Dinarija, izumrli. Čolančići, iz Hercegovine, sa Zubaca, izumrli. Miloševići, iz Grahova, stigli 1692. godine. Slave Đurđev-dan. Nikići, iz Crne Gore, izumrli. Marići, iz Korjenica. Slave sv. Stefana. Drugi Marići, iz Konavala. Vuksanovići, iz Tvrdoša. Ranije se zvali Puovići, po nekom nadimku. Slave Đurđev-dan. Matovići, iz Bajkovih Kruševica, stigli 1710. godine. Slave Petrov-dan. Jelići, sa Zubaca, stigli 1692. godine. Slave sv. Joakima i Anu. Seferovići, iz Kuća, stigli 1720. godine. Slave Vasiljev-dan. Mitrovići, iz Banjana, stigli 1692. godine. Slave Jovanj-dan. Vujinovići, jedni iz Konavala, stigli 1740. godine, a drugi iz Korjenica, stigli 1692. godine. Slave Nikolj-dan. Kišići, iz Nikšića, stigli 1701. godine. Slave Lučin-dan. Pestorići, iz Konavala, stigli 1708. godine. Zvali se Puškarovići. Slave Nikolj-dan. Perišići, iz Dračeva. Slave Jovanj-dan. Morovići, iz Zubaca, stigli 1692. godine. Slave Đurđev-dan. Peruškovići, iz Popova, stigli 1691. godine. Slave Đurđev-dan. Kočetanovići, iz Diklića, prije se zvali Pičete. Slave Nikolj-dan. Tasovac, iz Rapaja. Iselili se u Ameriku. Vukićevići, iz Ubala. Izumrli. Tropovići, iz Vitoglava kod Risna. Slave sv. Evstatija. Pripadaju bratstvu Mršića. Vukovići, iz Ubala. Slave Đurđev-dan. Šiljegovići, iz Markovine, iz Crne Gore, stigli 1687. godine. Ranije se zvali Nikolići. Slave Mitrov-dan. Ljubomirac, iz Ljubomira, stigli 1692. godine. Slave sv. Joakima i Anu. Nogulovići, iz Hercegovine, stigli 1692. godine. Slave Ilin-dan. Vujačići, iz Grahova, stigli 1687. godine. Zvali se Subotići. Slave Arandelov-dan. Brsać, iz Zubaca, izumrli. Sušići, iz Crne Gore, stigli 1687. godine. Slave Jovanj-dan. Iselili se u selo Pođe. Bakoč, iz Korjenica, stigli 1692. godine. Slave Arandelov-dan. Đurići, iz Ljubinja, stigli 1693. godine. Slave Arandelov-dan. Čajčići, iz Hercegovine, izumrli. Dabovići, iz Sasovića. Ilići, iz Ledenica, izumrli. Vukosavljevići, iz Grahova, stigli 1687. godine. Slave Ilin-dan. Kunići, iz Hercegovine, stigli 1692. godine, izumrli. Tripkovići, iz Korjenica, stigli 1701. godine, izumrli. Učovići, rečeni Vujnovići, iz Vitaljine. Kovačevići, iz Grahova, stigli 1800. godine. Slave Vasiljev-dan. Bakrač, iz Konavala, stigli 1750. godine. Slave Nikolj-dan. Mihajlovići, sa Visa, stigli 1870. godine. Slave Arandelov-dan. Salatići, iz Konavala, stigli 1850. godine. Slave Gospu. Ukropine, iz Ukropaca. Slave sv. Klimentija. Lučići, iz Konavala, stigli 1870. godine. Slave Trojičin-dan. Vidovići, iz Kumbora, stigli 1850. godine. Slave Jovanj-dan. Đurovići, iz Žlijeba, stigli 1890. godine. Slave Jovanj-dan. Pavlovići, iz Kruševica, stigli 1824. godine. Slave sv. Stefana. Radmilovići, iz Žlijeba. Slave Nikolj-dan. Dostinići, iz Sasovića. Slave Nikolj-dan. Lalići, iz Ubala, stigli 1860. godine. Slave Arandelov-dan. Šakići, iz Hercegovine, izumrli.

U Trebesinu Avramovići, stigli, iz Golije. Slave Jovanj-dan. Sveštjenička kuća. Vukovići, iz Gacka, stigli 1693. godine. Slave

Lazarev-dan. Vidakovići, iz Crne Gore, stigli 1687. godine. Slave Andrjev-dan. Tripkovići, iz Hercegovine. Slave Vasiljev-dan. Palikuće, iz Hercegovine. Slave Klimanj-dan. Prvi je došao Damjan Palikuća. Doklestići, iz Banjana, stigli 1692. godine. Slave Vasiljev-dan.

U Podima Laketići, rečeni Stratimirovići. Bošnjaci, iz Bileće, stigli 1701. godine. Slave Jovanj-dan. Pavkovići, stigli iz Ubala, a tu iz Hercegovine. Slave Jovanj-dan. Narodni dobrotvori. Tomanovići, iz Zubaca, stigli 1692. godine. Slave Petkov-dan. Kosaći, iz Vasojevića, stigli 1690. godine. Slave Mitrov-dan. Zrnovići, iz Popova, stigli 1693. godine. Slave Nikolj-dan. Rosnići, iz Popova, stigli 1692. godine. Slave Petrov-dan. Kvekici, iz Popova, stigli 1692. godine. Slave Nikolj-dan. Glasovita kuća. Iz nje je crnogorska knjeginja Darinka. Džuovići, iz Ljubomira, stigli u Konavle, u Vitaljinu, 1692. godine, a odatle 1760. godine u Pode. Slave Nikolj-dan. Kovačevići, iz Golije, pa ih zovu Golijani, stigli 1692. godine. Slave Đurđev-dan. Tošići, iz Zubaca, stigli 1692. godine. Slave Đurđev-dan. Medovići, starosjedioci, iselili se u Trst. Gudelji, iz Trebinja, došli kasnije. Slave Đurđev-dan. Popovići, iz Podgorice. Slave sv. Stefana Dečanskog. Misinezi, starosjedioci. Matišorovići. Slave Đurđev-dan. Radonići, iz Popova, stigli 1693. godine. Slave Vratolomjev-dan. Perčinovići, iz Bajkovich Kruševica, stigli 1701. godine. Slave Jovanj-dan. Musići, iz Vasojevića, stigli 1687. godine. Slave Mitrov-dan. Tušupi, iz Hercegovine, stigli prvo u Svrčuge, a kasnije u Pode. Slave Jovanj-dan. Petrovići, rečeni Čakarići, iz Popova, stigli 1692. godine. Slave Đurđev-dan. Tripkovići, starosjedioci. Mijatovići, izumrli. Ljubišići, starosjedioci. Slave Jovanj-dan. Klančići, iselili se. Vladovići, izumrli. Gopčevići, stigli iz Orahovca 1710. godine. Glasovita kuća. Radojevići, iz Korjenića, stigli 1692. godine. Slave Đurđev-dan. Netovići, iz Albanije. Slave Nikolj-dan. Lepetići, iz Mokrina. Slave Đurđev-dan. Sušići, iz Crne Gore. Slave Jovanj-dan. U Podima su još živjeli Mustapije, rečeni Lupeškovići, Pešutovići, Pivljanini, Radibratovići, Skobalji, Slavići, Đurovići, Šakići, Popovljanin, Radulov, Bjelopavlić, Bajer, Boškov, Ljubotinac, Ljiljanići i Vukajlovići.

U Sasovićima Vučkovići, iz Markovine, stigli 1687. godine. Slave Jovanj-dan. Rašovići, rečeni Burlice, iz Korjenića, iz Nudola, stigli 1692. godine. Slave Arandelov-dan. Novak, iz Dalmacije, došelen u novije vrijeme. Aćimovići, iz Ljubomira, stigli 1692. godine. Slave Nikolj-dan. Grle, izumrli. Radojčići, iz Nevesinja, stigli 1692. godine. Slave Nikolj-dan. Šimrati, iz Bosne, stigli 1698. godine. Bili vlastela bosanska. Slave Nikolj-dan. Dostinići, rečeni Karamani, iz Korjenića, stigli 1710. godine. Slave Nikolj-dan. Bijelovići, iz Popova, stigli 1692. godine. Slave Jovanj-dan. Dabovići, iz Bajkovich Kruševica, stigli iz Hercegovine 1692. godine. Slave Jovanj-dan. Pješivci, iz Crne Gore, stigli 1687. godine. Slave Jovanj-dan. Gudeljevići, iz Popova, stigli 1710. godine. Slave Jovanj-dan. Vučković, iz Ubala, stigli 1740. godine. Slave Đurđev-dan. Vučetići,

iz Grahova, stigli 1692. godine. Avramovići, iz Nikšića, stigli 1687. godine. Slave Đurđev-dan. Ognjenovići, iz Čeva, izumrli. Ozrići, iz Čeva, stigli 1687. godine. Slave Arandjelov-dan. Pavličevići, iz Crne Gore, stigli 1687. godine. Slave Đurđev-dan. Duričići, iz Bobana, stigli 1692. godine. Slave Jovanj-dan. Rapovci, iz Dalmacije, stigli 1720. godine. Slave Nikolj-dan. Palikuće, rečeni Stanići, iz Hercegovine, stigli 1693. godine. Izumrli. Petrovići, iz Korjenica, stigli 1692. godine. Slave Jovanj-dan. Tomaševići, rečeni Kokići, stigli iz Zubaca 1693. godine. Slave Nikolj-dan. Odalovići, došli iz Krivošija 1806. godine. Slave Nikolj-dan. Bokanovići, iz Popova, stigli 1692. godine. Izumrli. Bakočevići, iz Bakoča, stigli u novije vrijeme. Slave Arandjelov-dan. Markovići, iz Crne Gore, stigli u novije vrijeme. Slave Nikolj-dan. Seferovići, iz Kuta. Mađar, iz Pešte. Špilar, iz Trsta. Vučetić, iz Baošića. Još su u ovom selu živjeli Slijepčevići i Todorovići.

U Sušćepanu Anteljevići, iz Ljubomira, stigli 1692. godine. Slave Arandjelov-dan. Pantovići, iz Korjenica, iz Hercegovine. Slave Mitrov-dan. Grbići, iz Popova. Slave sv. Klimenta. Kosići, iz Mokrina, stigli u selo u novije vrijeme. Slave Đurđev-dan. Antunovići, iz Konavala, stigli 1692. godine. Slave Pokrov. Sladojevići, iz Popova, stigli 1693. godine. Slave sv. Klimenta. Bigani, došli iz Mojdeža krajem prošlog stoljeća. Slave Arandjelov-dan.

U Zlijebima Đurovići, iz Stubice, stigli 1687. godine. Slave Jovanj-dan. Škeri, iz Klobuka, stigli 1693. godine. Slave Arandjelov-dan. Junčevići, iz Ljubomira, stigli 1693. godine. Slave Arandjelov-dan. Sikimići, iz Oputne Rudine, stigli 1693. godine, od bratstva Pilatovaca. Slave Jovanj-dan. Despinčići, od bratstva Čukvasa, stigli iz Ljubomira. Slave Đurđev-dan. Radmilovići, iz Baljaka, stigli 1693. godine. Slave Nikolj-dan. Vukasovići, iz Popova, stigli 1693. godine. Slave Jovanj-dan. U ovom selu su još živjeli Šundraci i Radovanovići, porijeklom iz Hercegovine. Izumrli.

U Kamenom Mandići, iz Morače Gornje, stigli 1687. godine. Slave Mijoljice. Ranije se zvali Stavičevići. Prvi je došao Petko Mandić. Buluti, iz Korjenica, stigli 1692. godine. Slave Nikolj-dan. Ajčevići, iz Popova, stigli 1692. godine. Slave Mijoljice. Kujačići, iz Korjenica, stigli 1692. godine. Slave Arandjelov-dan. Stijepčići, iz Zubaca, stigli 1692. godine. Slave Arandjelov-dan. Janići, iz Bjelica, iz Crne Gore, stigli 1687. godine. Slave Arandjelov-dan. Obradovići, iz Crne Gore, stigli 1687. godine. Slave Mitrov-dan. Milusovići, iz Nevesinja, stigli 1692. godine. Slave Mitrov-dan. Baštići, iz Korjenica, stigli 1692. godine. Slave Đurđev-dan. Mijuškovići, iz Crne Gore, stigli 1687. godine. Slave Đurđev-dan. Radovići, iz Bjelopavlića, stigli 1687. godine. Odlikovali se u ratu protiv Turaka. Zvali su ih još i Bjelopavlići. Prvi koji su stigli bili su braća Milija i Petar. Slave Đurđev-dan. Gligor Radović je dobrotvor, jer je podigao prvu školu u Kamenom. Od grane Radovića neki se iselili u Savinu, gdje su izumrli. Vukovići, iz Podgorice, stigli 1687. godine. Slave Jovanj-dan. Stanovčići, iz Zubaca, stigli 1693. godine.

Slave Đurđev-dan. Bronzići, iz Popova, stigli 1692. godine. Slave sv. Evstatiju. Neki se iselili u Savinu, gdje su izumrli. Radojevići, iz Korjenića, stigli 1692. godine. Slave Đurđev-dan. Jovovići, iz Nevesinja, stigli 1692. godine. Slave Mitrov-dan. Ratkovići, iz Zubaca, stigli 1692. godine. Slave Đurđev-dan. Škeri, iz Klobuka, stigli 1692. godine. Slave Aranđelov-dan. Obilići, iz Hercegovine, stigli 1692. godine. Slave Jovanj-dan. Petrovići, iz Zubaca, stigli 1692. godine. Miškovići, iz Korjenića, stigli 1692. godine. Slave Đurđev-dan. Još su u Kamenom živjeli Kosijeri, Remetići, Matkovi, od kojih su Matkovići u Podima, Odžići, Mihailov, Lučin, Sredanov, Milanovići, Voisalići, Pršutovići, Boškov, Sasojević, po kome je dobilo ime Sasovići, Viđići, Čuplov, Ambrozovići i Boškovići.⁹

U jednoj napomeni svoje studije, ispod teksta »Uvod«, pop Sava Nakićenović piše:

»Izvori za poreklo stanovništva bili su mi na prvom mjestu pripovjedanje staraca iz ove oblasti, a glavni su bili: pop Lučić za Sutorinu, g-đa Jovanka Janković, za Igalo, pok. Velimir Lombardić, za Toplu, Jefto Gojković i Niko Đonović, za Herceg-Novi, Tomo K. Popović, za općinu hercegnovsku, Milutin Rašović i Jovo Šimrak, za Sasoviće, Krsto Tošić, za Pode, Božo Radović, za Kameno, pop Mihajl Avramović, za Trebesin, Todor Gojković, za Mokrine, Rade Andrić, za Ratiševinu, Krsto Porobić, za Mojdež, O. Milutin Radulović, za Savinu, Lazar Radmilović, za Žlijebe, Luka Nogulović, za Lastvu i Presjeku, Andrija Ožegović, i pok. moj otac, Jovo, za Kute...«

O ovoj vrsti istorijskih izvora u istorijskoj nauci ne misli se dobro. To su nepouzdana podaci, podložni neznanju i pričanju napamet, subjektivizmu, egocentrizmu i zaboravljanju. Kada se već moraju koristiti, pisac mora biti vrlo, vrlo kritičan prema njima, sve se to mora višestranu provjeravati, upoređivati sa primarnom arhivskom dokumentacijom, ako je ima, sa neposrednim i posrednim drugim istorijskim izvorima. Mora se, jednom riječju, mobilisati maksimum svjesnog kritičkog aparata i kroz njega, kao kroz filter, propuštati samo ono što nam izgleda sigurno. Pamćenje je više od svega podložno promjenama, eroziji, u toku godina, a paradoksalno je što čovjek, često, misli da nije, da on to pouzdano zna. A niko ništa pouzdano ne zna, ako je i jedan dan prošao od događaja koji je bio. O sjećanjima kao istorijskom izvoru, o pamćenju, o subjektivizmu čovjekovom, o isticanju svoga »ja«, pa i svoga »roda i plemena«, ima tačnih ocjena i misli kod mnogih istoričara-naučnika, od kojih jedan, ne tako mali, dio prosto ne vjeruje ovom izvoru, nego i kod naših poznatih književnika, na primjer, kod Ive Andrića i Milana Kašanina. Prvi, sa blagom iro-

⁹ Pop Sava Nakićenović, »Boka«, antropogeografska studija, Iz Etnografskog zbornika, knj. XX, Beograd, 1913, str. 455, 457, 458, 459, 465, 466, 471, 472, 473, 474, 477, 478, 488, 489.

nijom piše o onima koji misle da pamte tačno, a drugi ističe: «Čudna stvar! Pišući memoare, većina ljudi kao da misli da niko ništa ne pamti osim njih i da niko ne gleda i ne može gledati drukčije od njih na događaje u kojima su bili učesnici i na ljude koji su im bili poznanici. I većinom se drže tako kao da govore suštu istinu o sebi i o drugima. U stvari, niko ne može sa sigurnošću i uvek znati šta je istina a šta nije od svega onoga što mu se čini da pamti...» Međutim, mi smatramo da se prema pamćenju, sjećanjima, ipak, ne smije biti sasvim isključiv, pogotovo kad nedostaju primarni historijski izvori — arhivski dokumenti. Njih za porijeklo stanovništva u hercegnovskom kraju i Boki uopšte, nije imao pop Sava Nakićenović nego se oslonio, kako sam gore navodi, na sjećanja pojedinaca koji su to opet pamtili od svojih očeva, a ovi od svojih itd. Katastarske knjige, koje je pisac koristio, nijesu sadržavale, izgleda, podatke o porijeklu, pa se morao oslanjati na sjećanja »staraca«. Zato je taj dio njegove, inače, izvanredne, vrijedne i bogate podacima antropološke studije o Boki i Bokoljima, najnepouzdaniji. Istina je da je veliki broj naseljenika hercegnovskog kraja došao iz Hercegovine, a manji dio iz Crne Gore i tu nije mnogo pogriješio, ako nije u nekim detaljisanjima o godini dolaska ovamo, o selu iz kojega su krenuli i u koje su se stanili i tome slično. Ali sve dotle dok se to ne verifikuje arhivskom dokumentacijom kao primarnim izvorom u ovom pitanju, ostaće sumnje u tačnost podataka o porijeklu i mjestima odakle su doseljenici dolazili, kada, gdje su se prvo naselili i niz drugih detalja koji bi cjelovito osvjetlili ovo porijeklo. Ove dokumentacije ima u arhivima Zadra, Kotora, Herceg-Novog, Dubrovnika i drugim u našoj zemlji. I ne samo kod nas, nego još važnije građe za ovo ima u inostranim arhivima, najviše italijanskim, u Veneciji, Milanu, Đenovi, zatim u Beču, pa u raznim crkvenim središtima kao u Trstu i drugim mjestima. Činjenica je da se još niko na ovaj način nije pozabavio pitanjem porijekla naseljenika, mislimo u onom najpreciznijem, pojedinačnom smislu, izuzev popa Save Nakićenovića u pomenutoj studiji. To je globalno, generalno u redu, ispitano i dokazano, dok u pojedinstima i dalje ostaje sve u domenu hipoteza.

Opširnije smo se zadržali na ovom pitanju iz dva-tri razloga. Prvo, migracioni faktor je, inače, od velikog značaja, jer on utiče mnogostrano na život i rad stanovništva, njegove reperkusije idu od psihološke pa sve do ekonomske strane života u Zalivu. On traje u vremenu i ne završava se na ovoj generaciji koja ga je nosila, nego se nastavlja putem potomaka dalje, iz generacije u generaciju. Drugo, u vezi jednog, mogli bismo ga uslovno nazvati, psihološko-socijalnog fenomena, primijećenog u iskustvima naše arhivske biblioteke. Naime, u zadnjoj deceniji sve je više ljudi, i mlađih i srednjovječnih i starijih, muškaraca, a nijedna žena, skoro svih zanimanja i svih stupnjeva obrazovanja, koji se interesuju za svoje porijeklo. Knjiga S. Nakićenovića postala je, maltene, najtraženija.

Traže ljudi podatke odakle su im preci došli, ko su oni bili i slično. To je prirodno i predstavlja jedan pozitivan interes čovjekov. Ali iz razgovora sa tim istraživačeljima svoga porijekla, jednim većim dijelom njih, da se primijetiti i jedna druga strana ovog interesovanja. Veliki dio njih dolazi sa već steknutim saznanjima o svom porijeklu u kome dominira tvrdnja i nada da su baš njihovi preci bili čuveni junaci, serdari, harambaše, vojvode, četovođe, kneževi, kapetani, zemljoposjednici i tome slično. A neće ni da čuju da su i četovođe u prvim godinama doseljenja u sela živjeli po pećinama, čak. I na ovom primjeru se može vidjeti koliko su još žilavi ostaci stare bratstveničko-plemenske svijesti u glavama ljudi i koliko »tradicija svih mrtvih generacija pritiska mozak živih«. Umjesto rada i znanja kao glavnih mjerila vrednovanja čovjeka u socijalističkom društvu, zablude i mitovi prošlosti ističu porijeklo kao važan element toga vrednovanja. I treće, migracije su skoro stalni sastavni dio istorije Boke Kotorske. Naseljavanje ovog Zaliva je neprekidno. Poslije II svjetskog rata, nakon oslobođenja naše zemlje, došlo je, takođe, do novog značajnog naseljavanja Boke novim življem, ali ovog puta znatno više iz Crne Gore, a manje iz Hercegovine. Stotine i stotine porodica iz brdsko-planinskog područja sišlo je u Primorje i nastanilo se duž bokokotorske obale, ponovo preslojavajući zatečeno stanovništvo Boke i ponovo ga spajajući sa svojim starim izvorištima — Crnom Gorom i Hercegovinom.¹⁰

No, vratimo se na neke podatke iz studije S. Nakićenovića.¹¹

U Ratiševini zemlje se zovu: Pod Vrbu, Vinogradine, Gaji, Kovačine, Ograde, Mjenovica, Trešnje, Dedovina, Požarine, Mrge, Glavanje, Stranc, Zavođe, Marušine, Nadrljina, Kućanica, Krš, Oštri Zub, Poznanovići, Puljizica, Šipak i Vučji Rid. Selo je nazvano po tome što im glasnik ili neko za Turčina podrugljivo reče »ratiše vi(vam)na!« Crkve su Sv. Trojice, Sv. Vračevi i Roždestvo Bogorodice.

U Kamenom zemlje se zovu: Kotobilj, Polje, Most, Zelenac, Talä, Iza Vratla, Tajno Brdo, Krutalica, Baština, Kamen, Vrteno Brdo, Vručeva Ulica, Klačina, Nugalj, Piperi, Ploča, Vratlo, Zabrđe i Vinogradl. Kameno je dobilo ime, jer je kamenito. Tri su crkve: Sv. Stefana, Sv. Nikole i Sv. Jovana.

U Žlijebima zemlje se zovu: Petro-do, Zabrežje, Dubrave, Pavo-do, Vučkova ljut, Laški brijeg, Za gomile, Dolove, Aktenj do, Podgumanje, Luka, Vlaka, Okrugli do, Polje, Duboki do, Potrešnje, Malušina dolina, Letilište, Grabov do, Mijoš do, Dubrave, Postu-

¹⁰ Vidi moj rad, »Prilog o migracionom faktoru u istoriji Boke« — »Boka«, 9. časopis, str. 305 — 322.

¹¹ Ova studija spada danas u red rijetkih knjiga i mnogo je tražena. Zato je pokojni Ždravko Čukvas insistirao da se ponovo izda u velikom tiražu. Zamisao nije ostvarena, a treba je realizovati.

bicu, Pod grede, Vrte, U jasenje, Pod kunjicu, Za potočje, Gomijska strana, Duga njiva, Za kliještine, Torine, Begati dolac, Krečim do, Pod brijeg, Svatkove doce, Poljica, Za krše, Lazinište itd. Nazvano je ovim imenom po prirodnom položaju greda, koje liče na žlijebove. Crkva je posvećena Sv. Nikoli.

U Kutima zemlje se zovu: Zgrade, Lazine, Zizerovina, Više kuća, Pod kuću, Pod čardak, Na batun, Vrtovi, Umoč, Upavlovina, Učevina, Dionice, Livade, Pržine itd. Selo dobilo ime po svom položaju. Crkve su Sv. Ilije, Sv. Tome, Sv. Jovana, Sv. Gospode, Sv. Spasa, Sv. Andrije, Sv. Georgija i Sv. Trojice.

U Sasovićima zemlje se zovu: Bakča, Konopljič, Zgrade, Potkrajnica, Vrtovi, Pudar, Jaža, Kazimir, U Dragomir itd. Selo se nazvalo po Petru Sasojeviću. Crkva je posvećena Sv. Stefanu.

U selu Trebesinu zemlje se zovu: Njiva, Drijenjāk, Dub, Počakotin, Kod vode itd. Selo dobilo ime po istoimenom selu u Hercegovini. Crkva je posvećena Sv. Tomi.

U selu Sušćepanu zemlje se zovu: Bostanj, Zirine, Kod kuće, Zgrada, Dubrava, Muzge, Radovanje i Dolovi. Misli se da je dobilo ime po Herceg-Novom koji se ranije zvao Sv. Stefan ili po crkvi Sv. Stefana u samom selu.

U selu Podima zemlje se zovu: Podvrće, Brajkovina, Lazine, Vrti, Oko Českovaca, Kačeva Njiva, Doli, Lisinina, Aleksin Gaj, Oko ćelije, Dolinica, Bronzina, Poredice, Mišica, Čela itd. Selo dobilo ime, jer mu je položaj sličan podu, a Brajkovina, jer je neki Brajko Pešut bio prvi njen doseljenik.¹²

Kao što se iz gornjeg vidi, Brajkovina je dobila ime po nekom Pešutu. Međutim, poznato je da su neki peraški plemići dobili imanja u hercegnovskom kraju, kao nagradu za vjernu službu Mlećanima, pa mnogi zemljišni kompleksi još i danas nose imena peraških porodica, kao, na primjer, Brajkovina (Podi) od Brajkovića, Burovina od Burovića, Smećina po porodici Smeccchia itd.¹³ Dakle, da se utvrditi da su neki podaci koje daje S. Nakićenović netačni, a on ih je navodio po sjećanju onih »staraca«. Ovo se odnosi i na porijeklo imena sela i sve to treba sa sumnjom primati, jer je proizvoljno dato, po sjećanju, po pričama starih ljudi u tim selima.

Na strani 493. pomenute studije piše da su Džuovići došli iz Ljubomira 1692. godine, prvo u Vitaljinu (Konavle), a tek 1760. godine u Podu. A u mletačkoj dokumentaciji koja se čuva u hercegnovskom Arhivu stoji da već 1725. godine Jovan Lupešković iz Tople traži da mu braća Džuovići iz Poda donesu 100 oka sira

¹² Pop Sava Nakićenović, »Boka« — antropogeografska studija, Iz Etnografskog zbornika, knj. XX, Beograd, 1913, str. 453, 454, 456, 457, 464, 467, 468, 475, 476, 487, 488, 489, 490. i 491.

¹³ Dr Srđan Musić, »Romanizmi u onomastici severozapadne Boke u XVIII veku« (separat), str. 306.

za neku njegovu stoku koju ovi drže. Ili isti Lupešković 1730. godine traži da mu Petar i Andrija Džuovići iz Poda isplate ugovorenu daću za njegove zakupljene zemlje.¹⁴ Ovi dokumenti svjedoče da su se Džuovići naselili u Poda ranije i obaraju ono pričanje »staraca« da su došli u Poda iz Vitaljine tek 1760. godine! Naveli smo ovaj primjer Džuovića da bi ukazali i na niz drugih nepouzdanosti podataka koji se odnose i na vrijeme naseljavanja i na mjesta gdje su se porodice stanile.

U Ratiševini, po katastru hercegnovskog kraja iz 1702. godine, najviše zemlje imaju, uključujući i vinograde, i najviše poreza plaćaju pop Simo Sabljic, Draško Sabljic, Vukašin Jovanov, guvernadur Burović, conte Vujo, Ilija Vuko i Mirko Milinković.

U Kutima Todor Radović, kolonelo Corpona, Jure Vincentin, guvernadur Burović, Vincenzo Skura, Giuro Vucosavo, kavalier Giovo Nachicevich, Micho Petrov i Petcho Stipanovo.

U Trebesinu Damjan Palikuća, pop Luka, Rade Rakovac, Tomaš Vuković, Mihailo Dešetić i porodice Đerešić, Stipanović i Petrović.

U Podima, Sasovićima, Kazimiru i Brajkovini armiraglio Nicolo di Cattaro, kavalier Aleksa Radović, kapotán Bronza, Calisto Deodati, potpukovnik Đorđe Mamomati, Vincenzo Skura i ilustrissimo signor Veskovo.

U Sušćepanu kavalier Marin Marinović i Milutin Milin, guvernadur Burović, Milinko Balinović i Vuko Sladović.

U Žlijebima guvernadur Burović, Milutin Bošković i Petko Jovanov.

U Kamenom Milutin Radović, guvernadur Burović, Stjepan Stišić, Miloš Radomanović, Giovo Mactcho, Nikola Ivanov i Petko Mandić.¹⁵

Staro, prastaro pitanje zemlje, njenog vlasništva i obrade i koristi koje daje, prvo i najviše samim njenim vlasnicima, stalno je u centru pažnje mletačke vlasti i samog stanovništva u hercegnovskom kraju u prvoj polovini XVIII stoljeća. Arhivska građa mletačke provenijencije u hercegnovskom Arhivu prosto vrvi od vijesti koje se tiču zemlje i zemljišnih odnosa. Na primjer:

— 1702. godine mletačke vlasti daju nalog da se nekom izbjeglici daju zemlje i kuća na Kamenom, uz plaćanje daće;

— 1706. godine zastavnik Jovan Zubac, iz Poda, odriče se zemlje u Kamenom u korist Ivana Burovića;

— 1717. godine Ivan Trajan, iz Kotora, moli da se preko harambaše Save Kujacića, iz Kamenog, zabrani seljanima da se paćaju u njegove zemlje na Kamenom. (Ovdje riječ »paćati se«

¹⁴ Arhiv Herceg-Novog (AH-PUMA, Političko-upravni arhiv Herceg-Novog, mletački arhiv).

¹⁵ Dr Gligor Stanojević, isto.

označava da ne diraju njegove zemlje, da ih ne oštećuju, da ne gaze po njima, jednom riječju, da se klone njih, jer je to njegovo vlasništvo — pr. V. R.);

— 1719. godine harambaša Sava Kujačić, iz Kamenog, dostavlja vlastima spisak nedodijeljenih zemalja na Kamenom;

— 1719. godine Zorze, žena Frana Boški, traži da joj kmeti koji drže njezine zemlje na Kamenom isplaćuju daću;

— 1719. godine naređuje se Simu Jovanoviću i seljanima sela Kamenog da ne smiju oštećivati zemlje Milutina di Mikeli na Kamenom;

— 1719. godine nalaže se Vukadinu Ambrozoviću, iz Kamenog, da prizna da su neke zemlje koje on drži jednog drugog vlasnika;

— 1719. godine zabranjuje se seljanima Kamenog da se pačaju u posjed Petra Fontane na Kamenom;

— 1719. godine zabranjuje se nekim Jokanovićima da se pačaju u zemlje kapetana Petra Diodati na Kamenom;

— 1721. godine vlast izdaje nalog seljanima Kamenog da ne smiju oštećivati zemlje nasljednika Jordana Kirigina na Kamenom;

— 1722. godine vlast izdaje naređenje da Sava i Tomo Miškovići, iz Kamenog, redovno plaćaju kesim za zemlje Petra Fontane;

— 1720. godine providur Flandini dodjeljuje zemlje Petru Fontani kao zaslužnom podaniku;

— 1723. godine naređuje se Petru i braći Stijepčić, iz Kamenog, da priznaju Jakova Gambarinia vlasnikom zemlje na Kamenom;

— 1723. godine izbija sukob između Kamenjara i Mokrišana oko zemalja pa se, čak, izdaje i neki proglas o tome;

— 1724. godine mletačka vlast izdaje nalog Vukašinu Radoviću, iz Kamenog, da ne smije oštećivati imanje Jakova Valeria;

— 1725. godine Simo Milanović, iz Kamenog, žali se vlastima da mu seljani Kamenog oštećuju zemlje na Kamenom;

1725. godine Milija Matković, Milutin Tripković i Marko Sredanov, rečeni Misinez, iz Poda, mole vlast da im se dodijeli zemlja u Kotobilju koja je komunalica;

— 1725. godine izdaje se jedan dokument iz koga se vidi da su Glavići (današnji Matkovića most) zemljišna svojina Petra Jovanovića iz Tople;

— 1725. godine vlast izdaje jedan akt u vidu naloga Kamenjanima da se «okanu» Kotobilja, jer je to svojina sela Poda i Glavića;

— 1725. godine izdaje se jedan dokument o ustupanju nekih zemalja u Podima «kmetima», uz plaćanje godišnje daće u naturi;

— 1725. godine vlast izdaje naređenje seljanima Kamenog da se ne »pačaju« u zemlje u Crljenom brdu, koje su svojina Marka Dražića iz Dubrovnika!¹⁶ Itd, Itd.

Naveli smo najviše dokumenata koji se odnose na zemljišne odnose u selu Kamenom i to samo kao primjerak. Inače, u dokumentaciji se nalaze i sva ostala sela hercegovačkog kraja i tu se radi o istim zemljišnim odnosima.

U ovoj dokumentaciji pominju se još Petar Vladislavić, iz Kamenog, Đuro Dupan, iz Crljenog brda, Jovan Lupešković, iz Tople, Bjelopavlići, iz Poda, Kecovići, iz Mojdeža, Poda i Novoga, Gopčevići, iz Poda, Palikuće, iz Trebesina, Tople i Savine, Vuko Stanovčić, iz Kamenog, Stjepan Radoičić, iz Kamenog, Terzići, iz Mokrina, harambaša Marko Drašković, iz Trebesina, Jovo Savov pok. Petka, glavari sela Kamenog, Petar Musa, iz Tople, Stjepan Radović, iz Kamenog, Damjan Bronzić, iz Kamenog, Đuro Bjelić, iz Mokrina, Ivan i Ilija Mandići, iz Kamenog, Domenika Frlić Rosi, koja ima zemlju u Kamenom, Sava Cvitanović, iz Kamenog, mjerač zemlje Diodati, iz Novog, Marko Mitrović, iz Kamenog, Tripo Parijez, iz Novog, Staniša Raković, iz Kamenog, Dušan Petrov Kovač, iz Sušćepana, kapetan Vuko Sikimić, iz Tople, kmet Petar Vukosavljević, iz Kamenog, Dalina, udova Vuka Sikimića, Mirčetići i Cosovići, iz Mokrina, serdar Nikola Kecović, iz Mojdeža, Simeon i Jivan Radovići, glavari sela Kamenog, Petar Fontana, dragoman, pisar, notar, iz Novog, Stijepo Obradović, iz Kamenog, Karlo Petrov Fontana, dragoman, Frano Fontana, iz Kotora, Šakići, iz Poda, Marko Lazari, iz Novog, a ima zemlju na Kamenom, Petar Bošković, iz Tople, Petar i Nikola Samac, iz Kamenog, Petar Lazović, iz Kamenog, Vojin Vojinović, iz Novog, Jovan Putniković, rečeni Maćak, iz Tople, Vučko Miletić, iz Mojdeža, Đonovići, iz Novog, Sava Radmilović, glavari sela Žlijeba, Špadići, iz Tople, Božo Ožegović, glavari sela Kuta, Vlahovići, iz Mojdeža, Nikočevići, iz Novog, Vukadinovići, iz Mokrina, Jovan Vladenica, iz Brajkovine, Vukovići, iz Mojdeža, Rašovići, iz Kamenog, Lombardići, iz Novog, Živkovići, iz Mojdeža, Ignjatije Čukvas, kaluđer manastira Savine, Putnikovići, iz Tople, Staniša i Mijat Sekulovići, iz Kruševica, Budeći, iz Đurđeva brda, Vidak Beković, iz Žlijeba, Božo Čorović, iz Savine, Ilija Bjelopavlović, iz Tople, Tomaševići, iz Novog, Žarovići, iz Tople, Jovovići, iz Tople, Šarabaće, iz Tople, Dukovići, iz Tople, Gorakuće, iz Tople, Batlajići, iz Tople, Borkovići, rečeni Porobići, iz Mojdeža, Lazarevići, iz Mokrina, Dostina Kaluđerović, iz Sasovića, Krilovići, iz Novog, Tušupi, iz Poda, Lalovići, iz Kamenog, Radulovići, iz Novog, Batlaji, iz Tople, Vladojevići, iz Poda, Ajčevići, iz Kamenog, Mirkovići i Obradovići, iz Kamenog, Ratkovići, iz Kamenog, Prostijevići, iz Žlijeba, Vitkovići, iz Kamenog, Vojvodići, iz Tople, otac Inokentije Đabović, arhimandrit ma-

¹⁶ AH-PUMA, fascikl I, broj 1—200.

nastira Savine, Bijelići, iz Mokrina, Božovići, iz Prijedora, Zubanovići, iz Zirina, Vojnovići, rečeni Kneževići, iz Novog, Scrdarevići, iz Novog, Carevići, iz Novog, Apolonije, iz Novog, itd., itd.¹⁷

Sa nastupanjem jednog relativno mirnog perioda u Boki, pod mletačkom vlašću, naseljenički svijet postepeno se navikava na novu sredinu i novu vlast. Život više nije onako napet, dinamičan i pun rizika, kao u doba otvorenih ratovanja i komitovanja, ali nije još ni sasvim smiren i sređen da ne bi bilo problema i za vlast i za naseljenike. Vodi se i dalje jedna žilava borba za životnu egzistenciju, jer su mase doseljenika pristigle, tako reći, na голу ledinu, a tu je trebalo ostati, opstati i pustiti korijenje za sebe i potomstvo. To nije bilo nimalo lako i život je, posebno na selu, bio više nego bijedan. Ali se živjelo, trpjelo i borilo i dalje napredovalo. Ekonomska, a ne više ratnička, sfera življenja izbija u prvi plan u Boki Kotorskoj.

Zemlja i zemljišni odnosi su od najvećeg značaja za naseljenike. Stalno se dijeli neraspodijeljeni fond zemljišta i komunalica, tako da prosto začuđuje odakle toliko zemlje za dijeljenje. Ti zemljišni odnosi su, inače, složeni i izukršteni u selima hercegovačkog kraja. U jednom selu, na primjer, ima vlasnika zemljišta iz drugih sela, iz grada, iz Kotora i Perasta pa čak i iz Dubrovnika. To zemljište se obično drži »na kesim«. Plaća se u naturi ili novcu ili i jednom i drugom. Javlja se naziv »kmeti«, iako on ovdje ne odgovara njegovoj pravoj suštini i sadržini. To je, u stvari, jedna vrsta kolona i slobodnog vlasnika zemljišta sa nekim ograničenjima prilikom prodaje i nasljeđivanja. Snažno se ispoljava želja seljaka da prikupi što više zemljišta za obradu i pašnjaka za stoku. Na udaru tim seljakovim htijenjima naročito su oni vlasnici koji ne žive u selu, na zemljištu, nego kao feudalni ostaci ubiraju prihod sa tih posjeda. Odatle često ono »da se ne pačaju«, da »ne oštećuju« tuđa zemljišta. Ali, jagma za zemljom je evidentna, ne samo kod seljaka, nego i njenih vlasnika u gradu. Za nju se svi grčevito bore i svim sredstvima nastoje da odbrane njeno vlasništvo i integritet.

Osim obične obrade zemljišta za dobijanje starih i poznatih kultura ovdje se sve više razvija i vinogradarstvo. Krči se pjeskovita i kamenita zemlja da bi se podizali vinogradi. Ova zemljišta se dobro štite od upada stoke i krađa. Imućniji vlasnici imaju i čuvare vinograda. Ili, 1725. godine izdaje se posebna naredba da se ni u kom slučaju ne smije trgati grožđe bez prisustva vlasnika. Očito je da su oni koji su držali te vinograde »na kesim« vlasnicima iz grada ili drugih sela nastojali da ne prikažu pravo stanje roda, pa se ovi od toga obezbjeđuju naredbom vlasti.

Stočarstvo, takođe, čini značajnu granu privređivanja. Gaje se goveda i sitna stoka. Često se vrši zapljena stoke zbog dugo-

¹⁷ Isto.

vanja. Stoku i ubijaju, ako je nađu »u šteti«, na svom zemljištu. Tako, na primjer, 1743. godine Staniša Ajčević, iz Kamenog, podnosi sudu glavu i jednu četvrtinu zadnjeg trupa brava koga je uhvatio i ubio na svom imanju, a svojina je Gligora Vidojevića, iz Kamenog. Ili, 1722. godine, dozvoljava se zapljena stoke Vukašina Miškovića, iz Kamenog, za dug od 7 zlatnih cekina koje duguje Duki Petroviću. A 1723. godine Ivan Burović dobija dozvolu da zapljene imovinu braće Kujačića, iz Kamenog, jer mu nijesu isplatili dug od 102 srebrna dukata. Itd. Itd.

Ondašnji život naseljenika obiluje raznovrsnim sporovima, najviše oko zemljišta, zaduživanja i drugih ekonomskih interesa. Sve to rješavaju sudovi, kao i mirovna vijeća, koja se tada nazivaju sudovi dobrih ljudi. Ima i slučajeva kriminaliteta, tuča, tjelesnih povreda, nepokoravanja javnim odlukama i tome slično. Tako Milutin Bjelanović, iz Kamenog, podiže tužbu protiv braće Jovića koji su ga, navodno, fizički napali. Nikola Stojković, iz Kamenog, tuži 1720. godine nekog kaplara, koji mu je nanio tjelesne povrede. 1719. godine se registruje da su Stefan i Jovan Palikuća ubili ženu Jovana Palikuće. 1734. godine jedna žena iz Poda ubila je svoje vanbračno dijete pa je poveden krivični proces kod suda. 1735. godine izdat je nalog za hapšenje Todora Piljurovića, jer se isti ne pokorava javnim odlukama. 1756. godine Jovan Damjanov Rašović, iz Kazimira, tuži Zljeljnina Vukasovića, jer ga je fizički napao. Itd. Itd.

U gradu se registruju razna zanimanja ljudi. Pored trgovaca, pomoraca i činovnika tu ima pekara, mesara, mjeraca, sakupljača raznih poreza, apotekara, pjačara, zlatara, hirurga, pisara, tumača-prevodilaca, čuvara, vojnih lica, policajaca, sveštenih lica obje vjere i drugih zanimanja koja su bila potrebna gradu u tom dobu. Kontrola nad cijenama u trgovinama, nad mesarima i pekarima osobito, kao i drugim službama od javnog interesa na zavidnoj je visini, cijeneći to po vijestima u dokumentima. Svakako da je u svemu tome, kao i u podjeli zemljišta bila razvijena korupcija od najviših do najnižih mletačkih činovnika, da su se ovi iz aparata vlasti obogaćivali raznim mitima koja su primali.

Još u toku onih migracionih talasa iz Hercegovine i Crne Gore upravljenih ka Boki daju se primijetiti imovinske i druge razlike između glavarskog sloja i obične seljačke mase. Ove razlike se sve više produbljuju što život odmiče, a favorizira ih i sama mletačka vlast. Ko je ušao u krug »zaslužnih za Republiku« u početku, taj će i kasnije biti favoriziran u dodjeli zemlje i drugim dobrobitima, kako u gradu, tako i u selima. Razni kapetani, četovođe, harambaše, pokoji glavlar, kavalijeri, konti, značajniji trgovci, vlasnici brodova, viši činovnici, sudije, viši crkveni činovi obje vjere, notari, tumači, sakupljači raznih dažbina i poreza, zakupnici naplate poreza predstavljaju jedan društveni sloj ljudi, aktivnih i preduzimljivih, koji sve više nastoji da se obogati i iz-

dvoji iz siromašne naseljeničke seljačke mase, društvenu grupaciju iz koje će se kasnije regrutovati predstavnici građanskog sloja u Boki. Svi ovi imaju tada zemljišta, njeni su vlasnici u svim selima hercegnovskog kraja i to je karakteristično za njih. Zemlja se kotira visoko i zato svi nastoje da je što više zagrabe. A zemlje je malo, i uz to je neplodna, kamenita, često bezvodna, a ruku dosta koje se pružaju za njom, pa i zato onako relativno izražena jagma ko će je više prikupiti pod svoje vlasništvo. Uzmimo za primjer samo konta Ivana Burovića. U svakom selu on ima svoja zemljišta. Na sve strane dobio je zemlje, bilo darivanjem, bilo zapljenom zbog dugova. Ili tumača Petra Fontana, iz Novoga. I on ima zemljišta u mnogim selima hercegnovskog kraja. I harambaša Marko Drašković, pa i Palikuć, Lupeškovići, Jakov Gamberin, Trajan iz Kotora, Vuko Sikimić i njegova žena Dafina i neki drugi.

Poznato je da je Mletačka Republika ekonomski propadala u XVII i XVIII stoljeću i da se to osobito odražavalo na Dalmaciju. Ovdje je to još više potencirano nebrigom državne vlasti za njene potrebe i probleme, kao i odsustvom jedne opšte ekonomske politike mletačke države. A u Dalmaciji nema neke društvene klase koja bi mogla nametnuti svoje zahtjeve, prvo u opštinama, pa onda u pokrajini kao cjelini. A baš u ovoj oblasti djeluju nesavjesni i korumpirani providuri, knezovi i ostali službenici, koji svoje položaje koriste, u prvom redu, za lično bogaćenje. Ovo se naročito ispoljava u prvoj polovini XVIII stoljeća, kada je zavlдалo relativno mirno stanje na dalmatinskoj granici. U čitavom ovom spletu negativnih ekonomskih faktora mletačke države javljali su se, usljed određenih objektivnih okolnosti, na nekim punktovima, i znaci prosperiteta u nekim privrednim granama. To je slučaj sa pomorstvom nekih gradova Dalmacije u posljednjem stoljeću života mletačke vladavine, osobito Boke Kotorske, bliže rečeno, pomorstva Perasta, Prčanja, Dobrote i Herceg-Novog. To je bila posljedica sve slabijeg interesovanja samih Mlečana za pomorstvo, a i sve većeg angažovanja zapadnoevropskih mornarica u trgovini i u čestim ratovima svojih država na okeanima, dok je na manjim morima slabila njihova konkurencija. Time se koriste posebno Bokelji i preuzimaju u svoje ruke znatan dio trgovine, a uz specijalne dozvole odlaze i u strane luke, ne samo Jadranskog mora, nego i van njega. Na tim osnovama neka manja mjesta ekonomski naglo rastu što se i dan danas može vidjeti po velikim i lijepim palatama koje su podizane u tom dobu, naročito u Dobroti i Perastu. No, i pored toga, zemljišni posjed ostaje interesantan i većina nastoji da se pretvori u zemljoposjednike. To rezultira dvojako: koči se opšti društveni razvoj ka jednom naprednijem građanskom društvu i pojačava se pritisak na običnu zemljoradničku seljačku masu. Dolazi do saradnje feudalnih ostataka sa novim građanskim elementima u gradovima uperene ka eksploataciji seljaštva, težnji da se taj

zemljoradnik zadrži u svojstvu kolona, pa čak i vrati u položaj kmeta. Suprotnost između grada i sela se zaoštava i proći će dosta vremena da se ona počne ublažavati, sve tamo do narodnog preporoda u drugoj polovini XIX stoljeća kada će i grad i selo zajednički istupati protiv italijanaša. Istina, sve je ovo daleko manje izraženo i zaoštreno u Boki nego u drugim krajevima Dalmacije.¹⁸ I ovdje je snažno djelovao onaj etnički slavenski naseljenički faktor iz Hercegovine i Crne Gore.

Bez obzira na sva zaostajanja u privrednom razvoju mlatačke države i na zemljoposjedništvo kao konzervativni clemenat, za istoriju Boke Kotorske od najvećeg i presudnog značaja je razvitak pomorstva i pomorske trgovine i ovaj faktor je udario neizbrisiv pečat svim sektorima života stanovništva bokeljskog od ekonomske pa sve tamo do psihološko-mentalne sfere. Bez njega se ne može zamisliti ne samo ekonomska osnova života Bokelja, nego još izraženije njegov kulturno-civilizacijski značaj, posebno za naseljenički svijet pristigao iz Hercegovine i Crne Gore.¹⁹

Začudujuće brzo ovaj vitalni i uporni došljak adaptirao se stvaralački na novu sredinu, na more i pomorstvo i ne sluteći koliko će ono značiti za njega i njegovo potomstvo i koliko će izmijeniti njegov materijalni status, njegove poglede na svijet i njegovu civilizaciju i kulturu. Ova civilizacijska komponenta njegovog življenja jedva da je i bila prisutna kad je ovamo stizao.

Pomorstvom počinju da se bave mnogi doseljenici i to ne samo iz grada i priobalnog područja nego i iz udaljenijih sela. Uključuju se u ovo zanimanje ne samo vlasnici brodova nego i ostala radna snaga potrebna u trgovini i prevozu tereta.

Prvi popisi pomorskih trgovaca registruju sljedeće porodice i pojedince uključene u ovo zanimanje: Arbanasi (Gorakući), Balažići, Balabušići, Baltići, Batalušići, Bijelići, Bjelopavlići, Boškovići, Božovići, Cvijetovići, Čerkovići, Danilovići, Draškićevići, Dukovići, Donovići, Đuraškovići, Đurđevići, Đurišići, Đurovići, Gavrilovići, Gopčevići, Ivanovići, Jovanovići, Jovovići, Kneževići, Krilovići, Krtolići, Kurapati, Kvekići, Lazovići, Lazari, Lazarovi, Lombardići, Magazinovići, Matijaševići, Matkovići, Matovići, Mikelini, Mihailovići, Milašinovići, Miloševići, Milutinovići, Mirkovići, Mitrovići, Mršovići, Nikolići, Ognjenovići, Ožegovići, Padrovići, Pali kuće, Paripovići, Pavkovići, Perišini, Petkovi, Petrovići, Pivčevići, Putikovići (Butiković), Radovići, Savini, Serdarevići, Sikimići, Stanišići, Stjepanovići, Stojkovići, Šarabaće, Špadići, Tomaševići, Trip-

¹⁸ Istorija naroda Jugoslavije, knjiga druga, 1960, Prosveta, Beograd, str. 1147, 1153, 1156.

¹⁹ Vidi moj rad, »Prilog o migracionom faktoru u istoriji Boke« — »Boka«, br. 9, zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, Herceg-Novi, 1977, str. 305 — 322.

kovići, Vidovići, Vučinovi, Vujančići, Vujatovići, Vujinovići-Vujnovići, Vukičevići, Zaratovići, Zubanovići, Županovići i Živkovići.²⁰

Ako se ovom spisku dodaju i lica koja su se u hercegnovskom kraju bavila kopnenom (karavanskom) trgovinom i spisak lica označenih kao harambaše ili vojna lica, poslije osvojenja Herceg-Novog i okoline i protjerivanja Turaka odavde, 1687. godine,²¹ zatim spisak kapetana, suđa i kancelijera topaljske komune tad u XVIII stoljeću,²² dobiće se slika onog najaktivnijeg i najpreduzimljivijeg dijela hercegovačkih i crnogorskih naseljenika u XVIII stoljeću u hercegnovskom kraju, ljudi koji su svojom aktivnošću uveliko nosili i dalje razvijali i privredni i društveni život ovog kraja, ostajući uvijek vjerni svom slovenskom porijeklu, rodu i jeziku, i uz to najtješnje povezani sa svojom braćom u Hercegovini i Crnoj Gori i sa njihovom vjekovnom borbom za slobodu i nezavisnost.

²⁰ Dr Miloš Milošević, *Trgovačka djelatnost i kapital novonaseljenih hajduka kao glavni faktor razvoja pomorske privrede hercegnovskog kraja u I polovini XVIII vijeka* — *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, XVI, 1968, str. 87. i 88.

²¹ Dr Miloš Milošević, *Prilozi problematici kopnene trgovine poslije osvajanja Herceg-Novog i okoline od Turaka 1687. godine* — *«Boka»* — 2, zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, 1970, str. 109, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 117, 118.

²² Marija Crnić-Pejović, *«Popis kapetana, suđa i kancelijera topaljske opštine za period 1719 — 1759»*, *«Boka»* — 9, 1977, str. 383, 384, 385, 386, 387.

Summary

A CONTRIBUTION ABOUT THE IMMIGRANTS TO THE REGION OF HERCEG-NOVI (EIGHTEENTH CENTURY)

Velimir RADOVIĆ

This work, actually the continuation of the first work, about the immigrants by V. Radović, deals with the conditions of life of the immigrants from Hercegovina and Crna Gora (Montenegro) who settled in Boka in the first half of the eighteenth century. The author first of all used the archive documents of Venetian origin, dealing with immigrants, kept in the Herceg-Noví Archives, then the material dealing with the cadastre books of the settlers in the region of Herceg-Noví from 1702, and the materials about the families of immigrants produced in the early years of this century. There is critical observation of the evidence about the origin of the immigrants, the place to which they came and the time of arrival. In this work the author gives demographic data for the following willages: Ratiševina, Kuti, Trebesin, Sušcepan, Podí, Sasovići, Kazimir, Žlijebi i Kameno. The most numerous among the data given by V. Radović are those about the inhabitants of village Kameno, and this village served as a sample for all the region treated, in which the events followed more or less the same pattern as in Kameno.

A lot of space in this work is dedicated to the occupation of the immigrants in the first half of the eighteenth century. In particular this means land, relationships connected with land, the problem of ownership and tax which oppressed the immigrants. Attention is also paid to the sea and land caravan trade in which some immigrants, a smaller, but the most active and enterprising part, were engaged.

ЉУБИША И ДАЛМАТИНСКА НАРОДНА СТРАНКА (1861—1870)

У вријеме кад је свака општина имала не само своје средњовјековне исправе и статуте већ и посебно нарјечје, када су државне границе итјорисале и етничке и вјерске и економске цјелине, када је читава једна држава (Црна Гора) имала пијаци у „иностраништу“ (Котору, Будви, Рисну, Никшићу, Подгорици), када је централа православне цркве у Далмацији била у католичком Задру а католичке цркве у Риму, сви слојеви друштва били су заступљени у свим странкама. Аутономаши су бранили Конављане од дубровачког племства, не зато што су против племства, већ зато што је то племство било народњачко. Православни владика Кнежевић се због обећаног кавалерства уписао у аутономашки клуб и јавно изјаснио против народног језика у школама. У истој редакцији листа «*La Voce Dalmatica*» сједили су народњаци и аутономаши све док то нијесу примијетили, а онда су се разишли и створили још један лист «*Il Nazionale*». А када је Љубиша дошао у Задар, као посланик сеоских општина Боке, аутономашка већина га је бирала у Царевинско вијеће, кажу, зато што је мислила да ће бити безопасан, да се, као сељак поријеклом, неће снаћи. Кад је та већина видјела да се преварила, у првим наредним изборима истакла је другога кандидата, Јеротеја Ковачевића, архимандрита, и они су, до 1870. године, представљали једини народњачки глас из Далмације и Боке у Царевинском вијећу. Али криво би било мислити да су они за то добили неко признање. Љубиша је, сем прекида од 1864. до 1866. сам пртио свијет, али кад је требало да се огрије крај ватре, тамо су мјеста већ била заузета од стране оних који су ишли за њим и тако чували снагу и „образ“. Он никад није био прихваћен као домаће чељаде, већ само као користан борац, који умије оно што они не умију, и који ће се подупирати док буде потребно. Чим погријеша, с њиме ће ићи лако, јер он није ни био „наш“, већ се његов пут неко вријеме случајно подударало с „нашим“. Истурен у Беч, он је стално био под присмотром, много више од пријатеља.

него од полиције. Косто Војновић му је састављао правила игре и то је личило на држање на узници, толико драстично да се Клаић против тога побунио. Али му је, послуже, исти Клаић ускратио подршку, када је Клуб народне странке олобрио његово гласање и задужио Клаића да то објави у листу, што је овај „заборавио“ да учини. Стекавши ауторитет и славу, Љубиша је изазвао завист и чим су народњаци дошли до већине, вребали су прилику да га помјере са чела на зачеље а на крају су му, мимо законских разлога, одузели и посланички мандат.

Ови замршени односи нијесу још темељито расвијетљени зато што се на поједине народњачке прваке гледа са становишта њихове данашње употребљивости, па се тако ондашње распре пре носе у ово вријеме, и научници се још дијеле на павлиновићевце и антипавлиновићевце. То је, међутим, доба када се више хтјело оно што се може него могло оно што се хоће. Услови за борбу су били тешки а разлике међу борцима понајвише су се видјеле у избору средстава, док су циљеви били слични. У листове је требало улагати сопствену имовину. Љубиша је више времена у Бечу трошио на купо-продају обвезница за »Il Nazionale« него Павлиновић у Макарској и Задру. Ни он ни Клаић нијесу хтјели да уређују тај свој лист, да не угрожавају своје материјално стање и да се не експонирају политички превише, али онда када је лист добро финансијски стајао, узимали су од њега позајмицу без нарочитих процедура.¹ За уредника су увијек тражили чоцјека који ће спроводити њихове идеје. Међутим, како се ни они нијесу слагали око крупних питања (природно и историјско право, однос према Папи и вјерозаконским питањима), уредник је каткад добијао право на своје мишљење и одустајао је онда када је осјећао да је под превеликим притиском. У таквим сложеним односима и Павлиновић је често био жртва цензуре, али не државне већ пријатељске — његови чланци су религовани и допуњавани!² Ово се дешавало највише због тога што је лако падао у ватру и вријећао на све стране, док је Клаић, и сам сангвиник,³ имао здравије погледе на народни живот и био ближи правим интересима народа.

¹ *Кореспонденција Павлиновића*, приредио Палавршић и Зелић, Сплит, 1962, стр. 276. Писмо Миха Клаића из Задра од 14. I 1879. „Подпуно пристајем на твој предлог гледе зајма из главнице Н. листа а толико више да и ја ту скоро имао сам потребу, и узео сам неколико стотина фиорина (...) Ми који смо толико за Н. лист радили и урадили, морамо, сад кад су му околности добре, неке користи имати“. Из текста се види да Павлиновић није знао да је Клаић већ узео зајам од његовог листа.

² Додуше, тих је исправака било на разним странама. Тако се Судачевић жалио да му је Ипо Данило поправљао односно преправљао pjesме. (Исто, стр. 63.) Али ублажавање непромишљених излива срце у Павлиновићевим текстовима било је изгасла чешће потребно. Види у нап. књизи, стр. 129, 156, 181, 208 и сл.

³ У истој књизи паћн ће се и за ову тврђу доказа.

У цјелини се може рећи за народњачки покрет, од шездесетих година наовамо, да је био тако изнијансиран, да је сваки његов значајни представник представљао засебну струју. Док су били у мањини, држали су се на окупу захваљујући чињеници да су у аутономашима видјели већег противника него што су они један другоме, а кад су испливали на површину, заједно са њима испливале су и разлике међу њима. Као човјек са периферије, скоро са краја државе, без кметова који ће га хранити и вјерника који ће му доносити милостињу, Љубиша је био у нешто тежој ситуацији, јер му је недостајао одређени круг који ће га подржати. Унијек је био самосталац и зато су га сви прихватили кад им је одговарало и сви су га се одрицали кад је то било опортунo.

Статистички подаци којима се илуструје ово стање, а који су прегледно искоришћени у студији Р. Петровића, не олакшавају читаоцу да доживи то вријеме са свим његовим противурјечностима.⁴ Зато ћемо се послужити једном сликовитијом илустрацијом из Лежајићеве књижице о основној настави у Далмацији:

„Наиме, у Далмацији је било чистих Словена, који су се називали Италијани, у смислу припадности талијанској (аутономашкој) странци, и обратно Италијана, који нису ни речи знали из српскохрватског језика, па се ипак називали Србима или Хрватима. Чак и у породицама било је много случајева, да се један брат назвао Хрватом, други Србином, трећи Италијаном, док је отац Далматинац или Дубровчанин кукао и проклињао те вражије страшке, што му синове посвадине и народ далматински узмутише! Најзад било је и таквих случајева, да је један те исти човјек био неко време Италијан, па Хрват, па Србин, или обратно.“⁵

Ако се некое учини да је Лежаић, духовитости ради, потенцирао ове забуне, можемо навести други примјер — браћу Војновиће. Ево шта о њима каже Матавуљ:

„Војновићи су (као и Стратимировићи) стара новска кућа. Отац Буров умрије млад; удовица (мајка — п. н.) му се преуда за њског судију католика, која узме мужевљево вјеру и оба сина од првог мужа Косту и Буру, преведе у њу. Кад браћа свршише науку, Коста се настани у Спљету као адвокат, гдје се одмах одликова као врстан правник и реван католик, лоцира је и као Хрват; Буро се врати на старину и ожени католикињом, али уопће за цркву није марио, а признавао да је Србин.

⁴ Раде Петровић у студији *Национално питање у Далмацији у XIX стољећу*, Сарајево, 1968, статистички приказује снагу одређених слојева, структуру посланика и сл.

⁵ Мирко Лежајић, *Прошлост и садашњост основне наставе у Далмацији*, Сплит 1922, 49.

Као такав сједио је и у сабору даалматинскоме, али онда још не букну размирица са Хрватима, те се србовање сматрало као платоничка ствар. У то је вријеме Коста био професор загребачког универзитета и чувен патриота хрватски. Усред метежа који настаде због Љубише, у јеку свесрпске тежње, тежак је био положај контов у Новом; умјереност и обазривост његова бјеше по вољи католицима и старијим православнијем, али мањина, омладинна, поткопаваше му углед.⁶

И тако се читав вијек и његови основни проблеми, пре-ламају кроз једну породицу.

Овај период се обично назива преспородним, иако тај израз није тачан. Како се може препораћати оно што се тек раба? Било је то, у дословном смислу ријечи, б у ђ е њ е. Послије илризма и четрдесетосме дошао је мрак апсолутизма и шездесетих година људи су још увијек жмиркали ненавикнути на јаку свјетлост. Многи још нијесу ни знали народни језик, иако су политички морали да га бране. Народњачко гласило је излазило на италијанском, а његов уредник Нодило учио је тада словински језик из Вуковог „Рјечника“ и народних пјесама. Сам језик није имао имена, јер се звао: илирски, словински, славјански, србо-хрватски, српски, хрватски, хрватско-славонски, југославенски, хрватско-славонско-србски, народни, хрватско-славонско-даалматинско-приморски, хрватско-славонско-даалматинско-приморско-буњевачки, славено-даалматински, славјанско-даалматински... Будмани је у Бечу 1867. објавио приручник „Grammatica della lingua serbo-croata (illirica)“ који је био добро примљен у Далмацији као „прави појав и догађај“⁷ а већ 1857. Даничић је објавио расправу „Разлике између језика 'српског' и 'хрватског'“, гдје је, у 107 тачака, навео те разлике, али — он под српским подразумијева штокавско нарјечје а под хрватским чакавско, као што је то радио и Вук. Дакле, прије него је постало јасно како да се назове тај језик, он се већ раздвајао, односно, разлика која се показивала у нарјечјима претварала се у супротности језика. Тако је језик, као једно од обиљежја народности, морао прво да се штити од туђинштине, која је владала у школству и администрацији а затим и од сопствених проучавалаца и бранитеља. Јер они су га радо користили у политичке сврхе, али не увијек против туђина.

Народњаци су прво морали да сами савладају народни језик па тек онда да га његују и препоручују, да се боре за њ као за важан доказ своје посебности и старине. И сам Љубиша прво је прошао италијанску школу и абечеду научио прије азбуке. А касније се такмичио с Вуком у тумачењу појединих

⁶ Матавуљ, *Биљешке једног писца*, СКЗ, књ. 290, стр. 69/70.

⁷ Златко Вишче, *Почетак народног препороди у Далмацији у свијетлу језичких супротности*, Форум, 1—2, 1973, 306.

израза, напомињући да Вук можда није разумно шта значи ријеч *камилавка* и замјерајући му што је тврдио да је *црна гора* исто што и *црна гора*.⁸

Откривши огромно народно умјетничко благо у пјесмама, причама, питалицама, гаталицама, пословицама, загонеткама, такмичили су се ко ће тога више накупити, па су чак и оно што су сами измишљали протурали као народно, јер је тако било више цијењено.

Копачући по прошлости, ишло се све дубље и свако је настојао да докаже непрекинута континуитет свога језика, вјере, државности. С једне стране то откривање је имало драж јер је било новост, а, с друге, јер је представљало аргуменат у борби. И свако је у том заједничком мајлану историје налазио понешто за себе. Италијанска (аутономашка) странка је могла да укаже на дужину венецијанске управе у овим крајевима, док су народњаци под том страном управом откривали употребу народног језика и домаћег писма (глагољице, ћирилице). Теже је било успоставити везу између старе државе Томислава и Звонимира, Бодина и Балшића, и Хрватске бановине XIX вијека и кнежевине Црне Горе, јер је између првих и других лежао слој, било мађарске било турске окупације или нагодбе. Ова је тенденција уочљива и код Љубице. Иако је радњу већине својих приповијести и причања смјестио у доба Ивана Црнојевића, он често помиње Превалу, односно Превалис и Барску државу, лакле Дукљанску краљевину на коју се наслонио немањински период, а на тај период Балшићи и Црнојевићи, и тако све до Петровића.

Историја није случајно добила такав значај. Народ који се будио личио је на рањеника који долази свијести и испитује да ли је читав, шта је његово. Затим му се враћа памћење. Постаје свјестан и свога имена и поријекла, оног што је чуо од предака, што је научио из књиге. Свако воли да има основац а народ га тражи у прошлости. Тамо налази обичаје, правне институције, државна обиљежја, и на томе заснива захтјеве за поштовањем и признањем тог државно-правног, вјерског, културног наслеђа. Али се одмах стварају разлике у степеновању важности историјског или природног права. Док историјско право почива на старим исправама, природно је у рукама народа. Овај ко се негдје затекао има право ту и живи и развија се. Ове супротности није једноставно изгладити. И једно и друго право може да се и употреби и злоупотреби. Ако су Римљани или Илири били оvdје прије Словена, овима се може негирати право да ту заснивају своје заједнице. Али на основу чињенице да су они ту, прије XII вијека, створили своје државе, могу се оспорити окупације њихових територија послје XII вијека.

⁸ Дјела С. М. Љубице, Цетинье — Будава, 1975, књ. II, 13.

С друге стране, ако је дужина боравка на неком тлу пресудна, поставља се питање — колико дуг треба да је тај период и зар се тиме не може оправдати и дуга окупација? Овој теми Љубиша посвећује више страница своје прозе, а посебно када описује спор око међа између Хумаца и Груђана („Ко пружа ноге мимо бијеља, зебе“), око испаше („С туђа коња на сред поља“) и око насељавања и насељавана у Кучима после неке куге („Нешто нешта изјело, пак од нешта нешто остало“).⁹

У једном спорном тексту Филип Лукас је ипак успио да поједностави и појасни разлике међу народњацима, које он сврстава у реалисте и идеалисте. Лукас се бавио питањем односа народњака према Босни.

„Уз Павлиновића су се сврстали готово сви свећеници, особито сеоски, који су у борби за народни препород имали главни удио... Било је посве природно, да је ова скупина, којој је програм био исти програму др Анте Старчевића преко Велебита, прихватила правашку мисао, и тако је мисао независности хрватских земаља нашла упориште у оној земљи, гдје је првотно хрватска држава и настала.

Друга скупина народних радника, коју је предводио Клаић, а уз њега су били: Пуцић, Ивчевић, Булат, Борчић, Чингрија и други, имала је такође у свом програму уједињење Далмације с Хрватском, не нијечући државно право, али су снагу свог рада изводили из природног народног права“. Ова друга скупина је преувеличавала значај језика „као да је (језик) једини знак народности“ па је помишљала „не би ли се дало то уједињење проширити на све усељене скупине, вјерски и повјесно одвојене, али језично сродне, и све повезати у једну цјелину на основи народног јединства“. Као што видимо, реалисти које је предводио Клаић, настојала је да природним правом изглади етничке разлике између старосједилаца и досељеника у Хрватској.

Лукас и нехотице открива једно Павлиновићево писмо у којему је сажето изнесено његово схватање источног питања.

„Србима нека Бог даде добру срићу на оружју; нека са себе отресу дањак турски; нека они освоје Стару Србију а Црногорци Зету; али даље од Босне, којој сама заједница са Хрватима и Далмацијом под круном угарско-хрватском старе католичке куће Хабсбурговаца, може мира дати и покоја... Немојте шировати, поштовани Отче, све што пишу по нашим самим новинама о Аустрији и *Andrassy*, да су тобож против ослобођења раје. Вишекрат ношине не знаду што пишу... *Andrassy* ваља да чини што хоће Фрањо Јосип, а овај неће заустити своје ладовине.“¹⁰

⁹ Сви су ови наслови из *Причања Вука Дојчевића*.

¹⁰ Хрватско коло, XXII, 1941, 6—18.

У питању Босне једино је Клаић сматрао да она треба да се развија самостално.

Дуго је стајало отворено питање националне идеје. Прво је то био општи осјећај *словинства* (у вријеме Гундулића и Андрије Змајсвића), затим је дошло *илирство*, као покушај да се нађе заједничко име које никоме ништа не одузима, а шездесетих и седамдесетих година никло је српство и хрватство, али ни то још није било јасно национално осјећање већ друго име за православље и католичанство. Матавуљ, који је био млађи од Љубише, јасно каже:

„Од ископи пак и на Приморју Србин је био само православно, — Српство је значило само православље, као што у овим крајевима (на истоку) значи и данас.“¹¹ У вријеме кад је ово писао и објављивао (од 1898. до 1903) Матавуљ је био у Београду. Дакле, ни двадесет година после Љубишине смрти, српство није било ништа друго него православље. Друкчије није могло бити ни са појмовима хрватство и католичанство.

Само на таквом степену развитка националне свијести могле су се афирмисати и Штросмајерове идеје о југословенству као замјени за све националне осјећаје од Триглава до Охрида. Овакво југословенство, разумљиво, нема савремени смисао, јер модерно југословенство не негира нацију и не види у њој препреку за остварење јединства. Оно се могло и остварити тек након рјешења националних питања. Зато је јасно, мада се то често намјерно не види, да је ненаучно употребљавати неке ријечи из оног времена са савременим смислом, јер је то историски начин мишљења.

Средином прошлог вијека домовина (отаџбина) означавала је општину, родни крај; ријеч нација такође је имала други смисао, па се тако налази у списима и *«nazione Perastina»*, што није ништа друго него „народ Пераста“; држава је такође била општина, крајина, јер „од државе новске“ значи „од крајине новске“. Овом партикуларизму није погодовао само локални говор, локално законодавство (статути) и обичајно право, већ и неразвијени путеви, трговина, производња на нивоу мануфактуре, укратко феудални менталитет и после је званичног укидања феудалних односа. Још нијесу биле на пилама оне локомотиве које ће прегазити Аустрију, како је то Енгелс предвиђао 1847, па није могло да буде ни израђене националне свијести, иако се она у разним балканским срединама развијала на специфичан начин. Негаје је дуга државна самосталност била важнији фактор од економског развоја и стварања младе буржоазије (Црна Гора); негдаје је вјерски елемент помагао тај развој (Хрватска); негдаје правио забуне (Црна Гора, Србија и Македонија); негдаје је језик био први препознавајући

¹¹ Матавуљ, исто дјело, 24.

фактор будуће нације (Словенија). Сваки покушај да се састави листа једнаковриједних конститутивних елемената нације пропао је па ни Кардељева анализа словеначког националног питања не може дословно да се примени на остале наше народе, јер јој то, уосталом, и није био циљ. Рецимо, „компактност територије“ и „заједнички језик“ су услови које не можемо наћи у сваком случају. Хрватска је била раздвојена на Хрватску, Славонију и Далмацију, а од 1867. Далмација је била под Аустријом док су остала два дијела Тројединце била под Угарском. А што се тиче Црне Горе, њен тадашњи териториј је чинио јединствено тржиште са околним крајевима под Аустријом и Турском. У погледу језика може се рећи да је на простору истог језика настало неколико нација. Заиста је тешко саставити процентуалну листу елемената нације која би служила као исправан лекарски рецепт.

Како су на ово питање гледали народњачки прваци?

Пошто је утицај Штросмајера, Кватерника и Старчевића био јак на све народњаке, прво ћемо да видимо шта они о томе кажу.

Штросмајер:

„Сви смо ми у ових странах, звали се именом овим или оним, једно само тјело, тер нам је живо осјетјати, да је цјелом тјелу штета, ако икоје удо болује; корист је пако и напрдак, ако оздрављује и чистије бива. Све, што је народу свиестну и поштену свето, нука нас, да једну бол болујемо, једак пир пирујемо... Нас југовиће неслога у дуговјечну раку стрмоглави, а слога и јединство нам славно ускрснутје проричу.“¹²

Старчевић:

„У Србији станује најплеменитији дел хрватског народа (...). Први и најсигурнији дек био би тај да ми народ истока оснујемо једну државу. То јединство не може се друкчије занисати но на темељу потпуне једнакости свих пласменах. Сма трајмо се дакле једном државом. Које људство, које море, које земљс, које реке! Лепше домовине на свету нема!“¹³

Кватерник:

„Странка права неруши само; него и гради. Она, стровалив начело бунцања са славизмом (појмом не само немогућим, него и убитачним по нас), протуставила му је одмах начело живо,

¹² Цитирано према: др Петар Карлић, *Матица Далматинска*, Задар 1913, 57/58.

¹³ Лист *Хрват*, 1869. Цит према *Сабраним делима Ј. Скерлића*, II, 123.

бујно, крнепно: начело народности, народности своје властите хрватске; као таково управо могуће, изведиво, наче de facto од Бојане до Соче обстојеће, признано по целом свету не фапта-смагоријом."¹⁴

Караџић:

„Тога ради мислим да неће бити излишно ако овај је напоменем да се права домовина Срба, у којој и данас милиони живе, простире преко данашње Србије до Призрена и Пећи с ону страну Шарс и обухвата цијелу Босну, Херцеговишу, Црну Гору, крај око Бара, аустријску Арбанију, Дубровник, Далмацију, Турску и аустријску (војничку) Хрватску, Славонију, Сријем, готово цио Бачки комитат и дуж Дунава до Св. Андрије (изнад Будима) и један велики дио Баната.“¹⁵

У крајностима (Старчевић и Караџић) налазимо Србе и Хрвате „сва три закона“ (православне, католике и муслимане), али већина је ипак, у тој фази развоја националне свијести, изједначавала појам вјере и нације, како то пише Матавуљ. Проучавајући овај феномен и др Раде Петровић дошао је до овог закључка:

„Народна странка, настала у раздобљу од средине 1860. године до марта 1861, била је до 1880. године једина и јединствена политичка организација далматинских Хрвата и Срба, прецизније речено — далматинских Славена (...) Хрватско и српско име, које постоји у сељачком пуку, тек иза 1868. године постепено се буди и почиње да потискује славенско. У Далмацији први је поп Миховил Павлиновић указао да се само под хрватским именом може вршити усијешан национални преображај Далмације, а Л. Томановић, И. Д. Јанковић, поп Милаш указивали су на српску националну идеју као идеју водиљу око које треба да се окупе далматински Срби. И у Далмацији, као и на осталом српскохрватском језичком подручју, национална диференцијација вршена је првенствено на бази вјере, тако да су у правилу православци постајали Срби, а католици Хрвати. У том процесу стварања модерних Хрвата и Срба у Далмацији 19. стољећа преломно је раздобље од 1870—1880. године, јер се тада модерна српска и хрватска национална мисао јавно манифестирала и показала знакове посебног политичког уобличавања. А тиме се јединствени славенски фронт у Далмацији (На-

¹⁴ *Кореспонденција Павлиновића*, 119. Писмо Кватерника из Загребача 20. VI 1869.

¹⁵ То су мисли из познатог Караџићевог чланка *Срби сви и свуда*, објављеног у Ковчежићу 1849. Ни касније Вук није мијењао тај став. У чланку *Срби и Хрвати* 1861. понавља да су Хрвати само чакавци! Факсимил прве странице овог чланка види у *Библиографији списа Вука Караџића* коју је приредио Голуб Добрашчиновић, *Сабрана дела*, књ. 36, стр. 934.

родна странка) постепено цијепало на посебан хрватски и српски, који су истицали и своје посебне, понекад међусобно супротне захтјеве.¹⁶

Павлиновић је по свом необузданом темпераменту и неконтролисаном говору сличан Старчевићу, тако да се у његовим списима могу наћи различите изјаве, које га час откривају као лудица мислиоца, час као загриженог фратра. Зато полемика о њему још траје, јер сваки у тим изјавама нађе оно што жели. Када се све то сабере и проучи, а његово је дјело обимно, дође се до основних, темељних ставова. Прво, он је свјестан чињенице да на тлу Хрватске не живи само један народ. Он дозвољава да се ти различити етноси, првенствено Срби, осјећају слободно, развијају „име србско“ и вјеру, „и све оно што не смета самосталности и јединству државе и политичког народа хрватскога“, али постоји само један политички народ у Хрватској а то су Хрвати. „Тко је дакле рођен у Хрватској, а не ћути хрватства, тај је вјетрогоња и словински мућак; тај не појми Југославинства, тај не љуби србства.“¹⁷ Овдје је нација схваћена као држава а етничко је развојено од националног, то јест не полудара се увијек, тако да више народа могу да творе једну нацију. Државност као њена битна одлика тачно је уочена. Али, он се опире не народу већ његовој странци, јер у том копрцању једног дијела народа за своја права види опасност по други дио народа, што, по њему, доводи до успоравања афирмације већег народа. Зато он јасно каже: „Српска странка је по својем постанку без икакве етичне подлоге, голо одметништво.“¹⁸ Укратко, он опирање српству тумачи осјећајем утрожености. Треба, међутим, имати у виду развој ових ставова, јер сви цитирани одломци су настали послје 1870. године. Његова забринутост је расла са степеном оживљавања српске националне мисли у Далмацији, у почетку полударне с вјерском припадношћу.

Занимљиво је да преписка Љубинице и Павлиновића има своје временске границе, и да сачувана писма почињу 18. VI 1867, 6. IV 1869.

У том раздобљу они су један другоме писали, слали „лик“ (фотографије) са посветом, а Љубица завршава писма „поцу Мићу“ са „твој до мотике Стефан“. Шта се тада десило да се ова сарадња прекине и Павлиновић постаје коловођа хајке на Љубицу? Тај прелом одлично уочава Натко Нодило у писмима Вишкуну Кисићу 1911. године, када се прослављала педесетогодишњица „Народног листа“. Кисић је од Нодила, као првог уредника листа, тражио прилог за јубиларни број, који је изи-

¹⁶ Петровић, *Национално питање*, 443/4.

¹⁷ *Бесједа у Јелси*. Исто, 345.

¹⁸ *О вјери и политици*, 35.

шао на великом броју страна и донио занимљиву мемоарску документацију. Нодило није хтио да у томе учествује, да не би морао да полемише са Павлиновићем. Нодило објашњава и у каквим условима је примио уредништво листа. Био је отпуштен из гимназије, након једне године сундентуре, због пристајања уз странку такозване анексије, то јест уз присталице уједињења Далмације и Хрватске.

„У кругу гјешњих мојих знанаца цијенило се“, пише Нодило, „да ја знам прилично писати италијански, па дошло до споразума с Павлиновићем, Клаићем и Иваном Данилом, како бих ја преузео уредништво једног талијанског листа, с хрватским прилогом, бива 'Nazionale' и 'Народни лист'.

Кроз пет година мога управљања са 'Nazionale' никад болет склада у редакцији. Новина бијаше слободоумна, те тиме све више стицала приврженика, особито међу млађаријом. Складовање с нама и дон Мијо из Подгоре.

Него у то доба се стала стварати Италија. Нову Италију Пио IX проклињаше. Чешће имао сам ја ублажити неке Клаићеве саставке, гдје би овај малко оштрије говорио о политици римске курије. Око год. 1870. дон Мијо промијени многи свој пређашњи назор, те му скоро немили постадоше Срби православни. Он који се негда дао фотографисати руком о руку са Сундечићем, почео изрутивати све што је српско, па је раскол у Народној странци био готов. Павлиновић присвоји 'Народни лист'; читао је 'Vaterland' и 'Civiltà Cattolica' и тјерао клерикалну политику...

Немојте мислити да сам ја какви лични противник дон Мије. Својим челичним карактером, својом несебичношћу и својим знањем он је, шта више, мени импонирао. Рјечник Вуков и наше народне пјесме ја примих његовим посредовањем. Кад сам био ђак, нас двојица измењивасмо писма писана ћирилицом. Ако се дон Мијо у нечем измијени, он то учини по гласу савјести, те му од мене нема прикора.“

Пошто је Кисић инсистирао да ипак добије прилог од Нодила, успио је само да измами још једно писмо, које је такође пуно драгоцених података, који су тим драгоценији што долазе од човјека који је изван личних спорова, као што се то види из већ цитираног текста.

Нодило помиње прве сараднике листа: Ника Великог Пушића, његовог брата Орсата (Меда), Пикшу Гради, Ловра Монтија, Антонијетија, Косту Војновића... Сви су они писали италијански. Око хрватског прилога бринули су Павлиновић и Данило.

„У оно вријеме, за првих година бој се био с Талијанима, од пријеке невоље, језиком њиховим. Они свуда бијашу господари, и располагали читавом политичком и судбеном управом, општинама и образованим далматинским друштвом, то по вјсков-

номе предању. Талијанство готово поклопи нас народњаке. Дан-данас тешко је вјеровати, да Дубровчанин Клаић није се поуздавао ни писати, нити у далматинском сабору, гдје бијаше најватренији говорник, бесједити друкчије, већ талијански. А још теже појмити, што се десило дон Мији (...) Талијанство, дакле закупило све, па и саме наше редове. Међутим, народна мисао крочила је големим кораком, јер око 1870. године опћина већ бијаше наша, те и већина далматинског сабора. Могуће, да се ја варам, али ваља да ни не увећавам, нити смањујем чињенице, рекавши, да је то добрим дијелом заслуга посве слободумног писања сарадника у 'Nazionale'. Нови нараштај, млабаррија, премда још народном језику слабо вјешта, приграи великом већином племените нове назорс, као што ово признаје и сам Брунели.

Дон Мију, овако треба схватити са двојаког гледишта: у прве он је несломив трудбеник за цио свој царод, послије га раздваја мржњом на Србе, Клаић, у бојазни ради избора, дон Мији се покори, те изгуби противношћу незадовољних Срба свој мандат за Рајхсрат, пошто није смио да 'Народном листу' очува пребашњи програм. Клерикална странка би онда устројена бар за неко вријеме, а бијаше јака, због Павлиновићева угледа, коме се набе десни помоћник у Кости Воиновићу. И ако родом Србин, овај постаде најрежнији ултрамонтанац, можда зато, јер је увијек нагињао строго конзервативним назорима."

У трећем писму, рођаку Манберу, Подило каже:

„Дон Мији треба признати да је то радио по својој савјести, поставши одрјешит клерикалац, јер су му либералци изгледали као неки безбожници, у вријеме кад је Пио IX проклињао и десно и лијево.“¹⁹

Овим искреним редовима Подило нам је уштедио много простора да објашњавамо шта се десило. Упадљиво је да Петровић, међу пропагаторима српске националне мисли наводи Л. Томановића, И. Д. Јанковића и Никодима Милашица, док Подило, у наставку цитата из другог писма помиње Саву Бјелановића који „искрсну на одбрану презреног Српства“, наглашавајући да је он био „уман и врло радишан новинар“. Нико не помиње Љубишу, зато што загриженост у било које врсте није одговарала његовом карактеру. Али пошто је он тада био и посланик и председник Сабора, сви они који нијесу хтјели да раскину с Павлиновићем, због његовог клерикализма, морали су да се окрену против Љубише. Првенствено Клаић, као први или други човјек у странци, а за њим Коста Војновић, насупрот брату Буру, и други, мање утицајни, али важни као гласачка машина.

¹⁹ Виктор Новак, *Натко Подило*, 48 — 51.

Видјели смо да је преокрет у понашању неких народњака у Далмацији наступио као последица утицаја Рима. Они су, нажалост, показали према Папи много мање отпорности него канцелар Бајст. Из преписке Бајста и аустро-угарског амбасадора у Риму грофа Кривелија (Crivelli) у току 1867. и 1868. године види се колико је царевина деликатно спроводила своју одлуку да поништењем конкордата спроведе лајцизацију (секуларизацију) наставе, али и била у томе упорна. 16. XII 1867. пише Бајст:

«Nous ne cedons pas, je le répète, à des tendances antireligieuses, que nous sommes les premiers à déplorer. Nous constatons seulement la nécessité de mettre les rapports de l'Eglise et de l'Etat en harmonie avec les institutions nouvelles dont l'Autriche est dotée.»

Бајст указује да је Угарска преузела своје уставно право и да конкордат за њу не важи. Како би се онда могао примјенити само на пола царства? Нала се да то неће створити конфликт са Св. Столицом. Кривели је био код папе 31. XII и пише 3. I 1868. Бајсту да је папа схватио да је напад на конкордат примљен у Аустрији са равнодушношћу с једне и охрабрењем с друге стране («laisant faire d'un côté, encourageant de l'autre») и да је спреман на ревизију али да никад неће пристати на поништење. Првобитно се ово односило на закон о браку и закон о школству.²⁰

Далматински либералци и клерикалци почели су се подијати још од 1863. године. Међу либералцима су били: Клаић, Пантровић, Монти, Чинтрија, Врацковић; међу клерикалцима: Павлиновић, Бијанкини, Томић, Пуратић, Перишић, Марковић, а касније и Коста Војновић.

1864. папа је издао енциклику «Quanta cura» познату као Силабус (Syllabus). Силабус је уствари каталог, а овдје је то каталог гријехова. Папа се окомио на све што је напредно у свијету. „Силабус представља отворени напад на све тековине модерне науке и уједно чини полазну основу за конкретно дјеловање свих органа католичке цркве. Пантеизам, нихилизам, рационализам, вјерски индиферентизам, социјализам, комунизам, цивилни брак, тајна друштва, карбонарство, масонерија и друго — њиме је било стављено на индекс.“²¹

Затим је, 1869. и 1870. био Ватикански концил у Риму на коме је прокламована папска непогрешивост, оспоравана од Штросмајера.

²⁰ The Austro-Hungarian Empire and the policy of Count Beust by one Englishman, Лондон, 1870. Преговор написан фебруара 1870. Цитат са стр. 148.

²¹ Петровић, нав. дјело, 369.

Павлиновић је у својим „Хрватским разговорима“ проповијсдао, у дијалогској форми: „Синко, држи се мисника, и тебе ће држати Бог“ а на питање једног од два измишљена лица, да ли у Далмацији има Масона (фрамасуна), друго лице одговара да масона нема али има „њихових ертака“ и то су „они који су гласовали у Задру и у Бечу за законе осуђене од св. отца Папе.“²²

1866. године, на Сабору се водила опсежна расправа о одвајању школе од цркве. Клаић је одбацивао свештенички утицај, и имао подршку из противничког аутономашког тора, од либералног Луја Сераглија (Seragli), док је Коста Војновић сматрао да би диоцезански инспектори могли да контролишу вјеронауку, као темељ „читавог школства“. Двије године касније дошао је на претрес владин закон о реалкама. Клаић и Вранковић су, заједно са аутономашком већином, гласали за закон а Павлиновић је у дугом говору бранио позиције цркве у школству. Павлиновић, језиком Пиа IX осуђује „богомрске законе, што је изнијела Аустријска влада, законе проти науци црквеној, проти праву, области божанственој, настави црквеној, па се најгрђе опиру и самом праву паравном“.²³

Овај примјер рјечито показује да изјашњавање за или против владе само по себи не значи ништа, ако се не испита када се, како и зашто то чини. У овом случају било је напредно стати уз владу. Занимљиво је да су и аутономашки, у другим стварима реакционарни, наступали у питању цркве слично својим италијанским друговима који су ратовали против Папе. Савезништво с њима у конкретном случају такође је било позитивно. Коста Војновић, изабран 1870. у Боки, од стране православних општина, захвалио се на мандат, јер би му то отежавало да испољава своја католичка схватања. У писму Павлиновићу открива да се заносио оснивањем „једне католичко-Хрватске странке“, али се повукао зато што није нашао довољно снаге за то. Војновић је предао пуномоћ Клаићу, председнику Земаљског одбора у Задру, и уједно га молио да буде у споразуму с Павлиновићем. Павлиновић није слушао своје пријатеље, либералце, да се оканци политике. Нанустио је Макарску и повјерно је Кости Војновићу, а сам дошао у Задар и преузео строжију бригу о листу, тачно онако како је то описао Нодило. Павлиновић је ишао тако далеко да је тражио од кандидата за посланике да дају писмену изјаву да ће у вјерозаконским питањима поступати у духу саборских адреса из 1870. и 1871. али је то изазвало противљење многих, па и Клаића.

Да се Клаић и Павлиновић нијесу у многоме слагали, илустраћемо реченицом из Клаићевих писама Павлиновићу.

²² Исто, 371.

²³ Исто, 374.

„Иза толико лепих твојих речних несам мислио да ћу се одмах имати тужити с Тобом. Зашто ми нијеси указао прије тискања оне твоје члашке новине адресе? Уљудност и поштење то су изискивале. Да сам их видио био можебит да би ти био савјетовао неке промјене у форми и изречих, које би биле ућиниле да чланци буду доста боље примљени него су у истину били. Али то је најмања. Мене пече друга: а то је помањкање повјерења и искрености.“²⁴ Било је то 21. IX 1870. Годину дана касније Клаић се противи именовану Бианкинија за уредника „Народног листа“, иако је паметац и поштен, јер је „поп и кажу ми ултрамонтанац (...) Ја сам дакле Бианкину противан, тер тврдо хоћу да *Нар. Лист* следи својим сталним правцем, то јест исто политичким, шујући свачије увјерење и освједочење али и недирајући у никога, и ничије. Још ћу ти додати, да договорили се о кому ти драго за уредника, нећемо више као лани ја и ти склопити погодбу, него позвати дионичаре тер јавно дјеловати. Лани су нам тежко за то приговарали.“²⁵

Клаић је ипак пристао да Бијанкини буде уредник. Али је у новом писму, 29. VIII 1871. још оштрије осуђивао његов католицизам.

„Твој криво схваћени католицизам довео те на то да пишеш против вјери ругати се Хенри V и његовом бијелом барјаку. Још мало, пак ћеш на то доћи да ћеш народњаке и народну политику безбожнију осудити.“ Даље слиједи нечитак дио текста из којег се ипак разабира да је та политика тако осуђена и у Силабусу. У наставку Клаић пише: „Д. Михо, проби се таког католицизма, или барем ако и тако хоћеш мислити слободно ти било; али у политику те мисли не увађа. Водимо нашу политику народну како смо и досад, а вјеруј ми да папа био или небио краљ свјетски, био непогрешив сам или скупа са светом црквом, то народу ништа непомаже, ни ти народ за то мари. Strossmayer и Рачки круто осуђивао овај беспослени клерикализам, који хоће да завлада у Далмацији и од кога велике нам штете присте. Ово није цело задња последица италианизма далматинског и чудо да превинани хрват као ти, то невиди!“²⁶

Из цитираног текста се види и Павлиновићева самовоља у уређивању листа, и у избору уредника.

Како то да се Клаић ипак и даље држао овог истог Павлиновића, који није одступао нимало од својих ставова? По својим погледима и улози у народњачком покрету, Клаић је био свијестао примјер народног борца, али је његова попустљивост према Павлиновићу бацила сјенку на његов карактер. Као да је

²⁴ *Кореспонденција Павлиновића*, 156. Клаић често пише меко и мјесто тврдог.

²⁵ Исто, 177.

²⁶ Исто, 181.

у праву Нодило када то тумачи несигурношћу око избора. Клаић није представљао одређени изборни срез, већ је стално мијењао бираче, од Дубровника до Бешковца.²⁷ Када се томе дода директни сукоб с Љубишом око концесије за жељезницу, закључује се да је морао на некој страни да тражи ослонац, па га је ипак нашао у крилу Павлиновићевих присталица и својих либерала. Он се, као што се види, *трудио да спријечи расцјеп у странци и у томе је био ближи Љубиши него доп Мију, али када је до расцјеп дошло, он се није одвојио од кривца, Павлиновића, већ од жртве те подјеле, Љубише.* На ово би се могло одговорити да је до расцјеп дошло због гласања за изборе за невољу, због непосредних избора за Царевинско вијеће и концесије за жељезницу. Такође, спор је настао и око промјене става о уједињењу Далмације и Хрватске. Све би то било тачно да странка није позицијепана *неколико година прије свих оних набројаних догађаја.* И да и отпор против петорице није стално био хајка на једног од њих а прешуткивање кривице остале четворице.

У чему је све могао да буде спор између Љубише и Павлиновића до 1870. године? Њихова преписка се угасила прољећа 1869. Преписка Љубише и Клаића није још нигађе потирана. А морала је да буде обимна, јер је Клаић често замјењивао Љубишу у Задру, кад је он био у Бечу. Осим тога, њихова схватања су била блиска. Тако Љубиша пише Богшићу 5/17. фебруара 1870: „У сриједу чисту полазим у Беч са Пером Будманом да се тамо одморим од зла кутњета, провинцијализма и бюрокрације. Драго ми је да имам ваљана замјеника у Клаића које му је драго писати.“²⁸ Уз ово писмо из Задра згодан добе поређење са писмом Павлиновићу из Беча 25. XI 1867. „Ономане сам се Мијом у лебело разгавно. Он је био мени обћао да ће оставити рјешабу о језику законодавном путу, а у толико уздржати штату кво али ми након осам данах промјени ријечи и каза да ће се све оставити све невољу родитеља. Послије дугог препирања ја му одрежито рекох да нас он ћера силници да тражимо ушну Угарском. Него (неко? — п. н.) ми рече да је Мијо допринио те моје рјечи у Министарско пјече, пак да је то узрок што није се још ствар рјешила. Да видимо!“

Након овог искреног признања о сваби, па и о денунцијацији (!) Љубиша пише: „Сад ћу ти казати другу. Рече ми Мијо: ми смо од Филипковића задовољни...“ На то Љубиша открива Павлиновићу да је намјеснику Филипковићу „одркрито казао“ „да је боље да се тамо (у Далмацију — п. н.) не враћа ако не мисли окренути политику.“ И набраја седам његових смртних

²⁷ Петровић, 192.

²⁸ В. М. Вукмировић, *Осам необјављених писама Стјепани Митрова Љубише*, Прилози за КЈИФ 3—4, 1967, 259.

грјехова, које анализирамо на другом мјесту. Дакле, Љубиша је био много критичнији према намјеснику, којему је посветио „Бој на Вису“, него Клаић.

Вратили смо се на ову епизоду да подвучемо како то није остављало трага на Љубишином пријатељском односу према Клаићу, јер он га три године касније хвали као ваљана замјеника. Тако је присан био и са Павлиновићем и у вријеме када се са њиме свађао Клаић! Он га назива пријатељем и богомбратам, а у посљедњем познатом писму назива се његовим „пријаном“. А већ јула 1870. Марко Бурковић пише Павлиновићу из Боче да није успио осујетити избор Љубишин. По свему судећи Љубиша је ипак био наиван и вјеровао је у пријатељство људи који су радили тајно против њега.

Пошто у личним односима и Љубишином начину опхођења са Павлиновићем и Клаићем не могосмо наћи узрок сукоба, погледајмо такозване објективне околности. Њих је формално дијелила: вјера, писмо, географска припадност и у складу с тим — национално осјећање. Видјели смо, међутим, да је то осјећање било тек у ембриону, нејасно. Као што «Il Nazionale» пише 13. IV 1864, поводом изјава Бајамонтија и Клаића, у саборској расправи 5. IV: „Благородна застава народности и слободе довољно је широка, да окуни под собом сву дјецу Далмације која теже за њезиним добром“²⁹ тако и Клаић, још 1876. године каже у сабору: „За мене не постоје двије народности: српска и хрватска. То су два племена једне те исте народности, које чека иста славна будућност на темељу слободе.“³⁰ У том смислу изјашњава се и Љубиша.

1867. на свечаности отварања Југославенске академије он говори о Штросмајеру као „остожу“ (стожеру) око којег се врти хоће, „онај прстен, што нас Србо-Хрвате веже“.

У „Новом Позору“ (бр. 493, од 8. маја 1869) изишао је један од наставака онсежног чланка под насловом „Што хоће хрватска омладина и како?“, у коме су поменути Љубиша и Богосић. Како вели Керблер, тај чланак је, од почетка до краја био „излив осјећања млада Хрвата који поред своје Хрватске и не види и не признаје ништа друго на свијету“. Љубиша прво признаје да се не би одазивао на тај чланак да није прозван а затим долаје:

„Мени је омладина драга, колико икоме, јер на млаве свијет остаје, но жалећи да сам се давно родио пак из тако гиздавог јата у друго улетно, рабе бих читао, како ми врсници мисле, који стоје између ватрене омладине и хладне остарине пак обичаја пружају руку код прегибе.“ У наредних неколико реченица Љубиша варира ову мисао па наставља: „Само толико, чини

²⁹ Јубиларни број *Народног листа*, 1912, стр. 106.

³⁰ Исто.

ми се, да могу и ја пријескочке и на махове рећи: *Ко хоће циљ, треба да хоће и средства*. Сад промислите, јесу ли ваша најбоља, и могу ли их одобрити људи зрели, који су излечећи из омладинског јата? *Није зиџар прави ко ваља, но је зиџар прави ко гради*. Ако ћете пренијети по један камен на велику зграду просвјете и слоге братинске, елајте; но ако нећете, а ви немојте барем дрмати оне који су други муком и натегом сложили на благословеној гомили братинства народног, ће је свако по ње што свога и себична на олтар опћег блага пожртвовао. Да ви наставите бацати шпечницу у бразду коју је други ратар изорао, и о којој ће се причестити цијело племе, били вам драго било да ко други иза вас баца зрна кукоља и врата да шпечница оброди отровљу брацке неслоге? Маните се тога, а радите, кад вам је Бог дао даровања, на просвјету изоставше браће, која робује и глупује: тако ће вас род и повјест до звијезда пети, јер го роду згријеша он му градно плати.

Срб и Хрват јесу, како ја мислим, етимологична синонима као хлеб и крух, пак се не могу без грехоте лучити ни језикословно ни земнописно, а камоли религиозно. На једном самом пољу могло би им дјело одвојено бити, а то је повјесно право. Ко друкчије мисли и ради, док поможе, разможе.³¹

Читалац је свакако примијетио већ више пута да се не разликује Љубишин стил из прозе и чланака, а да су и идеје исте. Овоме иде у прилог и чест мотив народне слоге, нарочито у „Причањима Вука Дојчевића“.

Цитирајући читав Љубишин чланак Керблер каже да је то учинио „не само зато, што нам јасније него икоја друга његова изјава посвједочава честитост Љубишину у искрену настојању, да би Срби и Хрвати живјели у слози и љубави, него и да се види, како је и међу тадашњим политичима у Боки било тријезних и разборитих мислалаца“.³²

Оваквим ставом о националном питању Љубиша се није могао замјерити Клаићу, али јесте — Павлиновићу.

Што се тиче вјере, Љубиша је више агитовао против православног владике Кнежевића, који је изневјерио народну ствар, него са католицима, о којима никада није рекао ништа неповољно. Он је само тражио равноправност вјера, односно противно се политичкој злоупотреби вјера. Тражио је да свештеници буду с народом. Иронисао је „презнатне понове“ који се дословно држе књига. Љубиши је близак хришћански морал и он у складу с тим кажњава своја зла лица, не само на крају „Скочидјевојке“ већ и у „Проклетом каму“ а чобаница Јелка успијева да преваспита разбојника Лима („Бог се брише сиротама“). Но у практичној политичкој борби он је у вјери видио

³¹ Стефан Митров *Љубиша и његова околна*, Рад ЈАЗУ, 29, 123.

³² Исто мјесто.

само њену *примијењену* вриједност, као чуварице обичаја, који су дио народног живота. 1862. је успио да отме из руку језуита дубровачку гимназију. Том приликом је рекао: „Ја нијесам противан да језуит као сваки други грађанин буде учитељ, но сам противан стога што језуити, који су учитељи при дубровачком гимназију, не знаду наш народни језик...“³³ Али се противио укидању мале фратарске гимназије у Сињу „јер је то снадало на штету фратарску“, а касније је испословао 25.000 ф. за римску цркву у Врлици, 5.000 више него за православну цркву у Дубровнику.

Оно што је Павлиновићу могло да смета био је Љубишин позитивизам, јер је то доп Мијо замјерао и радницима у Паризу. („Паризки радници јавно се хвале да су поситивисти итд. Не, испуштајмо се од пећине на коју нас је Бог утемелио; не примајмо погубног начела, које ће мало по мало и државу и људство, и разбор оногачити. Одбијајмо начело, по којему нам се сјутра може дјели учинити, и то у име знаности да су људи од мајмуна; да је мисао од живаца и од којесаквих тековиша“).³⁴ Насупрот њему Љубиша је човјек науке. „Оно што један вијек сматра утопијом, у другоме постане сељачка истина“, каже он у „Животопису“ 1878. А десет година раније он саставља онај Меморандум који смо већ цитирали:³⁵ „Овај вијек позитивни тражи друго а не богословна претресивања. Људи се данас мало и премало баве сколастичнијема питањима (. . .) И збиља, многобројна открића и нови појмови рабају нове пужде, пак и нова истраживања (. . .) Красне умјетности већ се не питају побожношћу, а знање мрзи на оне институције које су изостале и које не кораче с њим сүстошице“!

Јасно је да се оваквим ставом Љубиша морао разлићи и са Павлиновићем и са Костом Војновићем. Али то с његове стране није била никаква ни агресија према католичанству ни излаја народних интереса, већ напротив доказ његовог прилагођавања новим захтјевима времена.

У дискусијама око народњачког гласила постављало се и питање писма: ћирилице и латинице. Такође, Љубиша је у том смислу предао и једну споменицу министру просвјете, додуше тек 1874.³⁶ Али из те споменице се види да су се раније у Далмацији продавале ћирилицом штампане књиге да се то „има тому неколико времена“ не ради. У вези с овим питањем занимљиво је Љубишино писмо Павлиновићу од 29. XII 1868. »Il Nazionale« је у прилогу на српскохрватском језику објав-

³³ Дјела С. М. Љубише, III, 116.

³⁴ Говор на сједници Далматинског сабора 17. IX 1868.

³⁵ Види наш текст Љубишин рад на оснивању бококоторске епархије, Бока 8, 1976, стр. 143.

³⁶ Земљак, бр. 39, од 5. IV 1874. Узгред напомињемо да је Земљак штампан латиницом.

љивао чланке ћирилицом, али је то све рјеђе чинио у вријеме кад је Павлиновић чвршће стегао уређивачку политику у својим рукама. У вријеме када Љубиша ово пише, то још није било много уочљиво. Отуд и овакав помирљиви тон Љубишин: „Сад ти препоручујем да пишеш Матићу нека приме моје чланке *ћирилицом*. То је од велике нужде и пријеке а кад се видимо и кад ти кажем дат ћеш ми разлог. Ти знаш да код мене нема у томе фанатизма, но је нешто треће, за које се мора тако радити, а то је (да се разумиемо) и просвјете оне стране народа што ћирилицу читају.“³⁷

Да у томе није био искључив, показују његови рукописи. Писма су му час ћирилицом а час латиницом написана. Павлиновићу такође пише мјешовито. Имао је два меморандума за писма. Кад је хтио да пише латиницом, узимао је меморандум на коме је у горњем лијевог угла било угравирано велико SLJ, а на ћириличком имао је утиснуто *Стефан Љубиша*. Дакле, кад је тражио да се рашопраније третира ћирилица, он се заиста руководио овим разлозима које је навео у споменници министру просвјете и Павлиновићу.

Ако је ово могло да удаљава Љубишу и Павлиновића, она је јасно ко је томе крив.

Остала су, међутим, још многа спорна питања. Прво међу њима је питање уједињења Далмације и Хрватске. Из прегледа парламентарног рада види се да је Љубиша ватрено бранио то право, иако је, као што смо навели, био у тешкој позицији, јер је заступао Боку која није спадала у Далмацију. О томе су се бокељске општине изјасиле на скупштини у Прчњу 1848,³⁸ а послје ансолутизма су подржале анексионистички покрет у Далмацији, не негирајући раније изнесено мишљење о положају Бокве. Стање се промијенило тек 1867. након стварања двојне монархије, јер је Хрватска потпала под Угарску па би везивање Далмације за Хрватску значило излазак Угарске на Јадран. Она је иначе држала само Ријеку. Ни тада се Љубиша није изјашњавао против уједињења, првенствено зато што је та тема у самој Народној странци била потиснута, па је до 1872. Љубиша био и у томе на страни народњака.

Затим се појавила нејасноћа око става народњачког клуба према изборима за невољу, према непосредним изборима и концесији за жељезницу, али све је то било послје 1870. године.

Борба бококторског свештенства против владице Кнежевића била је, по Керблеровим ријечима, борба „читаве поштенне Далмације против превртљивог владице“ који се 1867. уписао у бечки посланички клуб »di nazionalità italiana«. И та је борба

³⁷ *Кореспонденција Павлиновића*, 99. Писмо из Беча 29. XII 1868.

³⁸ „Најперва и најсветија наша дужност та е јавити пред свијетом да ми Далматинци ниесмо но Бокези“.

била завршена до 1870. и сам се Кнежевић јавно изјаснио за ново бокоцоторско владичанство. То није морало да значи да се Кнежевић помирио са Љубишом, али ни Павлиновић ни Клаић нијесу имали здравих разлога да се с њиме солидарисху.

У наведеном раздобљу (1861—70) Љубиша је поступао самостално. Љубишино понашање у Царевинском вијећу било је у складу са програмом Народне странке. Он је говорио, као и увијек, на срискохрватском језику 3. VI 1867, залажући се за федерализам, а посебно се изјашњава против адресе и због тога што у њој није поменуто *територијално јединство Троједнице*. Даље се жалио да се споро спроводи наредба коју је, на његово инсистирање, издао још 1862. тадашњи министар правде Ласер да се судови у Далмацији служе и „славенским језиком, као која странка то зажели“. И овај је Љубишин говор био пажљиво саслушан и од оних који га нијесу разумјели, а поздрављен од присталица Чеха и Пољака, па и неких са центра.³⁹ Љубиша сам наводи да је тек 1872. престао бити и федералиста и анксиониста, након хрватско-мађарске нагодбе, која је извршена без икакве консултације Далмације!

И тако не нађосмо ни један озбиљан спор између Народне странке и Љубише од 1861. до 1870. године, који би опозицији према њему дао принципјалан карактер. Он је дотад још увијек био крив само у томе што је годинама био „једини прави народни посланик у царевинском вијећу“ па се „Далмација с поуздањем могла само на њ обраћати у невољи и потреби својој“, како вели Керблер.

Јавно се то и истицало. 31. маја 1862. „Народни лист“ хвали његов рад у Царевинском вијећу истичући да ће он „на овој стази“ имати увијек цијели народ за собом. 15. августа 1864. исто народњачко гласило се обраћа бирачима у Боки, хвалећи његов рад у парламенту и набрајајући основне правце његовог дјеловања. Керблер сматра, логично, да је његовом заслугом у Будви, још 1864. основана заклада за почетну народну школу, за коју се убрзо прикупила свота од 7 000 форинти, а три Беловићке, удате за Љубишу, прота Руцовића и Греговића, дале су 300 форинти. „Народни лист“ подржава Љубишу и 1867. када је бранио намјесника Филипковића од напада аутономаша Лапене а у бр. 3, од 8. јануара 1868. лист га дословно назива својим («il nostro Ljubiša») и убраја међу чланове странке чији је програм на сваком мјесту подупирао («rappresentante del nostro partito, e dappertutto ne ha sostenuto fedelmente il programma»).

Зашто је онда Павлиновић био против Љубишиног избора у Боки јула 1870. године? Свакако не зато што је Љубиша радио против народних интереса, већ зато што је Љубишино

³⁹ Ако нијесу разумјели ријечи, слушали су музику.

схватање тих интереса било друкчије него дон Мијово. Клерикализам је већ давао своје отровне плодове. Павлиновићев пријатељ Марко Бурковић (вјероватно је то капетан и бродовласник којег Аљубиша у Царевинском вијећу назива пријатељем и протестује против његовог хапшења! (за вријеме устанка!) пише Аљубиши таквим тоном као да је он, до тада, починио не знам каква недјела. Бурковић се обраћа „Велепочтованом Народољубитељу и личном Народозаступнику и свом милом Пријатељу гн Михаилу Павлиновићу (!) да су избори успјели али да је изабран и Аљубиша „сасвим што се јест жељело и радило за бољу корист народа да изостане“. Он хвали остале изабране, личну браћу Косту и Бура (Georgia) Воиновиће, „кућенића“ Луковића „при којем Аљубиша нема пута колебати којекуда са хитрости својом него мора управо ходити у реду истих садружника иначе ће бити погубел његова Моралиа у Отачество своје увијерени будите, а колико ја толико сви Ви увијерени будите да овога пута се надам да у великом Државном вијећу поћи неће.“⁴⁰ Коментаришући ово писмо Палавришић и Зелић подсјећају да је било полемике између Винка Милића и Павлиновића у „Обзору“ око избора Аљубише као делегата у Царевинском вијећу и да је Милић тврдио да је Аљубиша тај избор платио ласкањем клерикалцима! А Павлиновић је одговорио: кад је Аљубиша већ изабран за заступника, и именован („наметнут“) предсједником Сабора „морало га се је или тријети у Задру или послати у Беч, или њега или којег његова истовјерца, политичким значајем и тежњама слична Аљубиши, то је Сабор изабрао између два зла мање и послао Аљубишу у Беч“.⁴¹

Треба рећи да су се и Винко Милић и Марко Бурковић кандидовали за мјеста посланика из Боке и у том погледу им је сметао Аљубиша, који је „заузео“ посланичко мјесто. А Павлиновић, који је настојао да уклони Аљубишу, првенствено се старао да га онемогући у његовом изборном срезу. Читалац је свакако примијетио да је Павлиновић томе приступио са становишта цркве, јер је хтио да се ријешн утицаја Аљубише „или којег његова истовјерца“ у Задру, па га је послао у Беч. То је управо било вријеме кад је Павлиновић преузимао и „Народни лист“ а Клаић и Данило, потајно од њега, тражили другог уредника, како му је то саопштио Антонијети. У Задру су се снаге поларизовале око Клаића и Павлиновића, а разлика је међу њима била углавном у томе што је Клаић заступао дајички, народни програм, а Павлиновић клерикални. Иако се не слаже с Павлиновићевим програмом, Антонијети ипак отворено с њим саобраћа па му пише 14. маја 1870. о свом сукобу с пријатељима

⁴⁰ Писмо из Јопнице (чрез Росен), 23. VI 1870. *Кореспонденција*, 151.

⁴¹ Павлиновић, *Различита списи*, чланак *Стање у Далмацији*, Задр 1875, 627/8.

у Задру. „Они су учинили што су хтели, а ја нисам имао снаге да се опрем. Држим да ћеш бити имао недавно у Сплету о том предмету изјашњење од Клаића. Нисам ти хтио писати да те неби безкористно оједио. Чини ми се да су хтели више него ништо отрести се оног што они зову твој јарам и следоватељно ослободити се и од мене. Јесу ипак врнеда чељад и поштени родољуби, и увјерен сам да зла учинити неће.“⁴² Да се не би схватило да је овдје Клаић био уз Павлиновића, навешћемо дно писма Матије Мразовића Павлиновићу од 20. VI 1870.

„Из приобћених ми дописах видио сам на велику жалост свих овдјешњих родољубах, да је међу Вамн тамо велики неспоразумак (. . .) Ну ја држим, да ће и теби па и Клаићу бити светија ствар народна него особна ћутљивост. На сваки начин треба да то поправите (. . .) Ја схеним, да Клаић не мисли тако зло како си га ти схватио (. . .) Из твојих дописах и опазаках на проглас средишњег одбора⁴³ увиђам, да ти немож спријатељити са «*Conquiste liberali*». Ја незнам чега се ти бојиш, али међу стечевине нове добе иде слободна штампа, слобода говора, слобода сакупљања, удруживања, обрта, заната и т. д. све средства, којими се очитује права индивидуална слобода, подједно потребна јамства слободе. Ти против овим стечевинам не мож бити, јер би иначе био проти народној слободи, која се не може извојштити, него помоћју оних слободштинах. Није дакле право, да ти «*conquiste liberali*» мећеш све у једну торбу са грађанском женитбом, оддружењем школе од цркве и т. д.“⁴⁴

Иако Павлиновић није мијењао своје ставове, Клаић се ипак здружио с њим, па су заједно агитовали против Љубише у Боки, о чему свједочи ово Клаићево писмо Павлиновићу, пред изборе 1873. године:

„Из Боке имам добрих гласова. Сва западна страна и Коно (Конавали — п. и.), сви су за Бурковића. У источној кандирају судца Милића (!!). Свакако до сада за Љубишу нема присташа него у граду Котору. У задњи час, ако ствари овако остану, Грбљани, и остали источни православни, прије ће за православног Бурковића, него за католика и чиновника Милића, који и у Дрнишу у потаји рали за себе (!!).“⁴⁵

Као што се види, Клаић не поштује много Милића, који се кандираје на два мјеста. Чак 1881. године Клаић пише Павлиновићу: „Премда Милића штудем, чиновника заступником видјети није ми нигда драго.“⁴⁶ О кандидатури Бурковића пише Павлиновићу 1873. и Нико Пуцић: „Наши кандирају тамо

⁴² Писмо из Задра 14. V 1870. *Кореспонденција*, 137.

⁴³ Исто.

⁴⁴ Исто, 139.

⁴⁵ Исто. Двоструки ускличник у оригиналу. Стр. 203.

⁴⁶ Писмо од 26. V 1881. *Кореспонденција*, 359.

некаквог кап. Марка Бурковића, али бојим се хоћели успјети.⁴⁷ Дакле, иако Дубровчанин, Пуцић није раније познавао тога Бурковића, којег су три године раније већ били обрадили Љубишини противници да агитује против њега.

На изборима јула 1870. Љубиша је не само победио, већ је постао и предсједник Далматинског сабора, што је прогучано као акција намјесника Родића и сагласност цара. Међутим, није било ништа логичније од тога да онај ко се у претходном периоду, од 1861. до 1870. највише истакао баш у парламентарној борби за народњаке, буде и први народњачки предсједник Сабора. Ако је то иски недостојни посао, онда је недостојнији био Нико Велики Пуцић, који је за вријеме аутономаша био потпредсједник. Једини разлог против Љубишиног избора могао се наћи у чињеници да је он посланик са периферије аустријске Далмације и да као православац представља мањину народа.⁴⁸ Да он до тог положаја није дошао улагивањем влади већ опозицијом, говори исти Нико Пуцић који овако коментарише Љубишин избор:

„Ето Љубише, који сто пута је достојо да му баце зачичу на врат, пошто је = presidente della dieta Dalmata, Cavaliere della Corona di ferro, Notajo residente a Cattaro (без би ти прошо икакву пратику) и, како ми се свађа (чини — п. н.), можда доћераће и до гвернатура од Далмације.“⁴⁹

Било је потребно указати на све ове елементе да се види како хајка на Љубишу није почела онда када је он вукао спорне потезе и када су могле да му се стављају принципијелне замјерке, већ је почела много раније и њен извор је у Павлиновићевом клерикализму. Седамнаестих година Павлиновић је наишао на велики отпор не само Клаића него и читавог средишњег одбора, па ипак је он својом упорношћу успио да се наметне и да тако продуби раздор између два дијела Народне странке. Љубиша, чијем карактеру нијесу одговарали никакви драстични потези, борио се против расцјепача у својој прози и чланцима, налазећи помирљиве и сталожене ријечи у корист јединства и онда када је посљедњи пут говорио у Далматинском сабору. Тај процес раздавања био је међутим, законитост. С једне стране магловито заједништво које не полази од афирма-

⁴⁷ Писмо од септембра 1873. *Кореспонденција*, 206.

⁴⁸ Петровић сматра да је именовање православног предсједника у католичком Задру било неувиђајно. Али ту је пресудан био ауторитет изабраног. Александар Митровић у књизи *Двадесет година политичке борбе у Приморју* (1880 — 1900. год.), Бокелшка штампарија 1910, 154, пише о онима који су замјенили Љубишу послје његове смрти да се нијесу чули у Царевинском пијећу у „врло топлим приликама“.

⁴⁹ Нада Беритић, *Из кореспонденције Нике Великога Пуцића*, Арх. вјесник, Загреб, 1960, св. 3, 111. Нико је у вријеме аутономаша, од 1867, био потпредсједник.

ције нација и њиховог удруживања већ од негирања нација, нашло је своју супротност у сепаратизму и преувеличавању осјећаја угрожености од других нација. Између ових најудаљенијих тачака стајали су умјерсњаци, Клаић и Љубиша, и да није било суревњивости и утицаја Павлиновића, они би војевали заједно а не један против другог. Распоред снага био је међутим такав да је Љубиша, као човјек са стране и иновјерац, остао усамљен и онајкаш, прије него је почео да прави грешке.

Љубиша је изашао на изборе јула 1870. зато што је априла исте године напустио „св педесет друга“ Царевинско вијеће и тако проузроковао његово распуштање.⁵⁰ Да није било успјешног оружаног отпора, питање је да ли би народњаштво на приморју добило онај полет и освојило сабор, као што се то заиста десило тада, или би то било нешто касније, али да Љубиша није искористио свој говорнички дар да из тог догађаја извуче све пропагандне ефекте, он не би имао ни тако велики одјек. Нико од Љубишиних противника није ни прије ни послје у парламенту рекао тако крупне оптужбе против аустријске управе, сем што је Павлиновић напао Аустрију због раскида са папом и одвајања школе од цркве. И зато изгледају заиста провидни многи напади на Љубишу у којима се нападачи приказују као неки храбри борци против државе, а сједјели су поред пећи док је он цијепао дрва, писали италијански, лутали тражећи бираче и борили се за народну непознату народну интересе. Није то било вријеме храбрости, и плашљивци су се разликовали по томе ко је боље умјо да прикрије страх за посао, углед и перспективу. А што се тиче дољедности, ко је у томе предљачио? Коста Војновић? Он је прво од православаца постао католик (што је небитно), али се затим ишчаурио у клерикалца. Као научник, он је био дужан да прелије „овај позитивни ишјек“ у главе својих студената. Умјесто тога он је једино бринуо колико ће часова вјеронауке бити у наставним плановима. Клаић је био члан уједињене омладине српске и држао је на зиду слике Милетића и Полита, а Љубиша није био њен члан нити је усвајао њен програм, већ је критиковао Сундечића да иде „у Црну Гору као комесар Србски да уреди ону земљу, хтио би омладину српску поставити као контролу држави“⁵¹ . . . Павлиновић је искористио ово писмо

⁵⁰ Љубиша је објаснио свој став изјавом у новинама (*Мојим Бирачел*) коју су препијели многи листови из Народног листа бр. 31 од 16. IV 1870.

⁵¹ *Кореспонденција Павлиновића*, 84. Писмо из Беча II, V 1868. Љубиша није хтио да увриједи Сундечића али то је Павлиновић препио своме некадашњем сапутнику и тако је настало залажање у односима Сундечића и Љубише, што је имало за посљедицу и наручивање чланака из Беча који ће приказивати Љубишу у недовољном свијетлу. А те је чланке писао онај исти Вилевски који је касније увидао своју грешку!

да завади Љубишу и Сундечића, тако да је Стефан добио непријатеља и на Цетињу. Сундечић је наговорно Вилковског, оног истог који је касније постао Љубишин обожавалац, да под иницијалима Т. С. (Тодор Стефановић) пише из Беча против Љубише, за „Глас Црногорца“. Тако се једном десило да је Љубиша лежао болестан од грознице и није се појавио на неком славјанском банкету у Бечу, а Т. С. је јавно да није дошао зато што је владин човјек. Тако су се, из дана у дан, низале ситне пакости и многи још и данас вјерују да је све то било истина. Павлиновић је такође промијенио своје понашање, јер је у прољеће 1864. путовао по јужнословенским земљама заједно са Сундечићем а у прилогу »Nazione« није му сметала ћирилица. 1866. је приказао Љубишин „Бој на Вису“. Али кад је, као дисциплиновани војник светог оца папе Пиа IX сматрао да треба да стане на страну Рима, не само да је пренио преко границе своју ватрену али и загрижљиву и самовољну особу, већ је повукао за собом и Новљанина Војновића. Клаић, који је био ближи Милетићу него Павлиновићу, сврстао се на крају ипак уз овога посљедњег. А Томановић, Клаићев пријатељ, „необуздан Србин“, како сам каже, стајао је тако далеко од Љубише, да је провео на броду с њиме једном десет дана у карантину а да му није припао.⁵² Тај исти Томановић је писао у „Застави“ да у Далмацији, без православца (Срба) не би било опозиције, па се тада Павлиновић позивао на Љубишу као свједока, да се у „Народном листу“ употребљава и ћирилица, да га је тај лист помогао у борби против владике Кнежевића...⁵³ Дакле, мртви Љубиша више није сметао Павлиновићу, а то значи да му је сметала његова личност а не његов рад. Такво је било замршено клупко односа међу водећим људима народњачког покрета. Али и такви какви су били, лични и превртљиви, они су, сви без изузетка, учинили много за тај покрет и бољих није било. Можда је највише учинио баш Павлиновић, уз Љубишу, јер, иако слаб пјесник, он је могао да задовољи ондашњи укусу, а кад се одбаци клерикални дио његовог програма, остаје онај други дио — борба за народни језик прије свега, и борба за уједињењем неприродно раздвојених Далмације и Хрватске. Како вели Љубиша преко Вука Дојчевића, људи нијесу ни анђели ни ђаволи, него просто људи, пригнути час добру, час злу, како их нагони ћуд, невоља, пригода и рђава дружба.

⁵² Томановић је објавио једно Љубишино писмо на два мјеста а овај текст је у његовом коментару у *Новом животу*, књ. XXVII, бр. 1, 1926, 6.

⁵³ Керблер, 185.

Summary

LJUBISA AND THE DALMATIAN PEOPLE'S PARTY

Radoslav ROTKOVIC

Stefan Mitrov Ljubiša the author from Crna Gora was a representative in the Dalmatian Assembly and the Imperial State Council in Vienna (Reichsrat) with a short break from 1861 to 1878. Here the first period of his parliamentary activity, up to 1870, is treated; the period characterized by the fact that in Dalmatia and Boka the majority political party was the Autonomy Party, a pro Italian party which cherished Italian as the language of public authorities and schools, unlike the People's Party which struggled for the native language. Besides, the two parties had different opinions about the union of Dalmatia and its natural hinterland Hrvatska (Croatia). The analysis carried out in this work shows that Ljubiša did not lose the position when he started making some of the controversial moves after 1870, but that his authority was undermined on purpose by the clericalist Pavlinović even at the time when Ljubiša could be attributed only merits. The basis of the conflict lay in the fact that Pavlinović as a loyal servant of Vatican, fought against the positivism of the nineteenth century accused by the Pope himself in his encyclical. Ljubiša was a positivist. This is, however, a period when he was not openly attacked, when he was, even in Pavlinović's paper paid compliments and called one of theirs. Therefore, the open criticism after 1870 seemed to be well-intentioned.

ПРИЛОГ БИОГРАФИЈИ СТЕФАНА МИТРОВА ЉУБИШЕ

Циљ нам је да у овоме раду укажемо на основно школско образовање Стефана Митрова Љубише у његовом родном мјесту Будви, и у Котору. Податке за овај рад користили смо из до сада необјављене архивске грађе Историјског архива у Котору (скраћено: ИАК), и то из фонда Основне школе Котор (1817—1944, скраћено: ОШК). Грађа овога фонда је сребрена само регистратурски, и унутар фасцикла није означена фолијација. Бројеви у напоменама, уз основну хронолошку и редну сигнатуру фасцикле у ИАК-у, односе се на протоколсан број списка у некадашњој матичној, Вишој основној школи у Котору или Окружном инспекторату за основне школе у Котору. Број списка протоколсан у будванској школи увијек је наглашен.

Нижа основна школа у Будви од свога оснивања 1831/32. до 1838/39. била је подручна школа. Имала је два нижа разреда у којима су се учили сви предмети прописани Програмом и за Вишу основну школу у Котору. Методика наставе у оба разреда изводила се као у которској вишој основној школи. Школска администрација будванске школе такође се водила према утврђеним прописима.

Ради потпунијег освјетљавања бачког доба у животу Стефана Митрова Љубише, у одређеним границама, дајемо и податке о васпитно-наставним садржајима и организацији школства.

Прва јавна Нижа основна школа у Будви почела је са радом за вријеме друге аустријске управе Боком (1814—1918). Основана је као подручна основна школа при матичној, Вишој основној школи у Котору, одлуком Комисије за основне школе Далмације при Покрајинској влади у Задру (*I. R. Commissione delle Scuole Elementari, Zara*), декретом бр. 527, од 18. јула 1831. г.¹ Нижа основна школа у Будви имала је и два ступња првог разреда: први разред нижег ступња и први разред вишег ступња. Из нижег ступња се прелазило у виши ступањ (*Prima classe Sezione inferiore, Prima classe Sezione superiore*). Поред

редовне, свагдање наставе, — и наставу недјељом и празником, тјв. празничко-недјељне школе за све разреде (*Scuola Festivo-domenicale*). У обје школе, свагдашњој и празничкој, настава се дијелила на два полугодшта, тј. на први и други семестар. Свако полугодште завршавало се јавним испитом ученика из свих наставних предмета, за сваки разред посебно, према унапријед утврђеном распореду.⁷ Прије отварања прве јавне Ниже основне школе, у Будви су дјецу обучавали приватни учитељи. Анђун Којовић, свештеник, имао је 85 година када је обучавао 25 дјечака-дјевојчица. Учитељски рад започео је 1773. г.; Марко Билић, свештеник, 27 година обучавао је 13 дјечака, учитељски рад отпочео 1828. г.; Тереза Мишото, 52 године, обучавала 10 дјевојчица, учитељским радом бавила се од 1812. г.; Јелисавета Давидовић, православна учитељица од 48. г. учитељским радом се бавила од 1822. г.⁸ Нико није могао бити постављен за учитеље нижих основних школа, ако није положио тромјесечни курс из методике наставе за основне школе при вишим основним школама, и ако се после тога испита није оспособио за наставничку дужност.⁹

Управа ВОШК-а извјестила је 21. XII шк. 1831/32. год. власти у Будви да је Комисија за школство у Задру сагласна да учитељ Лука Свиловић буде и управитељ школе у Будви, умјесто жупника дон Павла Маровића, који је завршио учитељски курс при ВОШК-у, 1824. г., због обавеза које Маровић има према другој парохији.⁵ Из извјештаја Луке Свиловића, првог управитеља и учитеља Ниже основне школе у Будви, на крају првог семестра, 31. III 1832. г. види се да је у првом разреду нижег ступња било укупно 50 ученика, у првом разреду вишег ступња само 12, и то од девет до петнаест година, а у другом разреду свега 10 ученика.

13. марта 1832. г. полагао је јавни испит према програму за први семестар првог разреда вишег ступња и Стефан Љубиша, уведен у Извјештај под редним бројем 2. У рубрикама Извјештаја налазе се следећи подаци: *Giubissa Stefano*, гресо од 10 година (отац му посједник), почео да полази школу 26. новембра 1831. г. (почетак рада Ниже основне школе у Будви, како се то може закључити из овог Извјештаја, јер нико од ученика није почео раније да посјећује наставу), показао је следећи успјех: *вјеронаука одличан*, понављање из вјеронауке *одличан*, читање *одличан*, писање *одличан*, аритметика *одличан*, ортографија *одличан*, састављање реченица *одличан*, марљивост *одличан*, навике *одличан*. Општи успјех *одличан*, *истиче се*. (*Prima classe con spicenza*), без иједног изостанка у току овог семестра.⁶ Подаци нам потврђују да је Љубиша своје школско образовање почео учењем првог разреда вишег ступња. Године живота нијесу условљавале упис у нижи или виши ступањ првог разреда. Упис је зависио од способности поимања ученика и

њихове развијености.⁷ Провјера способности и знања вршила се испитом. На то упућују одредбе чл. 22. и 27. поменутог Правилника за основне школе Покрајине Далмације. Они који су са похвалом завршили испите, стекли су тиме заслужено признање да ступе у школу за коју се опредјељују...⁸ Потврде о испитима могли су овјеравати и жупници-пароси за ниже основне школе.⁹ Да би се уписао у први разред вишег ступња, Љубиша је морао имати писмено свједочанство о својим развијеним способностима да би одмах могао пратити наставу програмирану за овај разред. Свакако то је свједочанство морао овјерити и православни будвански парох, јер у прописима поменутог Правилника изричито стоји да ученик не може прећи из разреда у разред или из ниже школе у вишу, ако није довољно савладао све прописане му предмете, посебно из вјеронауке.¹⁰ Уз Извјештај, Лука Свиловић доставља и три прилога пописа наставног градива које се учио у будванској школи. У првом разреду вишег ступња, који је учио Љубиша, вјеронаука се учила из *Малог катихизиса*. Овај уџбеник био је двојезичне садржине, на италијанском и „илирско-далматинском“ језику.¹¹ За ученике православне конфесије нијесу још били предвиђени уџбеници према канону њихова обреда. За први семестар програм је предвиђао градиво из *Малог катихизиса* са питањима и одговорима до другог поглавља књиге, које се односило на хришћанску наду и поуздање. Читање се учило из тзв. *Мале књиге* са учењем простих реченица. Настава рачуна била је усмјерена на учење таблице рачуна напамет и увођење у четири просте рачунске радње. Настава је обухватала и писање, укључујући и цифре. Посебан предмет био је *Увод у основе граматике. Ријечи*.¹²

Лука Свиловић био је истовремено учитељ сва три разреда школе у Будви, вјероучитељ и управитељ до 6. априла 1832. г., када је жупник-декан будвански, дон Павле Маровић, постављен за вјероучитеља.¹³ Током љетних ферија, учитељ Свиловић тражио је одсуство ради лијечења у Задру. Оно му је било одобрено под условом да се врати на дужност почетком нове школске године.¹⁴ Лука Свиловић је рођен у Дубровнику, 29. новембра 1809. г.¹⁵ Премјештен је у ВОШК 9. I 1835. г. за учитеља IV разреда.¹⁶ У Извјештају Окружног школског инспектора при ВОШК-у, Антуна Башића, упућеном Комисији у Задру, о стању школских зграда и инвентару школа крајем школске 1831/32. г. за будванску школу се каже да је дон Павле Маровић, декан-жупник будвански њен управитељ. Школу учи само 48 ученика, 22 католика и 26 православца, од обавезних 70 ученика. Школа има само једну велику просторију. Управа је неколико пута извјештавала општину о потреби већег броја каупа, учила и ширег простора, а Марко Беловић, који се добровољно понудио да помогне, саопштио је општини разлоге неизвршавања своје обавезе. Предсједник општине био је Иван

Кризомоли. У примједби на крају прве стране овога Извјештаја стоји такође да је школа у Будви отворена декретом бр. 527, од 18. јула 1831. г., одауком Комисије у Задру. Да је разлика у броју учешка који иду у школу и оних који не иду, а обавезни су, настала због болести ученика или њихове сирижечности због обављања домаћих послова, чиме их обавезују родитељи. На стр. другој Извјештаја стоји да је вјеронауку предавао дон Павле Маровић. Да учитељ Лука Свиловић има 23 године живота и само једну годину учитељевања, плату од 130 фјорина и 30 фјорина додатак за смјештај. Настава се обавља на италијанском и народном језику, и то ујутру и поподне, по два часа. Недјељом и празником само ујутро.¹⁷ 12. VIII 1832. г. управитељ школе у Будви, дон Павле Маровић објавио је резултате полагања јавних испита на крају другог семестра шк. 1831/32.г., за сваки разред посебно, према наставним предметима. 11. VIII 1832. г. полагали су се у поподневним часовима испити за први виши разред другог семестра. Уз овај позив за јавне испите у Нижој основној школи у Будви (*Invito agli Esami pubblici degli scolari della Scuola Elementare Minore di Budua*), приложена су и три пописа Програма градива из појединих предмета за сваки разред посебно, који је доставио учитељ Свиловић.¹⁸ На крају ове, прве годише рада Ниже основне школе у Будви било је уписано у први разред нижег ступња 44 ученика између 6 и 15 година, у први разред вишег ступња 11 ученика између 9 и 17 година и у други разред свега 9 ученика између 11 и 15 година. По обављеном усменом јавном испиту из предмета за први разред вишег ступња, на крају другог полугодишта, десетогодишњи *Стефан Љубишиа* уведен у списак под број 2 као *Gliubissin Stefano*, гресо — а у Извјештају на крају I семестра I разреда вишег ступња стоји *Gliubissa Stefano*, гресо.¹⁹ Општи одличан успјех Љубише није изостао ни овога пута, мада су у поређењу са предметним оцјенама на крају првог полугодишта, оцјене из два предмета нешто слабије. Из *лијеног писања* Љубишиа је постигао *добар* успјех, а такође само *добар* и из ортоепије. Марљивост је оцијењена као *непостојана*, вјероватно због чешћег изостајања са наставе овог семестра, са 20 оправданих и 9 неоправданих часова. Претпостављамо, зато, да су и *навике* оцијењене само као *добре*, а не више одличне, као у првом семестру. Уз постигнути општи *одличан* успјех нема атрибута *истиче се* (*con eminenza*).²⁰ У току II полугодишта програм првог разреда вишег ступња за поједине предмете био је нешто проширен. *Читање* је обухватало реченичке појмове, превод са италијанског на српскохрватски са правилима писања.²¹ *Ортоепија* је проширена на говорне вјежве примијењене на текстовима.²²

Школске 1832/33. г. управитељ школе у Будви је дон *Лоренцо Лоренцини*. О њему налазимо сљедеће податке: помоћник которског бискупа Пиетра Тревизанија, 1828/29,²³ у звању прив-

ремснот учитеља III разреда у ВОШК-у, од 1818. до краја 1823, када је због свештеничких дужности прекинуо учитељски рад. Није имао педагошку диплому када је постављен за управитеља Ниже основне школе у Будви.²⁴ При Инспекторату Школе у Дубровнику полагао је испит из методике и катекетике 20. XII 1837/38.²⁵ Током школске 1832/33. г. у списима ОШК-а нема података о школовању Стефана Љубише у Нижој основној школи у Будви. Нове податке о Љубиши налазимо у примједбама Окружног инспектората при ВОШК-у, А. Башића, у одговору на Извјештај А. Лоренцинија о предметној настави у будванској школи. Башић истиче да ученик *Љубиша Стефан* нема никакве оцјене из вјеронауке. Зато инспектор Башић тражи да извјестилац Лоренцини да свој предлог у односу на православне ученике и њихово учење вјеронауке. Да ли да се, по потреби, оно комбинује са наставом њиховог пароха и са колико часова.²⁶ На овај допис Лоренцини одговара из Будве 31. III 1834. г. да омашком није унесена оцјена из вјеронауке ученика Стефана Љубише, што је одмах исправљено. Истовремено извјештава да православни ученици нерадо уче вјеронауку, али многи од њих, из обзира и поштовања према учитељу и управитељу, то чине.²⁷

12, 13, 14. III 1834. г. Стефан Љубиша полагао је као редовни ученик II разреда јавне испите на крају I семестра, пред управитељем Ниже основне школе у Будви, Лоренцом Лоренцинијем, и привременим учитељем, свештеником Луком Антуновићем. У рубрикама Извјештаја са овога испита уз име *Giubissa Stefano*, греско налазе се следећи подаци: рођен 6. марта 1822. г. отац посјелник. Почео је да учи школу 26. новембра 1831. г. и показао овај успјех: вјеронаука *одличан*, писање по диктату са лијепим писањем *одличан*, аритметика *одличан*, основе италијанске граматике *одличан*, читање са правилима из правописа *одличан*, познавање историје старог и новог завјета *одличан*, марљивост *одличан*, васпитање *одлично*. Изостанака нема. Крајем I семестра у II разреду будванске школе био је свега још један ученик, осим Љубише.²⁸ На крају I семестра шк. 1833/34. г. Нижа основна школа у Будви имала је уписаних у првом разреду нижег ступња 29 ученика; у првом разреду вишег ступња 12 ученика; ученица није било.²⁹ И у току ове школске године дошло је до измјене наставног особља у Нижој основној школи у Будви. Учитељски кадар представљају: управник, дон Лоренцо Лоренцини, жупник града Будве и катихета у школи. Учитељ је сада дон Лука Антуновић, свјетовни свештеник, који је предавао седмично 21 час градиво прописано наставним програмом.³⁰ О учитељу Луки Антуновићу налазимо следеће податке: родом је био из Пераста, познавао италијански, латински, српскохрватски језик, помоћник Бискупског суда (*coadiutore nella Curia Vescovile*) у Котору, од 10. II 1832. до 31. VII 1832. учио је препарандију при ВОШК-у и положио учи-

тељски испит за ниже основне школе са одличним успјехом пред комисијом: Иван Доминис, професор методике вјерске обуке, Антон Башић, професор опште и посебне методике.³¹ За сталног учитеља у Будви постављен је 21. II 1835.³² У Извјештају управитеља школе у Будви, Лоренцинија, од 28. VII 1834. г. о стању школске зграде, њеном инвентару и особљу налазе се следећи подаци: помоћник управитеља школе у Будви био је дон Иван Баљевац, Православни парох у мјесту Јово Греговић. Школа је имала двије просторије и била је смјештена у приватној згради Николе Рафајловића. Рђаво опремљена. Недостајала су јој сва потребна учила. Број ученика обавезних да посјећују наставу био је 51. У школу је ишло 43 ученика. Учитељ свих разреда био је 28-годишњи Лука Антуновић, који је имао двије године учитељске службе и плату од 160 фјорина. Настава се изводила на италијанском језику, а вјеронаука и на српскохрватском, у преподневним и поподневним часовима. Школа није имала ученица.³³ Из Извјештаја Ниже основне школе у Будви о положеним испитима ученика свих разреда на крају II семестра шк. 1833/34. г. који Окружни инспекторат у Котору просљеђује Комисији за основне школе у Задру, од 1. IX 1834. г. види се да је Стефан Љубиша завршио са одличним успјехом, истиче се II разред ове школе. У Извјештају за Комисију стоји: да је Gliubissa Stefano, гресо рођен 6. марта 1822, отац му посједник. Ученик је почео да иде у школу 26. новембра 1831. г. Из свих предмета, оних који су се полагали на крају II полугодишта, Љубиша је опет показао одличан успјех пред комисијом у саставу: управитељ школе, Лоренцо Лоренцини, катихета и привремени учитељ, дон Лука Антуновић. Испит је полагао 12, 13, 14. августа 1834. г. На крају Извјештаја у рубрици примједбе стоји: ученик би био награђен да је у разреду био одређен број ученика, а како их нема, биће следеће године награђен. Са Љубишом је, као и у првом полугодишту, у овом разреду био свега још један ученик, старији годину дана од њега.³⁴ Дакле, Љубиша је имао дванаест година када је завршио други разред.

Током ове школске године у првом разреду нижег ступња од 29 уписаних ученика завршило је свега 17 разреда; од 12 уписаних у први разред вишег ступња завршило је свега 8 ученика.³⁵ Припремање да приватно полаже градиво III разреда више основне школе, Стефан Љубиша је започео одмах, после је редовно завршеног другог разреда. Ове припреме протекле су све до 1840, када ће Љубиша као осамнаестогодишњак полагати III разред при Вишој основној школи у Котору. У међувремену, Љубиша ће поново морати да посјећује наставу за II разред, у празничко-педјелној школи, на основу законских прописа из Правилника за основне школе Покрајине Далмације.

Комисија за основне школе Далмације у Задру, у сагласности са Среском испоставом у Будви и матичном школом у Котору, а на захтјев Будвана: Јована Микеле, Митра Микеле, *Митра Љубише* (подвукла Ј. С.), Јована Грегковића, Августина Пикација, Винка Иваниса да учитељ Антуновић буде овлашћен са највишег мјеста да учи њихове синове градиву прописаном за III разред, даје своје овлашћење. Декретом од 5. XI бр. 18935-3301 овлашћује се свештеник Лука Антуновић да може спремати синове горенаведених молилаца, за III разред под сљедћим условима: 1. да их не може спремати у времену када одржава редовне часове у јавној школи; 2. да их мора привести на полагање полугодишњих испита у Вишој основној школи у Котору, уз хонорар од два фјорина за сваки испит; 3. у случају да учитељ даје приватне часове за III разред у времену редовне наставе у школи може му се одузети дозвола; 4. сваки пут када учитељ почиње обучавање за III разред мора затражити нову дозволу, поднијети списак ученика, њихов захтјев и године живота, вријеме посљедњег испита, имовинско стање родитеља, потврду жупника-пароха и општинских власти. Задр, 27. XI 1834.³⁶ Најстрожије је било забрањено дати приватне часове ученицима који не посјећују школу, посебном одлуком Комисије у Задру, бр. 947, од 12. XI 1831. г.³⁷

Приватно припремање Стефана Љубише да полаже III разред није га ослобађало законске обавезе да посјећује наставу у празничко-недјељној школи у Будви. Према одредбама Правилника за основне школе Покрајине Далмације, сви млађићи од дванаест, до навршене петнаесте године живота који не иду у јавне школе, а немају завршен четврти разред више основне школе обавезни су да посјећују наставу празничко-недјељне школе. Обавеза се односила и на дјечаке који су се бавили неким занатом или другим занимањем. Од обавезе учења празничко-недјељне школе изузимали су се они који уче гимназију, редовно или приватно и синови и кћери угледних родитеља који имају овлашћене домаће учитеље.³⁸ У случају непридржавања овога прописа, родитељи су се кажњавали са 12 карантена за сваки мјесец изостанка.³⁹ У посебном допису управе ВОШК-а Будви, било је изглашено да се предмети сватдане школе морају предавати у два разреда празничко-недјељне школе у Будви.⁴⁰

У Табеларном прегледу успјеха ученика II разреда празничко-недјељне школе у Будви, послје одржаних јавних полугодишњих испита 16, 17, 18. марта 1835. г. — који Лоренцини доставља Инспекторату у Котору, 29. III 1835. г. за Комисију у Задру, која потврђује испите и враћа предмет 27. IV 1835. — уписан је под бројем 1. *Glubissa Stefano*, гресо. Осим њега било је још пет ученика. Љубиша је, према подацима из овог табеларног прегледа, имао тада 13 година, а у ову школу (празничко-недјељну) почео је да иде 1. X 1834. Из свих предмета

показао је *одличан* успјех (вјеронаука, понављање науке о вјери, писање по диктату са лијепим писањем, граматика, читање, аритметика, писмени састави, марљивост, радне навике). У току семестра није имао нити једног изостанка, а општи успјех био је такође *одличан, истиче се*. У овом разреду Љубиша је био најмлађи по годинама (13), а најбољи према приказаном успјеху, како смо видјели, скроз одличном. Његови разредни другови: Греговић Буро, Иванис Иван, Микула Шпиро, Микула Срећко имали су 14 година, а Микула Антун 15. Овај табеларни преглед потписали су управитељ Ниже основне школе у Будви, дон Лоренцо Лоренцини и учитељ, Лука Антуновић.⁴

Током ове школске 1834/35. г. Љубиша је завршио само I семестар II разреда празничко-недјељне школе.

Нижа основна школа у Будви се и даље налазила у приватној згради Никола Рафајловића и била је рђаво опремљена. Дјевојчице у Будви још не иду у јавну школу. Наставно особље чине горепоменути управитељ и учитељ. Настава се и даље одржавала на италијанском, а вјеронаука и на српскохрватском језику.⁵

Школске 1835/36. г. Љубиша није ишао у будванску школу. Занимљиво је напоменути да је током ове школске године управитељ Лоренцини тражио одобрење од Комисије у Задру да немалом броју ученика дозволи одсуствовање из школе ради сакупљања маслина у току мјесеца октобра или новембра. Комисија је одобрила овај захтјев са образложењем да школска правила не дозвољавају овакво одсуство ученика, али да се ради нужних обављања пољских радова родитељи не могу одбијати. Управа школе треба да усагласи разлоге родитеља и школске одредбе.⁶ После паузе од годину и по дана, Љубиша је положио јавне испите за II семестар II разреда празничко-недјељне школе у Будви. Из Извјештаја Лоренцинија од 26. IX 1836, достављеном Инспекторату у Котору за Комисију у Задру, види се да је Љубиша тада био петнаестогодишњак. Извјештај је био исписан на одштампаном формулару. У њему стоји уписано: презиме и име ученика, вјероисповијест, године живота, занимање родитеља, датум уписа у разред који похађа, затим подаци о предметима и општем успјеху. Према овоме Извјештају II разред празничко-недјељне школе завршило је свега пет ученика, и то: Љубиша Стефан, Микула Срећко, Греговић Буро, Микула Шпиро, Микула Антун. Код имена Gliubissa Stefano, гресо уписани су и следећи подаци: отац посједник, ученик примљен у овај разред 1. X 1834. (sic!), као и остала четворица именованих ученика. Из свих положених предмета, Љубиша је показао одличан успјех (вјеронаука, граматика, писање по диктату, читање са основама правописа, аритметика, лијепо писање, марљивост и навике). Општи успјех *одличан, истиче се*. Извјештај су потписали Лоренцо Лоренцини, упра-

витељ и Лука Антуновић учитељ. Потврдила га је Комисија у Задру, 10. X 1836.⁴⁴

Шк. 1838/39. г. Нижа основна школа у Будви постаје самостална школа, управно независна од ВОШК-а. У Котору остају надлежности Окружног инспектората. Ове школске године, Комисија у Задру, дописом од 13. X 1838. г. извјештава Инспекторат у Котору да је у сагласности са православним црквеним властима одређен парох Јован Греговић да учи вјеронауци православне ученике, два часа седмично у сваком разреду, привремено док се не постави други вјештији и оспособљен. Налаже се директору у Будви да помњиво прати да ли православни ученици уче вјеронауку овога пароха и да извјести у случају да ученици избјегавају наставу.⁴⁵ Карактеристично је да су Будванци тек ове школске године, 1838/39, званично добили православног вјероучитеља, седам година послје оснивања школе. У Херцег-Новом, православни катихета Хрисантије Николајевић званично је постављен већ 18. III 1833/34,⁴⁶ исте године када је школа отпочела са радом.⁴⁷ У Котору, при Вишој основној школи православни катихета Вук Поповић, Ришњанин званично је постављен декретом Комисије бр. 1330. од 25. IX 1834.⁴⁸ Скоро истовремено са дописом Комисије из Задра о привременом катихети Греговићу, Инспекторат у Котору обавјештава директора у Будви да се тамо премијешта православни катихета Хрисантије Николајевић, у својству другог православног катихете.⁴⁹ Али будвански ученици, како се то види из званичног дописа, нијесу присуствовали, часовима вјеронауке или именоване катихете нијесу ту наставу одржавали. У допису Комисије из Задра поводом неопцијесњених православних ученика из вјеронауке у будванској школи каже се да такви ученици треба да понове разред.⁵⁰ Директор школе у Будви, Лоренцини, извјештава опет Инспекторат у Котору и Комисију у Задру, 26. I 1839. г. да православни парох не држи часове вјеронауке, а да се православни ученици опирају да присуствују часовима вјеронауке потписаног, све док не дође њихов приврмени вјероучитељ.⁵¹ 25. марта 1839. г. катихета *Синексија Давидовић* почео је да обучава у вјеронауци православне ученике будванске школе. Лоренцини јавља Инспекторату у Котору и Комисији у Задру да је Синексија Давидовић калуђер манастира Прасквице и да одржава један час недјељно вјеронауке.⁵²

Све до шк. 1840/41. г. о Љубиши више нема података. 19. августа 1840. г. Љубиша из Будве упућује Инспекторату у Котору својеручно потписану, али не и написану, молбу да му се одобри полагање III разреда основне школе. По завршеном III разреду из основне школе могло се прећи у гимназију.⁵⁴ Молба Стефана Љубише у преводу гласи:

Поштованом Инспекторату,

У смислу поштованог прописа Покрајинске владе, од 8. маја текуће године, број 8217/1884, који је наведен у приложеном декрету о именовању дољепотписаног за чиновничког приправника код ове поштоване општине, потребно је положити испит из градива III разреда. Пошто сам постављен, молим да ми се одреди дан полагања; унапријед захваљан прилажем свједочанства о положеним разредима. Будва 19. августа, 1840. *Стефан Љубиша*.

Молба је протоколирана у Вишој основној школи у Котору 1. XI 1840, под бројем 1.⁵⁵ Приватни испити за трећи разред полагали су се пред комисијом Окружног инспектората у Котору. Извјештај о овом испиту упућен Комисији за школство у Задру гласи: „У смислу поштованог декрета од 25. X бр. 320, приступио је полагању предмета за трећи разред узорни младић Љубиша Стефан. Прилаже се записник испита. Истога је издато свједочанство и враћена документација.“ Котор, 12. XI 1840/41. А. Башић.⁵⁶

На приватном испиту из градива за трећи разред више основне школе, положеном при Окружном инспекторату у Котору, осамнаестогодишњи Љубиша је показао следећи успјех: катихизис *одличан*, граматика италијанског језика *одличан*, писање по диктату *одличан*, увод у писмене саставе *одличан*, читање рукописа *одличан*, читање текстова *одличан*, аритметика *одличан*, калиграфија *одличан*. Испит је полагао 12. XI 1840. г. пред комисијом коју су сачињавали окружни инспектор, Антун Башић, православни катихета Вук Поповић, учитељ разредне наставе Иван Боргес.⁵⁷

Антун Башић био је рођен у Перасту, 24. II 1795. На крају шк. 1839/40. г. имао је већ осамнаест година рада у просвјети, плату од 600 фјорина. Православни катихета Вук Поповић био је рођен у Рисну, 20. III 1809. г. имао је за собом шест година наставничког рада и плату од 300 фјорина. Учитељ разредне наставе Иван Боргес, поријеклом Словенац, рођен 24. VIII 1803. у Горици, пет година рада у просвјети, знање суплешта-учитеља III разреда са платом од 250 фјорина.⁵⁸ Из персоналног листа Ивана Боргеса види се, између осталог, да је познавао поред српскохрватског и италијанског и латински и њемачки језик.⁵⁹ Други примјерак записника приватног испита за III разред Стефана Љубише овјерно је 18. XII 1840, г. својеручним потписом и Винценцо Пима, каноник у име бискупијског надзорништва.⁶⁰ Званични прописи налагали су потврду приватних испита и од стране бискупијског надзорништва. Испити православца и потврду локалног пароха.⁶¹

Стефан Љубиша није био једини приватиста за III разред. 15. IX 1840. г. приватно су полагали предмете за III разред

пред комисијом Инспектората у Котору и сљедећи ученици из Херцег-Новог: Абрамовић Петар, Лакетић Митар, Ломбардић Сава, сви православне вјероисповијести. Испитна комисија била је у другом саставу. Њу су сачињавали: окружни инспектор Антун Башић, катихета Вук Поповић, учитељ разредне наставе Андрија Крилановић.⁶² Испите је такође потврдило бискупијско надзорништво.⁶³

НАПОМЕНЕ

¹ Ил извјештаја директора Више основне школе у Котору (убудаће ВОШК) Антуна Башића, од 27. VIII 1837. г.; ОШК 1836/37, XVI, 315, т. 6.

² Invito al Esame pubblico; *Regolamento ed istruzione per l'attivazione delle Scuole elementari nella Dalmazia*. Zara, 4. III 1823. Discipline scolastiche, metodo d'insegnamento, orario delle scuole, esami; art. 2, 6.

³ ОШК 1831/32, XVII, 51 анекс.

⁴ Istruzione pei maestri delle scuole elementari minori, art. 1. *Regolamento*...

⁵ ОШК 1831/32, XVII, 65.

⁶ Stato de' progressi degli scolari nella Scuola Elementare Minore di Budua appartenenti alla 1^a Classe Sezione Superiore desunto dal Processo Verbale degli Esami del I Semestre scolastico tenutisi il giorno 13 Marzo 1832.

1. № di ordine 2.

2. Cognome, nome e religione dello Scolare *Glubissa Stefano, greco*.

3. Età 10.

4. Condizione de' genitori *Negoziante*

5. Epoca in qui ha incominciato ad intervenire alla Scuola 26. novembre 1831.

Progressi degli scolari nelle materie seguenti

6. Istruzione religiosa *Ottime*

7. Ripetizione dell'istruzione religiosa *Ottime*

8. Lettura *Ottime*

9. Scrittura *Ottime*

10. Aritmetica *Ottime*

11. L'ortocopia ossia la retta pronuncia *Ottime*

12. La spiegazione del senso dei periodi *Ottime*

13. Diligenza alla Scuola *Ottime*

14. Costumi *Ottimi*

15. Osservazione *Prima classe con eminenza*.

ОШК 1831/32, XVII, 150, стр. 4.

⁷ L'insegnamento debb'essere proporzionato alla forza dell'intelletto dei fanciulli, e ai bisogni della loro rispettiva condizione. Discipline scolastiche... *Regolamento*... art. 6.

⁸ Quelli che avranno sostenuto con lode gli esami, e saranno quindi riconosciuti di entrare nella scuola per la quale concorrono... *Regolamento*, art. 27.

⁹ Questi attestati sono rilasciati dai catechisti e dai maestri e contrassegnati dal visto del parroco per le scuole elementari minori. *Regolamento*... art. 22.

¹⁰ Senza aver dato prove di essere abbastanza ammaestrato in tutte le materie, che gli sono state insegnate, e specialmente negli oggetti più importanti della istruzione religiosa... *Regolamento*, art. 15.

¹¹ Reverendo dal Marchesani, Il così detto *Catechismo piccolo*. Venezia, 1813. ОШК 1817—1823, I; ОШК, протокола 1823/24, 126.

- ¹² OИIK 1831/32, XVII, 150, анексн.
¹³ OИIK 1831/32, XVII, 159, 182.
¹⁴ OИIK 1831/32, XVII, 260.
¹⁵ OИIK 1834/35, XXIII, 3, анекс.
¹⁶ OИIK 1834/35, XXIII, 97.
¹⁷ OИIK 1831/32, XVIII, 285, да 23. VIII 1832.
¹⁸ OИIK 1831/32, XVIII, 288.
¹⁹ OИIK 1831/32, XVII, 150.

²⁰ Stato de'progressi degli scolari nella Scuola Elementare Minore di Budua appartenenti alla Prima classe Sezione Superiore desunto dal Processo Verbale degli Esami del II^{do} semestre Scolastico tenutisi il giorno 11 Agosto 1832.

1. № progressivo 2.
 2. Cognome, nome e religione dello scolare *Gliubissi Stefano*, greco
 3. Età 10.
 4. Condizione dei genitori *Negoziante*
 5. Epoca in cui ha incominciato ad intervenire alla Scuola 26. novembre 1831.

Progressi dei scolari nelle materie seguenti

6. Istruzione religiosa *Ottime*
 7. Ripetizione dell' Istruzione religiosa *Ottime*
 8. Lettura *Ottime*
 9. Scrittura e Calligrafia *Bene*
 10. Aritmetica *Ottime*
 11. L'ortoeopia *Bene*
 12. La spiegazione del senso dei periodi *Ottime*
 13. Diligenza alla Scuola *Incostante*
 14. Mancanza alla Scuola Con causa 26 volte; Senza causa 9 vol.
 15. Costumi *Buoni*

Osservazione *Prima classe.*

OИIK 1831/32, XVIII, 288, cрp. 4 — 5.

²¹ La lettura colla spiegazione del senso de' periodi e colla traduzione in Illirico e coll' introduzione all' Ortografia, OИIK 1831/32, XVIII, 288, анекс.

²² L'ortoeopia, ossia la retta maniera di pronunziare applicata alla Lettura, OИIK 1831/32, XVIII, 288, анекс.

²³ Il Cooperatore di D. Pietro Trevisan Can: ed Arcinrete di Cattaro colla fine del secondo corso 1828/29, OИIK 1833/34, XXI, 271.

²⁴ OИIK 1837/38, XXVIII, 56.

²⁵ OИIK 1837/38, XXVIII, 94.

²⁶ Si osserva poi nello Stato dei Progressi che lo scolaro *Gliubissa Stefano* non ha riportato alcuna classificazione nell' istruzione Religiosa. Desidera quindi la scrivente Direzione di saper il contegno della Rapportante verso i figli degli Annatolici, e se quindi di, buon grado si assoggettano all' istruzione catechetica o meno nel qual caso farà sollecito rapporto, proponendo i mezzi più adattati per combinare anche per parte dei Greci l'istruzione Religiosa, e se questo venga dato dal loro Parroco, ed in quali ore... OИIK 1833/34, XXI, 167, анекс.

²⁷ ...che per isbaglio non fu portata nella rubbrica Istruzione Religiosa la classificazione dello scolaro *Stefano Gliubissa*, la quale fu tosto riempita. Trova in pari tempo rispettosamente dichiarare che questi Greci non si sottomettono volentieri all' Istruzione Religiosa, ma che lo fanno molti pel riguardo e l'opinione, che hanno per questo Sign. Maestro, ed anche pel sottoscritto, OИIK 1833/34, XXI, 167.

- 28 ОШК 1833/34, XXI, 159, анекс.
 29 ОШК 1833/34, XXI, 158, анекс.
 30 ОШК 1833/34, XXI, 168, анекс.
 31 ОШК 1831/32, XVIII, 256.
 32 ОШК 1834/35, XXIII, 124 и анекс спису бр. 123.
 33 ОШК 1833/34, XXII, 250, 285, анекси.
 34 ОШК 1833/34, XXII, 290.
 35 ОШК 1833/34, XXII, 290.
 36 ОШК 1834/35, XXIII, 77.
 37 ОШК 1831/32, анекс броју 124, уз спис бр. 191.

38 *Regolamento...* cap. IX, art. 60: «Tutti i giovani dell' età dai dodici ai quindici anni compiuti che non frequentano le scuole pubbliche, o che non comprovano di aver percorsa regolarmente la quarta classe in una scuola elementare maggiore, sono obbligati di frequentare le scuole elementari nel giorno di ripetizione... Questi' obbligo si estende a tutto il tempo del garzanato per que' giovani che apprendono un mestiere, arte o professione. Sono esenti dal frequentare le scuole elementari ne' giorni di ripetizione quelli che studiano in un ginnasio pubblicamente o privatamente, o li figli e le figlie de' più qualificati genitori, che hanno a caso una regolare istruzione domestica.»

39 *Regolamento...* cap. IX, art 61: «In caso di contravvenzione al disposto le rispettive famiglie sono multate con dodici carantani per ogni mese di mancanza.»

- 40 ОШК 1834/35, XXIII, 75.
 41 ОШК 1834/35, XXIII, 174 — 178.
 42 ОШК 1834/35, XXIII, 241 анекс.
 43 ОШК 1835/36, XXIV, 27, 45.
 44 ОШК 1836/37, XXVI, 26, анекс уз спис бр. 77 школе у Будви.
 45 ОШК 1838/39, XXIX, 29.
 46 ОШК 1834/35, XXIII, 1.

47 Декрет о оснипању Ниже основне школе у Херцег-Новом, од 6. IV 1833, 391; подаци из Извјештаја А. Башића од 27. VIII 1837. ОШК 1836/37, XXVI, 315, тачка 6.

- 48 ОШК, протокол за 1834/35, 9.
 49 ОШК 1838/39, XXIX, 69.

50 In quanto ai fanciulli greci che presso la scuola di Budua non vennero classificati per aver trascurato lo studio di Religione, si farà carico essa C. R. Direzione di farlo ripetere la classe. Zara, 5. X 1838. ОШК 1838/39, XXIX, 86.

51 ...che i fanciulli stessi, sebbene con della ripugnanza, si assoggettano, fino a tanto verrà provveduto del loro catechista. ОШК 1838/39, XXIX, 128.

- 52 ОШК 1838/39, XXIX, 185.
 53 ОШК 1838/39, XXIX, 186.
 54 ОШК 1839/40, XXXI, 22.
 55 ОШК 1840/41, XXXII, 1.
 56 ОШК 1840/41, XXXII, 1, прилог 2.
 57 ОШК 1840/41, XXXII, 1, прилог 3.
 58 Извјештај ВОШК-а о наставном особљу: ОШК 1839/40, XXXI, 3.
 59 ОШК 1839/40, XXXI, 82.
 60 ОШК 1840/41, XXXII, 25, 28.

61 Ad ogni esame interviene il Revmo Sign. Cauco Imp. Reg. Ispettore Scolastico Diocesano anche per parte dell' Ilmo e Revmo Vescovile Ordinario. All' esame dell' istruzione del Rito greco vi comparve il M. Rev. Sign. Parroco locale del medesimo Rito. ОШК 1840/41, XXXII, 220.

Summary

A CONTRIBUTION TO THE BIOGRAPHY OF STEFAN MITROV LJUBISA

Jelisaveta SUBOTIC, M. A.

The data, published here, about the elementary education of Stefan Mitrov Ljubiša in his birthplace Budva and in Kotor were obtained from, so far never used, archive material of the Historic Archives Kotor and the funds of the Elementary School Kotor (ESK 1817—1944).

Stefan Ljubiša completed two grades of elementary school at the Lower Elementary School of Budva: the first and the second grade in the course of the school years 1831/32 and 1833/34; both with excellent marks. The first grade from 26th Nov. 1831 to 12th Dec. 1832. There is no evidence that Ljubiša attended school during the school year 1832/33 at the lower Elementary School of Budva. The second grade he completed on 1st Nov. 1834.

Being only a special unit of the main school of Kotor the school in Budva consisted of only two classes and the pupils were taught only on Sundays and other holidays (holiday — Sunday school). The supreme educational supervisory agency was the School Commission in Zadar. The work and organization of all the elementary schools were regulated by a particular Rule Book for the Elementary Schools in the Region of Dalmatia. According to the law regulations from that Rule Book, boys aged 12 to 15 who had not completed the fourth grade of the higher elementary school or were not attending secondary school were obliged to attend the classes of holiday-Sunday school. So Stefan Ljubiša, on the basis of that regulation, though he had already completed the second grade with excellent marks, had to attend the second grade of the holiday Sunday school once more and it was between 1st Oct. 1834 and 29th March 1835 as the first term and completed it with the second term on 10th Oct. 1836 with excellent marks.

To complete the third grade of elementary school Stefan Ljubiša was examined as a part time pupil by the board of the District Inspectorate in Kotor on 12th Nov. 1840 at the age of 18 and passed the exam with excellent marks. Only after completing the third grade of higher elementary school one was allowed to enter secondary school.

NIKOLA ST. LJUBIŠA

Kao prevodilac i originalni stvaralac devedesetih godina prošlog vijeka u književnosti se kod nas pojavio Nikola St. Ljubiša, pjesnik danas skoro zaboravljeni.¹ Njegova pojava u ondašnjoj crnogorskoj nerazvijenoj, monotonij i jednolikij poeziji označavala je jednu novu notu i izvjesno poetsko obogaćenje.

Ljubiša se rodio 1868. godine u selu Blizikuće u Paštovićima, ukraj Budve, u seljačkoj porodici.² Otac mu se zvao Stjepan, koji je mlad umro.³ Osnovnu školu učio je u rodnom mjestu, a gimnaziju na Cetinju, u Zagrebu i Beogradu.⁴ Za prvo vrijeme školovanja primao je stipendiju crnogorske vlade i pomoć svoga strica, ondašnjeg mitropolita crnogorskog Visariona Ljubiše (1823 — 1884), a 1888, kada je došao u Beograd, za njega se zauzimao, poslije stričeve smrti, novi crnogorski vladika Mitrofan Ban kod Sava Grujića, ministra inostranih djela Srbije, da mu izradi materijalnu pomoć.⁵ Poslije završene gimnazije Ljubiša je učio i Bogoslovsko-učiteljsku školu na Cetinju. Godine 1893. upisao se u Duhovnu akademiju u Petrogradu koju je posjećivao u toku četiri godine »u punom tečaju nauka« i završio sa dobrim uspjehom.⁶ Poslije svršenih studija Ljubiša se vratio u domovinu, gdje

¹ O Nikoli Ljubiši vrlo je malo pisano. Postoji samo jedna kratka napomena Trifuna Đukića, *Pregled književnog rada Crne Gore*, Cetinje, 1951, str. 113 i članak N. S. Martinovića, *Stvaranje*, 1953, str. 489—493.

² Godinu Ljubišina rođenja uzeli smo prema njegovoj diplomi koju je 4. juna 1897. dobio kao završeni magistar Duhovne akademije u Petrogradu, Arhiv SRCG, 1914, fasc. 101, br. 2685. Međutim, Martinović navodi za godinu njegovog rođenja 1870, što smatramo da nije tačno.

³ Za Nikolu su pogrešno naveli, prvo T. Đukić, a poslije i N. S. Martinović da je sin književnika Stjepana Ljubiše. U ovome su se najvjerojatnije poveljeli po istovjetnosti imena.

⁴ Prema privatnim pismima koje posjeduje Milan Ljubiša, viši bankarski službenik, koji danas živi u Budvi, Stari Grad, br. 12. — M. Ljubiša mi je dao i još izvjesne podatke o pjesniku Ljubiši na čemu sam mu zahvalan.

⁵ Isto.

⁶ Arhiv SRCG, 1914, fasc. 101, br. 2685.

je ostao »četiri godine kao činovnik na raspoloženju«. Krajem 1901. godine »materijalni su ga uzroci prinudili, o čemu ima i uvjerenje tadašnjih vlasti«, kako sam kaže u jednoj predstavi Ministarstvu prosvjete i crkvenih poslova Crne Gore, »te je potražio službu u Rusiji, gdje je proveo sve vrijeme do 1914. godine« kada se povratio u domovinu. Ubrzo po dolasku, 27. septembra, Ljubiša je podnio molbu ondašnjem ministru, Gavru Ceroviću, u kojoj ga moli »da mu odredi mjesto za nastavnika ruskog jezika i bogoslovskih predmeta u jednoj od srednjih škola kraljevine, po mogućnosti« i sa željom da to bude na Cetinju sa tadašnjom platom od 2.400 perpera«. Tri dana poslije ovoga, 30. oktobra, »s obzirom na njegovu višu spremu i školovanje, postavljen je za kontraktualnog nastavnika cetinjske Bogoslovo-učiteljske škole«, o čemu je ubrzo dobio i kraljev ukaz.⁷

U Bogoslovskoj školi na Cetinju, u kojoj su tada nastavu održavali Marko Dragović, Pera Bogdanović, Dušan Đukić, Ilija Šobajić, Vladimir Popović, Aleksa Ivanović, Boško Dumović i Pero Vučković, kao direktor, Ljubiša je bio vrlo potreban kao nastavnik. Odmah u početku dobio je pet bogoslovskih predmeta da predaje. Pored ovih ponuđena mu je još i nastava ruskoga jezika, ali on je zamolio Savjet škole da ga toga oslobode, »ne zbog toga što ne bi mogao da predaje, nego s obzirom na broj predmeta«, koje je već dobio za koje nema ni udžbenika ili su bili sasvim nepovoljni.⁸

Kao nastavnik Ljubiša je na Cetinju ostao za sve vrijeme dok je škola radila ratne 1915. godine. S padom Crne Gore napustio je zemlju i izbjegao u Francusku. U tuđini, kao izbjeglica, Ljubiša je proveo tri godine u Parizu u svojstvu prosvjetnog radnika. Nježan, neotpornog zdravlja i sa vječnom nostalgijom za svojim zavičajem tamo se i razbolio od španske groznice i liječio. Umro je u bolnici »Hôtel Dieu« 8. a sahranjen 19. februara 1919. godine na groblju »d'Ivres« kod Pariza (XIV divizija, 11 linija, grob 18).⁹

Ljubiša je bio lirska romantična priroda. Sudeći po njegovoj poeziji, on je neosporno imao pjesničkog dara i ukusa. Još u đačkim danima pokazivao je življi i jači interes za književnost. Prema jednom pismu, koje je 1887. godine iz Zagreba pisao Davidu Ljubiši,¹⁰ on se tamo sastaje i sa Jovanom Sundečićem, tada popularnim pjesnikom, koji je u to vrijeme radio na istoriji Crne Gore i saopštavao ponešto u »Obzoru«. Godine 1892, Ljubiša je ispjevao pjesmu »Ja i vila«,¹¹ koju je objavio tek 1900, a 1894. pre-

⁷ Arhiv SRCG, 1914, fasc. 101, br. 2502 i 2685.

⁸ Isto, fasc. 102, br. 3068.

⁹ *Glas Crnogorca*, Neji kod Pariza, 1919, br. 65.

¹⁰ David Ljubiša (1867—1941) strijeljan je od Italijana kao talac za vrijeme trinaestojulskog ustanka i borbe na Brajićima.

¹¹ *Ja i vila, Luča*, Cetinje, 1900, juli, sv. VII, str. 407—409.

pjevao je u Petrogradu i spjev velikog ruskog pjesnika Mihaila Jurjeviča Ljermontova »Mciri«, koji je 1897. štampan u »Glasu Crnogorca«,¹² a 1899. i kao posebno izdanje.¹³ Od tih prvih početničkih stihova, mladički sjetnih i diskretnih, Ljubiša je u toku nekoliko godina, koliko je svega radio na književnosti, ispjevao oko tridesetak po temama i sadržini različitih pjesama; opisnih, ljubavnih, prigodnih i misaono-pesimističkih. To su originalne tvorevine i prevodi stranih pjesnika, ruskih: Nadsona, Polonskog, Krugova, Ljermontova i engleskog Bajrona, koje je zavolio i često ih prevodio. U njihovim pjesmama naš je pjesnik nalazio i samog sebe, svoje raspoloženje, shvatanja i svoj pogled na život i svijet.

Od Sejmona Jakovljeviča Nadsona (1862—1887), velikog i u svoje vrijeme omiljenog i vrlo popularnog pjesnika, Ljubiša je prepjevao dvije pjesme, idealističku »Ideal« i drugu bezimenu, koja je prožeta gorkim pesimizmom i istovremeno visoko socijalno-humanim osjećanjima. Za pjesnika »život nije igra sudbe besmislene« niti »gozba nehajne gluposti, otrov sumnje, borbe svakodnevnice«, već razumom on se visoko penje:

»Gdjeno plamen vječito se kreće,
gdjeno čovjek, kruna međ' stvorenja
nad svijetom visoko uzl'jeće«.

Uzdignut razumom i vođen idealom, život »leti nad masom« i »obara sve urešene kumire« koji služe »prahu ništavnome«. On je jedini koji vječito živi »iznad vlasti sv'jeta sujetnoga«.

divan kumir, koga čovjek njivi
u ljepoti duha plamenoga«.

(»Ideal«)¹⁴

Druga pjesma Nadsonova je bolna žalopojka o neproživljenoj i nesrećnoj mladosti. To je dirljiva i tragična istorija jednog tek nastalog mladog života u kome naš pjesnik otkriva i svoju ličnost:

»Pokoljenje naše ne zna mladost šta je —
o njoj osta priča za današnji svijet.
Um našega doba rano otrova' je
moći prve sile, prvi srca let!«

Pjesnik tuguje što su zloba i vrag zacarili. Njega neprekidno biju jadi, muči ga neizvjesnost, nagriža pakost i ideali mu se ruše i padaju u prah. Stoga, u znaku bratstva i humanosti, poziva i viče:

¹² *Glas Crnogorca*, Cetinje, 1897, br. 7—10.

¹³ Mihailo J. Ljermontov, *Mciri*, poema, prevco Nikola St. Ljubiša, Cetinje, 1899, str. 33.

¹⁴ *Ideal*, Luča, 1897, januar—februar, sv. I—II, str. 3.

«Na rabotu, braćo, porok neka pada;
srce k srcu brata, ruka ruci da —
niko da ne reče bilo makar kada:
u vjekove prošle što ne živjeh ja!»

* * *

Za čitaoce *Luče*, gdje je i objavio svoje pjesme, Ljubiša je o Nadsonu, povodom desetogodišnjice njegove smrti, 1897. godine, napisao i jedan kraći informativan članak, u kome je iznio tragičnost pjesnikova života i istakao bitne crte njegovog pjesničkog stvaralaštva. Prema njegovoj ocjeni, to je poezija tužna, puna ljubavi za nevolje i stradanja drugoga, neposredna i zvučna, «zaogrnuta prekrasnim pjesničkim ruhom». U pjesnikovim elegičnim i zvonkim stihovima ima puno žalosti i tuge, ali i utjehe i bodrenja da se ne klone i «dušom ne predaje». Na kraju Ljubiša još navodi da je njegov profesor Lamanski, slavista, Nadsona upoređivao sa našim Brankom Radičevićem i da je prema ruskom pjesniku i kralj Nikola ispjevao pjesmu «Ja bih htio umrijeti».¹⁵

U svom pjesničkom stvaranju Ljubiša je bio i pod uticajem Jakova Petrovića Polonskog (1819 — 1898), koji je, isto tako, kao i Nadson i još više bio cijenjen i omiljen u svoje doba. Sa Majkovim¹⁷ i Fetom¹⁸ Polonski je popunjavao književnu prazninu koja je nastala bila u ruskoj poeziji poslije smrti njihovog velikog učitelja Puškina. Po temama i sadržaju njegove su pjesme različite, ljubavne, opisne i mistično-religiozne. Iz njih provejava duboka humanost, težnja za istinom i vjera u ljudsku dobrotu i plemenitost. Sve su to osobine i svojstva koja su inspirisala i Ljubišu kao pjesnika. Od Polonskog on je kao i od Nadsona dao dva prevođa, «Pjesmu» i jednu bezimenu, koje su obje tople, nježne i ustreptalih osjećanja. U prvoj je ukazao na moć i snagu pjesme koja prati čovjeka dokle god se u njemu rađaju svijetli i srećni trenuci, a čim ovih nestane i «dušu napane vrag», ispuni je «prevarom groznom» i

«kad ti se srce ledom pokrije,
kad podlost ljudska tebe nasmije,
i vijor zala ponese nagli —
pjesme već nema, moj brate dragi!»¹⁹

Druga pjesma je tužno i živo sjećanje na nekadašnju ljubav koje naš pjesnik neposredno saopštaje kao svoj doživljaj:

¹⁵ Nadson, *Luča*, maj, sv. V, str. 201.

¹⁶ *Simeon Đ. Nadson, Luča*, 1897, januar — februar, sv. I — II, str. 78 — 80.

¹⁷ Majkov Apolon (1821 — 1897), ruski pjesnik, pjevao misaone pjesme u stihu klasične tradicije.

¹⁸ Fet Atanasije (1820 — 1892), pjesnik lakih i muzikalnih poetskih nadahnuća.

¹⁹ *Pjesma* (Polonski), *Luča*, 1897, april, sv. IV, str. 141.

Никола Ст. Дубиша

»Na uho mi šapće tio,
a po licu nježno pali
mojom rukom što sam svio
kose njene pramen mali«.

(* * *²⁰)

Od ruskih pjesnika Ljubiša je još preveo pjesmu »Listići iz dnevnika« Aleksandra Vasiljevića Kruglova (rođen 1853), i poemu Mihaila Jurjevića Ljermontova (1814 — 1841). Obje potiču iz 1897. godine. U Kruglovoj pjesmi pjeva se o jednoj umrloj ljubavi u koju se Ljubiša uživio kao da je njegova. Njemu kao bogoslovu život u petrogradskoj Duhovnoj akademiji i vjerske predrasude, koje su mu skućavale samostalnost duha, svakako je bila bliska i istorija glavnog junaka u Ljermontovom spjevu »Mciri«, mladog iskušenika, brđanina koji je pobjegao iz manastira na slobodu. U mladom kaluđeru, gorštaku, koji svoju otadžbinu zamišlja kao slobodnu i srećnu zemlju, on je vidio oličenje odvažnosti i energije i poziv na djelatnost i borbu. Ljubiša je spjev rano zavolio i prema njegovom označenju preveo ga prvi u srpskoj književnosti, kada je bio na drugoj godini studija, a objavio pri završetku škole, na nepunu godinu dana poslije prepjeva istoga djela Okice Gluščevića (1897). Njegov prevod na mnogim mjestima ne izostaje iza svih onih koji su poslije njega došli, Gluščevića Dragutina Ilića, Nikole Bartolina, Blaža Vukićevića-Sarapa i drugih. Po ocjeni stručne kritike Ljubiša je djelo dobro preveo, na nekim mjestima ga je skraćivao, ali nigdje nije ispuštao smisao teksta, održavao je rimu i umjesto jamba, koji je u originalu, upotrijebio je trohej. Kao prevodilac, poslije Marka Vrbice (Marinka), Jovana Popovića-Lipovca i Sava Račete, koji su prije toga ponešto prevodili iz Ljermontova za crnogorsku javnost, on je dao još jedno djelo velikog ruskog pjesnika.²¹

Kroz Ljermontova, koji je bio pod jakim uticajem Bajronove poezije, a i po sklonosti svoje duše, koja je bila za tužne akorde, Ljubiša je zavolio i velikog engleskog pjesnika bola i razočarenja i od njega preveo pjesme »Duša mi je mračna« (1899) i »Iz Bajrona« (1900). Uz prvu on je dao i napomenu da ju je Bajron, da bi dokazao da nije lud, kako su ga mnogi smatrali, ispjevao u jednom trenutku nadahnuća, a da nije načinio ni jednu grešku. Pjesma je sva u mračnom, pesimističkom tonu:

»Nek' je pjesma tužna, k'o v'jenac mi s neba;
ja mrzim da čujem prevesele zvuke.
Tebi zborim, pjevče, meni suza treba —
suza da mi grudi ne prsnu od muke!

²⁰ * * * *Luča*, 1900, april, sv. IV, str. 194.

²¹ Miodrag Sibinović, *Ljermontov u srpskoj književnosti (do drugoga svetskog rata)*, Beograd, 1971.

Ah, dugo se, dugo u njih čaša lila
stradanja i muke — sad je došla mjera!
Grozni časak stiže — grud se napunila
kao pehar smrti, što je pun čemera.«

(«Duša mi je mračna»)²²

Druga Bajronova pjesma je tuga za dragom od kojeg je rastavila ljudska zloba, ali čiji je lik ostao u njegovom srcu da ga niko više ne može izbrisati pa ni sama smrt. Očigledno i kroz ispovijest velikog engleskog pjesnika i naš je pjesnik davao oduška svojim ljubavnim osjećanjima.

Uporedo sa prevođenjem, Ljubiša je i samostalno književno stvarao. U vremenu od 1892. do 1900. ispjevao je oko dvadesetak pjesama. U poeziji on nije bio produktivan niti sasvim originalan. Njegove su pjesme nastale najviše pod uticajem pjesnika koje je prevodio. Poput njih on je obrađivao motive i naslijedio njihov ton, misli i osjećanja. Ipak, Ljubišina poezija sadrži i znatnih originalnih crta. U njoj se ogleda lik mladoga čovjeka i idealiste iz ondašnje crnogorske nacionalno-romantične sredine, čije su se slobodarske težnje i želje sukobljavale sa stvarnošću i koji je još imao i ličnih kriza i udara. Kao patriotu Ljubišu je tištilo i osjećanje austrijskog podanika. Njega je »sumor« hvatao i »led« bio što mu je »mili zavičaj... sivom maglom pokriven«. Jedino kada je u svojim prigodnim pjesmama pjevao o Crnoj Gori i njenim vodećim ličnostima postajao je vedar i ushićen. Sve nade rodoljuba vezivao je za ovu »bogodanu« zemlju za koju je vjerovao još da će nam donijeti slobodu i izvesti »svesrpsko« jedinstvo.

Lirika Ljubišina je opisna, ljubavna i refleksivno-pesimistička. Sva je ona prelivena dubokom sjetom i melanholijom i istovremeno prožeta humanim osjećanjima i težnjom za istinom i pravdom. U svom pjesničkom stvaranju, motivima, mislima i tonom Ljubiša je bio pod jakim uticajem mnogih evropskih romantičara, pjesnika »svjetskoga bola«, koji su tugovali zbog nesavršenosti svijeta, iznosili njegovu sudbinsku besmislenost u vasioni, isticali nesklad koji postoji između njihovih zahtjeva i stvarnosti i Indiju smatrali za zemlju mudrosti. Poput njih, i naš je pjesnik pjevao o svjetu, »nebesima i ljudima koji se raduju zlu«, o svojoj teškoj sudbini, usamljenosti i ostavljenosti od svakoga i obrađivali teme iz indijskih legendi u kojima je tražio izvore zaborava. U jednoj svojoj pjesmi, u kojoj govori o gavranu, žalosnoj ptici, svome sadrugu, koji, iako leti visoko vasionom grakće, »ima isto tako svoje jade«, Ljubiša je na simboličan način objasnio i karakter svoje poezije. Pero iz krila gavrana, koje je u letu palo na

²² *Duša mi je mračna* (Bajron), *Luča*, 1899, juli — avgust, sv. VII — VIII, str. 273.

njegovo čelo, on je protumačio kao »zlu sudbinu« koje mu donosi nesreću. »Od toga doba na njegovoj liri potekli su samo »crni akordi«.²³

Tužni akordi odjekuju skoro u svim Ljubišinih pjesmama, bez obzira na njihovu vrstu i predmet o kojem pjevaju. Razlika je samo u njihovoj jačini i u neposrednosti izraza. Ljubiša je opisivao prirodu, njene pojave, bića i predmete u njoj i sve to uzimao kao okvir ili simbole preko kojih je izražavao svoje misli i osjećanja. Jesen je u njemu pobuđivala tužna raspoloženja:

»Snove snivam, a s prozora moga
magla nosi moj sumorni gled...
Pada suton mira vječitoga,
vječne noći pokriva me led!
Moje srce neće kucat' više,
smiriće se burne noći te
i prestaće duša da uzdiše:
sve joj želje, ljubav, nad i sve!«

(»U jesen«)²⁴

Mračna i duboka jesen pjesnika je još umarala i ubijala mu dušu. On ništa više nije vidio ni čuo do samo zvijuk vjetra koji je nosio suho lišće:

»To je pjesma smrti,
nju sad pjevam i ja...
Svenulo je cv'jeće;
pupolj se ne razvija —
svenuo sam i ja!«

(»Iz dnevnika«)²⁵

Nije mnogo bolje bilo sa pjesnikovim raspoloženjem ni u proljećnim danima, u lijepim majskim noćima, osutim zvijezdama i ispunjenim mirisima cvijeća. Novi utisci njemu su donosili samo bol i tugu. U životu pjesnik je svuda vidio promašenost ideala, obmanu i laž. Razočaran i sa skepsom on se pitao ko mu je brat, prijatelj ili drug pravi:

»Mre i vjera, nad se gubi...
Cv'jet najljepši otrov ima;
istina me grozno ubi:
teško li je s neljudima!
Ko na prave gazi put«,

²³ *Crno pero gavrano*, Luča, 1900, sv. VIII.

²⁴ *Luča*, 1899, septembar i oktobar, sv. IX i X, str. 365—366.

²⁵ *Iz dnevnika*, Luča, 1900, septembar, sv. IX, str. 489.

tog nepravda svuda ganja;
čast, pravica mrtvi čute,
a demonu sv'jet se klanja.«

(* * *)²⁶

Posebno majske noći sa zvjezdanim nebom uzbuđivale su pjesnika i donosile mu nemir. Oni su ga beznadežno i tužno podsjećale na slične večeri i na najintimnije ljubavne časove koje je sa svojom dragom provodio na obalama Neve uz zvučne šumove njenih valova:

»Preminuli dani i godine duge,
sujeta mi sv'jeta ubi duši moć;
ne osjećam više ni radosti ni tuge;
ostavi me rano sv'jetla majska noć.«

(»Majske noći«)²⁷

Vrlo je nježna i puna naivne djetinjske ljepote Ljubišina pjesma u kojoj njegova draga, svjesna da se ubrzo moraju rastati, određuje na nebu zvijezdu u koju će oboje sa suznim očima da gledaju i da šalju jedno drugome pozdrave:

»Potonja zvijezda što sja,
mili moj, to smo mi;
ona među nama neka je
znak vječite ljubavi.«

(»Zvijezda ljubavi«)²⁸

Pjesnik i sam zna da se za života nikada više neće sastati sa svojom dragom. Stoga mu je jedina i posljednja želja da mu ona poslije smrti dođe na grob, ubere cvijeće koje će joj prenijeti njegov uzdah i otkriti sliku duše:

»Kad podigneš dveri groba,
gledaj oka hladnu zjen!
Tu ćeš naći lika oba,
gdje v'jek ljubi sjena sjen!«

(»Potonja želja«)²⁹

Ljubišine pjesme su izraz čitavog njegovog bića, njegove duhovne biografije. Po njima, u vrijeme kada ih je stvarao, možemo da pratimo njegov unutrašnji život i zbivanja. U tom pogledu vrlo su karakteristične i dvije njegove pjesme, koje nose isti naslov i nastavljaju se, »Pored starčeva groba«, a koje su ispjevane u vremenskom intervalu od tri godine, prva 1897, a druga 1900.

²⁶ * * * Luča, 1900, maj, sv. V, str. 240.

²⁷ Majske noći, Luča, 1898, maj — juni, sv. V, str. 223.

²⁸ Zvijezda ljubavi, Luča, 1899, novembar — decembar, sv. XI i XII, str. 450.

²⁹ Potonja želja, Luča, 1899, maj i april, sv. III i IV, str. 143.

Iako pjesnik ne imenuje direktno starca o kome pjeva, mi s pravom pretpostavljamo, a tako vjeruju i neki njegovi najbliži, da je to njegov stric, poznati crnogorski mitropolit Visarion Ljubiša (1823—1884), koji je svog sinovca materijalno pomagao u školovanju, a možda i pripremao i protiv njegove volje da ga naslijedi na vladučanskoj stolici.

Pjesme »Pored starčeva groba« su žalopojke i bolne ispovijesti pjesnikove na grobu svoje »svetinje« i »svete uspomene«, za koju je sudbinu svoju vezao i čiji mu se »lik visoko prema nebu uzdiže«. Na grob starčev on je došao da mu iskaže svoje jade što mu grudi pritiskuju i da ga uvjeri da se u životu drži njegovih savjeta i njegovog primjera:

»Ja koračam pravo kao i ti što si,
ti, sijedi starče, što si u grob sad;
klonim se od sv'jeta, a ljubav me nosi
k tebi, sveti prahu, da iskažem jad.«

Svom »starcu« pjesnik se još zaklinje da mu nikada suza neće okvasiti tuđu ruku i da će »vječno služiti pravdi dokle god ne izgori kao žižak pred oltarom:

»Sa ognjišta žića tako duša zbori:
gazi trnje, gazi, al' put nek' je prav! . . .
Vjeruj, starče dobri, kada dođe doba
suđenoga dana, mene nije strah,
mogu leći mirno pored tvoga groba —
neokaljan leći pored praha — prah.«

(»Pored starčeva groba«)³⁰

Pjesnik se nije bojao smrti. On kao da ju je i naslućivao da će ubrzo doći sa željom da to bude u proljeće kada su slavuji, laste i cvijeće u njegovom zavičaju. Vjeruje da ga »niko oplakati neće« do samo majka, »jedino sunce što ga još grije«, koja, iako je doživjela duboku starost, ipak nije nadživjela sina, zato je moli da ga u času smrti zakloni od svijeta da ne sazna pravu istinu o njegovom životu:

»No ti, majko, nježno me zakloni
u tom času vječnoga rastanka;
nek' sv'jet ne zna kako sam ga plaka'
kakva duša gorke suze roni.«

(»Ja ću umr'jet'«)³¹

Stupanjem u zrelije doba, preuzimanjem svakodnevnih dužnosti, koje su bivale sve zamašnije i naročito poslije političkih

³⁰ *Pored starčeva groba*, Luča, 1897, novembar i decembar, sv. XI i XII, str. 477; 1900, oktobar, sv. X, str. 551—552.

³¹ *Ja ću umr'jet'*, Luča, 1900, februar, sv. II, str. 78.

prilika, koje su se zbivale u Rusiji, Ljubiša je prestao da pjeva. Tek mnogo docnije, kada se opet našao u tuđini, u izbjeglištvu, bez domovine, u njemu su se probudila patriotska nostalgična osjećanja i nova poetska nadahnuća. Iz ovoga vremena sačuvano nam je nekoliko njegovih neposredno doživljenih, elegičnih stihova:

»Čarobnu Boku sanjam,
gdje kraj ognjišta b'jedna
maternjom suzom rošen
djetinjstvu minu san...
Htio bih s jutarnjim zvonom
duh moj da se uznosi,
mog naroda jade bogu da izlije,
suzu lire moje lahor da raznosi
s miomirom smilja Gora paštrovskije.«¹²

Ljubiša je romantični pjesnik: subjektivan, maštovit, emotivan i misaon. Njegova poezija nosi sve osnovne crte romantizma. Ona je puna ljubavne čežnje, moralnih refleksija, sentimentalnih osjećanja i tugovanja nad svojom sudbinom. Ponegdje u njoj ima i stvarnih, realnih opisa koji su, kada je u pitanju rodni kraj, najčešće prelazili u idiličnost. U svom pjesničkom stvaralaštvu Ljubiša je bio pod uticajem naše narodne poezije i još više evropskih romantičnih pjesnika, koji su izražavali sjetu i melanholiju koja je proizlazila iz nečeg nepovratnog i izgubljenog i iz saznanja da je sve u životu nepostojano, varljivo i ništavno. Poput njih, i on je ispovijedao ista osjećanja i raspoloženje koje je dolazilo iz njegovih unutrašnjih doživljaja i spoljnih događaja koji su na njega djelovali. Svoju ranu, mladičku ljubav, Ljubiša nije ostvario brakom niti se uopšte ženio. On je kao očevdac jako doživio i rusku revoluciju iz 1905. godine, o kojoj je, po iskazima njegovih srodnika, sa simpatijom govorio i propovijedao njene napredne socijalne ideje. Ljubiša je i poeziju shvatio kao istinu, kao treptaj srca, svjetlost sunca, ljubav i kao lijek za liječenje i uzdizanje čovjeka za sve što je lijepo, plemenito i velikodušno. Bez nje za njega ne bi bilo života i čovjekom bi zavladao mrak, zloća i pakost.

Svoje pjesme Ljubiša je pisao lako i tečno, čistim narodnim jezikom. Rječnik mu je govorni, preduzet iz naše narodne poezije. Ljubiša se služio i metrom naše narodne pjesme, osmercem i desetercem, pored još i dvanaesterca. Njegovi stihovi su često zvučni i skladni, bolji od mnogih drugih poznatih iz onoga vremena. Primjećuje se da je Ljubiša u svojim originalnim pjesničkim ostvarenjima umjetnički bio bolji i neposredniji nego u pre-

¹² *Čarobnu Boku sanjam...*, Glas Crnogorca, Neji kod Pariza, 1919, br. 65.

vodima i prepjevima. Pored drugog, i to bi govorilo da ovaj pjesnik nije bio bez pjesničkog duha i talenta. Svojim književnim stvaralaštvom on umnogom podsjeća i na svog prethodnika u crnogorskom pjesništvu, na Stevana Perovića Cucu, Njegoševa sestrića i prvog našeg bajroniste. Oba su bili romantični subjektivni pjesnici. Oba su ispjevali po tridesetak erotičnih, nostalgičnih i refleksivno-pesimističkih pjesama i bili pod uticajem drugih pjesnika na koje su se ugledali u idejama, tonu i izrazu. Obojica su rano i prestali da pjevaju, jedan usljed svoje prerane i nenadne smrti,³³ a drugi što je nastupila promjena u njegovom unutrašnjem životu. Njihovo kratkotrajno književno stvaranje nije im ni dozvolilo da se razviju u mnogo jače i samostalnije pjesnike i da daju svoju pravu mjeru.

³³ Stevan Perović Cuca (1830 — 1857).

ХЕРЦЕГНОВСКИ ДАНИ СИМА МАТАВУЉА (Пригодом седамдесетогодишњице пишчеве смрти)

Херцег-Нови, са његовом Српском поморском закладном школом у Србини, дао је уточинга младоме Матавуљу, који је волио „странствовања по разним крајевима нашег и туђег свијета“. Овај живахни и немирни млади путник обрео се 1874. год. по наговору др Лазара Томановића, тада већ чувеног књижевника и народног првака, у Херцег-Новом.

Томановић је Матавуља запазио као сарадника „Народног листа“ у Задру, гдје је 6. августа 1873. год. изишла прва његова пјесма „Ноћ уочи Ивањ-дана“. Осим тога, нарочито му се допао Матавуљев говор при погребу Илије грофа Јанковића и опис његове сахране. Оба чланка донио је задарски „Народни лист“ као и новосадска „Застава“. Томановић је већ тада у младом Матавуљу назрео будућег писца од велике вредности. Познајство ове двојице наших еминентних књижевника било је у Шибенику, кад је Томановић као свршени правник, враћајући се из Граца за Боку, свратио да види Скрадин, слат Крке, један дио Буковине и манастир Св. Арханђела у Крки. Том приликом млади Матавуљ је пратио Томановића и са усхићењем му показивао знаменитости и љепоте свога краја. Ово заједничко путовање и дружење толико је одушевило Томановића да је младога Матавуља истински заволио. Присно пријатељство Матавуља са Томановићем трајало је непрекидно до пишчеве смрти 1908. год.¹

По писменом позиву др Лазара Томановића, тада адвоката у Херцег-Новоме, да му је „израдио место учитеља талијанског језика у поморској новској школи“ дође школске 1874-5. год. Матавуљ у Херцег-Нови.

Прилазећи са пучине Бококоторском заливу, младога писца је узбудила љепота природе, па каже: „Лаба пролази кроз тјеснац неколико тренутака, пак се пред очима путниковим раз-

¹ Симо Матавуљ, Биљешке једнога писца, Српска књижевна задруга, књига 290, коло XLII, Београд 1939, стр. 44; Види: М. Злокочић, Моји сусрети — Есеј (у рукопису).

лије први бокељски пристан. Како се лаба примиче, тако се промаљају међу густим зеленилом бијеле куће. Мјесто је стрмо. Од мора нависше мрке, дебеле зидине заграиле су један дио тих кућа. Тој некада јакој тврђави данас је „брштан покрио испукле зидове, да му скрије плаве од олова развалине“ — вели Љубиша. Градић се зове Херцег-Нови, обичније Нови и има са предграђем нешто више од 1000 становника. Нови се често спомиње у народним пјесмама („Новкиња Ђевојка“), а бесмртни владика Раде пјева му у Горском вијенцу.²

Возећи се ка старом Твртковом граду, млади Матавуљ је резимирао у сјећању, све оно што је читао и слушао о Боки, па каже: „Ниједан српски крај није толико описиван и опјеван као Бока... Особито Нови је надахњивао пјеснике, Његошу је он старац који броји вале низ пучине, као што би набрајао бројанице! Љубиши је он рањеник, коме је бршљан покрио испукле зидине да му сакрије плаве од олова модрице. Доктору Милану Јовановићу Нови је „мала Фиренца“. Други су нашли да му боље доликује име „српске Нице“ итд. Даље се присјећа Матавуљ, стихова Љубе Ненадовића, „коме је Нови савршенство љепоте.“³

Дошавши у Херцег-Нови, Матавуљ је „био веома узбуђен крочивши на бокељско земљиште „у нову постојбину“. Прво што је овом младом писцу пало у око био је по који „живи чар“ понска „Новкиња Ђевојка“ које — како он сам каже „и народне пјесме величају“. Истина, томе се чару није млади Матавуљ могао отети, како кажу његови савременици, читавог свог службовања у Херцег-Новоме, па и много касније.

Можда ни један наш писац није оставио толико прича, анегдота и спомена о себи као што је то Симо Матавуљ у Херцег-Новоме. Популарни „шјор Симо“ — како су га радо обичавали звати Херцегновљани — у овоме граду „једва одољеваше забавама“. Остао је у причама и досеткама не само његових колега, пријатеља и бака, већ и осталог грађанства. Његов присни пријатељ и сарадник, Марко Цар, пише у својим успоменама о Матавуљу:

„Малена узраста, нарић, јака састава, а још јачега гласа, бијаше он у то доба облитан заводник и мио гост на свијем мјесним гозбама и кутнијем славама. Уз то бијаше врло услужан момак, врло присебан у опћењу и — упркос некој сатиричној жици с које би се многијема замјерио — на крају опет мио и симпатичан друг.“⁴

² Симо Матавуљ, Бока и Бокелци, Књига за народ, св. 38. Накладом СРП књижаре и штампарије Браће Н. Поповића у Новом Саду 1893, стр. 4—5.

³ Видо Латковић, Сабрана дјела Симе Матавуља, Просвета, Београд 1961, књ. VIII, стр. 56.

⁴ Марко Цар, Симо Матавуљ, Моје симпатије, Књижевне слике и студије. Коло II, Мостар 1897. године. Књижара Пахера и Кисића, стр. 72.

Херцег-Нови у доба Матавуљева службовања, бијаше већ зако-
рачио на путу прогреса, како привредног, тако и културног. Мно-
гобројни поморски капетани, трговци, наставници средњих и ос-
новних школа, општински, судски и порески чиновници, свеште-
ници, сачињаваху ту грађанску класу око које је пулсирао свако-
дневни живот града. Сви они као и велики дио омладине, бијашу
свакодневно друштво у којему се кретао и са којим је друговао
млади Матавуљ. Он је у читаоници, кафани и на поселима по
капетанским и трговачким породицама, жучно и темпераментно
расправљао о књижевности, политици, о народним пословима,
као и о мјесним приликама. Ради сатиричног и покаткад „по-
шпрдног“ приказивања мјесних прилика, често је имао непотреб-
них неугодности. Такав један његов инцидент десно се 1879. год.
који се изродио у свађу са онда утицајним херцеговским тргов-
цем Љубом Комненовићем и предсједником Управе закладне
школе, што га је било довело до тога да му је управа фондације
дала писмени отказ на службу. Матавуљ је писао жалбу у којој
каже: . . . „потписани сматра незаконитом ту одлуку, јер Одбор
је за материјалну администрацију завода, нити одбор је имено-
вао, нити отпуштао икад учитеље, а славно Вијеће (мисли оп-
штинско, М. 3.) није га изрично опуномоћило за отпуст учитеља,
а и да га је славно Вијеће бومه изрично опуномоћило за отпуст
учитеља и тад би то било незаконито, јер закон Одборов 28. маја
1870. бр. 1457. каже да Вијеће општинско не може лати власт
другој која припада Вијећу“.

Ова Матавуљева представка писана је „У Србини 6. децем-
бра 1879“. Дошла је одмах 19. децембра на дневни ред Општин-
ског вијећа па је Вијеће ову жалбу свестрано претресло и пони-
штило одлуку Одбора о отпусту Матавуљевом. Матавуљ је ужи-
вао неподјијелене симпатије кошта Борба Војновића, талашњег
предсједника херцеговске општине и касније предсједника Дал-
матинског сабора, Јефта и Глига Гојковића, трговца и угледних
грађана, те капетана Иванковића, професора Мата Мрше и нада-
све др Лазара Томановића, па је његова жалба једногласно прим-
љена.⁵

Матавуљ се насташио прво вријеме у школској згради у
Србини, а затим у кући кап. Русовића, до саме школе. „Кућа ми
бијаше на брдељу“, каже писац. „Затекох вријеме какво може
бити код нас око Бурђева дана. Са прозора мога стана на све
стране очи ми среташу чудне противности.“

Иза Босне разлила се непрегледна пучина Јадранског мора,
које устављају чак галијанске обале. Лијево, ка истоку, врхови

⁵ Херцеговски архив (у даљем Х. А.), Фонд закладне школе Срби-
на, кутија I, бр. 5; Податке о Матавуљевој свађи са Љубом Комнено-
вићем, дао нам је своједобно Нико И. Доклестин из Херцег-Новога.

бокељских и црногорских брда, застрти снијегом продираху жарко небо. Од њих на десно ка луци Суторини, тој граници између Боке и Херцеговине, стаклио се тихи бокељски затон, који се вијуга као змија кроза брда, у коме се огледају бијеле куће и тмасти гајеви маслина, лимунова и поморанџи. Праменових различнијех боја шарају зреник и огледају се у води. Замислите промјене које настају како сунце броди по вишњој пучини, кад је ведро небо, наведрасто, облачно; кад сунце залази; кад сутон наиђе; кад мјесец гране и звијезде затрепте, или кад је густа помрчина; кад зора заруди; кад киша удари или се лом чини од силнога вјетра... Замислите још вреву живота, — лађице и параброде што крстаре по затону...⁶

Матавуљ се био настанио у кући чувених херцеговских Владиславића, коју је посљедњи изданак тога рода, Јевросима Лакетић, робена Владиславић, кћерка Матијина, завјештала Српској закладној школи. О тој кући Матавуљ каже слиједеће: „Кућа у којој се настаних, бијаше пространа, сунчана у сред лијепо обрађене градине. Од четири повелике собе на горњем поду ја изабрах двије.“

Послије извјесног времена преселио се у кућу капетана Русовића на коју се односи овај опис: „Свуда очи среташу велику (могао бих рећи претјерану) чистоту и лијепи ред. На први мах зачудих се богатству намјештаја, једне просте морнарске куће, али сам се касније увјерио да је тако и по осталијема, јер су Бокељи јако — кичељиви —, те се такме, ко ће боље своју кућу — заодјети — и скупијем покућством и ријетким украсима.“⁷ И до данашњег доба кућа Русовића обиловала је лијепим старинским намјештајем. Мислимо да је Матавуљ напустио стан у школској згради јер се привремени управитељ Стефан Мрбен, те године оженио, па му је требао већи стан.

Пок. Анђелка Русовић, код чије је свекрве становао Симо Матавуљ, причала је да би „шјор Симо“ доста рано устајао и са прозора сатима гледао море, залив и град, те при том понегдо тихо мрмљао или фућкао. Кад би се мојој свекрви досадило гледати га и слушати, однијела би му црну кафу, причаше Русовићка. Једном приликом јој је рекао: „Госпођо капетанице, ви имате на најљепшем крају наше земље кућу са које се ужива диван поглед, који је у свако доба дана друкчији и запоснији.“⁸

Свакодневно друштво младом Матавуљу бијашу наши познати књижевни и културни радници: Мато Мрша, поморски капетан, прота Христифор Ломбардић, доктор Милаш Јовановић —

⁶ Симо Матавуљ, Са Јадрана — приче, Буро Кокот, Издање књижаре Љ. Јоксимовића у Београду 1891, стр. 130—131.

⁷ Исто, стр. 131.

⁸ Саопштио нам је Андрија С. Бачановић Херцеговањанин, који је био бак херцеговске школе и робак Русовићке.

Морски (који дође нешто касније), општински лекар, који је већ тада био чувени српски књижевник и научник, Стево Чутурило, који добије као рањеник из Херцеговачког усташка, проф. Ристо Ковачић, књижевник, доктор Лазар Томановић, адвокат и књижевник, Стефан Мрћен, свршени богослов и учитељ, Томо Крсто Поповић, књижевник, Сташко Бркановић, наставник, доктор Трипо Радоничић, вјероучитељ — каснији которски бискуп, Јефто и Глиго Гојковић, трговци, и капетани: Иванковићи, Комненовићи, Милашновићи, Јанковићи итд. Нешто касније овоме се скупу придружише: Марко Цар, књижевник, и Вељко Радојевић, приповједач и наш познати фолклорист.⁹

Марко Цар у својим успоменама на Сима Матавуља каже: „Ја сам с Матавуљем друговао каквих пет, шест година. То је било, ако се добро сјечам између 1874. и 1880. године, док је наш Симо био још учитељ у Херцег-Новоме, моме родном мјесту. Њему је тата могло бити мало више од двадесет година, а ја бијих тек навршио педесет. У то доба бијаше Симо заносан гимнастичар. Кад бих недјељом ујутру дошао к њему у Заграбе (један четврт сата изнад вароши), да га дигнем у шетњу, нашао бих га обично гдје се вежба на паралелкама, јал' у башти баца камена, — да протегне мишиће —. Ја сам тад био врло лијен дјечко, те ми дуге шетње не бијашу никако по ћуди. Симо је, напротив, био не само жарки гимнаста, но и занесен касало, те кад му се ноге ужимају, он је кадар ходати по сво божје јутро, а да не осјети ни најмањег умора...“¹⁰

Матавуљ је и прије расписа и наређења Покрајинске владе у Задру, — одсјек за богоштовље и наставу — да се у свим средњим школама предаје гимнастика, завео овај предмет у својој школи. Из једног дописа Управи фонда од 15. априла 1880. год. видимо да је „потписани и у овој школи почетком год. 1878. гимнастику завео и до сад предавао, а он ће ју и од сале радо предавати ику му се за уложено вријеме (2 уре у седмици) даде нека повчана награда.“

Ако то Славно Управитељство ово сходним налази, и буде примљено, тада потписани предлаже да се још један апарат начини по приложеном нацрту.¹¹

Из једног другог акта од 16. августа 1879. год. видимо да се Матавуљ обратио управи фонда и спомине предавање гимнастике и пјевања, па каже: „Неке фамилијарне околности изискују да преузмем доста дуг пут, а због ваљане скупоће што је ове године владала писам могао заштелити.“

⁹ Максим Злоковић, Морс и приморје у дјелима Марка Цара, Голишњак Поморског музеја, Котор 1977. Том XXV, стр. 118.

¹⁰ Марко Цар, Моје симназије — Књижевне слике и студије, Коло II, Симо Матавуљ, Мостар 1897, стр. 71 и 72.

¹¹ ХА — Фонд закладне школе Србина, бр. 4, кутија 1.

Узгред ћу напоменути да сам кроз цијелу минулу годину, преко своје дужности предавао гимнастику и пјевање у заводу, а с каквим успјехом о том се освједочио славно управитељство при јавним испитима.

Молим славно управитељство да узевши све то у обзир, изволи одредити једну новчану припомоћ из закладе Бошковић — Буровић — Лакетићка.“ Овај акт је Матавуљ потписао и као привремени управитељ школе у Србини. Управа фонда је на својој сједници од 7. октобра расправљала и о Матавуљевој представи и ријешила да се „Г. учитељу Матавуљу као награда за изванредни његов труд даде, форинти двадесет (20) једном за пазда“. Овој сједници су присуствовали: кап. Симо Милиновић, председник фонда, те чланови Марко Терзовић, трговац, Јово Накићеновић, секретар фонда; затим Јефто Гојковић, Шпиро Гудељ, Петровић и Карло Корнер.¹²

Кад је 1880. год. замијенио „у управитељству заводне школе“ проф. Ристо Ковачић Матавуља, који је школом привремено управљао 1878. и 1879. године, тада је Матавуљ, поред талијанског и српског језика, предавао и гимнастику. И ове године Матавуљ се преко „Управитељства заводне школе (мале реалке и наутике) у Србини“ обраћа „Општинском управитељству“ за накнаду хонорара. Ковачић се обраћа на слиједeћи начин: „Част је потписаноме овдје уложеној изјаву господина учитеља Матавуља Том Славном Општинском Управитељству поднијети и најтоплије препоручити да буде добро примљена. Потписани цијени да заслужује награде за годину 50 форинти.“ Ова представка школе упућена је 1. маја 1880. год., а награда је Матавуљу за гимнастику одобрена на сједници Општинске управе 26. маја исте године. Као што видимо Матавуљ је ове године предавао, српски, талијански, по потреби математику, а од 1878. па до конца 1878—81. школске године и гимнастику. Одбор му је одредио одмах по доласку 500 фјорина плате и сувише хонорар за предавање гимнастике.¹³

Марко Цар, херцеговски друг и пријатељ Матавуљев, са којим је писац издавао 1876. год. шаљиви лист „Буха“, који је „излазио на четири стране обичног канцеларијског папира, а службо је за — пошпрдно забављање и лудовање“, каже да би у свим препиркама, баруфама било политичким или мјесним свагда побједу односила његова бистрина и увијек оригиналном шалом зачињена конверзација, а покаткад и „запапрена сатира“.¹⁴

Сарадња у сатиричном листу „Буха“, којег је уређивао Марко Цар заједно са Матавуљем, и који је излазио неколико седмица 1876. год. приликом неких избора (по свој прилици општин-

¹² ХА — исто, бр. 15, кутија I.

¹³ ХА — исто, бр. 297, кутија I.

¹⁴ Максим Злоковић, Моји сусрети (Марко Цар) — Есеји (у рукопису).

ских) показала је са колико хумора и сатире нише овај млади писац. „Могу вам рећи — рекао је Марко Цар писцу ових редова — да је шјор Симо давао читав хумористички тон не само „Бухи“ него и цјелокупном тада младоме друштву у граду. Тадашња Српска читаоница — бијаше омиљено састајалиште херцеговске омладине, а нарочито оне школоване. Ту су се купили и састајали стари поморски капетани, трговци и по који аустријски чиновник, који се осјећа Југославен или Славен. Овдје се на вечерњим сијелима и разговорима на велико политизирало и кројила будућа географска карта Европе“.¹⁵

Росанда Томановић, кћерка др Лазара Томановића, каже: „Моја мајка је Матавуља, који је био из најмлађих дана татин велики пријатељ, вољела, поштовала и цијенила. Звала га у шали ради његова шпорког језика (простачких израза) — виглацо. — Матавуљ је високо цијенио моју мајку за коју је рекао да се „љепотом тијела и душе, образованошћу и умом, заиста бјеше одвојила од осталих дјевојака и надаље од Новог“. — Тад сам први пут дошао у додир са младим у најбољем значају ријечи господским женскињем, и како је благо то утицало на мене дивљака, навикла на односе готово са самим сељанкама! Од срећнијех ијереника жарио је чар топлине и свјетлости, поезија младости, те сам и ја кроз њихову атмосферу сањалачки гледао на јаву и на будућност! Какве ли се на снове нијесу зачињале у нашим састанцима, какве ли се наде нијесу јављале! Петрослава је била веома музикална, а писала је и преводила је нешто за новосадски „Јавор“ — каже Матавуљ.

У својим сјећањима Росанда Томановић каже: „Моја мајка Петрослава била је ћерка поморског капетана Радуловића из Херцег-Новог. Школовала се у Трсту, као и многе капетанске кћери тога доба. Добро је познавала талијански, њемачки и француски језик. Мајка је преводила с талијанског и њемачког језика и објављивала своје преводе. Осим превода писала је и стихове. Нарочито се много бавила музиком. Умрла је врло млада што је нарочито задесило мога оца, јер је то био сретан брак. Она је, осим тога, била оцу изврстан помагач и друг у свим његовим књижевним работама.“¹⁶

Матавуљеви савременици оставили су дубок утисак на њега, па те личности сретамо готово у свим његовим приповијеткама, чији је сијже узет из нашег Приморја, зато Марко Цар и каже: „Далмација дакле, (а особито њено Приморје с Боком Которском) била је она, која му је пружила највише грабе за његове опсервације. Она му је пружила живе обрасце оних одрођених каматника, оних старих поморских капетана и оних гојазних фра-

¹⁵ Као горе.

¹⁶ Као под бројем 14 (Лазар Томановић). Види: Матавуљ, Биљешке једнога писца, СКЗ, бр. 290, стр. 60.

тара, с којима се тако често у његовим приповијеткама сретамо: маловарошки живот у паланчицама Јужног приморја, баковање по семинаријима и љубавне згоде соских Монтегија и Капулетоваца су предмети, које је Матавуљ најрадије обрађивао...¹⁷

Осим личности његових приповијетака, са којима су Херцег-Нови и његови становници добили једну нову димензију људскости, хумора, добродушности и величине духа, Матавуљ није пропустио да нам опише и друге своје сараднике и суграђане. Тако нам је оставио неколико истински људских и осјећајно топлих редака о професору Мрши. „Први управник нове, једине српске средње школе на приморју био је Мато Мрша, дотле професор наутике у Задру. Ја сам имао срећу да заткнем тога чувеног старца у животу, здрава и необично крпка у осамдесетој години!... он је био стари поморски капетан и одличан математичар. У свом вијеку нијесам видио човјека од осамдесет година са необичним памћењем, са свежином осјећања, са правом младићком душом, као што бијаше Мрша... Могу се подичити да сам уживао љубав тога честитог старца и да сам се много користио у опћењу с њим. Он је у најмањим ствари памтио грчки устанак и Кримски рат у којима је учествовао. Када би причао трагичне моменте увијек би плакао. Чини ми се да је он први од Срба поморца пловио по Мисисипију. Био је русофил, патриота и православанац, какав се само замислити може. Говорио је и читао француски, енглески, шпански, талијански, грчки и руски, а како је много читао и све памтио, то су његови разговори били зачудо разнолични и поучни...“¹⁸

Затим његов дугогодишњи пријатељ, сарадник и саборац Јефто Гојковић, „најугледнији трговац новски и члан вијећа опћинскога бијаше свршио трговачку академију у Трсту и живио дуго времена, у Мисиру. Био је духовит, а преживио је у младости прави роман.“ Гојковић је врло рељефно приказао у приповијети из херцеговског живота „Буро Кокот“, под именом „Јешо“.¹⁹

У својој приповијети, писац каже: „Сад ћу вам приказати најглавније лице у вароши... То је Г. Јешо Ј., начелник (кмет) кому сам био препоручен и који се, заиста, братски заузео да ме што боље смести и да ми сваку угодног приреди, па чему нека му је искрена и велика хвала.“

Јешо је висок, снажан човјек, бујне вране косе и браде, лица на коме се огледа здравље и живахност духа.

Јешо је огранак угледне породице, која је у сродству са најбољим бокељским кућама. Један његов стриц врати се из

¹⁷ Марко Цар, стр. 77.

¹⁸ Симо Матавуљ, Биљешке, стр. 57, 78. и 79.

¹⁹ Као горе, страна 63.

Америке послѣ тридесет и више година и донесе силено благо и доведе једно посвојче, дјевојчицу мулаткињу. Стриц посла Јеша у Трст на науке... и послѣ седме године учења у Трсту сви се сложише да љепшег младића не остаде у Трсту гдје се стече бијели свијет, а камоли да затече такмаца у Боци. Уз то говорио је савршено талијански, француски и грчки...²⁰

Затим долази дивно описана читава галерија херцеговских трговаца, капетана и људи из народа. У личности капетана Борба, који „од зоре до мрака сјелијаше на балкону, или на пристанићу пред својом кућом, пушећи из дугачкога чибукка, гледајући море“, дат је лик типичног бокелског капетана онога доба. Кап. Борба је одрастао и старост дочекао на мору, а био је „један од најчувенијих поморских капетана бокелских“.

Ту је лик Петра Суме, који је био морнар, пловно херцеговским једрењацима, а затим отишао „на Суецу“ где је као зналац језика добио мјесто настојника на прокопавању канала, „те зарађивао више од тројнице простих радника“. Кад је у Мисиру завладала колера Сума побјеже са канала и настани се „међу Грке“. Ту изгуби на коцки читаву зарађену суму новаца. Затим се из очајања пропије и врати у завичај. Писац нам је дао истинито лице, које је својим пијанством и настраношћу увесељавало беспослену дјечурлију и факине на малом тргу у граду „запоћеним неједнаким гобеластиим камењем“. Гледаоци су плаћали разне Сумине представе и лулорије „у натури“, тј. чашицом шивитише (иска врста ракије) и комалом хљеба. Ми смо у свом дјетињству затекли старе Херцеговљане који су се сјећали и причали о Суми и његовим вратоломијама.

У лику капетана Јока писац нам је оставио вјерну слику кап. Јова Иванковића са Савине. Писац каже „капетан Јоко бјеше млађи можда десет година од кап. Борба, висок, сух, прав као свијча, јуначкога сједа брка, а добродушна израза. Због његове велике побожности и поштења био је на гласу по цијелој Босни“.

Глиго, житни трговац — то је пишчев пријатељ Глиго Гојковић, којег онако фамилијарно и пријатељски поздравља у писму Тому К. Поповићу, књижевнику, са ријечима: „Поздрављам те братски e quella savra di Gliga“ (и ону козу Глига). За Глига Гојковића даље каже: „човјек од педесет година, крупан, омашћене косе и бркова, необично снажних руку и малко гобеластих ногу, те се одмах могаше познати да је њекад био морнар.“

За познатог старог херцеговског трговца Марка Терзовића, писац нам је оставио слиједућу забиљешку: „Марко, бакалиц, ситан, болешљив, пргав. Одликоваше се знањем грчкога и турскога језика, јер је у младости дуго живио у Леванту. — „Ми,

²⁰ Симо Матавуљ, Са Јадрана, стр. 142 — 143.

који смо затекли у животу Марка Терзовића, трговца, можемо слободно додати да старац бијаше оличење тачности, поштења, уљудности, доброте и људскости.²¹

Тајник општине херцеговске у то доба бијаше Јово Накићеновић, писац интересантне монографије о војводи Луки Вукаловићу, чувеном вођи херцеговачког устанка. Накићеновић бијаше и повереник Уједињене омладине српске за Херцег-Нови. За њега Матавуљ каже: „Тајник, млад бојослов, бистар и окретан...“²²

Као општу слику својих запажања Матавуљ даје слиједећи закључак: „Народ, особито сеоски, јако ми се свидео и на први мах.“ Писац је имао прилике да се пазарним даном упозна са сељацима из околних села, који средом и суботом силажаху на мали поплочани херцеговски трг, испод великих мурава гдје продаваху или куповаху разне производе. Овдје је у то доба, могао видјети мноштво људи, дивних стаситих динарских типова, који говоре најљепшим и најтачнијим дијалектом и акцентом нашега језика, на Приморју. Писац каже: „Не знам да ли су најљепши, али су махом стасити, жустри, питоми и умнијех лица.“ Мноштво народне ношње виђало се у Матавуљеве дане на херцеговском тргу и по селима херцеговске околине. „Жене из горњих села“ — каже писац — „носе се као Херцеговке, а ове око градова, од прилике као српске сељанке по Угарској. Жене се одликују особито лијепим очима и згодним струковима, као и Црногорке.“

Даље, писац каже о људима овога краја: „Што ми се највише допада, то је питомост тога народа у чему је јако омакао од „правнијех Далматинаца“, а од осталијех још више. У сретанју, поздрављају се врло учтиво, не умећу које какве ружне ријечи, а исовци нема трага. Уз то су врло чисти, врлиједни, штедљиви, умјерени од јела и пића...“²³

Млади Матавуљ је у Херцег-Новом „пливао у блаженству“, јер је град тада имао „обиље лијепих дјевојака“, па није ни чудо да му се „опет пренуше старе навике да се заљубљује и да бекрија“. Из тога доба потјече и његова љубав према лијепој младој кројачици Атаки. Ову је дјевојку Матавуљ истински љубио и њен лик назиремо у многим његовим приповијеткама.²⁴

Он у својим списима на једном мјесту каже: „Заљубих се у госпођицу Атаку, лијепу, кротку, млау дјевојку. На жалост бијаше од рђава рода.“ Писац за ову своју херцеговску љубав каже: „Атака је била чиста душа у дивном тијелу, златно срце, сама њежност и честитост, те набрзо и моја љубав постаде

²¹ Као горе, стр. 140 — 141; 158 — 159.

²² Исто, стр. 147 — 148.

²³ Као под бр. 14.

чиста, па савладав неправичне предрасуде одлучих се да се оженим њоме.²⁴ Ова велика пишчева љубав морала је бити за велики дио херцеговског грађанства тајна. Његови најинтимнији и најближи пријатељи, били су о њој обавијештени, а то су били Марко Цар, Томо К. Поповић и др Лазо Томановић.²⁵

„Атака или правим именом Ката Ваниџија, кројачица женског одијела, била је кћерка једне удовице неког мајстора досељеника, који је у своје доба радио на околним војним тврђавама. Обитељ Ваниџија досељена се у Херцег-Нови нешто прије Матавуљевог доласка. Мајка Катина бијаше у граду извикана, као жена рђавог понашања, што је убијало углед њеној кћери. Матавуљ није смио ни помислити да се у граду на шетњи појави са Катом. Какав би то, у оно вријеме, револт изазвало код његових колега и друштва у којем би се кретао! Стари поморски капетани, виши чиновници, посједници и трговци, свакидашње Матавуљево друштво је са недостиживе висине гледало на род и поријекло његове обожаваатељке. Зато су састанци заљубљеника морали бити тајни. Увече, кад се упале фериали у граду, он би се покалдрмисаном стрмом улицом која води испод старе Канли-куле, спустио на Карачу, а одатле улицом дошао под стару одрину пред кућом и ту чекао његову обожаваатељку.²⁶ Кућа Кате Ваниџије се налазила између куће Медвидовића и виле Матковића на Карачи. То је била зидана каменом кућа са великом одрином испред ње (настрешница од лозе). Кућа је била власништво чувсне херцеговске порочице Занетовић, а породица Ваниџија је становала у њој под кирију. Кућу је касније купио судски чиновник Мененгин, који се оженио са Катом Ваниџијом 1898. год. Из овог брака Ката није имала дјеце.²⁷

Матавуљ је с јесени 1881. год. морао напустити Херцег-Нови, као и своју велику љубав у њему. Тада су већ биле почеле припреме и договори за II кривошијски устанак против Аустрије. Аустријска полиција будним је оком пазила на све непожељне и усредсредила пажњу на све оне који би могли бити духовни покретачи немира и револта у народу. Пошто је Ката сазнала у једној кући, блиској полицији, гдје јешла

²⁴ Видо Латковић, Сабрана дјела Сима Матавуља, књига III, стр. 12. и 13.

²⁵ Као под број 23. (Росанда Томановић прича: Кад би Симо дошао моме оцу, сав очајан би рекао: „Не знам што ћу са оном несретницом.“ Отац би му у шали рекао: „Узми је за руку па бјежи у Турску. Суторина ти је близу.“)

²⁶ Ове нам је податке уступила Татјана Микић-Берберовић, библиотекар научне библиотеке у Х. Новом. Види мој рад, Симо Матавуљ у Боки, Ветром вијани, Просвета, Загреб, стр. 191.

²⁷ Наш пријатељ Андрија Бачановић је за живота Катина често сјсдао под одрином и разговарао са њом о „Шјор Симу“. И ове нам је податке своједобно уступило Бачановић.

хаљине, да предстоји Матавуљево хапшење, брзо га је обавијестила и испратила до обале, гдје је он узео барку која га је одвела за Котор. Сутрадан рано Симо је прешао на црногорску територију, а одатле на Цетиње. Ката је покупила Матавуљеве ствари, спаковала их и упутила их црногорском агенту Рамадановићу у Котор, са назнаком да се упути Матавуљу на Цетиње.

Потресан и тежак је растајак био ово двоје заљубљеника, који се мораху растати силом несретних прилика.²⁸

У многим Матавуљевим дјелима појављује се име Ката. Тако у драми — Завјет — је Ката служавка код племићке породице Балшић. Милану Савићу пише маја 1896. године, између осталог: „Пленио сам паразитне сувишности, уконио контрадиције, устукнуо Кат у границе пристojности...“²⁹ У писму пријатељу Милану Савићу, од 12. децембра 1893. год. говори се о преводу Матавуљеве приповијетке из херцеговског живота — Бодулице. — Бодулица, крчмарица „Код веселог морнара“ егзистовала је у истини, како нам је писац приказује и ко ове ретке пише може читаоца увјерити, да је она била достојна надимка што јој га писац даде.³⁰ Оваје шјор Симо вели: „Задовољан сам са преводом Розине и фала му. Ама каква коинциденција! Знаш ли да је баш ових дана умрла од капље Розина — правим именом Ката. То ми је причао један Бокељ, Новљанин, који је дошао овдје да тражи капетанску службу на српским лабама. Вијест ме прилично узбудила, јер (не знам јесам ли ти причао) Ката је знала за причу и веома се љутила на мене, а прије ме вољела. Бог да је прости.“³¹ Оваје није ријеч о Кати Ваницији, великој љубави пшчевој. У овом писму је Матавуљ Савићу измислио Бодуличино име Ката, јер је њено име у Херцег-Новоме и сувише добро познато „шјора Роза Маркулин“, а никако Ката. То се најбоље види и у писму свом старом пријатељу и другу Тому К. Поповићу, којему пише из Шибеника на 24. јануара 1897. године. „Шалиш ли се или је баш истина да се Ката удаје? Молим те потврди ми ако је истина. Јави ми за кога се удаје и кад? Молим Те, Томо, не шали се, јер (бар за мене) то није незнатна ствар! О тијем мојим питањима и интересовању не говори ником — ама ником!“ Кад узмемо да је писмо Милану Савићу писано 1893. о тобожњој Катиној смрти, а ово друго Тому Поповићу од 1897. о Катиној удаји, онда је очито јасно да се не ради о Кати Ваницији.

Матавуљ није могао лако заборавити Кат у, па би му сваки поновни састанак, иако послије осамнаест година био тежак и можда жалостан. При завршетку писма своје пријатељу ка-

²⁸ Ово нам је податке својелобно уступила Роксања Томановић, ћерка др Лазара из Лепетана.

²⁹ Симо Матавуљ, Сабрана дјела, књ. VIII, стр. 259.

³⁰ Марко Цар, п. д., стр. 80.

³¹ Вило Латковић, Сабрана дјела..., књ. VIII, стр. 234.

же: „Разумије се да хоћу у мој лијепи и мили Нови и то баш теби у госте. Али се не могу одлучити докле се не увјерим да је истина оно што ми јављаш.“³²

У књижевној заоставштини Сима Матавуља, пронађено је, између осталих списа и писама, и писмо означено са бројем 1. на којему пише „Писмо Атаки у триезарији“.³³

У писму Лазару Томановићу од 3. јануара 1888. год. да из Загреба путује на Ријску, а затим у Рису, те да из Риска мисли у Лепетане, наглашава... „Био ти тамо или не био, ја у Нови нећу. Треба ли да ти кажем да сам жљан Цуце“ (тако је звао Томановића), Милутина, и Росе? (Томановића дјеча).³⁴

Стари Твртков град са својом романтичном околном, гаје се по бијелим жалма стољећима скитала легенда, пјесма и прича о мегданима, гусарима, хајдучима и гаје и данас живи народна лирска пјесма, пјесма оригинална, непатруњена туђинством, народни обичаји и остало народно благо, силно је све то утицало на будуће стваралаштво Матавуљско. Зато Матавуљ и пише Марку Цару приликом двадесетпете обљетнице књижевног рада између осталог слиједиће: „Међу тисућама који те данас величају, ја сам занато, једини, који имам повода да у овој јавној прослави учествујем и осјћањем приснијим, готово домаћим, једини који одајући ти хвалу имам и сам од тога утјехе и радости и лике. Ти то знаш стари друже, а и јавности си испричао, како смо се у младости (ти готово у дјетињству), у твоје лијепом завичају, запајали љепотама природним и умјетним, како смо се загријевали сновима и насновима за будућност како смо се заједно упутали на књижевни посао, како смо ишли упоредо, упоредним путевима до данашњег дана, пратећи се узајамним симпатијама, остајући вјерни угледима из младости... Хвала ти, Марко, што си многу љепоту из дивнога, рођеног ти краја удио у књигу...“³⁵

Та „многа љепота“ из нашега краја нашла је мјеста и у дивним приповијеткама Матавуљевим, као што су „Бодулица“, „Буро Кокот“, „Нови свијет у старом Розонску“, „Љубав није шала ни у Ребесињу“, „Ново оружје“, „Први Божић на мору“, „На младо љето“, „Доктор Паоло“, „Пошљедњи витезови“, „Снага без очију“, те његов етнографски спис „Бока и Бокељи“.

³² Исто, Сабрана дјела, књига VIII, стр. 15—16. (Матавуљ се вјенчао 21. II 1892. са Миланом Стефановић, учитељицом Више дјевојачке школе у Београду.)

³³ Голуб Добрашковић, Два иснаштампана одељка из Матавуљског списа „Десет година у Мавританији“, Стварање, Цетиње 1961. год., XVI, бр. III, стр. 296.

³⁴ Као под бројем 31, стр. 119. (Лазара Томановића назива Цуца, а Роса је Росанла Томановић, ћерка Лазарска, која и данас живи у дубокој старости у Лепетанима. Милутин је син Лазарев.)

³⁵ Симо Матавуљ — Марку Цару, Брвнково Коло, књ. IX, бр. 37, 1903.

Један велики дио сцена из Матавуљевих приповиједака одиграо се на пространом тргу у средишту старог Розонска. То је била својеврсна позорница окружена старим класним каменним кућама, чије су кулисе биле сурџи бедемни градски и стравичне Канли-куле, затим врата Сат-куле на десно и Караче на лијево. На ову помало чудну позорницу се прилазило још поплочаном улицом, коју данас зову „Марка Војновића“, а на југ оном која долази од Форте-Маре. Овдје је била Бодуличина крчма „Код веселог морнара“, гостиона „Код Аустрије“, корзо, читаоница, апотека итд. Овдје се прилазило „из подграба“ вратима од Сат-куле и улазило се са неким поштовањем, као у својеврсни старински салон. Овдје је било све строго на своме мјесту, чисто, уредно и складно. Док је доље, на тргу, гдје је био пазар, бучало од вреве, дозивања, ценкања, погабања и пјесме, дотле се овдје сједећи пред кафанама, шаптало, читала штампа, а понегадје је и свирао „пиацофорат“. Стари канетани зором сједају на својим балконима и терасама, пушећи своје дугачке чибукe. Ови балкони их подсећаху на командне мостове њихових једрењака.

Матавуљ нам је вјерно описао и тако сачувао од заборава слику Херцег-Новог из друге половине XIX вијека у својој приповијести — „Нови свијет у старом Розонку“. — Јунак ове приповијетке Горопадни Армуш припада такође сунтоме животу: то је проста репродукција, у другом виду, оног истог — Американца — Радула, Бодуличина мужа.³⁶

У овој приповијести писац нас уводи у све оне супротности и разлике које су дијелиле становнике ове приморске варошице на богате и сиромашне, на домаће и дошљаци. „И једни и други дјелаху се засебно на три сталежа. Српску аристократију чиняху стари поморски канетани; средину трговци и имућније занатлије; фукару сиромашнији радници, лабари и рибари. Дошљаци се дијелаху по овој степеници: судија, комесар, њихови пристави, два љекара (срески и опћински), инжењер, апотекар, управници поште и телеграфа, пореза, царине, писари, преписивачи, канцеларијски пријавници, два тамничара, жандари и послужитељи, неколико крчмара и радника у предграбу — у све око 30 породица.“ Ту бијаху још и два свештеника са својим капеланима и два учитеља...³⁷

Стари Розонек је сачувао „из млетачког времена“ начин шетње на вечерњем корзу. „Шетаху по талијанској моди, не само младићи и дјевојке, удовице и удовци, но и ожењено и удато, и маторо и старо, свако по своме избору, свако према себи избираще предмет свога обожавања, па мимогретке гледаху се млијечним очима и измјенљиваху сентименталне фразе...“³⁸

³⁶ Марко Цар, н. д., стр. 79 — 80.

³⁷ Симо Матавуљ, *Изабрани приповијетке*, Београд 1971, стр. 261.

³⁸ Исто, стр. 265 — 266.

Но, и поред овога, један „поамерикањени“ розонечки син успио је да „бацнe напрасно утарак новијех, у неку руку — американскијех — идеја које произведу читаву револуцију у мирнијем навикама конзервативних Розонечана и цајзад, одрже побједу“.³⁹ Исто тако, у ово доба у старом Розонеку долази до „смене генерација“: стара схватања, начин живота, трговине и друштвеног саобраћаја уступају мјесто новоме, сировијем, али зато здравијем нараштају, који жели да промијени лице овогe граду. Сва лица, у овој приповијетци дата су реално и у њима нам је писац оставио вјерну слику Розонекa и његових људи. Ова приповијетка „по живости и живописности узгредница спада, јамачно, у најбоље Матавуљеве продукције“ — каже Марко Цар.

Можда највише личних, пишчевих, успомена и доживљаја има приповијетка, „Љубав није пала ни у Ребесинју“ — радња ове приповијетке збива се у малом ливном сеопету сјeverо-западно од Херцег-Новогa, неколико минута хода изнад Игала. Лица ове приповијетке су момци и дјевојке Требесина и околине, а можда и сам писац.

Прича се, да се једног пазарног дана Матавуљ загледао и спријатељио са сеоском љепотицом из Требесина. Једне вечери Матавуљ пође на сијело у Требесин и тамо остане до касно доба ноћи. При повратку га ухвати велика киша и добро скваси. Кад је дошао испред школе, гдје му је био стан, затече закључана врата од авлије, поче да мупа из све снаге и да виче и дозива служитеља: „Мато, отвори!“ Мато му на ово одговори: „Не могу ти отворити, рекао ми шјор Симо да никоме не отварам.“ На ово ће писац: „Ја сам Симо! Отвори богом те кумим! Мокар сам до коже.“ Послужитељ Мато му викну: „Враг си ти, а не шјор Симо. Он већ спава доле негдје у граду. Не отварам ноћас никоме!“ Сиромаш Матавуљ уђе у једну школску шупу и онако мокар дочека зору.⁴⁰ Наравно да се овај случај као виц дуго препричавао у Херцег-Новом. Његов пријатељ Марко Цар с пуним правом каже: „Те типове и те ситуације он умије да прожме, не само дахом живота, него их прожме и оригиналним животом у коме се огледа јако паркирана личност пишчева.“⁴¹

Матавуљ је за своје приповијетке из Херцег-Новогa, које је нарочито волио, рекао: „Не знам јесу ли оне боље од других, али доиста оне носе у себи одсјев онога што је најбоље у животу — одсјев младости.“⁴²

³⁹ Марко цар, п. д., стр. 86 — 87.

⁴⁰ Ову нам је згоду својеремено испричао Драго Достинић Херцеговањанин.

⁴¹ Марко Цар, п. д., стр. 96.

⁴² Јован Скерлић, Писци и књице, књ. III, Просвета, Београд 1964, стр. 159.

„При крају свога боравка у Херцег-Новоме, Матавуљ је био веома начитан млад човјек, знао је два страна језика, француски и талијански, стекао је био разнолико и богато животно искуство — имао је, дакле, довољно претспреме да отпочне озбиљни и одговорни књижевни рад. Пред сам одлазак из Херцег-Новога 1881. г. написао је приповијетку „Наши просјаци“ у којој се већ запажа његово трезвено гледање на живот, који га окружава, способност уочавања карактеристичног у животу и богатство језика.⁴³

Матавуљ је свудаје и у свакој прилици наглашавао и посвједочавао своју љубав према нашем крају. Такав је он кад нештедимице напада француског писца Пјер Лотија ради искривљеног и нетачног приказивања херцеговске крајине у познатој приповијести „Пасквала Ивановић“, која „не заслужује опширнијега помена, јер спада у лошије пишчеве работе“.

„Ево шта је. Под јесен године 1880. дође у Боку међународна ескадра, која ће одатле да демонстрира према албанским обалама, зато што се Турска изговарала да јој Арбанаси прече да преда Црној Гори Улцињ. У ескадри су била и два француска брода, а на једном Пјер Лоти. Као што у почетку рекосмо Лоти је остао у Боци око два мјесеца. Он почиње да пише утиске, почиње их 4. октобра, описујући ноћ под селом Баошићима. Сутрадан наставља описивање Босне и црногорских брда, помиње да је то словенска земља и пита се шта ће радити ако ескадра буде зимовала ту. Након пет дана имамо одговор на то питање, — дневник се наставља послје пет дана и дознајемо да Лоти има вечерње састанке у шуми Баошићкој, са неком пастирком којој је име Пасквала, која је поријеклом Херцеговка. — Ту ме чека једно дјевојче у херцеговачком одијелу, једна сиромашна пастирка, која сједа до мене невинна и безазлена... Језиком, талијанским, прошараним славенским ријечима, које тешком муком могу разумјети, прича ми дјестињасте ствари и нагло ме оставља, кад је из оближње колибе зовне нека старица (код које је у најму): „Пасквала, Пасквала!... Име талијанско, а презиме са сјевера... Словени са обала Јадранског мора, позајмили су Талијанима неколико ријечи свога језика и нешто од свога акцента, а узели од њих њихову мрку и топлају боју...“

И таквих бесмислица пун је тај дневник, који допире до краја новембра. Сваког вечера састаје се Лоти са Херцеговком — граорастих очију, које имају нечег замагљеног, сјеверног, што је у њеној раси и што даје особиту чар неким руским очима. Она мирише на покошено сијено, на планинску мајчину душицу, а помало и на овце. — Одједном дознајемо

⁴³ Видо Латковић, Предговор роману Ускок, Просвета, Београд 1961. стр. IX.

да Пасквала не само да није безазлена, него да се није бранила ни другима, прије Лотија. Ипак је племенита, јер неће да прима новаца колико јој Француз даје, него колико јој треба — мање.

Изненада затече их иски младић у одијелу далматинског сељака. То је био брат Пасквале — Бовани — Ивановић. Сестра објасни нешто брату, наравно, у своме језику, а на то Бовани се насмија и пружи руку Лотију.

То се све једнако и једнолико понавља, само је оквир различан. Наплазе Црногорци који убијају бабе ради „ниске дуката“, Арбанаси (усред Боке!) који продају старинско оружје. И ишла се свршава наглим поласком брода Лотијева, а већ наравно у посљедњем тренутку, довозе се у чамцу Пасквала и Бовани, и дјевојка показује своје очајање, које ће утишати поклоњена свилена кесица са неколико златника.

Да није описа који одају Лотија, рекао би човјек да чита какав фељтон из далматинског живота од прије тридесет-четрдесет година у каквом бечком листу! Описи су лијеви, али има ствари измишљених да буду у складу са неистинитим личностима. Тако је Баошићка црква на Вису, а под њом подрум, костурница, гдје су се — према слабој свјетлости распознавале лобање, набациане без реда, лобање брских Словена, Пасквалиних предака. — Сем што та антитеза уопште одговара Лотијеву начину да се сукобљава љепота и ништавило, костурница је требала и ради завршног ефекта, јер ће на скоро ту трнути и Пасквала.

Губинац читајући ову причу из питоме Боке, за сву њену карактеристику, имаће Пасквалу и Бована; он о народу, углавном и pjesничком, не само што неће имати појма, него ће га замијенити неком збрком Арбанаса и других дивљака, сам ће се чудити, како су мекуши и покварени!

То нам је, дабогме, криво.

И овдје је „навртај“ егзотичног на нешто познато, али неумјешан, сувише нескладан, управо одвратан. Послије шездесет дана борављења у једном крају истина се може назрети не само у бездушним облицима.

Једина олакшица може се узети што је онада писац био још почетник и што је — Пасквалу — писао за подлистак Темпс-а — „бе је могла и остати“.⁴⁴

Матавуљ, који је провео седам година у Боки и који је познавао карактер, менталитет, културу и „кичеловост“ Бокеља, наравно да није могао остати равнодушан, кал је у питању онакав памфлет, па макар он био и из пера једног Лотија. Ми смо у цијелости донијели Матавуљев чланак, јер смо хтјели да

⁴⁴ Симо Матавуљ, Пјер Лоти, Сабрана дјела, Просвета, Београд 1961, књ. VII, стр. 534 — 537.

наша јавност зна истину, која је између два рата заташкавана, када се откривала спомен плоча Лотију у Баошићима.⁴⁵

Не само у приповијеткама, већ и у многобројним писмима, Матавуљ се радо сјећа Херцег-Новога и Бокс. У писмима др Лазару Томановићу, Тому К. Поповићу, Вељку Радојевићу, Марку Цару види се да прати развитак града и да га интересују његове и најмање ситнице. Када је тридесетог септембра 1881. год. морао хитно напустити Херцег-Нови, он из Котора пише захвалу на мјесто наставника школе у Србини, па каже:

„Послије седам година свога учитељовања у благодјетелном заводу Бошковић — Буровић — Лакстић, сво добе вријеме да се захвалим на реченом мјесту. Једини узрок томе је што ми је понуђено учитељско мјесто на Цетињу у Црној Гори, гдје су у сваком погледу услови много повољнији за моју будућност, јер осим више плаће имаћу с временом и мировину.

Част ми је дакле поднијети оставку томе Славном Управитељству, уједно и благодарим од свег срца на повјерењу које је Славно Управитељство према мени гајило, повјеривши ми кроз толико вријеме узгој младости.“⁴⁶

Матавуљ на једном мјесту каже: „У Новом сам дакле живио од краја 1874. године до краја 1881. г. Тај најљепши дио моје младости, провео сам у најдивнијем крају српске земље, на јужној тремећи, тј. у приликама и околностима, какве се замислити само могу за млада човјека, који је имао нешто наклоности ка фабуловању.“⁴⁷

Приликом путовања Матавуљсва са супругом Љубицом 1901. год., навраћа и у Херцег-Нови, послије двадесет година одсуствовања, гдје је обишао све своје пријатеље и подсјетио се младих дана. Том приликом обишао је и школу у Србини и у споменици посјетилана записао: „Данас, 12. априла 1901, послпје двадесет година, сво ме у мојој школи. У овом часу осјећам се готово, као да сам се након толико времена, вратио под родитељски кров! Шта ја све дугујем овом заводу и Новоме, то сам исказао у свом једном спису (Биљешке једног писца, у Летопису Матице српске). Главнио је да су с овом кућом везане успомене из моје младости. Симо Матавуљ.“⁴⁸

Симо Матавуљ се обратио Општинској управи и Управи Закладне школе у Херцег-Новоме молбом из Београда да му изда свједочанство о службовању у поменутој школи. Општинска управа је дана 13. новембра 1890. год. издала слиједућу „Свједоцбу“:

⁴⁵ У очи дана откривања плоче Лотију у Баошићу, приређене су демонстрације ондашње омладине.

⁴⁶ ХА — Фонд Закладне школе Србина, стр. 16, кутија бр. II.

⁴⁷ Симо Матавуљ, Биљешке..., стр. 83.

⁴⁸ Симо Матавуљ, Писма, Сабрана дјела, књ. VIII, стр. 361.

„Господин Симо Матавуљ био је шест година (1874—1880) професор у овлашњој Српској Наутичкој школи, гдје је предавао језике: српски и талијански, а накнадно и математику.

Вршећи наставничку дужност, Господин Симо био је у исто вријеме и управитељ поменутог од године 1876. па до 1880-те.

Потписане Власти: Опћинска Управа и Школски одбор, као Власти које врше право надзора над овлашњом Наутичком Школом, задужбином блаженопокојних: Бошковића — Буровића и Лакетића, овом свједошвом тврде:

да је Господин Симо Матавуљ за све време свога службовања у поменутом заводу веома савјесно вршио наставничке дужности;

да је унапредно учење српскога језика и својом марљивошћу и вјештијем предавањем учинио да та наука омлади омлади;

да се као грађанин, а особито као Србин увијек одлично владао.

Ово свједочанство су потписали: Начелник општине: Широ Гојковић — Општински присједници: Мато Бурановић и Урош Милашиновић, затим чланови Школског одбора: Глиго Гојковић, предсједник, те чланови истог: Јово Накићеновић и Драго Достинић. На полеђини акта пише: „Ова свједошва му је послата у Београд 22. IX 1890. препоручено.“⁴⁹

Пада у очи да се у акту говори да је Симо Матавуљ службовао у Херцег-Новоме од 1874. до 1880. док смо ми цитирали докуменат од 18/30. IX 1881. год. којим се Матавуљ захваљује на дужности. Из једног другог документа од 23. V 1881. у којем се говори да је Матавуљ примио хонорар за предавање гимнастике, види се да је писац био још тада у Херцег-Новоме.⁵⁰ Сам Матавуљ на неколико мјеста каже да је службовао седам година у Херцег-Новоме, па и у самој захвали каже: „Послије седам година мога учитељевања...“ Овај акт био је међу осталим документима Одбора, па је још чудније овакво свједочанство, кад је општински секретар лако могао видјети из доступних докумената право стање. Затим се каже да је Матавуљ био управитељ поменутог завода од 1876. до 1880. Међутим, из архивских докумената видимо јасно да је Матавуљ био привремено управитељ године 1878. и 1879.

Ова „свједошва“ унијела је доста пометње код пишчевих биографа и изазвала много непотребних коментара.

Приликом Матавуљеве смрти 1908. год. седмични лист „Боска“, који је тада излазио у Котору донио је врло топао некролог, по свој прилици из пера Дионисија Миковића.

⁴⁹ ХА — Фонд Закавказне школе Србима, бр. 20, кутија I.

⁵⁰ ХА — исто, бр. 297, кутија II.

Писац некролога каже . . . „са Симом Матавуљем силази у гроб једна од најзначајнијих личности у српској књижевности. Сима Матавуљ то је име који стоји у симболичном одношају не са читавим литералним и умјетничким, већ и са друштвеним животом српскога народа у свим његовим раскомаданим дјеловима . . . Свуда је као јавни радник часно извршио своју задаћу; свуда се је са животом и потребама идентификовао, свуда се је у прилике уживио; одатле оно фино његово поимање и ослушкивање и најтежих трзаја живота народнога; одатле она многостраност сиже-а у његовим дјелима и њихова свестрана обрада . . .“

. . . „Почео је да мисли и ради баш у доба почетка наше борбе за живот и народна права. У тој борби развила се и у његовом духу таква енергија, која му је учинила да стече ону културу, која је неопходно потребна свакоме великом писцу, а која на жалост фали многоме књижевнику нашем . . .“

Његови књижевни радови су већином приповијетке — премда је попут свих великих словенских писаца писао романи и драме. Радови су му растурени по свим нашим књижевним листовима. Онда долазе одштампане збирке. Ко се не сјећа приповиједака: „Из Црне Горе и Приморја“, „Са Јадрана“, „Приморска обличја“, „Завјета“, „Ускока“. Ко се није наживао ведрога хумора у Бакоњи. Његове „Биљешке једнога писца“ морају да постану школа свим нашим јавним радницима, како је трновит пут који води до праве величине.

Дичном сину плаве Адрије, који под крилима Бијелог Орла вјечни санак борави ми са српскога Босфора, међу којима је велики покојник започео свој рад, и који смо уживали прве плодове његова генија довикујемо: лака ти груди братске земље и у паролу вјечан спомен!“⁵¹

Лист „Бока“ за годину 1909. донио је у поллистку говор Лаза Костића, књижевника о Сими Матавуљу под насловом „Др Лаза Костић о Сими Матавуљу — у свечаној сједници књижевног одјељсња Матице српске на Св. Саву 1909. године.“⁵²

Такође је „Бока“ исте године у неколико подлистака донијела Матавуљев етнографски рад „Бока и Бокели“.⁵³

Његов стари Розопек, гдје је проживио најведрије дане свога живота, да би сачувао успомену на великог књижевника, да би му се одужио за ону силну љубав којом га је обаснао, назвао је његовим именом једну улицу. На сјеверним вратима града до самих Тврткових бедема смјештена је биста „шјор Сима“, јер је тим вратима и том улицом писац улазио у град и ишао у Србину.

⁵¹ Бока, Котор, 12, III 1908/I, бр. 8, стр. 2. (Чудимо се да је аустријска цензура пропустила, за оно доба, прилично изазован некролог.)

⁵² Бока, Котор 1909/II, 62 — 63.

⁵³ Исто, бр. 31 — 38.

Summary

SIMO MATAVULJ IN HERCEG-NOVI

(On the occasion the 80th anniversary of the writer's death)

Maksim ZLOKOVIĆ

Simo Matavulj came to Herceg-Novi in 1874, persuaded by Lazo Tomanović, a well known author and barrister of Herceg-Novi at the time. Matavulj started teaching Italian and Serbocroatian at the Serbian Naval Memorial School. His contemporary Marko Car says for Matavulj: «Short figure, redheaded, with strong physique and even stronger voice, he was popular with the ladies and a dear guest at all local feasts and home celebrations, very calm in communication, a dear and pleasant companion.»

Matavulj argued about literature, politics and social conditions in the town in a temperamental and bitter way, so that it often brought him trouble.

In Herceg-Novi young Matavulj's companions were the well known literary and cultural workers: Lazar Tomanović, Tomo K. Popović, Marko Car, Veljko Radojević, Milan Jovanović Morski, Jefto Gojković etc, as well as many of the local merchants, naval captains and some of the local youth. Matavulj was much impressed by his contemporaries and we meet those characters in almost each of his stories. In his story «Đuro Kokot» there are several plastically presented individuals from Herceg-Novi society; in his description these characters get a new dimension of humanity, goodheartedness, humour and great wit. He left to us some true, humane and emotionally warm lines about the teacher Mato Mrša, the mayor Jefto Gojković and naval captains, merchants and men and women from the neighbouring villages.

Many fine characteristics and sometimes the shortcomings of the people of the region are presented in his stories from Herceg-Novi region. Such are «Bodulica», «Đuro Kokot», «New People in the Old Rozopck», «Love is a Serious Thing in Rebesinj, Too», «New Weapons», «The First Christmas on the Sea», «The New Year's Day», «Doctor Paolo», «The Last Knights», «Blind Power», and the piece of writing «Boka and the People of Boka».

Matavulj gave a true description, and so saved from oblivion the picture of Herceg-Novi in the second half of the nineteenth century in his story «New People in the Old Rozopck». The story takes place in the large square in the middle of the town. It is a peculiar stage surrounded with the old houses of carved stone, the backdrop of which are grav ramparts and towers. The characters are given with all the distinctions and contrasts, defects and virtues. The change of generations in the old town of Rozopck is presented by the writer with a lot of wit and skill. Old ideas, ways of life, trade and social communication give place to a new, more rough, but more sound generation that tries to change the picture of the town. The most personal of the stories with writer's own adventure is «Love Is a Serious Thing in Rebesinj, Too». The persons in

the story are the lads and girls of Trebesin a village in the vicinity of the town. The writer is said to have fallen in love with a country beauty from Trebesin and she is supposed to be one of the heroes of the story.

For the stories from Herceg-Novi, which he was very fond of, Matavulj said: »I do not know whether they are better than the others, but they truly contain the reflection of the best part of life — the reflection of youth.«

Matavulj with pleasure remembered the town where he, as he himself puts it »lived from the end of 1874 to the end of 1881. That most beautiful part of my youth I spent in the most wonderful region of Serbian lands, on the southern junction of three borders, in the conditions and circumstances that could only be imagined for a young man inclined toward story writing.

Matavulj died in 1908. At present time a street in Herceg-Novi is named after him, and there is his bust in a square of the town.

PRIKAZI

POSljedICE REVOLUCIONARNOG NEISKUSTVA I KLASNO OBILJEŽJE USTANKA

(Povodom šezdeset godina ustanka mornara u Boki)

Na ratnim brodovima stacioniranim u akvatorijumu Bokotorskog zaliva, te u nekim ustanovama na kopnu, 1. februara 1918. godine izbio je ustanak mornara. Ovaj ustanak, kojim je rukovodio Centralni komitet smješten na admiralskom brodu »Sankt Georg«, a na čijem je čelu bio Čeh František Raš, bio je jedan od prvih odjeka Oktobarske revolucije u svijetu. Proleter i evropskih država digli su svoj glas i uzevši kao primjer borbu ruskog proletarijata, bili su spremni da ga pomognu. Akcijom su željeli mir i slobodu i zahtijevali promjenu postojećeg društvenog uređenja.¹ Ustanak je bio brzo ugušen, a njegove vođe František Raš, Jerko Šižgorić, Mate Brničević i Anton Grabar bili su strijeljani.² Uprkos porazu ustanika posljedice za Austro-Ugarsku bile su neočekivano velike. Veći broj brodova praktično je sve do kraja prvog svjetskog rata ostao neupotrebljiv za ratna dejstva jer nije bilo obučenih posada koje bi zamijenile pohapšene ili prekomandovane mornare.

Više od pola vijeka prije izbijanja ustanka Austro-Ugarska je shvatila strategijski značaj Bokotorskog zaliva, značajne vojne baze, zbog čega su izgrađena utvrđenja na ulasku u Zaliv, a ubrzo zatim u Tivtu je podignuta remontna baza za ratne brodove. U HercegNovskom zalivu izgrađene su druge ustanove neophodne jednoj velikoj floti kakvu je tada imala Austro-Ugarska. Početkom prvog svjetskog rata Boka Kotorska je bila, poslije Pule, najjača ratna luka Austro-Ugarske u kojoj je bilo preko 40 ratnih brodova, što je bilo više od jedne petine čitave Austro-

¹ Gabor Sandorine: »Nekoliko mađarskih odnosa prema pobuni mornara u Kotoru. (Naučni skup »Oktobarska revolucija i narodi Jugoslavije«.)

² Ferdo Čulinović: »1918. na Jadranu«.

-Ugarske flote, sa preko 5000 mornara.³ Ovdje je bilo i oko 4000 pripadnika kopnene vojske.

Kada su počele pripreme za ustanak teško je reći, jer o tome nema potpuno tačnih podataka. U svakom slučaju, već polovinom januara 1918. godine, mnogi mornari u Boki su znali da se sprema »nešto veliko«. Tada je i Komanda flote došla do podataka o mogućnostima nemira. Ona je preduzela i odgovarajuće mjere koje nijesu dale rezultata. Ipak, organizatori ustanka u Boki bili su se uplašili da su im »ušli u trag« zato su u posljednjem trenutku odlučili da ustanak umjesto planiranog 2. februara počne dan ranije.⁴

Bilo je dogovoreno da ustanak počne u 12 sati upravo zato što su se tada oficiri nalazili na ručku, a brojne dežurne funkcije preduzimali su njihovi pomoćnici, po činu podoficiri. Prema već ranije utvrđenom planu pucanjem topa sa broda »Sankt Georg«, koji je bio komandni brod cijele flote, označen je početak ustanka. Uskoro je i na pomoćnom brodu »Gää« počela da se odvija slična akcija. Mornari su vikali »URA« i skidali kape od oduševljenja.⁵ Potom su na nekim brodovima skinute crno-žute zastave Dvoglavog Lava a postavljene crvene zastave revolucije. Samo sat poslije početka ustanka radio-stanice ustaničkih brodova počele su da emituju telegram: »U BOKI JE IZBILA REVOLUCIJA U INTERESU NEODLOŽNOG ZAKLJUČENJA MIRA!«

Jedan od prvih zadataka ustanika bio je da pozove flotu u Puli da im se pridruži. Zanimljivo je da su ustanici poslali jedan telegram i sovjetskoj vladi u Rusiji. Kasno uveče istoga dana radio-stanica u Puli primila je odgovor.

Prvog februara, prvog dana ustanka, na strani pobunjenika našli su se brodovi »Sankt Georg«, »Gää«, »Kaiser Karl VI«, »Kaiser Franz Joseph I«, »Kronprinz Rudolf«, te još neke manje jedinice. Ustaničkom pokretu pripadalo je oko 3000 mornara. Ipak, pasivnost vojničkih masa u kopnenoj vojsci i izrazito neprijateljski stav prema ustanku nekih pomorskih jedinica stvorili su niz problema Komitetu mornara koji je rukovodio ustankom.⁶

Već sljedećeg dana, poslije prvog iznenađenja, Komanda flote počela je da djeluje. Komandant luke je uputio Komitetu

³ Miroslav Tychman: »Češki mornari u revolucionarnom pokretu na Jadranu tokom prvog svjetskog rata«. (Naučni skup: »Oktobarska revolucija i narodi Jugoslavije«.)

Podaci o broju mornara u raznim izvorima se razlikuju što je vrlo vjerovatno posljedica različitih kriterijuma ko se sve može smatrati mornarom.

⁴ Bernard Stulli: »Revolucionarni pokreti mornara!« U drugim materijalima nema podataka o promjeni datuma. Julijus Lupšina, podoficir sa »Sankt Georga«, dežurni toga dana, ističe da je već nekoliko dana ranije bio utvrđen datum te da se on nije mijenjao???

⁵ Ferdo Čulinović: »1918. na Jadranu«.

⁶ Bernard Stulli: »Revolucionarni pokreti mornara«.

mornara na »Sankt Georgu« ultimatum u kojem je tražio da se posade vrate »redu i disciplini«. Komanda flote iz Pule javila je da upućuje grupu ratnih brodova radi obračuna sa ustanicima. Istovremeno je na nekim baterijama došlo do izmjene nepouzdatih mornaričkih posada i njihove zamjene sa artiljercima kopnene vojske.

Od ranog jutra 2. februara vođstvo ustanka preduzimalo je niz mjera na jačanju svojih pozicija, prvenstveno da bi pridobili pasivne i kolebljive jedinice. Ovo se radilo odašiljanjem zahtjeva signalizacijom, megafonima te upućivanjem delegata i patrola.⁷ Ovo je doprinijelo da je ustanak 2. februara prije podne dobio novi polet. Do podne na stranu ustanika je prešlo oko 4500 mornara, podoficira i radnika.⁸ Međutim, Komitet mornara nije bio uspio da otkloni brojne slabosti, koje su bile posljedica, prije svega, nekoordiniranosti akcije i nedostatka jasnog plana šta dalje raditi. Neke jedinice, pod vlašću oficira, imale su i dalje neprijateljsko držanje prema ustanicima a jedinice kopnene vojske nijesu pokazivale želje za šire uključivanje u ustanak. Ovo je, s obzirom na veliku vatrenu moć artiljerije, zadavalo posebnu brigu Komitetu mornara.

Kritična faza ustanka nastupila je 2. februara poslije podne. Ustaničko oklijevanje i nedostatak jasnih orijentacija: »šta dalje raditi« vješto su iskoristili protivnici ustanka. Poslije njemačkih podmornica i njihov matični brod »Kleopatra« otplovio je u Risanski zaliv, van domašaja ustaničkih topova. Tada se jedan od najvećih brodova, pod vlašću ustanika, »Rudolf« pokušao približiti ostalim većim jedinicama na kojima su se vijale crvene zastave. Jedna baterija otvorila je vatru na brod. Poginuo je jedan od vođa ustanka Sagner a drugi Dvoržak zadobio je smrtonosne povrede. Nepreduzimanjem mjera protiv Komande luke, u cilju represivnog djelovanja, uticalo je depresivno na jedan broj mornara kolebljivaca.⁹

Komanda ratne luke Herceg-Novi, predveče 2. februara, uputila je novi ultimatum ustanicima u kojem je tražila da se brodovi povrate redu sljedećeg dana do 10 sati a u protivnom biće potopljeni vatrom topova obalskih baterija. Istovremeno, nastavljena je izmjena posada na »sumnjivim« baterijama. Uz to traženo je od Sarkotića da dozvoli upotrebu aviona koji će, u slučaju potrebe, napasti brodove »najvećim bombama«.

Noću između 2. i 3. februara ustanici su pokušali da dobiju pomoć te da kolebljive jedinice flotnog sastava stave pod svoju komandu. Mnogi telegrami nijesu mogli da dopru do adresanata

⁷ Isto.

⁸ U svim materijalima za »crvene mornare« se smatraju oni koji su bili na brodovima koji su vijali crvenu zastavu. Međutim, po svoj prilici ovaj broj je bio nešto manji.

⁹ Bernard Stulli: »Revolucionarni pokreti mornara«.

jer su organizovane smetnje ustaničkih emisija sa vladi lojalnih brodova. Jedinice, koje su nešto ranije napustile ustaničko područje, emitovale su poruke ustanicima o potrebi bezuslovne predaje Komandi ratne luke i vršile pripreme za eventualni napad.

Međutim, sve do sljedećeg dana u 7 sati, kada su se nasuprot ustaničkim brodovima, pojavile jedinice iz Pule, Komitet mornara gajlo je nadu u uspjeh. Dolazak brodova iz Pule u vrlo jakom sastavu: tri bojna broda, četiri razarača i osam torpiljarki, koji su bili, u odnosu na one u Boki, noviji i modernije naoružani, pored ostalog, odlučilo je sudbinu ustanka.

Došlo je do koncentracije protivustaničkih snaga sa oba bo-ka ustaničkog područja. Torpedne cijevi njemačkih podmornica a i nekih krstarica i torpiljarki, bile su spremne da izvrše naredbu o uništenju ustaničkih brodova. Tri člana Komiteta mornara napuštaju poprište akcije i odlaze u Italiju. U takvoj situaciji slom ustanka bio je neizbježan posebno što je broj kolebljivih podoficira i mornara bio stalno veći. Postepeno crvene zastave, obilježje pripadnosti ustanku, skidaju se sa jarbola.

Na »Sankt Georgu« František Raš i drugovi čine krajnje napore da povrate borbeni moral i suzbiju kolebljivost. Ipak, na glavnom ustaničkom brodu nešto poslije 9 sati, 3. februara, skinuta je crvena zastava.¹⁰

Poslije kapitulacije vojne vlasti počele su odmah da hapse sumnjive. Oni su ih iskrcavali i zatvarali u zatvorima i tvrđavama na kopnu. U prvom naletu je pohapšeno oko 500 mornara dok se sljedećeg dana broj zatvorenika popeo na blizu 800. Prvog dana po slomu ustanka, sa brodova koji su bili u centru događaja, uklonjeno je pokretno oružje i pripadajuća municija. Vojne vlasti su provele brojne mjere predostrožnosti, novo grupisanje svojih snaga i maksimalnu blokadu ustaničkog područja.

U međuvremenu radilo se na ubrzanom podizanju optužnice pred prijekim vojnim sudom protiv kolovoda ustanka. Pred sud je izvedeno 40 ustanika, dok je preostala masa od oko 400 mornara ostavljena po raznim kazamatima i improviziranim zatvorima da čeka redovni sudski postupak. Glavna rasprava, na kojoj se vrlo malo raspravljalo, počela je 7. februara u 10,30 sati. Postupak se vodio maksimalnom brzinom da bi se proces okončao u predviđenom roku od 72 sata. Odbrana optuženih, iako nepripremljena, pokušala je da stavi neke primjedbe na niz nezakonitih radnji, ali bez uspjeha. Na kraju je za presuđivanje odabrana grupa od 8 ustanika a njih četvorica František Raš, Anton Grabar, Jerko Šižgorić i Mate Brničević osuđeni su na kaznu smrti stri-

¹⁰ Isto.

jeljanjem. Presuda je izvršena 11. februara 1918. godine u Skaljarima, predgrađu Kotora.¹¹

Na taj način ustanak mornara u Boki dobio je svoj epilog. Istina, vojne vlasti radile su na pripremama optužnice za ostale »kolovođe ustanka«. Ovaj proces nikada nije završen: prekinula ga je kapitulacija Austro-Ugarske.

Značajno je istaći da neuspjeh ustanka i činjenica da su se vode ustanka našle u zatvoru, ili su bili već strijeljane, nije zaplašila ostale »crvene mornare«. Austro-Ugarska je i dalje budno pazila šta se dešava. Aprila 1918. godine javlja se da su se mornari počeli opet organizovati, a nešto kasnije da je uspostavljen kontakt mornara i jedinica kopnene vojske. Očito je da se pokret bolje organizovao i pored mjera predostrožnosti vlasti. Nove pripreme vršene su temeljitije, sa očitom željom da se isprave slabosti koje su dovele do sloma prethodnog ustanka. Međutim, krah monarhije ih je preduhitrio.

Činjenica da je ustanak mornara u Boki praktično trajao samo dva dana, poslije čega su »crveni mornari« kapitulirali pred neprijateljem, bila je često razlog mnogih površnih zaključaka o ovom, bez sumnje, revolucionarnom činu. Bilo je dosta pokušaja, naročito kod nekih građanskih historičara, da ustanak prikažu kao mirnu pobunu, demonstraciju mornara pa čak i kao »štrajk zbog gladi«. Zaključci su se izvlačili zavisno od potrebe.

Tokom godina, posebno poslije vrlo obimnih istraživanja, nakon otkrića građe sa suđenja, koja je pronađena u Beču, u Ratnom arhivu, i Naučnog skupa, koji je održan u Kotoru povodom proslave 50 godina ovog ustanka, uglavnom su usaglašene ocjene o ovom ustanku. Sama činjenica da je on izbio nepuna tri mjeseca poslije oktobarske revolucije, da je bio daleko bolje organizovan nego manifestacije mornara u drugim gradovima Jadrana, u toku prvog svjetskog rata, govori sama za sebe o podvigu hiljada mornara koji su tada bili na brodovima stacioniranim u Bokokotorskom zalivu.

Međutim, očito je da su ustanici, bez dovoljno iskustva, znanja i organizacione sposobnosti, napravili niz grešaka, vršili pogrešne procjene situacije i na osnovu njih donosili pogrešne zaključke, koji su kasnije, između ostalog, rezultirali slomom ustanka.

Istraživanjima zašto je propao ovaj ustanak do sada nije bilo temeljnih komentara. Sada je na tome teško raditi, jer se mnogi zaključci moraju temeljiti na hipotezama. Još od sloma ustanka postavljalo se pitanje: Da li bi flota, koja je stigla iz Pule 3. februara u Bokokotorski zaliv, izvršila naređenje o otva-

¹¹ Don Niko Luković: »O značaju ustanka u Bokokotorskom zalivu i o držanju strijeljanih mornara«. (Naučni skup: »Oktobarska revolucija i narodi Jugoslavije«.)

ranju vatre na svoju braću koja su se našla na ustaničkim brodovima?¹² Teško je dati odgovor i na pitanje: Da li bi Komanda ratne luke Herceg-Novi bila dobila bitku da je Komitet mornara na artiljerijsku vatru sa kopna, 2. februara, odgovorio svojim topovima? Ostalo je djelimično nerazjašnjeno i to: Da li su Centralni komitet i komiteti mornara djelovali dovoljno jedinstveno? Ovo su samo neka od niza pitanja na koja je sa aspekta protoka vremena teško dati apsolutno tačne odgovore. Mnogi smatraju da je i sam pokušaj pregovaranja sa neprijateljem i džentlmenški odnos prema uhapšenim oficirima bio pogrešna taktika. Nego, počnimo od onih prvih propusta do kojih se došlo još u prvoj fazi razmatranja ideje o eventualnom organizovanju akcije.

Mi ćemo se zadržati samo na onim karakterističnim greškama ustanika, od kojih su mnoge, u ono vrijeme, bile logična posljedica niskog stepena zrelosti revolucionarnih masa i nedostataka vojnog obrazovanja vođa. Ovo nikako ne znači dovođenje u pitanje revolucionarnih zanosa velike većine učesnika u ustanku niti osporavanje značaja ustanka. Riječi Františke Raša, date u početku akcije: »Kod svake revolucije mora krv poteći, a meni je svejedno hoću li danas ili sutra doći na vješala, no čitava je mornarica sa nama!«,¹³ bile su pogrešna procjena situacije jer dio mornarice, zbog razloga o kojima će biti više riječi na narednim stranicama, nikada nije suštinski prišao ustanicima. Ne smije se smetnuti sa uma da su neki brodovi istakli crvene zastave zato što su morali.

Sigurno je da je ideja o početku ustanka dugo bila u glavama neposrednih vođa, te da se nekoliko mjeseci prije akcije počelo govoriti o njemu. Međutim, podaci o tome da se u Boki »nešto sprema« došli su prije vremena do Komande flote i Komande ratne luke. Mornari su čak i u pismima, koja su obavezno cenzurisana, nagovještavali, sa puno ponosa i nestrpljenja, takvu mogućnost. Ovo je svakako uslovalo dodatnu budnost Štaba flote. Ipak, stiče se utisak, da su oni podcijenili snagu pokreta te su zbog toga ležerno djelovali. Istina, u posljednjem trenutku su ustanici, bar tako izgleda, promijenili termin početka, te odlučili da ustanak počne prvog umjesto drugog februara.¹⁴ Na nekim brodovima mornari su čak prijetili starješinama skorom akcijom. Kada je 1. februara ujutro došlo do eksplozije mina, mornari sa broda »Gäa« povikali su: »Počelo je!« Međutim, kada su vidjeli da to nije bio znak za početak ustanka, brzo su se snašli i tako uspjeli da prikriju, za nekoliko presudnih sati, razlog radovanja.

¹² Neki mornari, učesnici u ustanku u svojim izjavama su čvrsto stajali na stanovište da njihovi drugovi iz Pule ne bi pucali na njih. Međutim, iza ovih tvrdnji nijesu stajali valjani razlozi.

¹³ Bernard Stulli: »Revolucionarni pokreti mornara«.

¹⁴ Brojni autori se ne slažu u tome da li je došlo do ubrzanja odluke o početku ustanka zbog straha od eventualne provale.

Iz ovoga se može izvući zaključak da se sa mornarima radilo u toku priprema za ustanak, ali da ova akcija nije bila sveobuhvatna niti, što je vrlo važno, dovoljno konspirativna. Sva je sreća što ni »druga strana« nije imala iskustva u djelovanju protiv revolucionara. Onamo gdje se poklonila puna pažnja pripremama tamo je uspješno iskorišteno nezadovoljstvo mornara.

Jedan od sljedećih propusta je neusklađenost akcije između brodova iz flotnog sastava kao i povezanosti mornara sa brodova i onih na kopnu, posebno sa artiljercima iz baterija, iako je bilo sasvim jasno da kopnene baterije mogu držati situaciju u svojim rukama. Zapostavljena je vrlo važna, sa vojne tačke gledišta, veza sa Hidroplanskom bazom. Sigurno je da bi se kasnije sasvim drugačije ponašali antiustanički brodovi da je na njih vršen pritisak avionima. Ovo pogotovo kada se zna da je to vrijeme početka borbene avijacije tako da brodovi nijesu bili kvalitetno naoružani protivavionskim naoružanjem.

Među propuste treba ubrojiti i nepovezanost sa jedinicama u najjačoj ratnoj luci u Austro-Ugarskoj — Puli te u Šibeniku. Očito je da nije postojala prava veza i pravi dogovor o jednovremenom dizanju ustanka. Činjenica je da su ustanici odmah po izbijanju ustanka poslali telegram: »Molim emitirajte dalje u Pulu. Ovdje u Boki izbila revolucija. I Pula treba da se također priključi.«¹⁵ Po svoj prilici pošlo se od pogrešne pretpostavke da će mornari na znak iz Boke stupiti u akciju. Oni to nijesu uradili. Zašto? Danas je teško dati odgovor da li je to što telegrami nijesu stigli u prave ruke ili uopšte nijesu došli zbog organizovane smetnje u emitovanju. U svakom slučaju propust što nije došlo do prethodnog dogovora je očit, jer pomoću telegrama ne može da se organizuje revolucionarna akcija, ako se za to nijesu stekli svi ostali potrebni uslovi. Slučaj sa telegramima govori kako su vođe ustanka u Boki često idealistički gledali na dalji razvoj događaja. Ova površnost je proizvod velikog revolucionarnog zanosa ali i nedostataka iskustva u međuklasnom obračunu.

Ima nekih ocjena o tome da je došlo do široke povezanosti između mornara i radništva u Boki koje je masovno podržalo ustanak.¹⁶ Mišljenja smo da je bilo dogovora, međutim, na organizaciji podrške nije se dovoljno radilo, jer je očito da akcija nije bila koordinirana u dovoljnoj mjeri. Stiče se utisak da je podrška data spontano zahvaljujući klasnoj svijesti bokeljskog radništva među kojim je već tada bio razvijen socijalistički pokret, jer u Boki se desetak godina ranije osnivaju sindikalne po-

¹⁵ Ferdo Čulinović: »1918. na Jadranu«.

¹⁶ Don Niko Luković: »O značsju ustanka bokokotorskih mornara i o držanju strijeljanih mornara«.

družnice lijevo orijentisane.¹⁷ Radnička klasa Boke, u trenutku početka ustanka, smatrala je za svoju revolucionarnu dužnost i internacionalnu obavezu da se priključi pokretu na brodovima. Radništvo Boke ostalo je uz »crvene mornare« ne samo u vrijeme ustanka nego i poslije njega, kada je nastavilo da im pruža podršku, čak i po cijenu najvećeg rizika.¹⁸ Ovo svjedoči o klasnoj svijesti radništva ovog područja te se u tom kontekstu i treba shvatiti njihova bezrezervna podrška ustanicima i organizovanje niza akcija podrške i pomoći. I vođe, neposredno poslije kraha ustanka, kada su govorili o greškama, niti jednom riječju nijesu zamjerali radništvu Boke kojega su, to je očito, nedovoljno koristili kao svoga saveznika, posebno u stvaranju kontakta sa kopnenim jedinicama čije nezadovoljstvo, koje je bilo objektivno, nije iskorišteno da se priključe ustanku.

Jedan od glavnih razloga brzog kraha ustanka je odsustvo kvalitetnog programiranja akcija. Iz sačuvanih dokumenata, kao i sjećanja pojedinih učesnika u ustanku, očito je da su vođe smatrale svoj prvi zadatak da brodovi istaknu crvene zastave, kao dokaz svoje pripadnosti ustanku. Međutim, pitanju kako i na koji način izvršiti sinhronizaciju daljih akcija nije posvećena dovoljna pažnja, što svjedoči o oslanjanju na spontanost i na shvatanje da odluke treba donositi »u trenutku« što se kasnije pokazalo kao kobni propust. Istina, već 1. februara uveče »Delegacija mornara svih jedinica« postavila je svoje uslove.¹⁹ Ovo znači da su, još prije početka ustanka istaknuti osnovni motivi na okupljanju ustanika. Očito je da se nije posvetila pažnja jednom suštinskom pitanju: Šta raditi ako se zahtjevi ne prihvate, te ako se borbom budu trebala postizati tražena prava? Nije postojao ni razrađen plan šta raditi sa brodovima i na brodovima kada skinu crno-žute zastave i istaknu crvene, a ovo je trebalo da bude okosnica rada u fazi priprema za ustanak. I upravo sljedećih dana vođe ustanka su gotovo čitavo vrijeme gubili tražeći plan za nastavak akcije čime je izgubljeno dragocjeno vrijeme i pružena mogućnost Komandi ratne luke da se pribere i da počne, nakon početnog nesnaženja i iznenađenja, efikasno da djeluje protiv ustanika. Upravo, u prvoj fazi ustanka, Komanda ratne luke je nastojala da odugovlači pregovore sa ciljem da se organizuje i vojnički pripremi za brzo ugušivanje ustanka.

Upravo ovakva koncepcija dala je rezultate. Kada su trupe i jedinice lojalne vladi bile spremne, ustanicima je upućen ultimatum. Promijenjen je način pregovaranja. Sa pozicije molbe prešlo se na prijetnje upotrebom sile. Očito je da je, bez obzira

¹⁷ Čedomir Pejović: »Neki fragmenti iz rada partijske organizacije u Boki 1919 — 1921.« (Zbornik »Boka«, br. 3)

¹⁸ Miloš Milošević: »Ilegalno dostavljanje pošte utamničenih mornara.« (Naučni skup: »Oktobarska revolucija i narodi Jugoslavije.)

¹⁹ Bernard Stulli: »Revolucionarni pokreti mornara«.

na revolucionarni zanos i vjeru nekih rukovodilaca ustanka, vladalo opšte uvjerenje da se poslije uspješnog početka ustanka može pregovarati i iznuditi povoljna rješenja. Tako se i djelovalo u toku aktivnosti ustanika. Komitet mornara ne samo da je »nasjeo« na »providan manevar« Komande ratne luke već je i sam sporo radio predlažući neke kontakte sa opozicijom za koje je bilo očito da ustanike vode u propast.

Da zaključimo: još u fazi priprema ustanka napravljene su mnoge greške, koje su često bile i proizvod pogrešne procjene situacije, različitih ideoloških ubjeđenja, idejnih opredjeljenja, stepena vojnostručne obrazovanosti, koje su kasnije dovele do sloma ustanka i predaje pred vojnom silom crno-žute monarhije. Čini nam se da je rukovodstvo ustanka prije njegovog početka suviše optimistički procjenjivalo situaciju vjerujući da će se skoro svi brodovi pridružiti pokretu zbog čega se nijesu snašli kada su vidjeli da je situacija drugačija od očekivane.

Od samog početka ustanka Komitet mornara je vjerovao da će im se pridružiti mornari i u drugim lukama. Posebno su računali na pomoć drugova iz Pule i eventualno iz Šibenika. Činjenica je da su prve vijesti o velikoj oktobarskoj revoluciji naišle i ovdje na pripremljen teren. I oni koji su dotle bili u beznađežnom raspoloženju podigli su glave. Dotadašnja strpljivost i resignacija kao da su nestali i oni su ustupili mjesto borbenom i buntovničkom duhu koji se proširio među posadama gotovo svih brodova, u većoj ili manjoj mjeri. Sve je više bilo onih koji su bili ubijeđeni da treba nešto raditi. U ovome je posebno pomagala i sve jača nacionalistička propaganda među slovenskim i italijanskim mornarima, i najzad agitacija mornara socijalista.²⁰ Međutim, da bi se oni organizovali, trebalo je i zajednički raditi na organizaciji jer se nije moglo očekivati da će ustanak buknuti spontano u istom trenutku a samo jednovremenost, pored ostalog, davala je većeg izgleda na uspjeh. Oni su tražili da im se pridruže drugovi iz drugih luka. Međutim, ti telegrami stigli su u ruke protivnika te su bili znak za početak kontraakcije. Uz ovo, Komitet mornara bio je stalno preokupiran akcijom da svi brodovi istaknu crvenu zastavu, pri čemu se nije vodilo dovoljno računa koliko su suštinski na tim brodovima ustanici bili u većini i koliko su bili gospodari situacije. Jedan broj brodova istakao je crvene zastave samo zbog prijetnji da će se na njih otvoriti vatra. Nijesu bili utvrđeni ni stavovi šta sa brodovima koji neće da istaknu crvenu zastavu.

Već prve večeri, sasvim ispravno, je uočeno da torpiljarske i njemačke podmornice mogu da odluče u određenom trenutku. Oficiri na ovim jedinicama slobodno su se kretali i dogovarali o

²⁰ Miroslav Teljchman: »Češki mornari u revolucionarnom pokretu na Jadranu u toku prvog svjetskog rata«.

kontraakciji. Ipak, sljedećeg dana i torpiljarke su, pod prijetnjom, istakle crvene zastave. Jedna od najvećih grešaka ustanika bila je dozvola da se flota razdvoji, u popodnevnim satima 2. februara, te da dio flote isplovi iz HercegNovskog u Kotorski zaliv van domašaja topova ustaničkih brodova.²¹ To je jedan od težih udara ustanku i od toga trenutka počeli su se ređati nemili događaji. Kolebljivi mornari bili su zbunjeni nepreduzumljivošću ustaničkih vođa. Ovo su shvatili kao znak slabosti i početak kraja, te su se manje grupe mornara već tada počele povlačiti i predavati vladinim snagama. U ovom smislu posebno je djelovala pasivnost ustanika u slučaju bojnog broda »Rudolf«. Kada je ovaj brod trebao sa sidrišta ispred Rosa da se premjesti u blizinu ostalih ustaničkih brodova, na njega je otvorena vatra kopnenih baterija. Tom prilikom su poginula dvojica vođa ustanka. Rukovodstvo ustanka tada je upozorilo Komandu ratne luke da će otvoriti vatru na HercegNovi ukoliko obalni topovi ne umuknu. Istina, paljba je obustavljena, ali je izostanak represivne akcije imao uticaja na jedan broj kolebljivih mornara. Stiče se utisak da je u rukovodstvu ustanka bilo i onih koji su smatrali da akcija po svaku cijenu mora da ima miran tok da bi se izbjeglo prolijevanje krvi.²² Ovakvo opredjeljenje se može vidjeti i iz telegrama koji je upućen Poslaničkom domu u Beču. U njemu se kaže: »Sve jedinice flote koje se nalaze u zalivu Kotora i kopnene ustanove formirale su jedinstveni Komitet mornara uz istovremeno preuzimanje vrhovne komande. On želi da što prije usmeno izmijeni misli sa socijaldemokratskim poslanicima svih nacija radi što skorijeg zaključenja mira i samoopredjeljenja naroda. Rukovođen bezuslovnim principom da izbjegnju svako prolivanje krvi, Komitet izaziva žaljenje za sve što se dogodilo i za neprijateljske pokrete pješadije jer je to izazvano opštim oružanim pokretom!«²³ Zato su prijetnje da će se na vatru otvoriti vatrom ostale bez rezultata. U trenutku kada je bilo krajnje vrijeme da se odlučno istupi, ne samo zbog autoriteta Komiteta nego i zbog konačnog ishoda ustanka, propuštena je još jedna prilika te se ostalo u pasivnom iščekivanju, koje, za sve objektivne posmatrače, nije moglo donijeti ništa dobro narednih dana.

S druge strane, nije iskorištena mogućnost da se za pokret vežu kopnene baterije ili da se vojnom akcijom onemoguće. Stiče se utisak da je potcijenjena njihova vatrena moć, što sigurno ne

²¹ Bernard Stulli: »Revolucionarni pokreti mornara«.

²² Poslije rata radnički prvaci i lijevo orijentisana štampa isticali su kao jednu od pozitivnih karakteristika ustanka što nije prouzrokovao ljudske žrtve. Ovo govori da je tada bilo dosta onih koji su smatrali da se borba ne smije voditi nasiljem.

²³ Anđelko Kalpić: »Revolucionarno kretanje mornara na istočnoj obali Jadrana«. (Naučni skup: Oktobarska revolucija i narodi Jugoslavije.)

bi uradili iskusni rukovodioci, da su se našli među vođama ustanaka. Iako se radilo o baterijama velike razorne moći sposobnim da spriječe svaki ulazak u zaliv najvećih neprijateljskih sastava, o njima ustanici nijesu dovoljno vodili računa. Druga strana je ispravno zaključila da od odanosti ovih baterija zavisi sudbina ustanaka zato su neke sumnjive posade odmah zamijenili novim, što svjedoči da su preduzeli sve neophodne mjere da baterije budu potpuno spremne u odlučujućem sukobu ako do njega dođe.

Kako je izostala koordinirana akcija sa flotom iz Pule, zbog ranije iznijetih razloga, ustanici su se našli, već drugog dana ustanaka, u gotovo bezizlaznom položaju. 3. februara ujutro, kada su prispjeli brodovi iz Pule i stavili se nasuprot ustanika, situacija je bila vojnički jasna. Oba boka ustaničke flote bila su opkoljena jakim neprijateljskim snagama velike vatrene moći a odozgo, sa dominantnih visova, vrebali su topovi najvećih kalibara, koji su lako probijali brodski oklop. Protiv pobunjenika mogli su se upotrijebiti i hidroavioni.

Upravo 2. februara, kada se već nazirao rezultat ishoda ustanaka, počelo se sve glasnije govoriti o potrebi isplovljenja dijela flote iz Boke i u krajnjoj nuždi njenom prisajedinjenju saveznicima.²⁴ Tada je prevladalo mišljenje da treba čekati dok se ustanku ne pridruže mornari, vojnici i radnici iz drugih luka, čime bi se stvorili uslovi za dalji razvoj internacionalne revolucionarne akcije za mir i samoopredjeljenje naroda. Međutim, i da je donesena odluka o isplovljenju, ona ne bi mogla da se realizuje na vojnički organizovan način, pod rukovodstvom Komiteta mornara. Neiskusni podoficiri i mornari vrlo vjerovatno ne bi uspjeli da sinhronizuju ukupnu akciju svih ustaničkih brodova za isplovljenje. Trebalo je dosta znanja da se jednovremeno stavi veći broj brodova u pokret i punu borbenu gotovost. Obzirom da je veliki broj mašinaca ostao po strani, veliko je pitanje koliko bi brodova moglo da se pokrene. Da bi se ova akcija sprovela, nužna je bila jedinstvenost i stručnost u djelovanju, a to su mogli samo vrlo stručni ljudi. Najveća prepreka daljeg uspješnog razvoja ustanaka ogledala se, međutim, u nejedinstvenosti gledišta. Svi su se složili u zahtjevima koji su predati Hansi, ali jedinstvo nije ostvareno u tome kako dalje postupati u borbi za njihovu realizaciju. Velika grupa slovenskih i italijanskih mornara, u kojoj su glavnu riječ vodili nacionalistički orijentisani Jugosloveni i Česi, zalagala se za prelazak mornarice na stranu Antante, dok je relativno mala grupa mornara socijalista dosljedno branila svoj anti-ratni stav. Njihov glavni predstavnik František Raš neprestano je ukazivao na neophodnost jedinstvenog i odlučnog stava koji bi jedino bio u stanju da donese uspjeh u obliku ispunjavanja

²⁴ Bernard Stulli: «Revolucionarni pokreti mornara».

mornarskih zahtjeva i odlučno isključivao dalje učešće u ratu pod bilo čijom zastavom.²⁵

Umjesto lutanja u traženju koncepcija samo isključivo brza, vješto vođena, energična i beskompromisna akcija, i to u samom početku, dok je postojao elemenat iznenađenja, mogla je da dovede do uspješnog isplovljenja iz Boke. Već kasnije, što je vrijeme više odmicalo izgledi za isplovljenje bili su sve manji. Vjerovatno i sam Komitet mornara je ispravno ocijenio situaciju i zaključio da nema izgleda da flota u trenutnim uslovima isplovi iz Boke.

Riječi Františka Raša izgovorene kontraadmiralu Hansi: »Ne, mi smo izgubili to povjerenje, a vi nam ne možete dati nikakve garancije, čemu vi nijeste ni krivi, već krivnja je na sistemu u državi, situacija je jednaka onoj u Rusiji, sistem treba srušiti«,²⁶ jasno govore da je na čelu ustanka bio revolucionar koji je znao šta hoće i čija je revolucionarna svijest bila na visokom nivou, što znači da je shvatio istorijsku veličinu čina. Međutim, u toj situaciji trebala je brza akcija protiv vladinih snaga, a svaki izgubljeni sat značio je sve manje šansi da ustanak uspije.

Taktika čekanja, uz potpunu pasivnost prema neprijatelju u Boki, i strah od zaoštavanja situacije, objektivno je jačala pozicije vladinih snaga. Da bi se moglo razumjeti oklijevanje Komiteta mornara da preduzme energične akcije, treba shvatiti da su se u njemu nalazili pripadnici raznih struja. Među njima je bilo socijaldemokrata, koji su se u novoj revolucionarnoj situaciji na brodovima više koristili frazama revolucionarnog zanosa dok su u praksi djelovali oportunistički, odlažući energičnu akciju za kasnije što je praktično posljedica straha za vlastiti život. Ovo znači da su se zalagali za neka polovična rješenja za koja je bilo jasno da su teško ostvarljiva bez diktature proletarijata. Među ustanicima bilo je i onih čiji je osnovni cilj bio da se pritiskom riješi, na povoljniji način, nacionalno pitanje. Oni su naročito djelovali protiv njemačko-mađarske hegemonije i tiranije jednog broja oficira ove narodnosti. Treća struja bili su predstavnici i pobornici revolucionarnog mnjenja. O ovome govore i riječi Raša neposredno pred strijeljanje. »Radio sam u pokretu mornara da se sruši monarhija. Hrabrilo me ono što se dogodilo u Rusiji. Tamo je granulo novo sunce, koje će ogrijati ne samo Slovene, nego sve narode svijeta i donijeti im mir i pravdu«. ²⁷ Mate Brničević tada izjavljuje: »Ne žalim što sam osuđen na smrt. Vjerujem da će naša smrt donijeti bolji život budućim naraštajima. Borio sam se za čovječniji postupak sa mornarima, zato mirno odlazim u

²⁵ Miroslav Teljchman: »Češki mornari u revolucionarnom pokretu na Jadranu u toku prvog svjetskog rata«.

²⁶ Bernard Stulli: »Revolucionarni pokret mornara«.

²⁷ Don Niko Luković: »O značaju ustanka bokokotorskih mornara i o držanju strijeljanih mornara«.

smrt!«²⁸ Iz ovoga se može zaključiti da je u Komitetu mornara bilo i iskusnih predstavnika nove komunističke orijentacije spremnih na sve radi pobjede ideje za koje se bore. Jasno je da pripadnici raznih političkih orijentacija, uz to i nedovoljno iskusni i stručno sposobni, nijesu mogli naći, u nekim slučajevima, zajednički jezik među sobom, pogotovo što je, po svoj prilici, kod proširenja Komiteta, došlo i do ubacivanja u njega Hansinih špijuna.²⁹

U mnogim osvrtima na ustanak se ističe da je fatalna greška bila dugo oklijevanje i čekanje, te da je ustanak zbog toga i propao. Smatramo da je ovakav stav, koji preovladava i u nekim novijim raspravama o ustanku, zasnovan samo na nekim činjenicama, koje su nedvojbeno uticale na krah ustanka. Međutim, očito je da samo čekanje nije dovelo do kapitulacije ustanika. Samo u prvih nekoliko sati isplovljenje je imalo nekih izgleda na uspjeh. Već drugog dana da je preduzeta energična akcija isplovljenja, vjerovatno da bi bila zaustavljena vatrom topova kopnenih baterija i torpedama podmornica, jer je očito da se Komanda ratne luke ne bi libila da potopi brodove koji su se mogli kasnije, u slučaju isplovljenja za Italiju, priključiti neprijateljskim formacijama. Kada je već prvog dana propuštena prilika, dok je Komanda ratne luke bila iznenađena događajima, kasnije je već bilo kasno. Komanda je ovladala situacijom i preduzela mjere da spriječi isplovljenje i eventualno priključenje flote neprijateljskim snagama. To što je Komanda luke nastojala da prolongira razgovore i da pregovorima »umiri« ustanike bila je ispravna taktika iskusnih vojnika. Oni su željeli potpuno obezbijediti uspjeh akcije protiv ustanika. Tražili su da čak i avijacija učestvuje u napadu na ustaničke brodove.³⁰

Uzroke neuspjeha treba tražiti, pored ostalog, i u tome što ustanici nijesu bili dovoljno energični u odnosu prema oficirima, većem broju njih dopustili su slobodu kretanja, dogovaranja i špijuniranja. Admiralu su omogućili stalnu slobodu razgovora sa oficirima i stalnu telefonsku vezu. Mnogo vremena je izgubljeno u dogovaranju i parlamentarnom ophođenju sa oficirima. Kaleblijivce iz vlastitih redova nijesu onemogućili. Nijesu upotrijebili hidroavione za pritisak na neke brodove koji su sporo ili nikako izvršavali naređenja niti su obezbijedili dovoljnu podršku kopnene vojske.³¹

Jedna od bitnih grešaka bila je pogrešna razrada čitavog plana akcije. Ustanici su doveli sebe u situaciju da su bili prak-

²⁸ Isto.

²⁹ Sjećanje Sima Ujdura, jednog od vođa ustanka.

³⁰ Bernard Stulli: »Revolucionarni pokreti mornara«.

³¹ Anđelko Kalpić: »Revolucionarna kretanja mornara na istočnoj obali Jadrana«.

tično zatvoreni na brodovima, kao u kakvoj mišolovci, okruženi morem. Iako se radilo o značajnoj vojnoj sili, naoružanoj potrebnim naoružanjem, gotovo da se nije ni promišljalo da se naoružani odredi iskrcaju na kopno i da tu oružanom borbom preokrenu situaciju u svoju korist. Sigurno je da bi to uticalo na držanje i nekih baterija i u svakom slučaju bilo bi impuls za akciju nekim jedinicama kopnene vojske. Ovako okruženi sa svih strana neprijateljem, daleko snažnijim i moćnijim, nemoćni morali su da kapituliraju jer su bili u bezizlaznoj situaciji. Kada su 3. februara skinute i posljednje crvene zastave sa ustaničkih brodova, nastali su progoni i hapšenja. Oko 800 mornara našlo se u zatvorima, a veliki broj ostalih je prekomandovan. Austrougarska flota u Boki bila je nesposobna za dalja ratna dejstva sve do kraja rata, dok je veći broj brodova raspoređen. Monarhija je sve do kraja rata osjećala posljedice ustanka mornara u Boki.

Činjenica da je ovaj ustanak kratko trajao, te da su u mnogim slučajevima ustaničari pokazali nezrelost, vojničku nesnalazljivost i pogrešnu procjenu situacije nikako ne može da umanjiti značaj ovog ustanka, da ospori uticaj koji je imao ne samo za kraj u kome je izbio nego za ukupni međunarodni radnički pokret.

Cesto se postavlja pitanje: da li je to bila obična pobuna, štrajk ili ustanak? Nizom argumenata nepobitno je utvrđeno da se zaista radi o ustanku te da ovaj pokret, uprkos niza manjkavosti o kojima je bilo riječi na prethodnim stranicama, ima sva obilježja klasno-revolucionarnog bunta kome je bila svrha prevrat i nasilno rušenje buržoaskog režima. Istina, neki historičari našeg vremena nalaze se pred dilemom, kada govore o ustanku, da li je imao pored klasnog i nacionalni karakter, te da li je nacionalna borba ugnjetenih bila dominantna vodilja ustanka oko koje se okupila većina mornara. Najbliže istini je, po našem mišljenju, tvrdnja da je on imao prvenstveno klasno-revolucionarni karakter, te da je upravo u okviru takvog programa borba za nacionalno oslobođenje nedjeljivi dio jedinstvene akcije, bez obzira da li su ustanku, ovi ili oni, pristupili iz različitih pobuda i motiva. Evo i nekoliko podataka koji govore o političkom opredjeljenju oko 6.500 raznih učesnika ustanka na moru i kopnu u Boki koji su se digli na ustanak. Dizanje crvenih zastava na jarbole, sviranje »Marseljeze« na admiralskom brodu, revolucionarni komiteti mornara, po ugledu na mornaričke sovjetе u oktobarskoj revoluciji, komunistički opredjeljeno rukovodstvo, revolucionarni elementi u memorandumima i telegramima, izjave vođa pred smrt, Lenjinova podrška ustanku, govore o jasnoj orijentaciji i klasnoj revolucionarnoj svijesti značajnog dijela ustanika.

Nije na odmet istaći i zvanična mišljenja ondašnjih austrougarskih vlasti da je ustanak, oni ga samo tako i zovu, posljedica komunističkih ideja. Nešto kasnije jugoslovenski vladajući kru-

govi ističu da ova akcija nosi u sebi sva obilježja komunizma. Kao kuriozitet svoje vrste iznosimo ocjenu Nikole Hristića, majora, srpskog vojnog atašea u Italiji, datu 12. aprila 1918. godine: »Ustanak je rezultat lenjinističkih ideja, koje su se tada raširile u austrougarskoj marini, da su zato oslabile poznatu surovu disciplinu.«³²

Ipak, ne može se prenebreći činjenica da je na tok ustanka uticao i nacionalni momenat. To je bilo vrijeme buđenja nacionalne svijesti, borbe za oslobođenje od Austro-Ugarske zato su mnogi ušli u ustanak sa željom da se rušenjem jedne kapitalističke monarhije sruši i jedna monarhija koja je ugnjetavala brojne nacije, posebno Slovence. U zahtjevima kao jedna od tačaka navodi se »samoopredjeljenje naroda«.

Treba istaći i činjenicu da su neki zahtjevi »crvenih mornara« u Boki, u mnogim svojim postavkama, išli ispred tadašnje socijaldemokratske opozicije i socijaldemokratskih rezona. Nešto ranije započeta oktobarska revolucija polarizirala je snage. Dok je buržoazija u monarhiji, bez obzira na nacionalnu pripadnost ili pripadnost ovoj ili onoj partiji, bila skoro bez izuzetka saglasna u osudi boljševizma, i u zahtjevu da treba marširati na Petrograd, dotle su mornari u Boki djelovali i ponašali se drugačije. Oni su spontano pozdravljali sovjetsku revoluciju, oduševljavali se njome i nastojali da je primijene u praksi. To što im nije pošlo za rukom da je u potpunosti ostvare proizvod je niza komponenti o kojima je bilo više riječi na prethodnim stranama.

Oni su ovo ostvarivali u izuzetno teškim okolnostima. Mornari, ukrcani na brodovima kao i oni u kopnenim mornaričkim jedinicama, u rejonu ratne luke Boke, po režimu koji je vladao ovdje, bili su u znatnoj mjeri izolirani od ostaloga svijeta. Ipak, uprkos tome, pronašli su niz načina da budu obaviješteni o tekućim zbivanjima u zemlji i u svijetu. Održavali su kontakte, vodili razgovore i tako dopunjavali svoju političku informisanost i nedostatke praktičnog revolucionarnog iskustva. Oni su svoja znanja proširivali čitanjem razne socijalističke literature. Mnogi dokumenti govore o nastojanju vojnih vlasti da se uđe u trag kanalima i ljudima koji šire boljševičke ideje. Svakako treba istaći i činjenicu da su korištene tajno i brodske radio-stanice. Mnogo toga se saznalo preko njih. Kasnije su se ove informacije širile te je sa njima bio upoznat veći broj mornara.

Recimo i to da je ustanak mornara u Boki izbio u vrijeme kada ljevica radničkog pokreta još nije organizaciono oformljena ni povezana. Ona tada djeluje snagom svoje masovne osnove uslovljene objektivnom istorijskom situacijom. Očito je da je ona u Boki djelovala izvan okvira postojećih partijskih organizacija. Slabosti u njenom organizovanju odrazile su se svakako i u ukup-

³² Bernard Stulli: »Revolucionarni pokreti mornara«.

nom rezultatu ustaničke akcije februara 1918. godine. Neorganizovanost je slabila cjelokupnu udarnu snagu ovog pokreta. Međutim, to djelovanje je bilo dragocjeno iskustvo za sljedeće akcije. Tako je ustanak u Boki već bio bolje organizovan nego druge slične akcije na istočnoj obali Jadrana koje su mu prethodile. Ovaj ustanak bio je i svojevrsna škola. Neposredno po slomu u brojnim mišljenjima vrši se ocjena ustanka, kritički se analiziraju slabosti, i ističe se, skoro po pravilu, uvjerenje da će sljedeće akcije bolje uspjeti jer će se uočene greške ispraviti.

Pogrešno bi bilo kazati da je Boka tada bila jedini »crveni kraj«. U naučnoj analizi i obradi ne mogu se razdvajati procesi revolucionarnog previranja među mornarima i radnicima iz vojnih ili militariziranih preduzeća na cijeloj obali od Trsta do Boke. To je jedan istorijski proces. Ne samo zato što je dokumentovano utvrđena njihova veza, te nastojanje jednih i drugih za zajedničkim akcijama, nego i zato što su nikli iz istih razloga i pobuda, uslova i okolnosti sredine, uticali recipročno jedni na druge, suočeni sa istim neposrednim neprijateljem — vladinim vojnim komandama na obali.³³

Prvog februara 1918. godine, misleći na ruski proletarijat, na kronštatske mornare, na »Auroru«, proleter i brojnih nacija počeli su zajedničku borbu. Trećeg februara ova borba nije završena. Ustanici iz Boke su, vrativši se svojim kućama, nastavili borbu za slobodu naroda i da ideje socijalizma pobijede, da postanu stvarnost.³⁴ Čitav niz mornara Srba, Hrvata, Slovenaca, Crnogoraca, Čeha, Slovaka, Poljaka, Italijana, Mađara uključio se u revolucionarna zbivanja u svom kraju. Podaci govore da su mnogi za svoje ideje dali život. Jedan broj Mađara, učesnika u ustanku, kada se vratio u svoju domovinu nije objesio puške o klin. Branili su Sovjetsku Republiku u Mađarskoj.³⁵ Tako je bilo svuda. Uticaj ustanka mornara u Boki već tada je bio prešao okvire u kojima je izbio.

Zbog svega ovoga možemo se s pravom ponositi onim znanim i neznanim mornarima herojima, koji su primorani da služe na brodovima Austro-Ugarske, u opštem kretanju na ovom području, imali revolucionarne smjelosti da u interesu svojih osnovnih prava, odbrane ljudskog dostojanstva i bolje budućnosti, unutar flote, jasno ukažu buržoaziji na svu težinu nenarodnog režima.

Istorijski značaj ove revolucionarne akcije je višestruk. On ukazuje da je ovaj kraj, od prvog trenutka bio u toku revolucionarnih kretanja u Evropi. Snaga ovog pokreta se ogledala što je

³³ Bernard Stulli: »Revolucionarni pokreti i pobune u austro-ugarskoj mornarici tokom 1917—1918«. (Naučni skup: »Oktobarska revolucija i narodi Jugoslavije«.)

³⁴ Gabor Sandorine: »Ustanak mornara u Kotoru i učešće Mađara u njemu.

³⁵ Isto.

on izbio i pored oportunitizma rukovodstva socijaldemokratske partije. Revolucionarni pokret na brodovima u Boki bio je snažno podstaknut oktobarskom revolucijom i predstavlja jedan od važnih odjeka Oktobra i podršku Lenjinu u stvaranju novog svijeta. Međutim, on nije samo odraz Oktobra već i rezultat tradicionalnog otpora prema svakom zavojevaču na ovom području. Masovna podrška ustanicima od strane radništva na kopnu dokaz je već tada razvijene klasne svijesti radnih ljudi ovog kraja. Grobovi strijeljanih u Škaljarima bili su, u prvim godinama poslije prvog svjetskog rata, mjesto organizovanog okupljanja naprednih snaga. Ovdje su se radnici okupljali i odavde kretali u demonstracije, štrajkove, pobune. Ustanak mornara u Boki odigrao je značajnu, vrlo pozitivnu ulogu, na dalji razvoj revolucionarnih događaja u Boki koja je dobila svoj konačni epilog u narodno-oslobodilačkoj borbi kada je izvojevana sloboda, kada je san »crvenih mornara«, sa kojim su pošli u borbu, postao stvarnost.

Summary

THE CONSEQUENCES OF THE LACK OF REVOLUTIONARY EXPERIENCE AND THE CLASS TRAITS OF THE RISING ON THE OCCASION OF THE 60TH ANNIVERSARY OF THE SAILORS' RISING IN BOKA

Tomislav GRGUREVIĆ

On the last February 1918 a rising broke out on the ships of Austro-Hungarian fleet and in some of the institutions on land in Boka. It was one of the first echoes of the October Revolution in the world. On February the 3rd the Rising was already crushed, and numerous participants arrested. The four leaders of the Rising were sentenced to death.

Many historians put the question what the reasons for such a swift breakdown of the Rising were. Revolutionary inexperience is the first reason for the surrender. However, it does not mean that they were not very brave men. The documents and numerous memories record that they themselves spoke of mistakes and underlined the lack of experience. The data about the activity of the rebels and of their acts during and after the Rising tell that the Rising had a class trait.

КЊИГА ДРУГА „БУДВАНСКИХ АНАЛА“ КРСТА ИВАНОВИЋА

ПРЕДГОВОР

Крсто Ивановић је до своје 38. године живио у Будви, а онда се преселио у Венецију гдје је остао до смрти. Док је био у Будви, написао је Кронику града Будве која се састоји од три књиге. Прва говори о поријеклу Будве, владарима које је упознала и повластицама које је уживала за вријеме Млетачке Републике. Друга књига говори о цркви Св. Ивана, другим црквама и побожностима, а трећа о ношњи Будвана и обичајима као и о свечаностима током године. Оригинал рукописа није се до сада могао пронаћи. Сачувана су три пријеписа већег дијела прве књиге. Један се налази у Хисторијском архиву у Задру, а два у архиву ЈАЗУ. На кошу задарског пријеписа написано је да је пријепис извршен из оригинала који се налази у Архиву которске општине, а на једном од загребачких пријеписа историчар Шиме Љубић забиљежио је својом руком да се оригинал рукописа налази у библиотеци адвоката Панафаве у Задру. Сва три рукописа су по садржају приближно једнака. Према задарском пријепису превели смо прву књигу анала у дијелу у којем је сачувана и објавили у „Историјским записима“ бр. 4 из 1965. године.

Након тога сасвим случајно читајући рукопис — биљежницу Петра Марковића, будванског викара, у којој је овај 1713. године преписивао одлуке и друге важне акте (папине буле, катастик црквених добара, тестаменте итд.), који се односе на цркву Св. Ивана, нашли смо у њој преписану другу књигу Анала Крста Ивановића. Сматрајући ове Анале важним за цркву Св. Ивана, Марковић их је у цијелости преписао и тако сачувао.¹

¹ Marcovich Petrus: Terminaciones seu decreta ecclesiae s. Johannis Bapt. de Budua. Arhiv JAZU, I, d. 103.

У другом поглављу Анала Ивановић наводи да је будванска бискупија основана 886. године на концлау у Далми. Као што се то види из петог поглавља прве књиге Анала овај је податак Ивановић преузео из Орбинијеве књиге „Краљевство Словена“.²

Орбини је податке о сабору у Далми на Дувањском пољу — дословно преписао из Летописа Попа Дукљанина. У овом летопису се између осталог каже да је даљматински краљ Светопелек на сабору у Дувну са свим народом приграио кришћанство, али није назначена година када је то успиједило. Како Орбини на једном другом мјесту³ у споменутој књизи наводи да је краљ Светопелек негдаје око 886. године прихватио кришћанство, то Ивановић ту годину узима као годину када је одржан сабор на Дувањском пољу. Пошто су и Дукљанци и Орбинијеви подаци опћенито непоуздани, без документације и научне подлоге, то хисторичари о сабору на Дувањском пољу имају опречна мишљења. Док неки настоје да одреде вријеме његова одржавања што точније, други држе да није никад ни одржан.

Стога се навод Ивановићев у погледу оснивања будванске бискупије не може са сигурношћу прихватити.

Навод Ивановићев, да је у црквеним анаlima забиљежено да је надбискупија у Бариу законита метрополија Будве не стоји. Баш у посљедње вријеме вршио је, у том правцу, опсежна истраживања, посебно у архивима Бариа, тадијански хисторичар Феделе Сфорза, али није нигдје нашао података о томе, док је о односима которске бискупије с надбискупијом у Бариу нашао толико да је о томе написао књигу: *Vari e Kotor, un singolare caso di rapporti fra le due sponde adriatiche*, Bari 1975.

Даље, Ивановић наводи да се имена свих бискупа, који су били на челу будванске бискупије, не могу више пронаћи јер су црквени архиви страдали у разним пожарима и наводи само шесторицу и то као првог Силвестра 1141. године. Међутим, попис и редослијед будванских бискупа дао је Фарлати.⁴

Као први спомиње се Силвестар 1141. године и за њим се ниже још двадесет и један бискуп све до посљедњег Аптина Сивгелиа 1571. године, када је Будва изгубила бискупа стога што више није имала средстава да га пристојно издржава, јер се смањило териториј на којем су живјели католици.⁵ Изгледа да је Будва и прије Силвестра имала бискупе. Ево што о томе

² Il regno degli Slavi, Pesaro 1601. god., str. 210 — 211.

³ Kao pod 2, str. 240.

⁴ Daniele Farlati: *Illiricum Sacrum* T. VII. Str. 209 — 229. Венеција 1817.

⁵ Према наводима Фарлатиа опћине Манни, Браћи као и дло Грбља десетину коју се прије давали бискупској мензи у Будви морали су касније давати цетњском епископу.

каже Фарлати: „... прије овога (Силвестра) не налазим никога чије би име било записано у повељама или другим свједочанствима. У осталом и прије Силвестра црква је будванска имала своје бискупе јер се у списима пријашњих времена спомиње међу бискупским црквама, али нам имена бискупа нису позната.

Како Будва више није имала свог бискупа то се за управљање будванском бискупијом постављао администратор из редова барских надбискупа или скадарских бискупа који су имали резиденцију у Будви или се именовао викар. Будвани су претпостављали да имају викара јер су сматрали да је то сигурнији пут да опет дођу до бискупа, док су администратора, који је већ био бискуп, сматрали сметњом да добију властитог бискупа.

Тако је било до године 1828. када је будванска бискупија и формално укинута и црква Будве као обична жупа подређена которској бискупији.

Слика Богородице, којој Ивановић приписује чудотворна својства, постоји и сада у Будви. Та велика икона с грчким ознакама стајала је стољећима у цркви Св. Марије на Рту више главног олтара у ниши која се и данас види. Према предању ову су слику будванским бенедиктинцима даровали бенедиктинци манастира Св. Марије ратачке који је био веома богат. Стручњаци сматрају да слика потиче из дванаестог вијека. 1807. године када су Французи освојили Будву и из цркве и манастира протјерали фратре, а уселили војнике и коње, будвански католици, да би слику сачували, пренијели су је у цркву Св. Ивана гдје се и данас налази. Тек у задње вријеме када је слика рестаурирана и с ње је скинут сребрни покров, њена љепота и умјетничка вриједност долазе до изражаја. Свакако је та слика једна од најзанимљивијих успомена из прошлих времена која се чува у Будви и вјеројатно једна од најстаријих икона у Црној Гори.

Од скадарских бискупа који су били викари у Будви, Франђа Круте и Ивана Батуте, а које Ивановић спомиње, постоје у цркви Св. Ивана споменици и то од првог надгробна плоча с његовим ликом, а од другог камени грб.

Најстарија црква у Будви била је вјеројатно црква Бл. Дјевице Марије у Госпоштини, но кад је саграђена и кал је срушена незна се. До недавна су се видјели трагови ове цркве и то темељи, али су их сада новосаграђене викендице покриле. Штета да нису раније, док се то могло, на овом мјесту извршена археолошка истраживања. Ивановић у првој књизи Анала наводи да су сва имања у Госпоштини била обавезна да овој цркви дају седмину прихода.

Још једна црква у Будви која више не постоји, већ од ње постоје само трагови, веома је стара, а то је црква Св. Марије од каштела. Кад је саграђена незнамо, Знамо да је дефи-

нитивно разрушена од аустријске команде 1836. године. За вријеме потреса 1667. године остала је неопштећена. Фарлати наводи да је на зиду ове цркве исклесан натпис готског карактера и рашког језика што сигурно потиче из времена српске државе.⁶

Прошле године за вријеме градње ресторана у Каштелу пронађен је на зиду који је припадао цркви дио фресака. Фреске још нису проучене. Ивановић у првој књизи Анала наводи да је бенефициј на седми дио природа који је прије имала црква Св. Марије у Госпоштини, кад је саграђен град у каштелу, прешао на цркву Св. Марије у каштелу. Марковић у споменутој својој књизи наводи да је овај бенефициј касније пришао катедралној цркви Св. Ивана.

Из ових Анала видимо да је на главном градском тргу, који је од давнина био центар будванског трговачког и културног живота, прије него се Будва предала Млетачкој Републици (1442) саграђена садашња црква Св. Ивана и то на мјесту гдје је прије била црква Навјештења Славне Дјевице Марије (*s. Maria dell' Angelo*). Ова је црква била веома стара те се незна кад је саграђена.

Црква Св. Ивана била је више пута поправљана односно преправљана, а задњи пут послје потреса 1667. године средствима које је у ту сврху дао млетачки Сенат. Садашњи звоник уз цркву саграђен је прије сто година умјесто ранијег романичког који је био на цркви. Од пет звона које је имао ранији звоник у Падови су изливена три звона за нови звоник.⁷ Ова звона реквирирала је Аустрија током првог свјетског рата за војне потребе. У цркви су сахрањивани углавном племићи и црквени достојанственици. Тако се зна да су у „Капели од розарија“ имали гробове Бубићи и Росе, а у капели Св. Анте Којовићи и Bellafuse. У сакристији је био гроб Анзуловића. Како су гробови били асиметрично и без реда положени, то су 1782. дигнути и црква је поплачана.⁸

За манастир Св. Марије на Рту, Ивановић напомиње да га је опћинство Будве дало редовницима фрањевцима, а прије тога је припадао бенедиктицима. До недавна се држало да је манастир настао у 12. вијеку. Како је касније на основу натписа на једној плочи у самој цркви утврђено да је црква саграђена у IX вијеку, то треба претпоставити да је и манастир саграђен раније, можда заједно с црквом.

Црква Св. Марије на Рту, задржала је читаво вријеме свој првобитни облик. Године 1785. дигнути су из ње гробови, којом

⁶ Као под 4.

⁷ Паво Микџал: Дневник Будве од 1843 до 1912. године, рукопис, породично власништво.

⁸ Ови подаци узети су из једне књиге мемоара Антона Којовића која је пред неколико година нестала.

је приликом поплачана. У овој цркви је поред осталих имала гроб и племићка породица Лововић чији камени грб је сачуван.

Од црквица које Ивановић спомиње у овим Аналима још данас постоје: црквица Св. Саве опата, црквица Св. Николе на отоку и веома мала црквица такође Св. Николе на хриди код рта Платамуна.

Црква Св. Саве опата је малена капела близу цркве Св. Марије на Рту, на некадашњем гробљу фратара. За пријеме кандијског рата (1645 — 1669) православни сељаци из околних села сишли су и настанили се у Будви да унутар зидина набу склониште од Турака. Како нису имали своје православне цркве, начелник Будве декретом им је уступно ову црквицу да у њој врше вјерске обреде. Један грађанин Будве, незадовољан овом одлуком, жалио се против ње млетачком генералном провидуру у Задру који је првостепено рјешење поништио. У другостепеном рјешењу, чији се пријепис чува у Хисторијском архиву у Задру, генерални провидур је навео да поништава првостепено рјешење зато што предмет не спада у надлежност органа власти. Даље је навео да је то ништање ствар фратара који, ако хоће, нека црквицу уступе православнима, али морају држати код себе кључеве да се види тко је власник цркве. Фратри су црквицу уступили православнима који су се дуго времена њоме служили, а у њој су повремено обреде држали и католици и то на истом олтару. 1808. године црквицу су Французи претворили у магазин.

Ивановић у овим Аналима наводи да се након прелаза града с брда на мјесто гдје се сада налази почео штовати св. Сава опат, чија црквица се налази на гробљу фратара. Антон Којовић у својим мемоарима каже како се прича да је у давним временима заштитник Будве био св. Сава. Одмах затим примјећује да не би могао ускладити мишљење према којем би црква припала заштитнику града са натписом на вратима цркве који гласи: „Црква мале браће“.⁹ Фарлати у свом дијелу »*Illiricum sacrum*« наводи да је црква Св. Марије од Лиџела неко вријеме, прије него је добила наслов Св. Ивана, имала наслов Св. Саве опата и да су тако Будваци као патрона прихватили оба свеца.¹⁰ На основу оваквих података о св. Сави, као заштитнику града, не може се утврдити право стање.

Од друге капелице Св. Марије Магдалене, за коју Ивановић наводи да је била на гробљу фратара, више нема трагова. На брду Спас постоје још темељи цркве која је тамо била од давних времена, па све до 1818. године. Будваци су тамо ишли на излет о Спасов дану. О том обичају Будвана оставили су

⁹ Антон Којовић, Моје доба, Титоград 1969, стр. 23.

¹⁰ Као под 4.

забиљешку дон Антун Којовић (у споменутој изгубљеној књизи) и Вук Стефановић Карашић.¹¹

На брежуљку испод брда Спас нема више трагова црквице Св. Борба.

Од четири црквице на Могрену, које Ивановић спомиње, не постоји више ни једна.

На рту Могрена виде се и сада темељи црквице Св. Михаила за коју предање каже да је разрушена од потреса 1667. На другој плажи Могрена постоји хрид — стијена на којој је била саграђена капелица Св. Антона. Црквица је била толико мала да су у њој могли стајати само свећеник и министрант, а други су вјерници за вријеме обреда клечали на пијеску. Саграђена је 1571. По предању црквица је била завјет једног поморца.

1900. године Будвани су срушили ову романтичну и историјски занимљиву капелицу и више плаже саградили нову, већу. Прије него су је срушили фотографисали су се око ње и тако нам је остала од ње само фотографија.

О овој старој капелици Антон Којовић биљежи: „на жалу у заљеву Могрена постоји мала црквица и обичај је да се у њој на дан свеца 13 јуна рече миса јер се тада може тамо поћи рано ујутро барком по свјежини. Има 22 године да се у њој мора служити миса на покретном олтару, јер је црквени олтар разрушен. Један чамац се задржао на том жалу два дана. Његов положај побудио је сумњу и трећег дана у зору пет добро наоружаних барака упутиле су се да га слиједе и доведу под град у случају да хтједне побјећи. Међутим га на жалу више нису нашли јер се упутио према Платамонима и убрзо га више нијесу могли видјети. Послије се дознало да је разлог због којег се чамац задржао на жалу био тражење блага у ували а посебно у црквици, због чега је олтар био одвојен од темеља.“¹²

Спомен-плоча, на којој је уклесана година градње ове мале црквице, чува се у цркви Св. Ивана.

Од капелица на крају плаже Могрен, близу града, посвећених св. Тројству и св. Року нема више трага.

Од црквице Св. Ангуна у пољу до недавно су постојали темељи, али су те плоче разнијели сусједи за градњу кућа.

Црквица Св. Николе на отоку веома је стара, али се незна кад је саграђена. Око цркве је било гробље на коме су се у прошлим стољећима закопали они који би умрли на бродовима и у карантени. Од 1820. кад је забрањено укопање у црквама и око цркава, Будвани су се укапали на гробљу на отоку. Како би немирно море често пута за више дана спречавало Будване да мртваца пренесу на оток, 1836. године основа-

¹¹ Никола Вучковић, Из старе Будве, Цетиње 1966, стр. 73 — 74.

¹² Претписано из дневника Павла Микуде.

но је у Будви ново католичко гробље. Брига око цркве и гробља на отоку била је повјерена једном редовнику цркве Св. Марије на Рту. Од 1808. године, када више није било редовника у манастиру, није се више нико посебно бринуо о цркви и она је прилично страдала. Поправљена је 1864. године када су Будвани наставили да на дан 9. маја о свечаности св. Николе долазе на излет на оток као у стара времена.¹³

Црквица Св. Николе код Платамона веома је мала. Прича се да је то завјет неког Грка који се топио и спасио код Платамона. Којовић на једном мјесту пише да се стари људи сјећају кад су Будвани баркама на дан свеца ишли тамо да слушају мису.¹⁴

Од црквице на брежуљку Стражњици посвећене св. Петру као и црквице Св. Кузме и Дамјана у селу Сеоцима нема више спомена.

Из Анала се види да је у Будви постојало неколико братовштина. То су била црквеносјерска и сталепка удружења која су се бринула за сталепке интересе и одгој својих чланова. Свака братовштина била је везана за једну цркву и свеца заштитника и у цркви је имала свој олтар. Једна од главних дужности братовштине била је да судјелују у процесијама. Између осталих у Будви су имали братовштину морнари, обућари и топшије. Стручна изобразба топшија вршила се у Будви зато што су Будвани према одредбама млетачких власти били дужни да у случају потребе бране град и подручје општине.

Напомињемо да је Марковић у Ивановићев текст на неколико мјеста унрио понеку своју мисао и реченицу, што је у ствари његов коментар појединих навода Анала. То је негдје изричито назначио, негдје ставио у заграда, а и гдје није учинио ни једно ни друго из текста се види да је то Марковићев уметак.

Већи дио старе архивске грађе у Будви пропао је за вријеме пожара и ратова. Срећа је да Будва има три кроничара и то Крста Ивановића (1618—1688), Антуна Којовића (1751—1845) и Пава Миколу (1844—1925) који су нам као савременици оставили податке о многим важним догађајима и начину живота у старој Будви. Зато сматрамо да све оно што су написали, а што је сачувано, треба објавити.

У В О Д

Препис друге књиге анала Будве дон Крста Ивановића племића, каноника и јавног учитеља града посвећене угледној господи општинским агентима у којој се описује будванска црква која је највише имала бискупа, сада апостолског викара

¹³ Као под 11.

¹⁴ Као под 8.

с приходима каноника, црквине и побожности са старинским обичајима цркве 1650. године, који сам препис извршио је Дон Петар Марковић патрициј, каноник и каптолски викар овог града у циљу да потомцима буде јасно да црква има наслов катедрале који је очуван од почетка до данас, премда је био оспораван од администратора и других противника који су настојали да буде сведена на парохију и подређена диоцези барској.

1713

КЊИГА ДРУГА

Кроника анала Будве Дон Крста Ивановића, племића, каноника и јавног учитеља града.

ПОГЛАВЉЕ ПРВО

О томе како у Будви постоји катедрална црква Рођења св. Ивана Крститеља гонфалонијера и заштитника града.

Свечаност катедрале Будве назване Славно Рођење Великог Претече св. Ивана Крститеља, кога цео град и угледна Општина сматрају својим заштитником и гонфалонијером а чији се лик налази у великом печату и на зидинама града, слави се од свих с нарочитим весељем не само духовно већ и по вањском изгледу. Тог дана је веома свечана процесија с реликвијама светаца по граду уз судјеловање свих вјерника, ректора, општинске управе и читавог народа. Осам дана прије свечаности подиже се на сред трга застава. Увече се освјетљује град, пуца се из прангија, пале се умјетне ватре и плеше се и пјева уз опће одушевење и пљесак. Три дана прије и три дана послије свечаности сви они које тражи правда заштићени су према постојећим прописима и имају од представника јавне власти извјесне привилегије као што смо то у 29. поглављу прве књиге ове Кронике напоменули.

Катедрала је постављена на великом градском тргу и у њој се врше обреди свих сакрамената. У старо вријеме није имала напред споменути садашњи наслов, већ је онда гласио Навијештење Славне Дјевице Марије. Међутим, преносом града с брда на мјесто гдје се сада налази, као што је то описано у 4 и 5 поглављу прве књиге ове кронике, почео се штовати Св. Сава Опат који се сада налази на гробљу фратора Мадоне, којима је ова црква уступљена 1538. кад се напоскон на тргу изградила нова црква која је прозвана Св. Иван Крститель. Точно вријеме ових назива не може се сада точно назначити јер се због разних опћих пожара града Будве у викаријалном архиву не налазе више стари списи. Може се свакако узети за

точно да црква садашњи наслов носи од када је саграђена, а то је било прије добровољне предаје Будве Преведрој Републици, која је услиједила у августу 1442. године као што је то исричано у 18. поглављу прве књиге.

ПОГЛАВЉЕ ДРУГО

Како је 886. на Концилу одржаном у Далми основана бискупија будванска и подређена надбискупији најприје у Диоклеји а затим у Дубровнику и напоскон у Бару тако да се није знало која је од њих била права и законита надбискупија, као што је то сада познато и очито да је то надбискупија у Бару те да је будванска катедрала подређена надбискупији у Бару као што је то још увијек которска.

Град Будва, као што је речено у 12. поглављу прве књиге ове крочице, постигао је милост од милосрдне руке Његовог Божанског Величанства да буде преведен на кришћанску вјеру. Године нашег спаса 886. када је Светопелек потомак Војводе Остројица сина готског краља Свевлада заслугом филозофа Бирила из Тесалоније јавно с читавим народом ту вјеру приградио, споменути град је добио своју бискупију на концилу који се одржао у Далми сјеверно од Далмације уз судјеловање три карлицала свете цркве међу којима су били Онорије и Светопелек са свим грофовима и поглавцима његовог краљевства. Споменута бискупија била је подређена цркви у Диоклеји, које се мјесто налази удаљено од Бара неколико дана хода, и остала је под Диоклејом све док овај град није био разрушен од Бугарске. Задњи надбискуп био је Иван који је постао надбискуп дубровачки а коме је тада подређена бискупија будванска заједно са свим онима које су биле под Диоклејом као што то произилази из писма папе Александра II упућеног Виталу II дубровачком надбискупу 1067. а што је 1141. потврђено од Андреје Lucchese такође дубровачког надбискупа. То се односи на бискупије Будве, Котора, Улшиња, Свача, Скадра, Драча, Дривоста, Медове, Србије, Босне, Требиња и Захумља. У то пријеме био је у Будви бискуп Силвестар, у Котору Нићефор, у Драчу Грегорије, у Дривосту Петар, у Србији Гирил, у Босни Владислав, у Требињу Констанције, а у Захумљу Симеон, који су као подручни бискупи око 1250. за вријеме владања Немањића одузети бискупији дубровачкој. Тако је Будва од тада подпала под цркву у Бару која је добила наслов надбискупије послје пропасти Диоклеје. Под том надбискупијом се налази и данас заробљена и нема никог ко би се том незаконитом заузећу успротивио и постигао да уђе у склоп законите митрополије као што то стоји у црквеним аналима гдје су наведене све диоцезе с знаком којој надбискупији припадају, а о чему ће сада бити ријечи. Према томе надбискупија у Бару је законита митрополија Будве и

Котора као и других градова који сада имају подручне бискупије, тј. подређене надбискупији, а то су слиједиће: Bitetto, Bitonto, Conversano, Giovinazzo, Labrello, Minervino, Polignano, Molfetta, Bisceglia, Andria, Budua и Kotor у Далманији.

Имена свих бискупа који су били у Будви на челу бискупија не могу се више наћи у списима из разлога што је Будва више пута претрпјела пожар као што је то споменуто у првој књизи. Али свако може бити увјерен да је тако било. Године 1441. спомиње се бискуп Снавестар а томе треба додати да у списима будванске цркве има помена о Simoni de Boschellis из 1519, Giacomi Dalmatiu 1538. и Lodoviku Chierigatu 1541. који су носили наслов бискупа, а сасвим је сигурно да је 1560. у Будви био бискуп Антун Циврелиа који је присуствовао светом Концилу у Тренту, што се види из пописа прелата који су том концилу присуствовали. Задњи бискуп Будве био је Томасо Врсини који је послије постао надбискуп барски. Послије тога нема никаквих података о будванским бискупима ни у каквим аутентичним писменим документима. Свакако је истина да су ова врата Славена примила хришћанску вјеру у најстарија времена још примитивне цркве и ако с опрезом обзиром на прогањање хришћана које су вршили императори. Ова се вјера у околним мјестима до данас сачувала као вјера источног обреда изузев Будве која гаји римску католичку и апостолску вјеру. Због честих штета које је Будва претрпјела од толиких ратова, приходи бискупије су се смањили односно били су заузети јер их је давао стари будвански териториј тако да Будва више није могла на пристојан начин да издржава бискупа а република није никад дозволила да се добра поданика, а ни сами поданици оптерете контрибуцијом за одржавање бискупије. И тако је будванска црква остала без бискупског наслова због помањкања прихода, који би био довољан обзиром на прелатско достојанство.

ПОГЛАВЉЕ ТРЕБЕ

Како, будући да су се изгубили бискупски приходи, црквом управља један апостолски викар именован од Свете Апостолске Столице.

Будући да су, као што је напред речено, изгубљени бискупски приходи па се више није могао издржавати бискуп, опћина је настојала да се бискупски наслов задржи извјесним оптерећењем добара становника и да се тако тај наслов, који је изгубљен у прошлом рату 1571., настави. Међутим, дужа због угоднијег и лагоднијег живота грађана није никад дозволио да то опћина учини нити је било среће од њега да пружи какву потпору прикладну за одржавање бискупа, према је опћина на томе непрекидно радила да би се на неки начин вратио споме-

нути наслов. Тада су усплиједиле разне узурпације наслова будванске цркве нарочито од барског надбискупа, албанских бискупа и которског који су хтјели да имају наслов администратора будванске цркве што је имало мало духовног плода, а још мање служило на углед града. Напокон, послије много различитијех и скандалозних мишљења у разним временима, која су настала између опћине и споменутих прелата за наслов администратора, посредством републике, нашло се решење тако да је постављен пастор с насловом који цркви одговара и било је разумно од Свете Апостолске Столице што је предвидјела апостолског викара подређеног цркви у Бару који је имао све дужности и предности као прије бискуп изузев функција које произлазе из бискупског карактера као рукоположење, кризма и служење понтификалних функција гдје спада посвета светих уља у којим случајевима је долазио да то обави бискуп на позив апостолског викара. У прошлом времену остала је лијепа успомена монсињора пречасног Дон Франческа Стрте који је послије постао скаларски бискуп, а био је додијељен Апостолском викаријату у Будви гдје му је била и резиденција. Затим се добро памти пречасни господин Иван Батута који је послије постао митроносни опат Св. Николе на Бојани у Албанији, а који је умро у Риму изабран за скадарског бискупа. Сада је викар Дон Иван Марковић прави отац и пастир свога стада којим је успјешно управљао. Дужности викара, као што се то види из папских бұла, биле су сталне и зависиле су само о вољи Свете Столице. Међутим, исти су се мијењали још за живих предходника тако да је сада тај наслов сведен од викаријата над администрацију јер се будванска црква хтјела узети за барску и овој је подчинити а затим се хтјела будванска диоцеза од администрације свести на парохију у ком правцу су се чинили разни покушаји. Али се надамо да ове 1713. године им то неће успјети. Свему томе је циљ да будванска црква изгуби назив катедрале а град свој углед. Да нијесу усплиједиле ове штетне намјере има се захвалити доброј вољи госпoде племића ове општине.

ПОГЛАВЉЕ ЧЕТВРТО

Како су, пошто су изгубљени приходи цркве, остала четири обична каноника с приманима која сачињавају канонички каптол.

Како је губитак прихода проузроковао нестанак наслова бискупије то се настојало да црква буде опскрбљена довољним бројем каноника као у другим градовима. Тако сада постоје 4 надарбине на основу наслова каноника. Прво је каноникат Пресветог Тројства, друго Богородице од Каштела, треће Св. Ивана Крститеља а четврто Св. Петра Апостола. Прва надарбина коју сада посједујем је Дон Петар Марковић каптолски викар

нема примања будући да је та надарбина разлијељена међу надарбине три друга каноника. (Ово од оласка из домовине господина Дон Крста Ивановића каноника због недостатка вјерника као што то произлази из катастрика надарбинских добара у овој књизи на 8 и 15 страни на полебини. Ово у заградама налагао сам ја Дон Петар Марковић). Ови каноници сачињавају каптол који понуђава празна мјеста каноника у форми коју је прописао Св. Концел у Тренту. Каптолом управља каптолски викар са свим предностима у сенату каноника као што се то обичава и у свакој другој цркви која има веће приходе и већи број каноника.

ПОГЛАВЉЕ ПЕТО

Како су викарски и канонички приходи врло мали.

Налазим да су приходи викарски врло слаби као и они канонички јер викар има само приходе од некретнина будванске цркве и каноничних добара на Топлици, која су добра некад била бискупска. Викар има резиденцију код катедрале с неким годишњим несталним примањима што све скупа сачињава један врло мали приход који није у складу са положајем викара. Прије су бискупи имали 40 скуда провизије од Свете Конгрегације де Пропаганда фиде који су приходи заједно са већ отписаним чинили примања пристојним али се ова провизија већ 4 године не прима. Постоји нала да ће се оиет примати кал престану нека натезања код споменуто Св. Конгрегације. Каноници више уживају наслов а не приход јер је овај врло мали а састоји се од прихода разних некретнина како на подручју општине тако и несталних прихода у самом граду о чему се налази спомена у викарским списима тако да се каноници уздржавају једноставно због каноничког достојанства и угледа градске цркве.

ПОГЛАВЉЕ ШЕСТО

Како будванска црква нема дневних примања већ каноници уживају капеланије и несталне милодаре за мисе кроз годину.

Катедрала у Будви нема дневних примања из чега произлази да у цркви сваки дан не служе сви каноници већ у недјељама и у данима светачним. Постоји капеланија од каштела која има 224 мисе на мјесец, затим друга од олтару Св. Борба под кором којој је завјештано 24 дуката на годину од господина Стефана Ангеловића званог Леварда. За увијек је завјештао господин Иван Павле Бубић 72 дуката на годину олтару Св.

Крижа који је од њега подигнут од миса грегоријанских које се наплаћују из разних фондова кроз годину на основу документа који се чувају с оним викаријалним. (Ова капеланија која је припадала мени Дон Петру Марковићу канонику и викару католичком основана је од завјештатеља Бубића од прихода земљишта званог Дубовица с обавезом да се од тога држе мисе). Петар Бојовић саградио је капелу Св. Дјевице Марије од Кармина и обдарио олтар с приходима од једног великог винограда испод Каршулице, које је земљиште сада претворено у ораницу с бенефицијама капелана које је изложио у свом тестаменту. Још су тестаментом обдарене три капеланије у катедрали од господина Борба Медина Баранина 1638. године с добићу на износ од 2000 дуката које је он имао од имања на брдима Напуља под условом да се добит не наплаћује за 10 година док износ не нарасте на 3000 дуката кад се добит може наплаћивати и уздржавати 3 капелана за 60 дуката годишње. Ова воља није остварена и ако веома побожна због великих револуција које су избиле у Напуљу кад се народ дигао против команданата у којој гужви су пропале банке. Са свим тим није пропао капитал јер су опоручни комесари, који су отишли у Напуљ, спасили један износ на име камата. Како до тада није био изабран ниједан капелан а послније тога су биле многе претурбације не вјерујем да би у будућности могао да буде извршен тако побожан налог. (Има и четврта капеланија изграђена и основана од господина Николе Белафуса с олтаром Св. Антуна у коју сврху је подијелио један виноград у Лугу по мени лично Дон Петру Марковићу с тиме да се реку мисе како је назначено у тестаменту).

Капеланије су највише уживали споменути каноничи. Постоје извјесне бенефиције посебно остављене од добротинитеља за служење миса а постоје и разни нестални милодари кроз годину са свијећама за потребне обреде које су повремено потребне катедрали као и поклони који се сабирају од Божића до Богојављења те милодари на Велики Петак за штовање крста као и на Велики четвртак на све до Бијеле Недеље. То се све дијели између каноника и клера. Осим тога свака братовштина даје шест лира и обавезна је уједно дати и служити мису, али сада не дају јер су школе укинуте. Ипак школа сваке прве недеље у мјесецу плаћа пјевану мису због процесије, која се одржава са Св. Сакраментом. Осим тога споменута школа даје служити три мисе за умрлу сабраћу и то једну послније комеморације свих мртвих првих дана коризме а трећу послније Духова будући да су црквена лица лужна плаћати и годишњи прилог школи за уређење цркве обзиром на то што се они сматрају као и друга сабраћа.

ПОГЛАВЉЕ СЕДМО

Како су каноници обавезни давати три помена на годину. Од назад неколико година се заборавио добар обичај који се одржавао до пречасног господина Дон Ивана Марковића апостолског викара да се одржавају три годишња помена у катедрали. Први се одржавао за умрле бискупе будванске другог дана помена свих мртвих, други за свећенике Будве и служи се следећег дана а трећи за све умрле добротворитеље вјернике а одржава се осми дан послије помена свим мртвим.

ПОГЛАВЉЕ ОСМО

Како се црквени украси, посуђе и остале потребе одржавају половицом пореза тридесетине и милодарима из кутије.

Будванска црква нема прихода за одржавање украса, посуђа и свијећа колико је потребно осим половине пореза тридесетине и од милодара, који се сваке свечаности добију од добротворства вјерника за вријеме приказања на миси.

Осим тога постоји приход од кутије остављене на главном путу који служи за свијећњаке. Добија се још нешто уља на дан мртвих и у суботу прије коризме као и у недјељу на Духове које дане вјерници по старом обичају чине помен мртвим и дају уље да може служити цијеле године. Постоји обавеза да се од пореза на вино нешто да за један свијећњак који гори на Велики петак пред гробом као и извјесни дио закупа од добара од чега се мора дати нешто новаца за свијећњаке као што се то види из биљешке школе пресветог Сакрамента. Сада се више не прима тај бенефициј пошто је отпала тридесетима задњег рата из разлога што је његова ведрост опростила тај порез свим околним селима и не може се наплатити ако не од каквог странца који наиђе а што представља незнатну суму. (Стога у времену у коме се налазимо потребе се подмирују од прихода неких некретнина које су забиљежене у овој књизи на страни првој а које су некретнине спасене од мене каноника Петра Марковића апостолског викара а које некретнине посједују каноници). Кутија за вријеме приказања је за школу пречасног а од које се одржавају свијећњаци и подмирују неки трошкови велике недјеље за вријеме док гроб стоји 48 сати изложен као и за вријеме сваке функције са светим сакраментом.

ПОГЛАВЉЕ ДЕВЕТО

Како су у катедрали подигнуте разне братовштине с редовним школама.

У катедрали Будве основане су три братовштине. Прва пресв. Тијела Исусова и њена свечаност је Тијелово, друга је

Блажене Дјевице од Розарија и пада прве недјеље октобра а трећа је свечаност од Кармина која пада треће недјеље јула мјесца и одржава се уз звоњаву звона. С овим школама се служе вјерници плаћајући прве године 12 солата, а следећих 6 солата. Школама управљају скрбници и гасталди. У случају спровода кога сабрата дијеле се свијеће пратњи. Ако није сабраг школе а хоће да се послужи школама даје прилог од 3 лире. Скрбници и гасталди су дужни полагати рачуне о трошковима кроз годину а зависн од воље братовштине да их потврди или изабере пове.

ПОГЛАВЉЕ ДЕСЕТО

Како је самостан цркве Св. Госпође у старо вријеме од опћине дарован редовницима Мале браће званим фрањевцима.

На Рту Будве налази се саграђен један пристојан самостан дарезљивошћу вјерника због великог поштовања према веома старој слици пречисте Блажене Дјевице Марије која слика према општем мишљењу потиче од киста славног Луке Еванђелисте. Како се у Будви стекло више редовника фрањеваца, који су се истакли примјером своје добротe и светости то се опћинство нашло потакнуто да дарује самостан њиховој анђeosкој вјери. Молећи се за грешнике узгајана је побожност према чудотворној слици и од тог времена налази се у самостану један гвардијан с три члана реда уређујући цркву с много учешћа вјерника на част бога и увијек Дјевице Марије чијој се милостиивој и свемоћној заштити код једнородног сина препоручујем и ја премла недостојан грешник.

ПОГЛАВЉЕ ЈЕДНАЕСТО

Како је Будва имала између других безбројних особиту милост да је заштита славне Блажене Дјевице Марије сачувала од куге.

Нема спомена а и наши очеви су нам причали да у Будви није никада владала болест куге сасвим тим што је више пута куга била у Албанији, Котору и у Мајинама, које мјесто није даље од Будве више од једне миље и по. Догађало се да у луци будванској умиру од ове болести и мијешају се с Будванцима, али болест није никада ушла у град који је остао слободан и увијек неповредив од ове болести захваљујући милостиивом утицају Блажене Дјевице Марије која је поред тога више пута учинила да њени вјерници избјегну страхоте исвремена на мору и тако их привела спасу са завјетима у домовини.

Догодило се 1638. на дан 24. јуна да се више Будве показало 16 барбарских галија које су пљачкале Далмацију и ол-

једном је, према да је био најведрији љетни дан, стигло невријеме од запада тако да је галерама о којима је ријеч и за које се мислило да су млетачке било опасно да се приближе копну и баш у ноћи уочи светог Ивана Крститеља нашег гонфаронијера удаљили се оштећеним јарболима кромом и прамцем што је проузроковало да су неки рибари из града нашли неке оштећене дијелове украшене полумјессцом на турски начин иза олтару Св. Госпође од Понте што је сигурно уследило не без чуда. Иначе да су галије дошле изненада сигурно би постигле оно што су жељеле тим више што је град био разрушен на источној страни јер није било зидова као сала већ су на више мјеста биле старе рупе тако да се галије ни следећих дана нијесу усудиле пристати уз град већ су повукавши се у Валону запамтиле освајање града од Антона Марије Carello команданта војске 6. августа 1638.

Причали су уосталом о овом указаном чуду неки Славени који су били заробљени од наших галија да је, док су галије биле више Будве, град изгледао као неке хриди и гребени који су пријетили да ће се срушити у случају да се приближе копну. Послије тога још много пута ширила се кута која је покосила читаве обитељи нарочито кад је владала у Шпичу и на другим мјестима близу Будве али никад није била унешена у град. За све ово имамо захвалити Славној Дјевници Марији нашој заштитници којој нек је част и слава за све вијеке вјекова.

ПОГЛАВЉЕ ДВАНАЕСТО

Како самостан живи од прихода од милодара за мисе и од прошње милосрђа вјерника.

Манастир или самостан помениutih редовника има многе секретнице које се састоје од винограда и ораница од којих има прихода а живи и од извјесних побожних оставина и милодара за мисе као и од прошње која се врши сваке недеље и на свечане дане кад је обичај да се даје милостиња редовницима који имају скрбника који подмирује трошкове према потребама. Самостан је пристојан и удобан са својим одговарајућим вртом. Постоји и гробље с провизијама и украсима цркве. У одговарајуће вријеме редовници сакупљају жито по пољу и виоу у виноградима и на другим мјестима. У вријеме мљевења маслина сакупљају уље у врло чедном размјеру колико је потребно за живот. Кад наибу бродови траже милостињу и увијек нешто лобију. Поред тога два пута годишње иду у прошњу поврћа и то једанпут првих дана адвента, а други пут првих дана коризме када се врши и прошња пасуља али ово припада Коризменом проповједнику.

ПОГЛАВЉЕ ТРИНАЕСТО

Како су у цркви Богородице основане двије братовштине са школама.

У цркви Блажене Дјевице Марије на Рту која припада Малој браћи основане су двије братовштине. Прва је братовштина Великог Зачећа која се слави 8. децембра, а друга Св. Николе који се слави 6. децембра као заштитник морнара.

У братовштине су се вјерници уписивали на начин како се то види из књига њихових школа. Овим братовштинама се управљало на исти начин као са оним основаним у катедрали. Школа братовштине безгрешног зачећа прилаже сваке године на већи олтар 24 свијеће и то 6 на свечаност Зачећа, 6 на Божић, 6 на Ускрс, а 6 на Велику Госпу. Свијеће се дају по старом обичају за душе субраће школе.

Како су подигнуте још двије школе и то у катедрали Св. Крста која припада обућарима и друга свете Барбаре за ученике топције у цркви Богородице.

Поред братовштине за које смо рекли да постоје у катедрали Св. Ивана Крститеља и у цркви Св. Госпође на Рту постоје још двије школе и то Св. Крста подигнуте у Катедрали, која припада тралским обућарима, а чува се код њиховог габстала и друга Св. Барбаре подигнута у цркви Св. Госпође која припада ученицима топцијама. Прва је обавезна да за спас Св. Крста за вечернице и мисе да 6 свијећа, а друга мора чинити исто у капели Св. Барбаре. Они који желе да их школа прати у случају смрти дају за сваку школу по 23 свијеће што служи за напредак школе. Осим тога на дан свечаности школе плаћају 6 миса.

ПОГЛАВЉЕ ЧЕТРНАЕСТО

Како су клерици били обавезни по граду благосиљати куће два пута на годину.

Клерици Катедрале били су обавезни по граду благосиљати куће по два пута на годину. Први пут су били дужни то чинити послје вечерњице уочи рођења нашег пресветога господина Исуса Христа, а други послје вечерњице и благослова воде у цркви увече на Водокршће и то су најприје били дужни отићи у каштел и благословити палату пресвијетлог господина начелника, затим куће угледне господе трију опћинских судата и послје тога остале куће. Био је обичај да укућани према могућностима по вољи дају милодаре бацивши нешто у посуду с благословљеном водом. Клерици би то послје између себе подијелили на једнаке дијелове.

ПОГЛАВЉЕ ПЕТНАЕСТО

Опис црквица или капела, које постоје на бугарском територију.

Осим напред споменутих цркава постоји црква Св. Саве која се налази на гробљу братара, а о којој је било говора у првом поглављу ове књиге. У прошлом времену црквица је била заузета за складиште муниције, а затим за вријеме рата, дарезљивошћу власти предана народу Паштровића, Побора и Мајина и осталим Србима грчке вјероисповијести, који су били настањени у граду, на расположење под условима који се налазе у декретима и одлукама архива овог самостана. На овом гробљу налази се још једна капела Св. Марије Магдалене у којој се такође врши побожност Св. Барбаре, али је сада претворена у складиште за јавне потребе тако да се већ дуго времена у њој не врши вјерско служење. Изван града постоји једна црквица на врху брда саграђена у старо вријеме и названа Св. Спас којој одаје побожност цео народ. На Спасово стекне се тамо скоро читав град судјелујући у процесији да би на врху брда присуствовао свечаној миси. Сваког петка у коризми с много побожности иде народ на врх брда већим дијелом бос. У прошлим временима су се тиме постизавала потпуна опроштења од грјехова, али сада о томе због давнине нема трагова већ се ради о самој побожности. На брежуљку испод самог брда постоји капела Св. Борба коју похађају вјерници о свечаности овог светитеља. На отоку се налази такође црквица Св. Николе гдје се одржавају свечаности 9. маја. Више рта од Могрена постоји црквица посвећена Св. Михаилу Арканђелу. Повише плаже Могрен налази се капелица Св. Антуна од Падове. Обичај је да се на сва ова три споменута мјеста о свечаности иде из града лабама да се походе цркве и слуша св. миса коју дају служити вјерници. На крају плаже близу града налазе се двије капелице једна посвећена Св. Тројству, а друга Св. Року. На брежуљку Стражница налази се такође једна капелица посвећена Св. Петру, а у селу Сеоцима црквица посвећена мученицима Св. Кузми и Дамјану која је служила као жупна црква овом мјесту, јер су прије његови становници били католици Романи. У овим црквицама неријетко се служила миса из побожности вјерника, али се сада то рјеђе догађа будући да су црквице далеко и трошне.

На рту Платамона има мала црквица Св. Николе, а у пољу црквица Св. Антуна у којима се моли за нас грешнике.

ПОГЛАВЉЕ ШЕСНАЕСТО

Како су у Бугарии током године одржавају разне процесије, осим оних које су установљене од универзалне цркве, а о којима ће бити говора према слиједу мјесеца у години.

ЈАНУАР

Богојављење Господње се слави са свечаном процесijом и иде се изван града благословити воду на Вељој води. У процесiji судјелује најугледнији члан каптала заогрнут флувијалом.

На дан Св. Антона од Падове на успомену када су Бјудвани респатрирани из Котора за вријеме прошлог поморског рата 1573. године, када је сав град био изгорен и разрушен, одржава се процесija по граду са сликом Св. Госпође.

ФЕБРУАР

На Свијећници пошто се раздијеле благословљене воштане свијеће одржава се процесija по тргу.

По тргу се одржава још једна процесija на Цвјетну Недјељу послије Благослова маслина.

МАРТ

Сваког петка пред вече послије пјеване вечерње молитве иде процесija по граду.

На Велики Петак увече одржава се веома свечана процесija с Тијелом Исусовим и са свим тајнама Муке Господње које се претходне вечери приказују у катедралној цркви. У процесiji се носи највећи могући број воштаних свијећа у судјеловању свих братовштина с њиховим школама и свијећњацима, а начелник града са сучима носи балдахин.

АПРИЛ

Трећи дан послије Ускрса, а у случају кад у то вријеме не допушта, једне недјеље послије Ускрса или неког другог свечаног дана који одреде сучи у сугласности државним представником одржава се процесija са сликом Св. Госпође око поља. За ту сврху наређују сучи најстаријем члану каптала и величаном оцу Гвардијану да приправе слику Свете Госпође.

На дан славног Св. Марка Евангелисте послије пјеване мисе одржава се процесija по граду а кога дана засједа Велико Вијеће ове угледне и величанствене општине.

МАЈ

На дан свечаности светих Апостола Филипа и Јакова која пада првог у мјесецу одржава се процесija као што је напред речено.

Три дана прије Спасовдана одржавају се процесиије за усје-
ве изван града. Први дан процесиија иде до куће Здравственог
урѐда испод куле, други дан до моста а трећи до црквице Св.
Тројства. На Спасово процесиија иде такођер изван града и
подножјем брда Св. Спас и прати свештеника који с крстом
уз судјеловање народа иде да служи мису у црквици која се
налази на врху брда. На повратку са свештеником који носи
крст пречасних отаца у поворци се улази у град.

ЈУНИ

На Тијелово се одржава веома свечана процесиија с дије-
љењем великог броја воштаних свијећа које имају школе тако
да судјелују и све братовштине са свјећњацима.

На дан пречасног рођења Славног Претече Св. Ивана Крсти-
теља заштитника и гонфалонијера овог града држи се веома
свечана процесиија с моћима разних светаца и пјевањем у химни
Св. Дјетета Пророка.

ЈУЛИ

Треће недјеље у мјесецу послије вечерњице одржава се
процесиија Богородице од Кармина уз велику побожност.

АВГУСТ

На дан Велике Госпе одржава се свечана процесиија по
граду са сликом Блажене Дјевице Марије.

На дан Св. Рока иде процесиија изван града до капеле
свеца у знак захвалности за спас од куге.

ОКТОБАР

Прве недјеље у мјесецу одржава се процесиија Св. Роза-
рија. На дан Св. Јустине одржава се процесиија у знак захва-
лости за добијену побједу Кришћанске Армије у прошлом рату
1573. против Отоманског Султана Селима (Granturco).

ДЕЦЕМБАР

На дан Безгрешног зачећа Блажене Дјевице увијек Марије
у чију част је посвећена црква одржава се свечана процесиија
по граду са сликом Св. Госпође. На процесиију је позван каптол
и клер да ју прихвате као и на три раније споменуте процесиије.

Најдостојнији члан са столом носећи крст улази у цркву и пјева химну »Ave Maris Stella«. Кад заврши фратри почињу пјевати литаније на које клер одговара и тако полако крене процесија. Кад се врате у цркву онај који држи столу стојећи у кору еванђеља држи богослужење и проповијед и послије тога даје се благослов народу са сликом Св. Госпође коју с десне стране носи каноник а с лијеве гвардијан.

Иначе сваке прве недјеље у мјесецу одржава се процесија с пресветим сакраментом по тргу. У прошлим временима процесија розарија одржавала се послије вечерњице прве недјеље у мјесецу а она од кармина треће.

На свим овим процесијама били су обавезни да присуствују пречасни оци изузев оних на Свијећници као и оних од розарија и од кармина које сматрају процесијама братовштине.

Пречасни оци обичаваху одржавати више процесија по гробљу али сада држе само двије и то једну на дан Св. Анте од Палове а другу за опронгај од Асиза на дан 2. августа.

(Написао увод и превео са италијанског језика аутор.)

Dr Miroslav LUKETIĆ

BOKA KOTORSKA NA STRANICAMA ZAPISA I ISTORIJSKIH ZAPISA

1927 — 1977.

Zapisi se pojavljuju na Cetinju u januaru 1927. godine, kao časopis za nauku i književnost, a izdaje ih grupa cetinjskih profesora na čelu sa Dušanom Vuksanom, urednikom i istaknutim naučnim i kulturnim radnikom. Sve do aprila 1933. godine časopis je izlazio u mjesečnim sveskama, a zatim nastupa prekid u izlaženju.

Kao glasnik Cetinjskog istorijskog društva, **Zapisi** se ponovo pojavljuju u januaru 1935. godine i izlaze kontinuirano u mjesečnim sveskama sve do aprila 1941. godine, pod uredništvom Dušana Vuksana i Rista Dragičevića.

Poslije oslobođenja, početkom 1948. godine, obnovljeno je izdavanje časopisa pod nazivom **Istorijski zapisi**. Bio je to prvo organ Istorijskog društva Narodne Republike Crne Gore, zatim se kao izdavač javlja Istorijski institut NR Crne Gore, a od 1959. to je organ Instituta i Društva istoričara SR Crne Gore.

U proteklih pedeset godina izašlo je ukupno 243 sveske **Zapisa — Istorijskih zapisa**, na oko 40.000 stranica teksta. Tu su objavljeni brojni i zapaženi rezultati naučnih istraživanja iz starije i naročito novije političke, kulturne, prosvjetne, pravne i ekonomske istorije Crne Gore, objavljujuna je arhivska i memoarska građa, kao i sjećanja učesnika oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije.¹ Zato se ova dva naša ugledna časopisa s pravom mogu nazvati ogledalom crnogorske historiografije.

Koristeći se statističkim metodom istraživanja, pokušaćemo kroz više pokazatelja dati kratak osvrt i pregled objavljenih priloga u **Zapisima** i **Istorijskim zapisima**, koji su svojom tematikom

¹ Dr Jovan Bojović: Pedeset godina IZ 1927—1977; IZ, XXX/1977, knj. XXXIX, sv. I, str. 10.

vezani za prošlost Boke Kotorske. Uvjereni smo da ovakva regionalna analiza, naročito kad se radi o Boki Kotorskoj, zaslužuje pažnju iz više razloga.

Boka Kotorska je još u antičko doba, pa kroz srednji vijek, bila jedan od najnaseljenijih regiona Crne Gore, sa formiranim gradskim urbanim sredinama, sa dosta razvijenim komunikacijama, naročito pomorskim, trgovinom, zanastvom, proizvodnjom soli i drugo. Tu su nastali i sačuvali se brojni spomenici arhitekture, umjetnosti, literature i kulture uopšte. Zbog svog geoprometnog položaja ona je uvijek imala strategijsku važnost za strane države i bila u žiži njihovog interesovanja. Zato i nije slučajno što su se tu smjenjivali mnogi gospodari, ostavljajući tragove svojih civilizacija i uticaja. U kasnijem periodu srednjeg vijeka slovenski živalj dominira ne samo u seoskim, već i u gradskim sredinama. Bez obzira na specifičnost položaja i dugu dominaciju stranih okupatora, političke, ekonomske, kulturne i crkvene veze sa zaleđem nijesu prekidane, jer su one, pored ostalog, imale i osnovu u etničkom jedinstvu naroda, a bile su od vitalnog značaja za crnogorska plemena, za njihov opstanak i oslobodilačku borbu u procesu stvaranja crnogorske države. U vrijeme Petra I Petrovića Njegoša to jedinstvo je našlo bilo odraza i u formiranju zajedničke vlade sastavljene od predstavnika Boke i Crne Gore. Međutim, tek u najnovijoj istoriji, kroz revolucionarnu borbu i socijalističku revoluciju, pod rukovodstvom KPJ, stvorena je Socijalistička Republika Crna Gora i time su ostvarene zajedničke težnje za jedinstvom našeg naroda.

Analiza nije usmjerena na prikazivanje i isticanje neke posebnosti ovog kraja, već naprotiv, naša je želja da prikažemo u kojoj je mjeri crnogorska historiografija bila integralna i sveobuhvatna u proučavanju prošlosti crnogorskog i drugih naroda i narodnosti koji žive u SR Crnoj Gori, a koji su sticajem raznih okolnosti više vijekova bili razdvojeni i nalazili su se pod okupacijom tuđina. Narod ovog kraja je živio i borio se za očuvanje svog nacionalnog bića, stvarao i njegovao svoju kulturnu baštinu, dizao bune i ustanke klasnog i oslobodilačkog karaktera. On se ponosi tekovinama iz starije i novije istorije, osjetljiv je na određene propuste u našoj historiografiji i s pravom zahtijeva naučnu objektivnost i adekvatnu zastupljenost u istoriji Crne Gore, jer je to i njegova istorija. Opravdano je smatrati da se istorija Crne Gore ne može poistovijetiti sa istorijom nastanka i razvoja njene državnosti, već ona ima daleko šire dimenzije. U tom kontekstu razmatramo i ocjenjujemo historiografiju o Boki Kotorskoj na stranicama **Zapisa i Istorijskih zapisa**.

U ovim glasilima objavljeno je 246 priloga u kojima se tretira istorijska i druga problematika Boke Kotorske. Od tog broja 79 je rasprava i članaka, 113 manjih priloga, 11 prikaza i bilježaka i 22 priloga građe. Ako ovaj broj od 246 priloga uporedimo sa

ukupnim brojem objavljenih priloga u časopisima, kojih ima 3.621,² to oni čine oko 6,5%. Mada broj objavljenih priloga nije jedini indikator za ocjenjivanje, ovi podaci govore da u cjelini gledano, historiografija o Boki Kotorskoj u **Zapisima** i **Istorijskim zapisima** nije zastupljena dovoljno. Takva konstatacija se odnosi na Crnogorsko primorje u cjelini, jer smo o prošlosti Bara i Ulcinja registrovali svega dvadesetak priloga.

Kako se kretao broj objavljenih priloga o Boki Kotorskoj u **Zapisima** i **Istorijskim zapisima** u određenim vremenskim razmacima ilustrujemo sljedećim podacima: do 1941. godine u **Zapisima** je objavljeno ukupno 39 priloga; u **Istorijskim zapisima** 1948 — 1957 — 88; 1958 — 1967 — 73; 1968 — 1977 — 46 priloga. Dakle, očita je tendencija smanjenja broja priloga u posljednjih deset godina.

Prema periodizaciji, koja je data u Bibliografiji **Zapisa** i **Istorijskih zapisa**,³ koju uslovno prihvatamo, broj objavljenih priloga kreće se u sljedećim okvirima: I Naše zemlje do XV vijeka — 41; II Crna Gora od početka XVI do kraja XVIII vijeka — 71; III Crna Gora od kraja XVIII do sredine XIX vijeka — 50; IV Crna Gora od 1852 — 1878. — 14; V Crna Gora od Berlinskog kongresa do kraja prvog svjetskog rata 1878 — 1918. — 27; VI Jugoslavija između dva rata — 5; VII Drugi svjetski rat sa narodnooslobodilačkom borbom — 17 priloga. Pored toga, objavljeno je 20 priloga opšte sadržine. Iz ovih podataka vidi se da se pretežan broj objavljenih priloga odnosi na period do kraja XVIII vijeka.

Izvršili smo klasifikaciju priloga i po sadržini: politička istorija — 140; pomorstvo — 14; trgovina, saobraćaj, zanatstvo — 12; poljoprivreda — 2; istorija medicine — 5; crkvena istorija — 14; arheologija — 4; kultura i društvene nauke — 29; umjetnost i arhitektura — 10 i biografije — 14 priloga. Kako se vidi iz navedenih podataka na stranicama **Zapisa** i **Istorijskih zapisa** razmatrana je i obrađivana raznovrsna tematika iz oblasti političkog, ekonomskog i kulturnog života Boke.

Podaci o autorima-saradnicima **Zapisa** i **Istorijskih zapisa** koji su pisali o prošlosti Boke Kotorske su, takođe, interesantni. Njih je ukupno 73 i podijelili smo ih u tri grupe. Prvu grupu čine 22 saradnika, koji žive ili su živjeli i radili u Boki Kotorskoj i objavili su 128 priloga. Saradnika iz drugih krajeva Crne Gore ima 24, a objavili su 65 priloga. Saradnika van Crne Gore ima 27 i objavili su 54 priloga. Od bokeljskih istoričara starije generacije, koji su

² V. Jovović: Bibliografija «Zapisa» i l. Z. 1927—1967. — l. Z. XX/1967, knj. XXIV, sv. 3, str. 441—641; V. Jovović i Č. Drašković: Bibliografija «Istorijskih zapisa» 1967—1977, godine. — l. Z. XXX/1977, knj. XXXIX, sv. 1, str. 223—261.

³ Isto.

umrli, najviše je priloga objavio Petar Šerović — 34; don Anton Milošević — 6; dr Lazar Tomanović — 5; don Niko Luković — 3; Đuro Subotić — 2 priloga. Od savremenih historičara najaktivniji saradnik **Istorijskih zapisa** je dr Slavko Mijušković, koji je objavio 25 priloga, zatim dr Miloš Milošević — 13; prof. Risto Kovijanić — 11; prof. Ignjo Zloković — 8; i više drugih naučnih radnika koji su objavili po jedan ili nekoliko priloga. Od historičara iz druge grupe najviše je pisao Dušan Vuksan. On je publikovao 18 priloga i to je, uglavnom, građa, zatim prof. Risto Dragičević — 9, dr Niko S. Martinović — 5, Gojko Vukmanović — 4, dr Jovan Bojović — 4 i ostali sa jednim, dva priloga. Od historičara koji žive i rade van Crne Gore ističemo dr Gligora Stojanovića, koji je na osnovu građe iz mletačkog arhiva, objavio 14 priloga, dr Jefto Milović — 4, dr Vuk Vinaver — 4, dr Kosta Milutinović — 3, dr Bogumil Hrabak — 2, dr Beroš Josip — 3, zatim Đurđe Bošković, dr Ivan Božić, dr Jovan Radonjić, dr Andrija Kapidžić, dr Bernard Stuli i drugi javili su se sa po jednim prilogom. Pored istaknutih naučnika starije i srednje generacije, danas nemamo ni jednog mladog naučnog radnika koji se bavi proučavanjem istorije Boke Kotorske. Takva konstatacija se odnosi i na crnogorsku historiografiju u cjelini.

Navešćemo neke važnije rasprave i članke objavljene u **Zapisima** i **Istorijskim zapisima**, koristeći se Bibliografijom i njenom sistematizacijom građe. Podaci su dati hronološki, po periodima.

Period do kraja XV vijeka

Risto Dragičević: Veze Zete — Crne Gore sa Jadranskim primorjem (**Zapisi**, 1935); Risto Kovijanić: Kotorski kneževi u doba samostalnosti (1391 — 1420), (I. Z. 1957); Slavko Mijušković: Neke specifičnosti feudalnih odnosa u Grblju u XIV vijeku (I. Z. 1957); Anton Milošević: Kako se vladalo od davnina u Kotorskoj Republici — i u kasnija vremena u Kotoru (I. Z. 1948).

Period od početka XVI do kraja XVIII vijeka

Vuk Vinaver: Pohara Perasta 1624. godine (I. Z. 1952); Nikola Vučković: Budvanski anali Krsta Ivanovića (I. Z. 1965); Risto Dragičević: Žena u Grbaljskom zakoniku (Z. 1929); Risto Kovijanić i Ivo Stijepčević: Hajduci u Boki do morejskog rata 1654 — 1684 (I. Z. 1954); Slavko Mijušković: Knjiga paštrovskih privilegija (I. Z. 1959); Miloš Milošević: Prilike u Boki Kotorskoj tokom priprema za oslobođenje Hercegovog od Turaka 1684 — 1687. (I. Z. 1966); Dileme ekonomske politike Mletačke Republike prema Kotoru i pomorskim naseljima Kotorskog zaliva (I. Z. 1973); Gligor Stanojević: Prilozi proučavanju istorije Boke Kotorske u prvoj polovini XVII vijeka (I. Z. 1965); Turski napad na Kotor 1657.

godine (I. Z. 1963); Crna Gora i crnogorsko primorje u vrijeme mletačko-turskog rata 1499 — 1502. godine (I. Z. 1963); Petar Šerović: Stara Topaljska opština u Boki Kotorskoj 1718 — 1797 (I. Z. 1957).

Period od kraja XVIII do sredine XIX vijeka

Slavko Mijušković: Borba za srpski jezik u Kotoru za vrijeme austrijske vladavine (I. Z. 1965); Dnevnik generala Gotjea (Gauthier) o opsadi Kotora oktobar 1813 — januar 1814. (I. Z. 1962); Opor Brajića francuskim vlastima u Boki (1807 — 1814), (I. Z. 1954); Njegoš i Boka (I. Z. 1963); Dušan Berić: Djelatnost abata Jakova Brunacije za prisojedinjenje Boke Kotorske Austriji 1813. godine (I. Z. 1950); Ljubo Vlačić: Spor mitropolita Petra I sa Austrijom za posjed Manastira Stanjevići (Z. 1938); Dušan Vuksan: Drugi ulazak Austrijanaca u Boku i posljedice (Z. 1940. u 5 nastavaka); Jedan neostvareni savezni ugovor među Crnom Gorom i Engleskom i sudbina Boke 1813 — 1814. (Z. 1937); Đorđe Milović: Glad u Boki i susjednim krajevima 1782. godine i neke političke posljedice (I. Z. 1956); Petar Šerović: Bokelji u Prvom srpskom ustanku (I. Z. 1953); don Niko Luković: Velika Narodna skupština Bokelja 1848. godine (I. Z. 1948); Jefto Milović: Prodaja manastira Maina Austriji (I. Z. 1963); Miloš Milošević: Njegošev stav prilikom austro-crnogorskog razgraničenja na području Dobrote 1837 — 1841. (I. Z. 1963).

Period od 1852 — 1878.

Slavko Mijušković: Zahtjev Kotorske opštine od 1812. za otvaranje gimnazije (I. Z. 1957); Kosta Milutinović: Bokeljski ustanak i Vagnerova afera (I. Z. 1958); Crna Gora i Primorje u Omladinskom pokretu (I. Z. 1953); Đuro Subotić: Krivošijski ustanci (I. Z. 1949); Josip Beroš: Vagnerova administracija i krivošijski ustanak 1869. godine (I. Z. 1969).

Period 1878 — 1918.

Ignjatije Zloković: Iz Drugog krivošijskog ustanka (I. Z. 1957); Nikola Stijepović: Prepiska između risanske opštine i Sreškog načelstva u Kotoru u vezi sa uvođenjem domobranstva 1881. godine (I. Z. 1961); Lazar Tomanović: Povodom memoara barona Gisla (Z. 1928); Josip Beroš: Neke policijske mjere austrijskih vlasti u Boki Kotorskoj za vrijeme prvog svjetskog rata (I. Z. 1964); Patnje naroda u Boki Kotorskoj za vrijeme prvog svjetskog rata (I. Z. 1966); Ignjatije Zloković: Iz mornarske pobune u Boki Kotorskoj (I. Z. 1953); Slavko Mijušković: Protivaustrijske demonstracije u Kotoru juna 1914. godine (I. Z. 1964); Jovan Bojović: Jedno sjećanje na ustanak u Boki Kotorskoj 1918. godine (I. Z.

1968); Miloš Milošević: Ilegalno dostavljanje pošte mornara zatvorenih zbog učestvovanja u ustanku 1918. godine (I. Z. 1968); Bernard Stuli: Ustanak mornara u Boki Kotorskoj 1—3. februara 1918. (I. Z. 1968).

Period između dva rata

Dragoje Živković: Radnički pokret u Boki Kotorskoj 1919—1920. godine (I. Z. 1963); Niko S. Martinović: Prva narodna opština na Jadranu (I. Z. 1948); Slavko Mijušković: Nekoliko dokumenata o radničkom pokretu u Boki Kotorskoj 1919—1921. (I. Z. 1959); Optužba državnog tužioca u Kotoru od 21. novembra 1921. godine protiv nekoliko istaknutih komunista (I. Z. 1969).

Drugi svjetski rat

Pavle Franjković: Uloga pete kolone u aprilskom slomu »kraljevske« mornarice na području Boke Kotorske 1941. godine (I. Z. 1963); Spiro Doklestić: Orijski bataljon (I. Z. 1948); Gojko Vukmanović: Formiranje NOP bataljona »Jovan Tomašević« (I. Z. 1966); Miloš Milošević: Paljenje Ljute 1944. godine (I. Z. 1959); Savo Orović: Orijski bataljon (I. Z. 1951); Ignjatije Zloković: Jedna optužnica Specijalnog fašističkog suda u Rimu na Liparima 1942. godine (I. Z. 1976); Stojadin Soldatović: Narodnooslobodilački pokret u zapadnoj Boki 1942—1943 (I. Z. 1975).

Ovo je popis rasprava i članaka, koji se svojom sadržinom, uglavnom, odnose na političku prošlost Boke Kotorske. Nijesmo bili u mogućnosti da navedemo mnoge kraće priloge, koji su dati u vidu naučnog saopštenja, a predstavljaju doprinos rasvjetljavanju prošlosti Boke. Kao što smo već naveli, na stranicama **Zapisa i Istorijskih zapisa** pisano je i iz drugih oblasti. Te važnije rasprave i članke smo evidentirali posebno i rasporedili u četiri grupe:

Kulturna istorija i umjetnost

Đurđe Bošković: Problem urbanizacije Dukljanskog-Zetskog-Crnogorskog Primorja u srednjem veku (I. Z. 1958); Risto Kojanić: Kosu Obrad Kotoranin i Fra Vita (I. Z. 1962); Veljko Đurić: Fresko slikarstvo manastira Gradišta u Paštrovićima (I. Z. 1960); Niko S. Martinović: Štamparija Franćeska Andreole (I. Z. 1954); Jefto Milović: Vladičin boravak u Majinama od 13. februara do 8. aprila 1836. godine i postanak »Slobodijade« (I. Z. 1950); Slavko Mijušković: Zahtjev Kotorske opštine iz 1862. za otvaranje gimnazije (I. Z. 1957); Ignjatije Zloković: Pomorske škole u Boki Kotorskoj (I. Z. 1948).

Etnografija, folklor

Jovan Vukmanović: Vjerski i društveni običaji u Paštrovićima (Z. 1935); Pravni narodni običaji u Paštrovićima (Z. 1936); Petar Šerović: Prilozi za proučavanje narodnog života u Boki Kotorskoj u prošlosti (I. Z. 1948).

Istorija medicine i zdravstvene kulture

Relja Katić: Srednjovjekovne bolnice Crnogorskog primorja (I. Z. 1960); Hirurzi Crnogorskog primorja od 1326 — 1754. godine (I. Z. 1960); O mjerama za suzbijanje epidemije u Crnogorskom primorju u periodu od XV — XVIII veka (I. Z. 1958); Slavko Mijušković: Osnivanje i djelovanje pomorsko-zdravstvenih ustanova u Boki Kotorskoj (I. Z. 1963); Nastojanja kotorske opštine oko osnivanja centralne bolnice za Boku sredinom XIX vijeka (I. Z. 1972).

Trgovina, zanatstvo

Anton Milošević: Stare kovnice novca u Crnoj Gori i Boki (I. Z. 1948); Đorđe Milović: Politika cijena mletačkih vlasti u hercegnovskom kraju (I. Z. 1960); Miloš Milošević: Prilozi za istoriju zanata u Kotoru (I. Z. 1956); Slavko Mijušković: Manifakture u Boki Kotorskoj 1834. godine (I. Z. 1956); Angažovanost bokeljskih opština oko uklapanja trgovačkog ugovora između Crne Gore i Austro-Ugarske (I. Z. 1974); Marko Petranović: Razvoj industrije u priobalnom području Crne Gore do drugog svjetskog rata (I. Z. 1968).

Zapisi su više pažnje poklanjali objavljivanju građe. Dušan Vuksan je objavio Statut francuske uprave nad Bokom (Z. 1930), Genealogiju kuće Paskvali (Z. 1936), Nekoliko dokumenata iz kotorskog Arhiva iz XVIII vijeka (Z. 1938), Dvije proklamacije (Ban Jelačić — Kotoranima) (Z. 1938), »Dvorjanstvo« dobrotске familije Ivanovića (Z. 1938) i nekoliko pisama. Risto Dragičević u šest nastavaka (Z. 1940) objavljuje Građu za kulturnu istoriju Crne Gore i susjednog joj primorja, koja sadrži korespondenciju između Petra I i kotorskog poglavara i pogodbu između Podgoričana i Paštrovića. Povelju Balše II objavio je Andrija Armenko (Z. 1931). U **Istorijskim zapisima** Anton Milošević u tri nastavka (1949) objavljuje Srednjovjekovne latinske povelje i bule; Petar Šerović, Nekoliko mletačkih dokumenata iz Državnog arhiva u Hercegovom iz XVII i XVIII vijeka (1960) i Božo Mihailović, Nekoliko paštrovskih isprava i jedno pismo vladike Danila (1958). Objavljena su i dva dokumenta o odnosima Crne Gore i Boke iz 1848. godine (1950).

Crnogorska historiografija je relativno mlada disciplina, koja se naglo razvija u poslijeratnim godinama, nakon formiranja Dru-

štva historičara Crne Gore i Istorijskog instituta. Nadovezujući se na predratnu historiografiju, ona se pretežno bavi proučavanjem političke historije novijeg doba, a u okvirima stvaranja i razvoja crnogorske države. Istorijski institut je nosilac istraživanja i jedina naša naučna ustanova iz ove oblasti. Institut je u poslijeratnom periodu postigao izvanredne rezultate, koji se ogledaju u mnogim izdatim publikacijama monografskog karaktera, odbranim doktorskim disertacijama, u člancima i raspravama objavljenim u **Istorijskim zapisima**. Međutim, činjenica je da u okviru naučno-istraživačkog programa Instituta nije dovoljno pažnje posvećeno proučavanju prošlosti Crnogorskog primorja, posebno Boke Kotorske. Tom problematikom se, uglavnom, bave naučni i kulturni radnici koji žive u Boki Kotorskoj, a zaposleni su u arhivima, muzejima, školama ili su penzionisana lica. Koristeći bogate izvore Istorijskog arhiva u Kotoru, Arhiva u Herceg-Novom, Perastu i drugim mjestima, oni su objavili veliki broj priloga iz političke, ekonomske, naročito pomorske i kulturne prošlosti Boke. Po toj osnovi javljaju se i regionalne naučno-stručne publikacije: **Glasnik Narodnog univerziteta Boke Kotorske** (1934 — 1940), **Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru** (24 godišta), **Boka**, zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti (izdavač SIZ kulture i nauke Herceg-Novi, 9 godišta) i nedavno pokrenuti **Godišnjak Pomorske škole u Kotoru**. Više od polovine svih priloga o Boki u **Istorijskim zapisima**, a pretežno su članci i rasprave, objavili su ovi autori. Zatim, po broju i značaju objavljenih radova, dolaze naučnici iz drugih sredina, dok su svega nekoliko radova objavili saradnici Istorijskog instituta. Bibliografija radova o Boki Kotorskoj nije izrađena, ali se može pretpostaviti da ima više hiljada bibliografskih jedinica. Ukazaćemo na neke bitne karakteristike historiografije o Boki Kotorskoj, koje po našem mišljenju, važe i za priloge objavljene na stranicama **Zapisa i Istorijskih zapisa**.

Usljed toga što je osnovna orijentacija crnogorske poslijeratne historiografije usmjerena bila na proučavanje političke historije vezane za nastanak i razvoj crnogorske državnosti, došlo je do zapostavljanja proučavanja historije Boke Kotorske, odnosno taj proces se odvijao, uglavnom, na drugom kolosijeku, bez sistematičnosti, koordinacije, planiranja. Spontanost u istraživanjima vidi se i iz izbora tema, koji se vrši prema afinitetima i mogućnostima pojedinih naučnih i kulturnih radnika. Nema organizovanog naučnog rada, projekata, ni jedna institucija se tom problematikom ne bavi profesionalno.

Nije naučno razrađena periodizacija, koja bi se osnivala na marksističkom metodološkom pravcu. Zato u mnogim člancima, raspravama i drugim priložima preovladava opis događaja i golo iznošenje činjenica bez dubljih istraživanja uzroka i povezivanja sa širim područjima, što u krajnjoj liniji vodi ka lokalnoj hronici.

Bitni faktori razvoja društva u Boki Kotorskoj nijesu dovoljno proučeni i osvijetljeni. Tu mislimo na istraživanja klasnih struktura, socijalnih pokreta i društveno-ekonomskih odnosa u cjelini.

Nije poklonjena pažnja pripremanju i izdavanju izvora, što je sa svoje strane doprinijelo sužavanju istraživanja.

Čini nam se da je ovo prilika da se istakne potreba za izvjesnom preorijentacijom naučnih istraživanja u pravcu integralnog proučavanja društvenih područja i kretanja kroz sva vremenska razdoblja, jedinstveno za Crnu Goru, imajući u vidu da je naša Republika pomorska država, da je to u prošlosti imalo veliki značaj i da je danas od vitalne važnosti. Rezultati takvih istraživanja nesumnjivo će pokazati da mnoge tekovine bokeljske prošlosti čine sastavni dio kulturnog nasljeđa Crne Gore. Pokušaj, u tom pravcu, učinjen je prilikom rada na istoriji Crne Gore, ali se na tome stalo.

ТРАГОМ РАДОВА ПАВЛА МИЈОВИЋА

У обимним истраживањима археолошких налазишта Боке, као и објављеним материјалима ових проучавања рад др Павла Мијовића заслужује нарочиту пажњу. Још од студентских дана Мијовића привлачи тло Боке, како због своје географске изузетности, тако и због њене етничке, етнографске, историјске и културне прошлости. Многобројне студије, прикази и чланци из појединих историјских епоха и области јасно нам говоре колико је велик и разнолик опус овог научника. О Мијовићевом раду и залагању јасно говоре многобројне награде, мериторне критике и оцјене. Највеће досадашње признање Др Мијовићу је оно из октобра 1975. године, када је добио од Француске академије лијепе књижевности (L'Academie Francaise des Inscriptions et Belles lettres) заслужену награду за византологију »Gustav Schlumberger«. Овом ријетком наградом, награђена је његова врло интересантна књига *Менолог* (Мјесецослов). Монографија *Менолог* изашла је 1975. год. као посебно издање Археолошког института у Београду.

Ова интересантна и обимна књига (442 странице) текста великог формата, више од 150 илустрација са мноштвом шема, индекса и табела те резимеом на француском — јединствена ове врсте код нас, за коју сам аутор у наведеном тексту каже: „Менолог је истовремено и хронограф и штиво за читање и текст за литургију и песма за хор и културна слика и уметничка декорација... У конкретној ликовној форми он савременом човјеку постаје разумљив и од користи за његово понирање у свет старе уметности.“ Писац нам даље наглашава да је Менолог једна ријетка тема у византијској и средњевековној уметности „којима ни сви путеви нису прокрчени, ни сви хоризонти сагледани.“ Ову су књигу лијепо и студиозно приказали многи наши и страни научници, од којих истичемо чувеног француског византолога А. Грабара из Париза, који између осталог каже, да спремно признаје да су га размјере и богатство садржаја Мијовићеве студије изненадиле у најбољем смислу те

ријечи. Наш познати научник др Цвито Фисковић из Сплита, је рекао, да га је Мијовићев Менолог „задивило својим научним методом, систематским излагањем, резултатима и опремом...“

Ми бисмо к томе надодали да је Менолог кошница у коју је Мијовић годинама марљиво — попут пчеле радилице — студиозно скупљао најљепше и најзначајније цвјетове људског духа и срца: од наших средњевјековних мајстора, па преко Солуна, Атоса, Атине, Рима, Ватикана, Синаја — до Хиландара, доживио, простудирао и транспоновао на њему својствен начин, и тако обогати нашу науку једним значајним монументалним дјелом.

Нас нарочито интересују они Мијовићеви радови који говоре о нашем Приморју. Нашу пажњу је привукла опсежна студија, изашла у издању Археолошког института САНУ и Музеја — Улицњ, под називом „Градови и утврђења у Црној Гори“. Аутори: др Павле Мијовић и арх. Мирко Ковачевић. Ова монографија представља резултат вишегодишњих истраживања ове двојице наших научника. Истражујући разне археолошке локалитете, као и остатке старих урбаних средина, фортификационих система, сакралних рушевина и рустичних насеља, ова два научника презентирали су напој научној јавности књигу која први пут у нашој науци комплексно обрађује наведене проблеме.

Први дио ове студије говори о урбаном развоју Црне Горе у античко доба. Мијовићеву пажњу су привукле илирске градине, међу којима, по својој интересантности, без сумње, спада и пећина у Лишцима (код Морина). „Она је ограђена полукружним бедемом од већих и мањих блокова камена и с неколико паралелних шанчева пећина — окапина.“ Лишци, са оригиналним цртежима на стијени, спадају у објекте од изузетног интереса како за научника — археолога, тако и за туристу — посматрача. О овој пећини писано је доста у нашој научној публицистици.

Илирско-хеленистички градови на Приморју су посебно поглавље Мијовићеве студије. Писац жели да нам одговори: да ли су грчки емпоријуми и полиси наставак развоја илирске градине, или су настали на ненасељеном мјесту. Да ли су Rison, Butua и Olsinini били само мала трговишта на којима је грчка роба продавана и замјењивана за илирске производе, или су представљали „полисе, политичке, религиозне и моралне заједнице какве су се већ биле оформиле у Грчкој и њеним колонијама“.

„Не знамо јесу ли Butua, или Rison који су илирски топоними градили Грци за себе или за Илире, или су сами Илири од Грка научили да их подигну са свим одликама грчког урбанизма.“

Софоклова Buthua (497. или 495. до 450. прије н. е.) се спомиње код Псеудо-Скилакса у 24. и 25. поглављу „Периплеуса“. Ту се каже: „од Будве до грчког града Епидамноса плови се дан и ноћ, а путем три дана“. Птоломеј је у својим географским таблицама забиљежио Будву, да ли је спомиње и Плиније. Писац нам је једним аналитичким методом предочио древност градова Будве, Рисна и Улциња и знанствено их упоредно са градовима и грчким колонијама на нашем јадранском приморју.

У поглављу „Римски путеви, Кастели и станице“, нашу пажњу је привукао натпис RESINIUM — ХЕРЦЕГ-НОВИ. Писац каже: „Досад није било могућно указати на остатке каквог римског утврђења ни у Херцег-Новом, ни у његовој широј околини, иако се знаци једне римске станице могу наслутити по растојању крака пута од Цантата (Epidaurusa) у правцу Бокс Которске.“ До сада нам није познато да је у Бијелој између два рата пронађена римска »vila rustica« о којој су писали П. Шеровић и И. Пушић. Др Мијовић, ову херцеговску станицу лоцира око бившег војничког купатила, гдје су се и за нашег доба могли видјети остаци огромних блокова камена под самом морском површином. Писац упоређује ове камене блокове са будванским и долази до очите сличности, како по обради, тако и по облику. Ово је друкчија врста зидања од оне којим су рађени бедеми града за вријеме владавине краља Твртка, или за вријеме Турака.

„Да ли је то мјесто с кулом у Херцег-Новом — RESINIUM из Појтингерове табеле, не може се дефинитивно одговорити.“ Писац на крају закључује: „Зато што има сачуване темеље једне куле с особинама из касне антике — мислим да би то могао бити прије Херцег-Нови но Росе, гдје још није ништа нађено што би подсећало на римску, путничку и поштанску станицу.“

„Трагом древних култура“ је књига у којој је др Мијовић усредредио своја проучавања и посматрања изумрлих градова. У овом научном дјелу нема само науке, ту је присутна и она — лирска нота — пјесничка драж, која под плаветнилом набраних валова види и открива, ослушкива и ствара. Рисан — стари Ризон са својим „киклопским зидом“ затим Асгунит и његово вјечито питање убицације, Dekatera — каснији Котор — све су то теме које др Мијовић поново поставља. Он их значајки и са научном акрибијом објашњава и жели да овим питањима, до сада у многоме неразјашњеним, да један новији и реалнији одговор. Зато писац каже: „Акрувиум је једини од градова који на овој територији помињу грчки и римски писци, а да није могао бити одмах убициран. Тачније речено, питање убицације Акрувиума и послје седамдесет година откако је постављено није напредовало све до недавно кад су у Котору археолошка ископавања показала да се његови остаци могу тражити у самоме граду.“

Можда је скоро откопана плоча на Шурању за коју је раније констатовано да је нађена: »apud Cattarum Dalmatiae civitatem« потврдила да је на мјесто данашњег Котора био римски мунципијум. Анализирајући са нарочитом пажњом читаво питање убицације »Acrivium — Dekatera — Kotor«, писац закључује:

1. Значење назива Агрувиум изведеног из агр- (агрос, агер), није у супротности с карактеристиком подручја на коме се налази Котор.

2. Римски натписи нађени у Котору, иако не директно сви, доказују да се на подручју тога града налазио римски oppidum civium Romanorum (Acrivium).

3. Средњевјековни извори Ravennatis, Порфирогенет и Дуќанин нијесу сметње за убицарање Acrivium-а на мјесту Dekatere, Dekadepona.

4. У средњем вијеку се знало за традицију о Acrivium-у; она се задржала на географским картама око један и по вијек, затим на хералдичним и епиграфским споменицима, у историјским изворима и списима и у историјској поезији."

Овим и осталим доказима др Мијовић побија раније погрешно убицарање Акрувиум-а у заливу Траште или у Грбљу, а прихвата убицарање Акривиум-а на мјесто Декатере — Котора. Но и поред овога свега ово питање није дефинитивно ријешено.

У овој студији се даље говори о насељима око Титограда под насловом „Алата — Рибница — Подгорица“, затим о граду Бару, као насљеднику старе Дукље, те о систематизацији зетске средњевјековне архитектуре“. Истина, у питању рашких стилова, као и романско-византијских не бисмо се могли сложити са свим поставкама др Мијовића, јер су она овдје темељена на доста произвољним поставкама. Ову интересантну књигу издао је Графички завод — Титоград као бр. 7 своје библиотеке: Студије, критике и есеји. Књига је илустрована са неколико ријетких скица и фотографија.

Др Павле Мијовић, загледан у далеку прошлост, у историјско насљеђе нашега завичаја, страхује за сваку градину, за сваки епитаф, фреску и слику. Зато је његова књига „Озлоглашено насљеђе“ пуна прекора онима који се неодговорно понашају према тој нашој заједничкој историјско-културној баштини. У предговору књиге писац резигнирано каже: „Знам да је оно што у редовима који савједу хоћу да браним од оних који су га осудили је безмало узалудан посао, јер је већ упропашћено или се у овом часу на подручју културно-историјских вриједности наше прошлости толико упропашћује, да би требало много више руку да задрже но што их је сад подигнутих да

замахну. Неби га можда могли спасити ни моћни људи са митолошким особинама из народног стваралаштва, и то ако би својски запели, у салашње вријеме, у вријеме кад се о тим нашим „заоставштинама“ не питају чак ни они којима је професионална дужност да их бране, његују и унапређују.“

Говорчи о Котору, на првом мјесту, пише да је »Kotorski Samoposanto« једини од три манастирска комплекса које је 1288. год. подигла краљица Јелена Урошева на Приморју. У XVII вијеку је срушен заједно са малом капелом породице Бућа. У грађевинском комплексу налазило се више од тридесет гробница гдје су били сахрањени хуманистички писац Мелиџака, те чланови которских породица Бисанти, Болица и Змајевићи. „Ниједан наш град на Јадрану није имао на једном мјесту сакупљену толику збирку средњовјековних епиграфа, грбова и сснафских знакова, као што је то било на каменим саркофазима и надгробним плочама тог манастира.“ Сада на тим споменицима наше древне прошлости „зоолошки покретни врт из Загреба инсталира своје шатре, а комунални кочијаш преноси надгробне плоче.“ Писац каже: „Систематски и савјесно раскопаване су и разбијане надгробне плоче которских Змајевића, Болица, Бизантија...“

Од нашег је интереса и натпис „Превлака и владика“ у којему писац констатује да се данас повампирује „свеопшта грамзивост и нескривена отимачина народних, црквених, државних, општинских, задружних и свих других добара које нијесу у приватној својини или нијесу постала својина каквог јаког колектива. Од Суторине до ушћа Бојане нема више ни рта ни полуострвца, ни купалишта, ни жукотрице, ни потркалишта, ни храстове шуме, ни градине, ни црквишта, ни фортеце, ни скочиджевојачке стијене на које није досегнула рука нових власника вила и бунгалова, хотела и ресторана, плажа и казина, крчма и кабина.“ Најприје су почела да ничу „дивља насеља“, а „затим су комуне за јефтине паре експроприсале и за скупе паре препродале сав приградски и приобални појас“.

Оваје је ријеч о продаји полуострва Превлака код Тивта на којему се налазио манастир Св. Арханђела Михаила са катедром зетског митрополита из доба Немањића владавине Бокм. Чије је власништво била Превлака и ко је све имао тамо винограде и маслињаке и ко је то и како продавао, писац није правилно поставио, ни дао одређен одговор. Али, у главnome и ми се слажемо да, обзиром на значајну и драгоцјену старину, и на националну мисију коју је Превлака — вијековима подржавала — у народу овога краја, није је требало продавати.

У поглављу „Музеји наши насušни“ писац мисли „да су наши музеји, више пута препуштени нестручним лицима, а и само старање о њима, и о историјским споменицима, није на потребној висини. Писац, мислећи на општине које дотирају

музеје каже: „нити су општине биле дорасле да управљају историјским, културним и природним благом које им је закон ставио у аманет, нити су заводи могли да ефикасно заштите од пропадања и уништавања, које је најчешће долазило баш од самих власника — општина“. Говорећи о музејима залаже се за јединствени „Музеј Боке Которске“, па каже: „Географски и историјски добро уобличена област Бококоторског залива са старим урбаним цивилизацијама чинила је, и данас чини, једну од најкомпактнијих скупина градова и насеља у нашој земљи.“

„Такав јединствени музеј Боке Которске почињао би са „античким музејом“ у Рисну, подигнутом на улазу у римску градску вилау са чувеним подним мозанком бога Хијноса.“ Затим јединствени Поморски музеј према договору или у Котору или у Перасту.

„Другој историјској етапи урбанизације Боке Которске одговарала би концепција свих облика и видова средњевјековних култура у Котору, граду који је са њима најпунији и најкомплетнији, граду који је некад био испред Дубровника за више копаља, а сад за њим заостаје... неизмјерно.“ За Херцег-Нови мисли да би му „припала часна улога“ да сачува и окупи предмете материјалне културе од његовог оснивања па преко турско-млетачко-аустријског периода до данас. Писац мисли да би се на овакав начин избјегла расцјепканост и аутархичност, која је сада присутна у раду и заштити споменичког блага у Боки.

Године 1960. Историјски институт НР Црне Горе објавио је добро запажену студију др П. Мијовића — Бококоторска сликарска школа XVII — XIX вијека и зограф Даскал Димитрије“. У самом почетку писац је дао генеалогичку сликарске породице Димитријевића — Рафановића. Рад ове заслужне породице зографа Рафановића је веома запажен и велик, па се претпоставља, како наводи др Мијовић, да је износио до близу стотину иконостаса по разним црквама и више од хиљаду посебних икона. Велики број ових икона данас се налази у Београду, Сплиту, Дубровнику, у Боки по разним црквама и приватним кућама, а велики дио продат је разним колекционарима и трговцима старинским предметима, од којих је велики дио доспιο у иностранство. Даље, писац детаљно говори о Даскалу Димитрију и о његовим интересантним радовима у цркви Св. Борба у Шишићима (Грбаљ) и Св. Петке у Мрковима у Луштици, те живописе у цркви Св. Николе у Пелинову (Горњи Грбаљ). У натпису из 1717. године наводи се да је храм Св. Николе обновила и саградила кнежина Тујковић о своме трошку. У натпису су наведена имена приложника из горњогрбаљских села: Пелинова, Тујковића, Сутваре, Дуба и др. Ту се помињу имена пећског патријарха Мојсија, црногорског митрополита Данила, па натпис завршава: „Рука Димитрија многогрешног писара.“

Др Мијовић је приликом у историји нашег сликарства проучио и обрадио сликаре Рафаиловиће и дао аналитичан приказ цјелокупног иконописног и живописног рада ласкала Димитрија. Ова прва студија Мијовићева из историје сликарства, и поред неких мањих грешака, добро је примљена од научне публике, па је постала библиофилска ријеткост.

У монографији „Црна Гора“, која је 1976. год. изашла у издању НИП „Књижевне новине“, др Мијовић је написао врло запажен прилог „Преглед умјетности Црне Горе“, у којему је добар дио посвећен умјетничким споменицима Боке.

У другој књизи, првог тома „Историје Црне Горе“, Мијовић је на око стотину страна текста дао чињеницама документiranу студију: „Сликарство и примјене умјетност у Црној Гори XIII—XIV вијек“. И овдје Мијовић говори о формирању которске сликарске школе, као и о успону исте за владавине српског цара Душана, затим о которским сликарима у Дечанима и Пећи. Говорећи о цркви „Ризе Богородице у Бијелој“, каже: „Фреске у Бијелој не претстављају више загонетку од чијег рјешања зависи праћење историјског развоја зетског сликарства на једној његовој прекретници.“ Према многим претпоставкама Мијовић ове слике датира у почетне године XIII вијека.

Резимирајући дјела др Павла Мијовића и његов огромни труд дат нашој науци, можемо са задовољством констатовати да је он обиман и разноврстан. Његови радови, који се односе специјално на проучавање Боке, њене археологије, сликарства и умјетности уопште, спадају у ред оних студија које нам увијек откривају све новија и новија сазнања и истине.

У овом кратком приказу није ни изблиза захваћен читав научни и културни опус Павла Мијовића, ни дат мериторан критички суд о његовим дјелима. То чека позваније који су имали више прилике и могућности да прате његова плодна стварања.

Summary

TRACING THE WORKS OF PAVLE MIJOVIĆ

Ignjatije ZLOKOVIĆ

Pavle Mijović D. A. a scientific counsellor to the Institute of Archeology of the Serbian Academy of Science and Art in Beograd is a prolific writer of a hundred or so scientific works in: archeology, ethnology, iconography, valuation of cultural monuments; art history and museology.

This is a review of some of his works which mainly deal with the Coast of Crna Gora, first of all Boka Kotorska. One of the most remarkable of them is »Towns and Fortresses in Crna Gora (published in coauthorship with Mirko Kovačević), the first work of the kind to deal in a studious way with the genesis, fortification and duration of our old towns and forts, most of which along the coast.

In a similar work »Tracing the Ancient Cultures» Mijović succeeded to find out the locality of some of the extinct towns.

His work »Museums Our Basic Needs» deals with the great need for museums as main collection points and wards of our rich cultural-historic inheritance. He suggests a reorganization of the museums of Boka Kotorska.

Mijović's iconographic work »The Painting School of Boka Kotorska from the 17th to the 19th Century and the Painter Teacher Dimitrije» is highly valued.

In the monograph »Crna Gora» there is an excellent contribution by Mijović »A Review of the Art of Crna Gora».

This short and limited presentation should be completed with the crown of the works by Mijović, that is his study »Menolog» (Mjesecoslov») which was awarded the prize for the works in Byzantology »Gustav Schlumberger» by the French Academy (L'Academie Francaise des Inscriptions et Belles Lettres).

Dr Miroslav LUKETIĆ

PISMO PAVLA ROVINSKOG ROKSANDI TOMANOVIĆ

Prilikom jedne posjete Roksandi Tomanović, koja živi u njenom rodnom mjestu Lepetanima u Boki Kotorskoj, imali smo priliku da razgovaramo sa ovom rijetko obrazovanom i kulturnom ženom. Mada je već tada imala više od osamdeset godina života, imponovala je svježinom misli i sjećanja na mnoge minule događaje, kojima je ona svjedok, a vezani su za djelatnost njenog oca dr Lazara Tomanovića, markantne ličnosti političkog, naučnog i kulturnog života Crne Gore. Kuća Tomanovića u Lepetanima bila je stjecište rodoljuba i poznatih ličnosti, koji su, kao prijatelji i drugovi dr Laza, navraćali tu, bili lijepo dočekani, čašćeni i ponijeli nezaboravne utiske o ljudima, običajima i prirodi ovoga kraja. Među njima je bio i čuveni Pavle Apolonović Rovinski, bliski drug i prijatelj ove kuće. Naša sagovornica je živo i slikovito pričala o Pavlu Rusu, prenoseći se, sa uzbuđenjem, u ta prošla vremena. Dala nam je, kao poklon Centralnoj narodnoj biblioteci SR Crne Gore na Cetinju, pismo, koje joj je 1908. godine iz Gatčina¹ uputio Rovinski. Pismo je dobro sačuvano, ali je dosta nečitak rukopis. Mi smo ga pročitali, preveli i uvažena Roksanda Tomanović je nakon toga verificovala prevod i dala neka tumačenja u vezi sa sadržinom. Smatramo da je njegova sadržina interesantna za nauku, te ga iz tih razloga, uz ovaj kratak komentar, i objavljujemo.²

Podsjetićemo na neke osnovne podatke o životu i djelatnosti Rovinskog.³ Rođen je 1831. godine u Saratovu, na Volgi. Poslije završetka filološkog fakulteta na univerzitetu u Kazanju (1860), posvećuje se proučavanju prošlosti slovenskih naroda, posebno etnografije. Boravio je u Češkoj, Slovačkoj, u Srbiji (1867 — 1870),

¹ Gatčina je mjesto u blizini Petrovgrada (Lenjingrada) u kome je živio Rovinski. Tu je bivši carski dvorac, danas muzej.

² Pismo se čuva u Centralnoj biblioteci na Cetinju.

³ Dr Pero Soć: Rovinski o Crnoj Gori. — Stvaranje, 1959, 9, str. 733 — 734; dr Niko S. Martinović: P. A. Rovinski. — Rad Kongresa folklorista Jugoslavije, Cetinje, 1963, str. 211 — 228; dr Đoko Pejović: O ličnosti i djelu P. A. Rovinskog. — I. Z. 1967, XXI, 1, str. 147 — 170.

putovao je po istočnom Sibiru, Mongoliji, a 1878. godine boravio je u Bosni i Hercegovini, kao dopisnik lista »Novoje vremja«. U Crnu Goru je došao 1879. godine i ostaje tu sa manjim prekidima, sve do 1906. godine, kada se vratio u Rusiju da bi radio na pripremanju i publikovanju svojih djela o Crnoj Gori. Za više od dvadeset godina života u Crnoj Gori, Rovinski je vršio svestrana naučna istraživanja iz geografije, arheologije, istorije, etnografije, folkloru i kulturne istorije. Putovao je po svim krajevima zemlje, težeći da do tančina pronikne u bit života našeg naroda, da utvrdi njegove specifičnosti i pogled na svijet. Kao erudita, humanista, čovjek demokratskog duha, sa širokom slovenskom dušom, plijenio je ljude svojom pojavom i stekao veliku popularnost u narodu.⁴ Crna Gora mu je postala druga domovina. Rezultate svojih dugogodišnjih naučnih istraživanja o Crnoj Gori, Rovinski je saopštio na preko 4.700 štampanih stranica. Njegovo životno djelo **Černogorija...** u šest obimnih knjiga, izdala je Imperatorska akademija nauka u Petrogradu. Objavio je i zapaženu monografiju o Njegošu i više drugih priloga. Rovinski je aktivno učestvovao u kulturnom životu Crne Gore. Jedan je od vodećih članova Cetinjske čitaonice, Odbora za podizanje Zetskog doma i predsjednik Odbora za proslavu četiristogodišnjice Obodske štamparije, o kojoj je i napisao značajan rad.

Treba istaći revolucionarno-demokratska shvatanja Rovinskog, koja su ga dovela u članstvo tajne organizacije narodnjaka **»Zemlja i Volja«**. Bio je povezan sa poljskim ustanicima 1863. godine, a uzeo je učešća u pokušaju oslobađanja ruskog revolucionara i književnika Černjiševskog. Za svoju revolucionarnu djelatnost, neko vrijeme bio je prognan u Sibir.

Do kraja života Rovinski je ostao dosljedan svojim revolucionarno-demokratskim pogledima, a potvrdu za to nalazimo i u tekstu priloženog pisma. On oštro osuđuje samodržavlje u Rusiji, kao i apsolutizam knjaza Nikole u Crnoj Gori. Prilike u kojima je živio i atmosferu u Rusiji, Rovinski je izložio koncizno i slikovito. Bilo je to vrijeme rasula revolucije 1905. godine, poraza Rusije u ratu sa Japanom, vrijeme kada se carski režim putem progona i ubistava svirepo obračunavao sa naprednim snagama društva, kada je vladao kaos i opšta raspuštenost. Iznio je i svoja lična zapažanja na kretanja u literaturi, nauci i na odnose među inteligencijom.

Poznato je da se za vrijeme boravka u Crnoj Gori Rovinski nije bavio političkom aktivnošću, izbjegavao je o tome da govori u javnosti. Tražio je to od njega knjaz Nikola i predstavnici zvanične Rusije na Cetinju, jer su dobro znali njegovo političko opredjeljenje. Međutim, kao revolucionar-demokrata, naučnik i najbolji poznavalac Crne Gore, Rovinski je morao zapaziti i kriti-

⁴ Sima Matavulj: Bilješke jednog pisca, SKZ, str. 108—110.

kovati narasle suprotnosti u crnogorskom društvu, mada svoje mišljenje nije smio javno da iznese. Ali, zato je on u romantičarskom zanosu, u duhu narodnjačkih ideja, isticao patrijarhalni život našeg čovjeka kao ideal, istraživao i zalagao se za očuvanje onih izvornih osobina i vrlina izraženih kroz ljudskost, čojstvo i junaštvo. Nasuprot tome, on je vidio i kritički ocjenjivao metamorfozu ličnosti knjaza Nikole, gospodara Crne Gore, koji je poput ruskog samodržca, sprečavao uvođenje demokratskih formi upravljanja zemljom, sve više se otuđivao od naroda, brinuo najviše o očuvanju svojih dinastičkih interesa, ne prezajući u tome sa primjenom nasilja. Rovinski je osuđivao stvaranje dvorske kamarile, birokratizaciju državne uprave, koja je bila zavisna od knjaza i za takve ljude upotrebio izraz »figure sa značkama na kapama«. Sliku tog društva i ličnosti u našoj literaturi dao je Lalić u knjizi »Ratna sreća«.

Opaske u pismu, koje se odnose na dr Lazara Tomanovića, povezane su sa njegovim položajem predsjednika crnogorske vlade u jeku »Bombaške afere«, kada je sa mnogih strana bio napadan. Rovinski je shvaćao težinu njegovog položaja i zavisnost od volje gospodara, savjetovao da se mane politike, da djeluje kao naučnik i pravnik. Rovinski je znao da će ovo pismo doći u ruke dr Laza, on mu isporučuje pozdrav, naziva ga starim i dobrim drugom i ističe da ga voli kao i ranije, kao svog bliskog.

Pismo sadrži podatke o pripremama na izdavanju djela o Crnoj Gori. Vidi se da je Rovinski pripremao posebnu knjigu o bibliografiji Crne Gore i jedno popularno izdanje njene istorije. Obje knjige ostale su do danas neobjavljene.⁵

U cjelini, pismo predstavlja jednu nostalgičnu ispovijest čovjeka, zaljubljenog u Crnu Goru, svjesnog da je više nikada vidjeti neće. Imao je u to vrijeme Rovinski sedamdeset sedam godina. Umro je nakon devet godina, kada je do njega došla vijest da je njegova Crna Gora okupirana od Austrije. Bilo je to 1916. godine.

Gatčino
3. I 1908.

Srećna Nova godina

mila Rosanda!

Prije svega javilo mi se pitanje: »Odakle mi ovo stiže?« t. j. kako se to vi sjetiste mene, vi, od jutra do večeri zaokupljeni brigama oko svoje porodice, vi, oko koje kipi život; a priroda, koja okružava taj život je tako mekana i divna! Kako ste naumili da mi napišete, i pritom još tako lijepo i srdačno pismo?! Prosto,

⁵ Dr Niko S. Martinović proučavao je zaostavštinu P. A. Rovinskog u Lenjingradu i pripremao izdavanje njegove bibliografije. Smrt ga je u tome spriječila.

nadahnuo vas je Bog, dobri genije, koji živi u vama, i vi, svjesno ili nesvjesno, za mene ste uradili veliko dobro djelo,

Neveseo ja ovdje vodim život. Surova priroda: ljeta nije ni bilo, a zima je tek ovih dana popustila, inače je stalno bilo od -15° R. do -20° i više. Nijesu bolji ni ljudi: unaokolo samo ubistva u vidu razbojništva ili u vidu vladinih egzekucija i kazni; na ulici ne možeš sresti dobro i predusretljivo lice, svi su natmurení, ponekad bezobrazni, a često i pijani. Ljudi su mi ovdje potpuno tuđi, ne samo oni koje srijećem na ulici, nego i takozvano društvo, inteligencija, literalni svijet, sve se izmijenilo protiv prošlog starog, u kojemu sam se ja rodio, vaspitavao i radio. Ali nije stvar jedino u tome, što sam ja izgubio i što dalje gubim svoje stare drugove i ne mogu se navići na nove. Ne, ja vidim i priznajem progres u mnogome (u literaturi, školi, industriji itd.) i budući da nijesam u stanju da idem zajedno sa drugima, zaostajući za njima, radujem se, gledajući njih, kako brzo i poletno idu naprijed. Ja sam stekao prijatelje čak i među najmlađom inteligencijom, od koje se upoznajem sa novim pojavama u raznim oblastima života i nauke, a isto tako zadovoljavam i njihovu znatiželjnost u odnosu na našu prošlost. Ali takvih pojava je isuviše malo; to su malobrojne, rijetke jedinice; uopšte vlada kaos; nema nekih novih, tvrdo ustanovljenih i potpuno razumljivih principa, vlada bezprincipijelnost, odsustvo višeg cilja, koji je van naših ličnih niskih instikata potreba i ideala; potpuna raspuštenost, čak nemoralnost.

Osim toga, tako sam se navikao na planine, sa kojih mogu vidjeti daleko, daleko, stojeći nad svim visoko, visoko, i prema moru, kada je mirno i miluje pogled svojom kao ogledalo čistom površinom, i kada je burno i grozno ali uvijek veličanstveno i moćno; a ovdje sve sjediš nizko, horizont je malen, zaokružuje ga poneka šuma i žalosna naselja: da i sunce se skoro nikad ne podiže visoko, a nebeski svod, većim dijelom, predstavlja neki kalpak mutne boje; da i ne govorim o toj prljavoj atmosferi, koju si primoran da dišeš u Petrogradu.

Navikao sam se ja na druge ljude, na drugi život i običaje; čak i u svojoj rođenoj porodici ja se osjećam tuđim čovjekom. Moja rodbina se odnosi prema meni lijepo i čini sve da mi bude dobro; ali mi u mnogome imamo različite običaje i narav; oni me ne razumiju — to ja osjećam, i, samo po sebi se razumije, često se razilazimo u našim simpatijama i antipatijama. Meni je, naravno, prijatno da živim sa svojim, da dijelim sa njima život, da osjećam da nijesam sam; a kako često želim da budem sam! I zato veći dio vremena provodim u usamljenosti, za svojim pisaćim stolom i radeći, prenosim se u te, drage krajeve, sa kojima sam se srodio, srastao i koje više ja neću vidjeti; gdje mi je ostalo sve, čime je živjelo i kucalo moje srce, što se nikada više neće povratiti i ne da se ničim drugim dopuniti, zamjeniti.

Radim na završavanju mog djela o Crnoj Gori: sada će se štampati arheologija (sa crtežima i slikama), zatim slijedi savremeno političko stanje, literatura i još neki prilozi i dopune i na kraju bibliografija, što će sastaviti još dosta obimni tom. Osim toga pripremam knjigu o Crnoj Gori više popularnog karaktera za široku publiku. Čitav moj rad odnosi se na Crnu Goru i zato ja o njoj stalno mislim, podsjećam se na moj lični život u tim krajevima, na moje drugove i bliske. Ta sjećanja se mješaju sa saznanjem da sam se bezpovratno sa njima rastao, izazivaju u meni tugu i bol, ali se i u tom bolu osjeća nešto prijatno. Zato je vaše pismo probudilo u meni osjećanje sjete i bola; a u isto vrijeme ono me je obasjalo svijetlim lučem, osvijetlilo je moju tamnu i neveselu stvarnost.

Vi ste tako živo prikazali vaše porodične prilike, tako, da ja svojim sopstvenim očima vidim sve vas: vidim vas, punu života i ljubavi prema svemu dobrom i razumnom, okruženu svojim mališanima, jakim i zdravim, koji se veselo igraju i cvrkuću oko svoje majke, koja im se divi i nezna koji je od njih bolji. Još iz onog vremena dobro se sjećam Filipa, kada se igrao sa svojom loptom i time primoravao djeda da se kreće, što mu je pomoglo da ozdravi. Dobro pamtim i Petra i Desanku, stidljivu, kakve i treba da budu djevojčice, ali istovremeno srdačnu i milu. Zalim, naravno, što Spiro nije sa vama, ali on je ipak blizu i za vrijeme dužih praznika može dolaziti kući i usljed razdvojenosti još jače osjetiti porodičnu sreću. Vi pišete da je Filip već đak, da ide u školu, ali u koju on školu ide? Kako živi moj stari drug Filip? Glavno je da mu ne date da se izležava, jer život se sastoji u kretanju, i što sam ja do sada živ, treba da zahvalim samo svojim jakim nogama, koje me pokreću.

A ostarilo sam ja ovdje za jednu godinu više, nego bi mogao ostariti u Crnoj Gori za pet godina. Ne obazirajući se na mrazeve, ja svakog dana šetam najmanje po tri četvrtine sata, ne računajući to da svakog dana izlazim radi poslova — na poštu, da nešto kupim i sl.

Ovo održava moju fizičku egzistenciju; a dušom svojom živim sa prošlošću, često se prenosim tamo, k vama, gdje se vi sada divite, a nekada sam se i ja divio, sazrijevanju i rađanju nerandži, gdje stalno možeš da uživaš u vječno zelenom oleandru i maslini, da osjećaš miris ruzmarina, a sada su kod vas već kačun, visibaba, cvjetaju ljubičice, a da i ne govorim o ružama, dordinama i tulipanima u vašim sobama gdje ih je kod vas čitava bašta i cvjetnjak, naročito u kući Filipa.

Zivo vaskrsava predamnom lik dobrog Teofila, koji vječno brine i radi, pali drva na ognjištu, kasapi zaklane brave, čašćava nas vinom ili rakijom; Darka, koja se vrti oko lonca, a u njemu se kuva nešto ukusno, ili bdi je nad tiganjem, gdje se prže i plivaju u izvrsnom ulju priganice; malo kao da je umorna i zamišljena,

a kako da se ne umori i ne zamisli kada treba da zadovolji hrpu mališana. Sjećam se još malenih: Danice, Soke, Andrije, Branke, Ane i još jedne Danice, koju sam štitio od optužbi d-ra Laza. Sada su oni svi odrasli: neki plove po morima, neke su već udate. Davno nijesam imao prilike da posjetim Lepetane, a kako sam želio! Sjećam se dragih: Savete, Zorke, Jelene (Filipove), Dunje sa Slavomirom; a kako se drži Ivo? Penje li se još uvijek na drveće?

Sjećam se i pokojnika.

Sjećam se, kada smo na uskrs bili u crkvi kod svete Nedjelje — i kakvi su tamo dobri ljudi! pravi ljudi, a ne figure sa značkama na kapama, kao u Crnoj Gori, što tako kvare Crnogorce.

Svima, svima moj nizki poklon i topli pozdrav.

D-ru Lazu, momu starom i dobrom drugu, takođe, isporučite moj pozdrav. Ja ga volim kao i ranije, kao svog bliskog, i zato mi je žao, što se našao u takvom položaju, da ne može biti ono što bi htio i trebao da ude. On je naučnik, pravnik; a sa naučnošću u Crnoj Gori daleko nećeš otići, ali i pored toga, njegovi naučni radovi i društvena djelatnost stvorili su mu jedno izvanredno ime poznato daleko za predijelima Crne Gore. Kao pravnik on je našao primjenu za svoja znanja i odanost narodu u sudu. Najbolje bi mu bilo da je predsjedavao Velikom sudu, odakle bi mogao da kontroliše druge sudije, ili da bude ministar pravde i da organizuje i prosvjetu i ništa drugo.

Ali, on nije mogao a da ne izvrši knjaževu volju, a Knjaz, taj veliki lažljivac, pod oreolom velikog patriote, težio je svojim uskim koristima; i nikoga nikad nije usrećio, nikome nije stvorio dobro ime, a mnoge poštene, pametne i zaslužne ljude, ako ne ubije, to ih kompromituje.

Ali vrijeme je da završim.

Iz dubine srca zahvaljujem vam na pismo i dao vam Bog mnogo sreće, i samo dobro, da sa vašim dragim suprugom i drugom rodbinom budete zdravo, i da vas prati duševno zadovoljstvo.

Sav vaš Pavle Rovinski

РАДНИЧКИ ПОКРЕТ И НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКА БОРБА У БОКИ КОТОРСКОЈ НА СТРАНИЦАМА ИСТОРИЈСКИХ ЗАПИСА

Овај рад нема претензија да се критички осврне на радове који обрађују раднички покрет и народноослободилачку борбу у Боки Которској, а који су објављени на страницама „Историјских записа“, већ да да кратак преглед и укаже на поједине моменте из развоја радничког покрета и народноослободилачке борбе овога краја.

Сматрам потребним рећи пар ријечи зашто је одабрана ова тема, односно овај регион наше Републике. Прегледајући радове на тему: Раднички покрет и народноослободилачка борба у Црној Гори, који су објављени у „Историјским записима“, може се уочити да многи обрађивачи нијесу увијек имали на уму данашње границе Социјалистичке Републике Црне Горе. Мислим да је до тога долазило због различите административне подјеле у прошлости, а што је условило и посебан историјски развој појединих њених региона. Др Јован Бојовић у свом раду „Формирање комунистичке партије у Црној Гори“ (Историјски записи, Титоград, 1969, стр. 179) добро је то уочио: „Када се изучава историја Црне Горе између два свјетска рата, као и период ослободилачког рата и социјалистичке револуције, намеће се питање коју територију обухватити — да ли ону коју је она обухватала у административном погледу између два свјетска рата, или у границама Социјалистичке Републике Црне Горе? Имајући у виду историјску повезаност ове територије, најоправданије је изучавати, по нашем мишљењу, њену новију историју (1918—1945), у оквирима Социјалистичке Републике Црне Горе. Међутим, при изучавању комунистичког и радничког покрета у Црној Гори између два свјетска рата морамо имати у виду да се у овом периоду издвајају, узевши грубо, три еко-

Саопштење прочитано на изучном скупу „Педесет година Историјских записа и Црногорска историографија“, одржаном 20—22. октобра 1977. на Цетињу.

номско-политичка подручја: Црна Гора до балканских ратова; област припојена Црној Гори после балканских ратова, изузимајући Метохију, и треће, подручје Бока Которска."

Овај крај је имао свој специфичан економско-политички развој, нарочито до првог свјетског рата. Због релативно развијеније индустрије и бројности радничке класе овдје је и развој радничког покрета био нешто јачи него у другим крајевима Црне Горе, нарочито до и одмах иза првог свјетског рата. Између два рата Бока је најјача војно-поморска лука, са већим бројем војних радioniца и радништва у њима, што је такође повољан услов за развој радничког покрета.

Све ово услед је веома рано организовање и активност партијских организација. Посебан став италијанског окупатора према овој области, као и чињеница да је Бока била главна база краљевске ратне морнарице, као и њем добро изграђен тврђавски систем и географски положај, имало је одраза и на специфичан развој народноослободилачког покрета у овом крају.

У првом дијелу овога рада биће говора о радовима који обрађују период 1918 — 1941. година, а у другом дијелу период 1941 — 1945. година.

Одмах у почетку потребно је нагласити да рад на обради догађаја из ових периода, како за све наше крајеве тако и за Боку Которску, захтијева много свестраних истраживања. Обрада догађаја између два рата и у току рата, са посебним освртом на развој радничког покрета и народноослободилачке борбе, тражи још много рада. Многе чињенице узрок су што на овом послу није и више учињено: прије свега недовољно сачуване архивске грађе, а и она што је сачувана разасута је по многим мјестима и институцијама у земљи и ван ње. Проучавањем и обрадом историје наше Републике бави се првенствено Историјски институт СР Црне Горе, а развојем радничког покрета и народноослободилачке борбе, првенствено сакупљањем грађе, Архив за раднички покрет СР Црне Горе, поред других институција и појединаца. Недовољан број кадрова и техничка неопремљеност главни су узроци што на овом плану није могло бити учињено и више и што и сакупљену грађу није могуће користити у већем обиму. Поред документације, која се налази у Архиву Југославије, Архиву за раднички покрет Југославије, у Војноисторијском институту у Београду, знатан дио грађе налази се и у архивама република, посебно у односу на Црну Гору у архивама Београда, Сарајева и Загреба, као и у неким институцијама Сплита када се ради о Боки Которској.

Услед тешких услова илегалног рада Партије, провала, претреса, хапшења и ратних разарања, као и наше небриге после ослобођења много и много вриједне документације је пропало. Тако је после ослобођења нестао већи дио грађе Зетске бановине, скоро читав фонд бококоторског начелства,

велики dio судског архива у Котору, итд. Можда је крајње вријеме да се посвети већа пажња и мемоарској грађи, том толико значајном извору, у недостатку оригиналне документације, али и историјском извору као допуни архивске грађе.

*

* * *

Побуна морнара, фебруара 1918. године, са бродова усидрених у највећој ратној луци Аустро-Угарске монархије, снажно је одјекнула не само у границама ове простране и многонационалне државе, већ и ван њених граница. Више радова у „Историјским записима“ посвећено је овом значајном догађају из тих дана. *Игњатије Злоковић*: „Из морнарске побуне у Боки Которској“, Историјски записи (X) Цетиње, 1953, стр. 153—160; *Динко Форетић*: „Неколико докумената о побуни морнара у Боки Которској 1918. г.“; ИЗ Цетиње, 1954, стр. 364—381; *Др Хамдија Капацић*: „Прилог историји морнарске побуне у Боки Которској почетком фебруара 1918. г.“, ИЗ Титоград, 1959, стр. 31—49; *Јован Бојовић*: „Једно сјећање на устанак морнара у Боки Которској 1918. године“, Титоград, 1969, стр. 143—150; *Др Bernard Stulli*: „Устанак Морнара у Боки Которској, 1—3. фебруар 1918. г.“, Титоград 1968, стр. 5—11; *Милош Милошевић*: „Илегално достављање поште морнара затворених због учествовања у устанку 1918. године“, Титоград, 1968, стр. 151—154; *Пиша Милановић*: „Сјећање на штрајк интернираних Црногорца — подршка побуњеним морнарима у Боки Которској, 1. фебруара 1918“, Титоград, 1968, стр. 155—157.

Бока Которска је почетком овога вијека била индустријски знатно развијенија у односу на остале крајеве Црне Горе. Овдје се првенствено мисли на Арсенал у Тивту који је основан крајем XIX вијека да би пред I свјетски рат у њему радило 300 радника. Значајно је истаћи национални састав овога радништва чији знатан број чине радници досељени из других крајева, гдје су већ долазили у везу са напредним политичким организацијама, те многи већ били и веома активни судионици.

Поред овог највећег извора радништва у Боки, у то вријеме знатан број радника запошљава и Фабрика за прераду рибе, браће Мардушића у Бијелој, затим и авије циглање у Тивту. Ово су у то вријеме била и једина индустријска предузећа на Црногорском приморју, изузев Предузећа за прераду маслина у Улињу и Фабрике сапуна у Бару.

Незнатни по броју, али веома активни судионици радничког покрета су пекарски, обућарски, кројачки и други радници у Котору, Тивту и Херцег-Новоме. Још првих година овога вијека ово радништво је организовано како у партијским тако и у синдикалним организацијама. Непосредно пред завршетак I свјетског рата долази у Боки до обнављања партијских и синдикалних организација. Чланови Социјалистичке радничке

партије Југославије (комуниста) у свим већим мјестима Боке веома су активни. На Оснивачком конгресу у Београду присуствује и један делегат из Боке. На том конгресу, одлучено је према усвојеном статуту, да партијске организације из Боке организационо припадну Покрајинском извршном одбору за Далмацију са сједиштем у Сплиту, а организације из Црне Горе Покрајинском извршном одбору за Босну и Херцеговину и Црну Гору. 1920. године оснива се Окружни комитет за Боку. Исте те године на Вуковарском конгресу учествују два представника из Боке. Већ раније оформљени Покрајински комитет за Црну Гору, којему се прикључују и организације из Боке, и статутарно је потврђен на Вуковарском конгресу.

Период легалног рада Партије у Боки, као уосталом и у другим крајевима, био је веома жив. Отварају се раднички домови у Котору, Тивту, Херцег-Новоме, који су сједишта радника и мјеста одакле се покрећу све акције: штрајкови, прославе Првога маја, комеморације стријељаним морнарима из побуне 1918. г. итд. Политичкој власти одмах пада у очи напредна дјелатност ових домова, те долази до претреса, забрана састанака, хапшења најнапреднијих и најактивнијих чланова, запљене напредне штампе, суђења, конфисковања имовине и на крају и затварање самих домова.

Том периоду, 1919—1921. године у Боки, годинама веома активног рада партијских и синдикалних организација, посвећена су три рада у „Историјским записима“. То су: *др Славко Мијушковић: „Неколико докумената о радничком покрету у Боки (1919—1921)“*, Титоград, 1959, стр. 153—190; *др Драгоје Живковић: „Раднички покрет у Боки Которској 1919—1920“*, Титоград, 1963. г., стр. 531—563; и *др Славко Мијушковић: „Опужба државног тужиоца у Котору од 21. XI 1921. год. против неколико истакнутих комуниста“*, Титоград, 1969, стр. 251—262.

Од 1921. године, године преласка Партије у илегалност, а у вези с тим појачаних прогона, хапшења, осипања чланства, поновног организовања итд. Партијске организације Боке Которске доживљавају и преживљавају исте дане као и остале организације у Црној Гори.

Период доласка друга Тита на чело Партије, августа 1937. године, карактерише у Боки, као и у другим крајевима, оживљавање, омасовљење и организационо повезивање партијског чланства, као и појачан рад синдиката, активније дјеловање СКОЈ-а и остале напредне омладине а нарочито зближавање и активније повезивање омладине града и села. Активност омладине нарочито долази до изражаја за вријеме школских распуста када код својих кућа борави студентска омладина међу којима су многи били чланови Комунистичке партије и своје политичко знање препосили на сељачку и радничку омладину. Те године долази до формирања Мјесног комитета КПЈ за Боку

који руководи партијским организацијама од Конавала до закључно светостефанске општине и који као такав дјелује до јуна 1941. г.

Иако је ово вријеме обнављања, консолидовања и оживљавања рада Партије, требало је, прије свега, повратити пољупано повјерјење у руководство и прекинути учестале провале, а то је, поред свега осталог, захтијевало и строгу конспирацију што се у многим документима из тог периода и цаглашава. (Јосип Броз Тито, Сабрана дјела, Књига 3, Београд, 1977. г., стр. 62.) Због тога за овај период појачане партијске активности имамо и веома мало сачуване документације.

Дјелатности партијских организација и појединаца, као и синдикалних организација и другим догађајима везаним за овај крај у периоду 1921—1941. година, није посвећен ни један рад. Истина, у понеком раду који обрађује ове моменте из тог времена у Црној Гори може се наћи по неки детаљ или више података и за Боку Которску. Ти радови су: др Нико Мартиновић: „Републиканско радничко-сељачки савез“, Цетиње, 1955, стр. 275—293; од истог писца: „Комунистички омладински покрет у Црној Гори“, Цетиње, 1957, стр. 207—228; др Радоје Пајовић: „Учешће КПЈ у Црној Гори на парламентарним изборима“, Титоград, 1959, стр. 87—122; др Јован Бојовић: „Учешће КПЈ у Црној Гори на отаџинским изборима 1926. године“, Титоград, 1965, стр. 305—320; од истог писца: „Формирање Комунистичке партије у Црној Гори“, Титоград, 1969, стр. 179—187.

Судбоносни али свијетли дани наших народа, дани кантулације, предустанички дани и дани устанка, дани организовања герилских група и партизанских јединица, дани терора, отпора, и дани побједе заједнички су дани свих наших народа са свим својим специфичностима за поједини крај због његових економских, стратешких, географских, историјских и политичких одлука.

Бока Которска, као и остали крајеви, пролази кроз све те тешке, али и поносне дане, и природно је, не само због обавеза према будућим генерацијама да су овим догађајима посвећени многобројни радови, као и скупљању документације која вјерно и истинито потврђује колико је живота и жртава принесено за слободу и уграђено у темељима наше социјалистичке Југославије.

Бока, тврђава и ратна лука; Бока, анексирана од Италијана; Бока, са затворима и логорима; Бока, са два мјесна комитета КПЈ, чији је Которски везан за Окружни комитет КПЈ Цетиње, а Херцеговски за Окружни Никшић; Бока, са Орјенским батаљоном, формираним новембра 1941. године, који формацијски припада Никшићком партизанском одреду, чији борци држе чврст фронт према Италијанима и већи дио западне Боке

слободним, који заједно са осталим патриотима Боке храбро подносе мучења, суђења и стријељања, борци који се касније сврставају у редове Прве бокешке ударне бригаде која на свом борбеном путу, ослобађајући многе крајеве са другим јединицама учвршћује братство и јединство — сви ови догађаји били су предмет обраде историчара. Већи дио радова о овим догађајима штампан је у разним публикацијама, а неколико радова може се наћи и у „Историјским записима“. *Штиро Доклестић*: „*Орјенски батаљон*“, Цетиње, 1948, стр. 146—154 и 272—287; *Саво Оровић*: „*Орјенски батаљон*“, Цетиње, 1951, стр. 199—214, и од истог аутора у „*Записима*“, Цетиње, 1952. г. на стр. 378—383 објављена су три документа од којих је један извјештај који је Саво Оровић поднио марта 1942. године послједје обласка Орјенског батаљона по добијеном наређењу. *Милош Милошевић*: „*Паљење Љуте 1944*“, Титоград, 1959, стр. 268—277; *Павле Фраиовић*: „*Улога пете колоне у априлском слому краљевске морнарице на подручју Боке Которске априла 1941. године*“, Титоград, 1963, стр. 5—30.

Потребно је нотирати и оне радове који обрађују догађаје из народноослободилачке борбе, или уопште догађаје у периоду 1941—1945. година за шире или уже подручје Црне Горе и у којима се могу наћи подаци на тему о којој је оваје ријеч. Можда би било потребно забиљежити и оне радове у којима треба очекивати податке о овој теми, односно за овај крај, али их не налазимо, те због опширности овог саопштења исте нећемо нотирати.

Велики је број радова на тему народноослободилачке борбе у Црној Гори који су штампани на страницама „Историјских записа“, а оваје су нотирани они који дају податке и за Боку Которску, и то хронолошки како су и објављивани: *Саво Оровић*: „*Ослобођење Грахова*“, Цетиње, 1951, стр. 171—178; *Обрад Езић*: „*Борбе II далматинске НОУ бригаде са удруженим њемачко-четничким бандама око Чева, Бате и Грахова, 26. II — 10. III 1944*“, Цетиње, 1956, стр. 279—287; *Батрић Јовановић*: „*Припреме КПЈ у Црној Гори за устанак против фашистичког окупатора*“, Титоград, 1959, стр. 123—152; *Зоран Лакић*: „*Прво засједање ЗАВНО-а Црне Горе и Боке*“, Титоград, 1963, стр. 509—530; *Јован Бојовић*: „*Школе на окупираној територији Црне Горе 1941—1944*“, Титоград, 1964, стр. 69—101 и 717—747; *Радоје Пајовић*: „*Народноослободилачки фронт Црне Горе*“, Титоград, 1965, стр. 607—622; *др Душан Живковић*: „*Став Италијана према Јеврејима у Боки Которској 1941. г.*“, Титоград, 1965, стр. 521—530; *др Димо Вујовић*: „*Острошка скупштина*“, Титоград, 1967, стр. 115—146; *др Душан Живковић*: „*Стварање Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења Црне Горе и Боке*“, Титоград, 1968, стр. 517—527; *Славко Станишић*: „*Стварање Црногорске народне омладине*“, Титоград, 1968, стр. 251—264; *Слободан Милошевић*: „*О економским приликама на*

ослобођеној територији Црне Горе у првој години НОР-а", Титоград, 1969, стр. 37—70; од истог аутора: „Мрежа партијских организација на ослобођеној територији у Црној Гори у првој години НОР-а", Титоград, 1969, стр. 371—399; Павле Милошевић: „Организација и развој партизанске здравствене службе у Црној Гори, 1941—1942. године", Титоград, 1969, стр. 521—552; Милија Станишић: „Тринаестојулски устанак — јединствени феномен II свјетског рата", Титоград, 1971, стр. 21—58; др Димо Вујовић: „Партизанска штампа и остала средства информисања у Црној Гори у првој години ослободилачког рата", Титоград, 1971, стр. 127—176; Милинко Буровић: „Неке карактеристике развоја НОБ у Црној Гори после јулског устанка до јуна 1942. године", Титоград, 1971, стр. 381—396; др Зоран Лакић: „Неке карактеристике конституисања и рада ЦАСНО-а", Титоград, 1971, стр. 577—604; Славко Станишић: „Други конгрес УСАО-а Црне Горе и Боке", Титоград, 1971, стр. 633—645; др Зоран Лакић: „Оснивање народноослободилачког фронта Црне Горе 1944. године", Титоград, 1963, стр. 437—450; Милија Станишић: „Напредна интелегенција у Црној Гори и њено учешће у тринаестојулском устанку", Титоград, 1974, стр. 5—55; Зоран Лакић: „Дјелатност органа народне власти у Црној Гори у јесен 1944. и зиму 1945. године", Титоград, 1974, стр. 261—316; Велько Зековић: „Период илегалног рада партијске организације на подручју окружног комитета КПЈ Никшић од јуна 1942. до маја 1943. године", Титоград, 1975, стр. 311—345; Стојан Солдатовић: „Народноослободилачки покрет у западној Босни 1942—1943", Титоград, 1975, стр. 381—399; др Јован Бојовић: „Организационо стање Комунистичке партије у Црној Гори 1932. године", Титоград, 1976, стр. 293—308; Игњатије Злоковић: „Једна оптужница специјалног фашистичког суда у Риму против групе југословенских интертираца на Липарима 1942. године", Титоград, 1976, стр. 309—322.

Иако овдје нијесу узети у обзир прикази, биљешке и дискусије које су такође користан материјал, са полемиком Воја Ковачевића: „Поводом књиге Менсура Сеферовића, „Вријеме ратно Манојла Манојловића", 4. јул", Београд, 1971. г., Историјски записи, Титоград, 1972, стр. 501—535, мора се учинити изузетак не само због обимности материје већ и због, како сам аутор каже: „Мој ће приступ носити печат и свједока. И више од тога. Био сам учесник догађаја."

Природно је да све оно што је написано на ову тему не треба тражити на страницама Историјских записа. Поједини, посебни радови, посебно они који су настали радом радника Историјског института СР Црне Горе или штампани од стране те институције, су значајна допуна свега онога што је забиљежено на страницама „Записа" и обрнуто. Неке од тих радова потребно је и посебно истаћи. Батрић Јовановић: „Црна Гора у НОР и Револуцији", Београд, 1960; Велимир Радовић, Марија Црних:

„Орјенски партизански батаљон“, Херцег-Нови, 1961; Зоран Лакић, Радоје Пајовић и Гојко Вукмановић: „Народноослободилачка борба у Црној Гори (1941—1945), хронологија догађаја“, Титоград, 1963; Зоран Лакић: „Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења Црне Горе“, Збирка докумената. Одабрао и уредио Зоран Лакић, Титоград, 1963; др Душан Живковић: „Бока Которска и Паштровићи у народноослободилачкој борби“, Београд, 1964; Извори за историју радничког покрета и револуције у Црној Гори (1918—1945), Серија I (1919—1929), одабрао и приредио др Јован Бојовић; Титоград, 1971; од истог аутора: „Напредни омладински покрет у Црној Гори 1918—1941“, Титоград, 1976; др Буро Вујовић: „Ловћенски НОП одред и његово подручје у народноослободилачкој борби 1941—1945“, Цетиње, 1976; др Радоје Пајовић: „Контрареволуција у Црној Гори — четнички и федералистички покрет 1941—1945“, Цетиње, 1977.

На крају овога краткога прегледа најбитнијих момената из рада радничког покрета и народноослободилачке борбе у Бокототорском заливу и радова посвећених овој теми објављених на страницама „Историјских записа“ потребно је указати и на оне временске периоде и догађаје који изискују и траже да буду и историјски обрађени. То се мисли на оне догађаје који нијесу обрађени или нијесу довољно обрађени. Из периода 1921—1941. година, мисли се прије свега на провале 1936. г., на неуспешно покушај пребацивања добровољаца за Шпанију и његове посљедице, на неке значајне моменте из рада партијских организација из тог периода и посебно на рад појединих активнијих чланова Партије. Од догађаја из народноослободилачке борбе потребно је посветити пажњу узроцима и посљедицама расформирања Орјенског батаљона, периоду од маја 1942. до почетка 1944. године, тј. до формирања Првог батаљона Бокешке бригаде, затим логорима на Мамули и Превлаци гдје су заједно са родољубима Боке и Црне Горе чамли и родољуби из Херцеговине и Хрватске, затим суђењима пријекних војних судова у Котору, Шибенику и Задру, као и о интериорцима, посебно по логорима Италије, о доприносу народа, посебно омладине народноослободилачкој борби, о тијесној сарадњи и заједничким акцијама још и прије рата, а нарочито у току рата, народа Херцеговине и дубровачког краја, посебно Конавала са народом Црне Горе и народом западног дијела Боке као најближим сусједима.

Будућим радницима на овом веома важном послу, сакупљачима грађе, истраживачима и обрађивачима, нарочито онима који ће на основама марксистичке науке обрадити у цјелини историјски ход Социјалистичке Републике Црне Горе у склопу Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, желим много успјеха.

IGNJATIJE (IGNJO) ZLOKOVIĆ — Povodom 80-godišnjice života —

Pedeset pet godina svoga dosadašnjeg prosvjetno-kulturnog i naučnog rada posvetio je svom voljenom zavičaju. Profesor Ignjo Zloković, historičar, pisac, viši naučni saradnik i glavni urednik *Godišnjaka* Pomorskog muzeja u Kotoru, zadužio je Boku Kotorsku. Naša je obaveza da ovdje obilježimo 80-godišnjicu njegovog plodnog i čestitog života, iskonski vezanog za svoj rodni kraj.

Rođen je 27. decembra 1897. u Bijeloj, pitomoj i plodnoj, na obali čarovitog Bokokotorskog zaliva, u okrilju Radoštaka i Bijele gore, naspram istorijske Prevlake, na visinskom pogledu Njegoševa Lovćena. U domu svojih rodoljubivih roditelja, poljoprivrednika, obrgljenog palmama i mimozama, narančama i smokvama, maslinama i vinogradima, napajao se od rane svoje mladosti tradicijom zavičajnih pomoraca, Njegoševom i narodnom poezijom, slobodarskim duhom crnogorskih ratnika i bokeljsko-hercegovačkih ustanika.

Osnovnu školu, šestorazrednu, svršio je u Bijeloj, namijenjen, kao najstariji sin, za očevog nasljednika. Međutim, on je žudio za daljim školovanjem; majka ga je podržala. Presudni uticaj imala su tri ugledna gosta roditeljskog doma, poznatog sa gostoprimitstva i podruma dobrog starog vina. Jednog ljetnjeg dana 1909. očev srodnik i prijatelj Mihail Bjeladinović, poslanik Boke na Carevinskom vijeću u Beču, doveo je u njihovu kuću Pavla Popovića, profesora Beogradskog univerziteta, poznatog njegošologa, i Mihaila Avramovića, poznatog organizatora zadrugarstva u Srbiji, koji se interesovao za ugledno zemljoradničko imanje u primorju. Mali osnovac, visokog čela, svijetlo-plave kose, bistrih zelenih očiju i zajapurenih jagodica, gutao je razgovore dobrodošlih gosti. Divio se znanju i ponašanju učenih ljudi. Počela ga je moriti žeđ za naukom i žudnja za Beogradom.

Dva razreda gimnazije učio je u Kotoru (1911 — 13). Pored ostalih profesora, predavao mu je Vicko Tripković, potomak ču-

venih dobrotskih pomoraca, matematičar, poznati rodoljub, pisac istorijskih članaka i pripovijedaka iz bokeljskog života. Privlačio ga je svojim ugledom pedagoga, čovjeka i pisca. Kotorski srednjoškolci imali su tada svoju ilegalnu književnu družinu »Vojslav«, čiji su članovi predvodili štrajk protiv mađaronskog režima hrvatskog bana Cuvaja, solidarišući se tako sa srednjoškolcima u Dalmaciji.

Treći i četvrti razred gimnazije učio je u Zadru (1913 — 15). U najljepšoj uspomeni ostali su mu profesori: dr Marin Stojković, Ivo Juras, Josip Saso, a naročito dr Ilija Sindik, istoričar, Bokelj, docnije član Srpske akademije nauka i umjetnosti, s kojim će održavati prijateljske i saradničke veze. Oduševljavao se idejom bratstva i jedinstva jugoslovenskih naroda, pod uticajem univerzitetske omladine Beograda, Zagreba, Beča i Praga. »Glavni organizacioni centar — sjeća se Zloković — bio je Hrvatski akademski klub, čiji su članovi bili Hrvati i Srbi, jer je rad ovog kluba bio usmjeren naprednom slobodarskom linijom«. Zloković se u Zadru istakao u antiaustrijskim demonstracijama. Za »politčke krivice« istjeran je iz svih škola u Austriji. Odmah je mobilisan u austrougarsku vojsku. Vojni ljekar iz Boke (dr Filip Lazarević) proglasio ga je »nesposobnim za front«. Na vojnoj dužnosti bio je u raznim mjestima Austro-Ugarske. Stigao je da peti razred gimnazije položi privatno u Kotoru; šesti razred redovno.

Školske godine 1919/20. svršio je VII i VIII razred i položio maturu u Drugoj beogradskoj gimnaziji. Predavali su mu poznati profesori, Milan Dukić, Ilija Lalević, Miladin Ševarlić, Svetozar Matić.

Studirao je istoriju i geografiju na Beogradskom univerzitetu. Predavali su mu istaknuti naučnici: Vulić, Radonić, Stanojević, Anastasijević, Vasilj Popović, Cvijić i Milojević. Starali su se da mu izgubljeno vrijeme nadoknade svojim bogatim znanjem i širokom kulturom.

Zloković se nije mogao otrgnuti od sunčane i pitome Boke; ni od njene slavne pomorske tradicije, koja ga je privlačila od rane mladosti i preokupirala kroz cio njegov život. Skoro trideset godina (1923 — 50) bio je profesor i direktor Pomorske škole i punih dvadeset godina (1950 — 69) direktor Pomorskog muzeja u Kotoru.

Kao profesor Pomorske škole, svojim predavanjima i zauzimanjem, svojim ponašanjem i postupcima čovjeka i pedagoga, svojim zdravim shvatanjima i pogledima na život i svijet, stekao je ljubav i poštovanje svojih mnogobrojnih učenika; ne manje i poštovanje njihovih roditelja. Mnoge njegove učenike vode pomorski putevi oko svijeta. U svojim sjećanjima oni pronose njegov omiljen i dobroćudan učiteljski lik. Budio je u njima interesovanje za saznanjem i svijetom, stvarao radnu naviku, razvijao ljubav prema pozivu i domovini.

U vrijeme drugog svjetskog rata, kao istaknuti rodoljub okupirane odnosno aneksirane Boke od strane fašističke Italije, bio je interniran. Skoro dvije i po godine, od novembra 1941. do marta 1944, patio je i stradao u fašističkom zarobljeništvu. U koncentracionom logoru na Liparima bio je zatvoren u logorskom zatvoru i isljeđivan tri mjeseca; odatle je, krajem juna 1942, preveđen u čuveni zatvor Regina Coeli («Kraljica neba») u Rimu, u kojemu je tada bilo oko 5.000 zatvorenika, najviše Jugoslovena. Proveo je tu skoro godinu dana. Bio je osuđen 5. decembra 1942, sa još dvadeset Jugoslovena, većinom Splitsana, od Specijalnog fašističkog suda za odbranu države, na četiri godine teškog zatvora. Optužen je za učesće u »prevratničkom udruženju koje je težilo da nasilno uspostavi diktaturu jedne društvene klase nad drugom«, što je »propagirao nasilno uspostavljanje crvene diktature«, što je »stavljao u izgled pobjede Rusije«, itd. Docije je preveđen u zatvor u San Đeminjano, između Sijene i Firence. Tamo je zatekao dva svoja prijatelja iz Boke, Anta Matkovića i Todora Kilibardu. Oslobođen je zatvora 30. januara; u martu se vratio u domovinu.

Željno je nastavio svoju kulturnu djelatnost. Nastavio je i stvoju saradnju s don Nikom Lukovićem, najboljim poznavaćem kulturnog blaga Boke Kotorske, istaknutim propovjednikom jugoslovenskog bratstva i jedinstva, poznatim besjednikom i piscem. Njihova saradnja trajala je skoro pedeset godina. U kulturnoj istoriji Boke niko nije uzorao tako duboku zajedničku brazdu, zasijanu blagodetima bratske sloge, povjerenja i saradnje, kao ova dva zaslužna rodoljuba širokih i jasnih pogleda u budućnost, širokih grudi i kulture, čija je parola u nekim kriznim godinama između dva rata bila: »Zdravo vjero svakom svoja, zdrav' bratimstvo vjero moja«. Tako su stvarali toplu atmosferu bratstva, čovječnosti i vjerske tolerancije i razumijevanja. Njihova saradnja ostaće kao uzor. Luković je bio čovjek zavidne opšte kulture, dobar poznavalac umjetnosti, klasične i savremene, sjajan besjednik zamašnog elana i zagrijanog temperamenta i zanosa; dobar političar i vješt diplomata; Zloković je, međutim, čovjek mirne krvi i naravi, odmjeren i taktičan, dobar govornik i privlačan kozer, dobar organizator i istrajan realizator, obdaren izvjesnom snagom okupljanja za saradnju.

Kao i Luković, Zloković je više popularizator nauke nego njen predani i požrtvovani poklonik i zatočenik. Savjesno vršenje dužnosti u školi i muzeju, mnogobrojne obaveze prema rodnom kraju u pogledu prosvjetno-kulturnih problema i poduhvata nije su mu dozvoljavale da se pretežno posveti nauci, koja čovjeka odvlači od dnevnog života i aktuelnih društvenih potreba. Zavičaj je računao sa njim. Skroman po svojoj prirodi, realan i smišljen, on se nije visoko umišljao, ni visoko zamahivao svom snagom; ali, svaki njegov udar bio je osjetan i koristan; praktičar je mirno

izvodio i sređivao preduzete poslove. Pronicljiv, radan i istrajan, on bi nauci dao više, da se, kao narodni čovjek, mogao oglušiti zovu narodnih potreba i prenebregnuti mnoge opšte obaveze građanina-intelektualca. Cio svoj radni vijek posvetio je opštem narodnom dobru. Kao ni Luković, on nije mogao postati pošteđeni kabinetski radnik.

Zloković je dao inicijativu za pokretanje mnogih prosvjetno-kulturnih poduhvata u svom kraju. Učesnik je u pokretanju ili organizovanju tih poduhvata ne samo u Boki nego i na drugim područjima Crne Gore. Učestvovao je u pokretanju osnivanja Pomorskog muzeja i Istorijskog arhiva u Kotoru, zavičajnih muzeja u Herceg-Novom i Perastu, Cetinjskog arhiva i Zavoda za zaštitu spomenika Crne Gore, Naučnog društva i Istorijskog društva Crne Gore, kao i pokretanja *Istorijskih zapisa*, čiji je jedno vrijeme bio član uredništva. On je organizovao Katorsku sekciju Društva istoričara i kao predsjednik vodio je punih osamnaest godina (1948—65); organizovao je Podružnicu Društva za proučavanje pomorstva Jugoslavije i bio njezin rukovodilac (1962—73). Učestvovao je u pokretanju svih novina, almanaha i zbornika u Boki poslije prvog i drugog svjetskog rata (*Glasa Boke*, *Glasnika Narodnog univerziteta*, *Zbornika Katorske sekcije Društva istoričara*, *zbornika Katorska katedrala*, ilustrovanih monografija *Kotor i 12 vjekova Bokeljske mornarice*, itd. Njegova je osobita zasluga pokretanje i osnivanje *Godišnjaka Pomorskog muzeja*, čiji je dugogodišnji urednik i redovni saradnik. U više pomenutih izdanja bio je saurednik.

Zloković je vrlo zaslužan kao direktor Pomorskog muzeja. On ga je reorganizovao i podigao na stepen savremene i ugledne ustanove. Obogatio ga je mnogim dragocjenim predmetima poznatih bokeljskih pomoraca, putem otkupa ili zavještanja pojedinih rodoljuba. Stvorio je u njemu drugarske odnose i radnu atmosferu, aktivizirao i proširio njegove djelatnosti, jasno opredijelio njegovu ulogu. Muzej je postao jedan važan kulturni centar starodrevnoga grada, važna kulturna institucija Crne Gore; poznat u Jugoslaviji i izvan nje; privlačan svojim značajnim istorijskim i umjetničkim eksponatima, bibliotekom i arhivskom građom, kako za kulturne i naučne radnike, istraživače i proučavaoce, tako i za studije mladih i najmlađih.

Dolaskom za direktora muzeja, Zloković se posvetio proučavanju pomorske prošlosti Boke, pomorskim problemima, pomorskim školama, tokovima kulturnog života Boke uopšte. Održava vezu s domaćim pomorcima i svima zainteresovanim proučavaocima jugoslovenskog pomorstva u prošlosti i sadašnjosti. Učestvovao je na brojnim stručnim dogovorima, naučnim sastancima i kongresima. Njegov kulturni doprinos našoj socijalističkoj zajednici nije mali. Dobio je mnoga priznanja i zvanja u pojedinim društvima i udruženjima. Dobitnik je Novembarske nagrade grada

Игњатије Злоковић

Kotora, Trinaestojulske nagrade SR Crne Gore (kao glavni urednik *Godišnjaka*, zajedno sa saurednicima). Predsjednik Republike odlikovao ga je Ordenom zasluga za narod sa srebrnim zracima.

Zloković je plodan pisac. Bibliografija njegovih radova iznosi dosad skoro 300 napisa. Objavio je više desetina naučnih radova, brojne naučne priloge i prikaze, mnogobrojne popularne i obaveštajne članke i bilješke. Saraduje u naučnim i stručnim časopisima, almanasima i zbornicima, u jugoslovenskim enciklopedijama (Pomorskoj, Vojnoj, Jugoslavije); saraduje u novinama. Počeo je u *Glasi Boke*, čiji je bio stalni saradnik (1932—41), jedno vrijeme i urednik. Tamo je objavio preko 70 naslova. Saraduje u *Pobjedi*, *Politici* i *Književnim novinama*. U reviji *Pomorstvo* objavio je preko 40 napisa. Najviše su zapaženi njegovi radovi u *Istorijskim zapisima* (15) i njegovom *Godišnjaku* (skoro 50).

Zloković je dao najviše radova iz istorije domaćeg pomorstva (Boke, odnosno Crne Gore), o pomorskim školama i pomorskoj privredi, o slavnim i o istaknutim bokeljskim pomorcima, kao što su: Zmajević, Vojnović, Martinović, Ivelić, Visin, Zelalić, Zambelić, Florio, Gopčević, Vukasović, i drugi poznati kapetani iz impozantne galerije bokeljskih moreplovaca. Pisao je i o podvizima Hadžije i Srzentića, narodnih heroja Spasića i Mašere. Dosta je pisao o bokeljskim ustancima i pobuni mornara u Boki 1918. Dao je više likova iz kulturnog života Boke (Vicko Tripković, biskup Učelini, don Anton Milošević, Rudi Đunio, Vinko Đurović, Petar Šerović, don Niko Luković, Ilija Sindik, Vlado Brajković itd.). Očekuju se dalji njegovi radovi, u prvom redu iz oblasti pomorstva.

Najveći kulturni doprinos Ignja Zlokovića je *Godišnjak Pomorskog muzeja* u Kotoru. Pokrenuo ga je 1952. Uspješno ga uređuje sve dosad. To je najveće, najznačajnije i najdužetrajnije djelo periodike u kulturnoj istoriji Boke, bogata riznica za pisanje dugovjekovne istorije bokeljskog pomorstva, zahvaljujući saradnicima, proučavaocima i stručnjacima, koje je Zloković znao okupiti. Vrlo je rijedak slučaj kod nas da jedan isti urednik uređuje jedan isti časopis ili godišnjak 25 godina neprekidno kao Zloković. Time se, koliko nam je poznato, može pohvaliti još samo akademik Mladen Leskovac, urednik *Zbornika Matice srpske za književnost* (pokrenutog 1953). Dvadesetpet knjiga *Godišnjaka* čine visoko postolje sa 25 stepenika (biće ih još). Sa tog zavidnog pjestala, prof. Ignjo Zloković može vedra i ponosna čela da se osvrne na svoj dosad pređeni životni put, više naporan i trnovit, nego utaban i posut cvijećem. *Godišnjak* je spomenik trajan,

Pisac ovog prigodnog članka poslužio se i podacima iz sljedećih radova:

1) Ignjatije Zloković, *Uspomene iz mog školovanja u Zadru*, Zadar-
ska revija, br. 5—6, 1974.

2) Isti, *Jedna optužnica Specijalnog fašističkog suda u Rimu na Li-
parima 1942*, Istorijski zapisi XXXIII—2, 1976.

3) Isti, *Autobiografski podaci*, pismo autoru ovog članka.

4) Tomo Radulović, *Bibliografija radova Ignjatija Zlokovića*, Zbornik
Kotorske sekcije Društva istoričara Crne Gore I, 1975.

5) Dušan Kostić, *Prof. Ignjatije Zloković*, Razgovor ove nedelje, «Po-
litika», Beograd 19. I 1969.

6) Dr Kosta Milutinović, *Zbornik Kotorske sekcije Društva istoričara
Crne Gore*, Književne novine, Beograd, br. 492, I. VIII 1975.

7) Dr Ernest Stipanić, *80-godišnjica Ignjatija Zlokovića*, «Politika»,
Beograd, 7. I 1978.

У СПОМЕН ПЕТРА ШЕРОВИЋА

(Поводом десетогодишњице смрти)

Пред крај 17. в. кад су, послвије упорних борби, ослобођени од турске двјестагодишње владавине Херцег-Нови и сјеверни предјели Боке Которске, напађено становништво Херцеговине и Црне Горе, било робовањем или екопомском биједом, силази на обале бокељског залива. Поједина племена и братства траже политичку и материјалну заштиту у мирнијем животу и бољој егзистенцији. Али, и дође на бокељским обалама под заставом мјстачког Лава, чекала их је нова борба у очувању својих права.

НАПУШТЕНА ОГЊИШТА НА КАМЕНУ

Љути камен нашег динарског ланца који се као ратнички бедем пружа низ обалу толико вољеног мора прастаро је огњиште наших предака. Огњиште на камену у суровој борби за голи опстанак. Тај љути крш је и једино уточиште пред поробљивачима с разних страна. С њега може да се пође једино онда кад стегне биједа за грло. Тако херцеговачка братства, пред смртним пустошењем двије непријатељске војске предвођена митрополитом Саватијем Љубибратићем, полазе и носе најдраже благо из порушеног манастира Тврдоша да га похране у нови манастир иц Санини. А црногорска братства силазе низ окомите литице у питоме драге Доброте. И одатле траже нова погодна обиталишта. И овдје их је чекао камен, али не онај љути планински, него приморски који пуца под ударцима мушке снаге. У Бокељском заливу за ове досељенике није била туђина, јер су овдје од далеке старине позната насеља нашег живља. У њих су се уселавале ове нове миграције са старих камених огњишта. Запимања су била слична, али много боља и кориснија. У Боки је одавно цвјетала трговина и то артиклима домаће производње. Тада се насељавају Херцег-Нови, са околним селима, Пераст,

Ораховац, Доброта, Прчањ и Столив. Међу извјесне породице које воде главну ријеч у насељавању и привреди спомињу се Сикимићи, Властелиновићи и Беловићи. Многи од њих истакли су се у хајдучким четатама и одавде су одлазили у акције против Турака. Положај њихових породица и осталог живља требало је обезбиједити код млетачких власти. У то доба јављају се многи документи о правном положају досељеника. Народ је тражио вјерску и националну слободу у виду једне самоуправне институције под туђином. У томе се дјелимично и успјело, о чему свједоче сачувани архивски фондови. Стечена права често су угрожавана промјенљивом политиком Венеције. Један од видова борбе за очување свога интегритета је и у упорности чувања своје богате традиције. Преписивали су се документи, родослови, хронике и читуље, све у тежњи да се докажу права на опстанак. Жива ријеч и здрава свијест о своме поријеклу учврстили су култ домаћег огњишта на камену. Ријетко се кад презиме промијенило или искварило. Слојеви нових насељавања доносе свјежу снагу менталитета са старих огњишта у домове робака. Везе између братстава која су остала горе у ђутом камену и исељеника нијесу се прекидале, поготово не у етичком и етнопсихичком погледу. Такво јединство се одржавало кроз култ породице и њених предања. Зато је могао да се међу Бокељима разбукти снажан покрет народног препорода у првој половини прошлог вијека. Здрави коријени дуго формираних насељавања нашег живља одбацивали су сваки калем туђинштине. Међу њима нису могле да се оснаже хетерогене силе. Нешто као слаба патина од туђинских утицаја остало је само у маниру и изразу покољења, која су се васпитавала на туђим језицима, али тако слаба да је увијек преовладавао здрави дух традиције којим се уздизала свијест о сопственој култури из далеке прошлости.

И далеки преци Петра Шеровића дошли су на сунчано жало Бијеле озго са старих камених огњишта, из врлетног села Залаза крајем 17. в.¹

У једној таквој сасвим здравој и креативној традицији одрастао је и васпитавао се Шеровић. Његово родно село Бијела његовало је све љепоте таквог предања у свим облицима народног стваралаштва, у обичајима и моралу људи. А такво је мање-више скоро свако село у Боки Которској. Изненадио се Карашић кад је овдје долазио и видио колико је жива и богата домаћа стара култура и њене тековине у животу Бокеља. Све што

¹ П. Шеровић, Бијела у Боки Которској, Споменик САН, CV, Београд 1956, 193. У писму од 31. 8. 1963. г. писао ми је „Према сачуваним документима у Архиву у Херцеговине 1696. г. спомињу се браћа Вук и Мијо Шеровићи, синови Јовови. Наша породица потиче из Залаза. Вјероватно су се Вук и Мијо, а можда и њихов отац Јово, доселили овамо половином 17. в. Ми потичемо од Вука.“

је чуо крај домаћег огњишта Петар Шеровић је понио у живот и објелоданио у бројним научним радовима. А много тога могао је да чује и запамти. Његов отац Драго био је вриједан и интелигентан, прави ентузијаста за народну прошлост. А мајка је знала тако добро народне пјесме и попијевке да их је памтила до посљедњих година живота.² Још као студент почео је да се бави проучавањем културне прошлости Боке. Он је тиме насљеђивао интересе предака о очувању традиција. Тај интерес настојао је читавог свога дугог живота да унапреди и научно објасни. Сав се томе посвећивао упркос службених обавеза које су биле у опречности са његовим научним радом. Од родитељских приповијелања преко студентских дана и брига једне компликоване и одговорне службе, у којој је као и у свему био врло савјестан и хуман, кроз научна истраживања па све до посљедњих година живота, сав је био предан великој жељи да што више уради да се прошлост Боке Которске са свих научних аспеката сагледа у што бољем свјетлу истине, да се све што је нејасно и несигурно расвијетли на најчистијим изворима науке колико то буде могуће, да се фалсификати и интерполације уклоне и да се прошлост прикаже онаквом каква је била.

НА ИЗВОРИМА НАУКЕ

Још као основац показивао је ријетку љубав према књизи. Тада се видјело да није имао смисла за поморство и трговину, у чему су Бокељи некад имали много успјеха. Он је одабрао други пут, прилично усамљен у овим крајевима у доба његовог дјечанства. Которска гимназија била је тада палалеко чувена. Памте се многи њени професори који су школовали генерације одличних интелектуалаца.

Треба прегледати годишње извјештаје ове Гимназије и публикације њених професора, па да се дозна шта се све тада урадило у педагошко-научном смјеру. Његов успјех у настави и интересовање да што више сазна професори су брзо запазили. Нарочито се истицао у изучавању класичних језика и историје.³ То није био само труд ученика за бољи успјех у школи него и нешто много више. То је био риједак ентузијазам да се што више дозна и понесе у живот. Солидно позна-

² Игњатије Злоковић, Петар Шеровић, Старине Црне Горе, III—IV, Цетинје 1965—66, с. 257. Злоковић пише да се „одгајао и растао у кући која је била богата ризница културно-историјског наслеђа. Његови родитељи су знали легенде, приповијетке, пјесме и разне народне обичаје“.

³ Которска гимназија се истицала са својим врло ученим наставним кадром. У вишим разредима „дрславања су личила на научне семинаре“. Иг. Злоковић, Петар Шеровић, Историјски записи, XXI, XXV, Титоград 1968, 327.

вање националне историје и класичних језика користиле му доцније у научним радовима. Одатле, из врло стручних предавања которских професора, био је појачан Шеровићев урођени интерес за друштвене науке. Зато је изгледало да ће се посветити просвјетној служби. Али, положај просвјетних радника под аустроугарском влашћу био је врло несигуран, особито за домородце.⁴ Шеровић се одалучио да студира правне науке. Широке области правних дисциплина опет су га уводиле у свијет за који се интересовао. Он ће временом да превазиђе те оквире и посвети се искључиво историји поморства, црквеној и културној историји, епиграфици и иконографији, а дјелимично и етнографији. Правне науке су му потпомогале да боље сагледа друштво у процесу развоја историје. Студирао је у Загребу, Бечу и Грацу гдје је и дипломирао 1913. г. У Бечу и Грацу, поред правних наука, слушао је предавања из југословенске књижевности, филологије и историје, која су држали чувени научници као Јиречек, Јагић, Милан Решетар и Матеј Мурко. У то вријеме Јиречек је постао име у европској историографији, шеф катедре за историју источно-европских народа и познати писац. У Бечу је слушао Решетарова предавања из словенске филологије, а у Грацу Мурка из словенске књижевности и лингвистике, а Јагића из словенске палеографије.⁵ Идеја југословенског јединства одавно се његовала међу нашим студентима у Бечу. Студентско друштво „Зора“ окупљало је нашу омладину на национални и интелектуални рад.⁶ Шеровић је патриотско осјећање носио у себи још из дјетињства, са породичног огњишта. Био је дубоко свјестан шта су значиле оне преломне године при крају његових студија. Пламен рата са Балкана је убрзо захватио цијелу Европу. Очекивало се да се оствари вјековна нада југословенских народа о слободи и јединству. Своје богато знање требало је одмах да стави у службу народа. Са извора науке да пође у живот, међу своје и да послужи расвјетљавању научних истина за опште добро своје отаџбине.

НЕИМАРСКО ДЈЕЛО

Жеља да се посвети научном раду, која се у њему разбуктала у гимназијској клупи, а потпуно у вријеме студија, почела је да се полако остварује.⁷ Не само стручним зна-

⁴ Зококовић, и. д., 327.

⁵ Народна енциклопедија СХС, II, 99—100; 149—150; 920—921; III, 762.

⁶ Народ. енциклоп. I, 947—948.

⁷ По завршетку рата једно вријеме ради као судски приправник у Котору. А затим одлази у Нови Сад гдје држи предавања из поморске историје и привреде Боке. Зококовић, 327.

њем и истраживачким радом него и организаторским дјеловањем постаје пионир у оснивању научних установа. У Новом Саду, у току службовања, прилази друштву еминентних историчара. Уз Станоја Станојевића, Димитрија Руварца, Димитрија Кириловића, Алексу Ивића, Николу Ралојчића, Васу Стајића и Душана Поповића, Шеровић је један у групи оснивача Историјског друштва Војводине 1927. г. и покретача његовог Гласника, одличне научне публикације која је све до овог рата била најзапаженији зборник научних истраживања из више области на 4. подручју Војводине.

Дужности у управној служби и премјештаји у вези са овом врстом службовања свакако да су га ометали у истраживачком раду. Још тада је Шеровић, како ми је више пута казивао, морао да прибјегне ноћном бдијењу над документима и литературом да би могао писати. Како је по потреби службе мијењао мјеста од Новог Сада, Костајнице и Шибеника до Котора, искористио је такве околности да свудаје остави најљепшу успомену првенствено у односу са људима, а онда и у односу према старишама, историјским и архивским фондовима, објектима који су ангажовали његову пажњу и смисао за истраживање. За вријеме боравка у Костајници организовао је и уредио прву „Господарско-културну изложбу“. Овдје успијева да прикупи и експонира предмете од великог историјско-умјетничког значаја, свјетовног и сакралног карактера. За ову прилику написао је одличну монографију „Град Костајница и костајнички срез у прошлости и садашњости“. За овакав труд и љубав према културном благу тога краја додијелена му је диплома почасног грађанина Костајнице. И кратко службовање у Шибенику било је за науку плодно. Проналази драгоцену грађу, дотле непознате документе о миграцијама и насељима нашег живља у том крају, проучава их и објављује.⁸ Долазак у Котор и дуги боравак све до овог рата био је и најплоднији. Још 1933. г. оснива Народни универзитет Боке Которске и позива бокељске интелектуалце на сарадњу. У оквиру овог универзитета одржавају се у Котору бројна предавања из разних области науке и привреле. Шеровићев Народни универзитет је прва институција ове врсте на подручју Боке. И одмах идуће године покреће њен часопис „Гласник Народног универзитета Боке Которске“ који је уз велике папоре његовог оснивача и финансијске потешкоће, окупио врло учене сараднике и излазио повремено у тромјесечним свескама све до 1941. г. Шеровић је у овом великом подухвату имао и тешкоћа. Требало је људе покренути и убијелити у велики значај ове установе и њеног гласила. А поред тога требало је обезбиједити средства за редовно издавање Гласника. И ту се осјетила наша стара сла-

⁸ Васо Ивошевић, Петар Шеровић о Србима у Хрватској, „Вјетром вијани“, Споменица културног друштва „Просвјета“, Загреб 1971, 193—200.

бост — немар према општим интересима нијесмо били савладали. И поред низа објективних тешкоћа, Шеровић није клонуо у своме прегалаштву. Народни универзитет у Котору и његов Гласник поставили су здраве научне темеље да се могло послуже рата озбиљно наставити са научним радом на терену Боке. Шеровић је тако постао претеча и путеводитељ у даљем истраживачком раду и формирању научних установа у Котору и Херцег-Новоме. У јесен 1934. г. организује велику и добро запажену „Културно-историјску изложбу Боке Которске“. То је била прва изложба оваквог опсега и садржаја у Котору какву Бокељи до тада, а ни лошије, нијесу видјели. Том приликом Шеровићев „Гласник“ у посебном издању објавио је списак експоната са назначењем фондова и власника изложених предмета. То су били предмети власништва појединих бокељских општина, манастира и цркава и приватних збирки. Изложено је било преко седам стотина експоната из разних области културног и умјетничког стваралаштва Боке Которске. Поред старих рукописних и штампаних књига, епитафа, диплома и повеља били су заступљени везови, нопње, покућство, слике, графике, иконе, кујунџијски предмети и све што је у вези са поморством и другим гранама овлашње привреде. Заступљена су била археолошка налазишта, нумизматичке збирке, фолклорни предмети, архивистика, библиотечки раритети и експонати примијењене умјетности и домаћег занатства. Очевици изложбе пишу да је „на овој изложби заблистало дотле невиденим сјајем још очувано богато културно-историјско наслеђе овога краја“.⁹ Ова изложба „заузела је све просторе Гргурине палате (данас Поморски музеј у Котору) и својом свеобухватношћу квантитативном и квалитативном изненадила и саме познаваоце овог наслеђа“.¹⁰

Још у првом броју Гласника Народ. универзитета позивао је на сарадњу истичући да су задаци ове установе да се чува културно-умјетничко благо Боке, да се проучавају архиви, да се унапређују сви облици народне привреде. У том смислу у едицији Народног универзитета публиковано је неколико значајних књига мањег обима из области културе, умјетности и привреде. Крајем 1939. г. Шеровићев Народни универзитет отвара врло успјелу пољопривредну изложбу.¹¹

⁹ Злоковић, и. д., 328. Културно-историјска изложба Боке Которске, Гласник Народног универзитета Боке Которске, Котор 1934, 7—8.

¹⁰ Нико Луковић, Петар Шеровић, Годшњак Поморског музеја у Котору, XVII, Котор 1969, 251—252.

„Од 1949. г. на овамо он је не само видио реализацију својих планова већ је био и један од оснивача и сарадника данашњих музејских и архивских установа у Боки“, Злоковић, 329.

¹¹ Луковић, 252.

Петр Шеповтч

Шеровић је 1936. г. апеловао да је крајње вријеме за отварање музеја у Котору. „О потреби музеја сувишно је и говорити. Нема ваљда лица у Котору и околини које не би, особито након сјајно успјеле изложбе, ту потребу увиђало. Већ је крајње вријеме да се у овом правцу нешто конкретно уради како бисмо наше старине сачували за себе и своје потомство. Туга обузме душу сваког родољубивог Бокеља кад види како нам даномце, често уз багателне цијене, испред наших очију странци и несавјесни трговци односе најдрагоцјеније предмете и наше највеће светиње. Оснивањем једног музеја у Котору много тога би се спасило у Боки.”¹² Тако исто истицао је потребу отварања црквеног музеја у манастиру Савини да би се спасило драгоцјено умјетничко благо у старим рукописним и штампаним књигама, иконама, црквеном везу и металима које пропада по сеоским црквама.¹³ Нажалост, његов апел код политичких и црквених водећих људи остао је без одзива.

ПРЕД РИЗНИЦАМА ПРОШЛОСТИ

Шеровић је из Которске гимназије попио велико знање да га допуни на универзитетским катедрама. Зато је и могао тако зналачки не само да користи објављену грађу (Тајнер, Фарлати, Момзен и др.) него да и самостално чита и дешифрује не само замршене рукописе на старим и новим језицима и још теже инскрипције и сигнатуре. И то не само у документима него и у умјетничким дјелима, нарочито на иконама. Одлично је познавао библијске и литургијске текстове и симболику, особито у словенским и класичним издањима. Зато је могао тако сигурно да тумачи и криптограме у живопису. Тако солидно знање омогућило му је да упозна наше богато културно наслеђе, да претражује и исписује из архивских фондова и ризница умјетничких дјела. После је дугог испитивања и провјера Шеровић је полако доносио сталожене, добро проучене и документоване закључке. У његово вријеме изворна научна грађа није била тако доступна као данас. Знамо каква је судбина пратила Которски архив. Користи свако слободно вријеме да се упозна са материјалима потребним за научни рад. Зато обилази јавне и приватне библиотеке, збирке, објекте, локалитете, тражи документа и записе. Деценије проводи у проучавању родне Боке у свима областима њеног живота које су га нарочито интересовале. Нико тако као он није познавао Бокеље, њихову прошлост и културна богатства. Скоро сваки научник који је до-

¹² Хитна потреба оснивања музеја у Котору, Гласник Народног универзитета, Котор 1936, 2 — 3, 1 — 3.

¹³ Потреба црквеног музеја у Боки, Гласник Нар. унив., 1935, 1 — 2, 12 — 16.

лазио да проучава неки огранак из бокељске прошлости, обраћао се Шеровићу за савјет. Мањи број његових радова третира теме изван Боке.

Овдје ћемо се осврнути на један његов рад који казује о просвјетним приликама у Боки од 17. до 19. в. када се формира извјесна самоуправа у животу старог и придонлог живља. Шеровић истиче да су многи из Рисна и Тонле „учили да читају и пишу народним језиком и ћирилским словима, која су називали „српским“ и њима се служили у својим писмима и разним документима“. Шеровић напомиње да је сачувао много докумената „писано народним језиком и ћирилицом. Док су општине у которском базену у 18. в. коресподирале на туђем, талијанском, језику дотле су топаљска и рисанска општина, а тако исто грбаљска и паштровска, уредовале на народном језику и водиле службену преписку с млетачким властима, издавале чак и разна свједочанства потребна поморцима писана ћирилицом што је за оно доба јединствен случај... Споменуте општине су се енергично заузимале да се очува народни језик и у администрацији, па су млетачке власти биле принуђене да држе своје „драгомане“ тј. преводиоце ћирилских писаних аката“.¹⁴ На основу архивских података проналази најстарије школе у Боки и учитеље и доноси биографске податке.

Смјене политичких власти, њихову администрацију и однос према становништву, привреди, економске прилике, народни живот и обичаје, ратове, посебно поморске битке, трговину, познате поморце и бродовласнике, бокељске градове и села, културне утицаје, сликарство, архитектуру, примјену закона и обичајног права, све је то Шеровић приказао у свијетлу сигурних извора.

Писао је о Боки у античко доба, под Неманићима, млетачком, француском и аустријском управом. И о учешћу Бокеља у Првом српском устанку. Неколико расправа посветио је појединим раздобљима из политичке, културне и привредне историје Котора и Херцег-Новога. Проучавао је цркве и поједине манастире у Боки, нарочито фреске и иконе у њима. Шеровић је био најбољи познавалац црквеног сликарства на подручју Боке. У погледу проучавања икона и живописа у Боки често исправља и допуњује многе научнике. Тако и у проучавању овдашње епиграфике дао је најбоља тумачења и најтачније читање записа и натписа са појединих објеката и предмета. Указује на погрешне закључке изнијете у јавности и исправља их, допуњује мањкавости појединих студија о бокељској прошлости.

¹⁴ Из архива старе рисанске општине, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXX, Београд 1964, св. 3—4, 264—68.

ШЕРОВИЋЕВЕ РЕЦЕНЗИЈЕ

Ко је стигао да прочита његове радове, нарочито приказе на поједине књиге, могао је лако да закључи колико се држао у свакој прилици објективног суда о људима и њиховим дјелима. Савјестан и у доброј намјери увијек је примјењивао у раду онај познати класични научни принцип *SINE IRA ET STUDIO*. То се примјечује у сваком његовом раду, а нарочито у критици. Никад код њега нема претенциозних ни заједљивих осврта, него строго достојанствени, добро проучени и конструктивни прикази у намјери да се истина изнесе на видјело јавности. Начин његовог писања осврта на дјела појединих научника био је ненаметљив, имао је тон хуманог става, солидног знања и жеље да се укаже на оно што је погрешка, коју треба исправити доунама тачних података. Из таквих његових написа запажа се ауторова тежња да се открије истина у пуноћи својој и да се призна труд у откривању истине. И кад је долазило у питање незнање појединца или слаба припрема за рад, Шеровић исправља нетачности и не упушта се у полемику нити се окрће на поводе због којих је аутор погријешно. Напротив, увијек налази топлу ријеч похвале и извјесног охрабрена, пријатељски израз да помогне у незнању или погрешним закључцима. Увијек достојанствен и тачан, савјестан и добро припремљен за интерпретацију неког питања, такав остаје и у критици. У сваком чланку или студији, осврту и критици уочљива је његова намјера да се кроз провјеравање чињеница очисте све наслаге произвољних судова и дође до извора. За њега је с правом речено да су га „ресиле разне врлине, а највише скромност и урођена отменост духа у опхођењу са људима. Био је отворена књига за разноврсне научне проблеме“.¹⁵

Шеровић је почео да пише доста рано у листовима као што је „Словенска мисао“ у Трсту и „Застава“ у Новом Саду. Његов научни рад траје скоро педесет година. Поред толиких листова и часописа дао је значајне прилоге у Енциклопедији Југославије и у енциклопедијама поморства и ликовних умјетности. Тако исто и у Лексикону југословенских писаца, који издаје Матица српска у Новом Саду.

Поред низа чланака и опширних радова из разних области бокелске прошлости предузео је био огроман труд на изучавању катастика старих бокелских општина. Почео је са територије Херцег-Новога. Намјеравао је да испитивањем ових архивских извора проучи миграције и насељавања данашњег становништва Боке од 17. в. наовамо. Тиме је хтио да изврши ревизију Накићеновићеве књиге „Бока“, антропогеографске студије која је објављена у Београду 1913. г. у издању Српске академије наука.¹⁶

¹⁵ Злоковић, 330.

¹⁶ О томе ми је писао 20. новембра 1961. г.: „Преда мном стоји тек започети опширан рад о поријеклу становништва сјеверног дијела Боке.“

Указујемо на значајније Шеровићеве радове по областима научног проучавања који дају најбољи материјал за оцјену резултата до којих је дошао својим упорним и зналачким трудом. Највећи број ових радова односи се на поморство Боке у бродарству, традицији, ратовању и трговини. Сумарни преглед дао је у својој предавању „О поморству Боке Которске“, које је одржао у Београду 1924. г.¹⁷ Сљедеће године пише популарну историјску студију о Боки Которској највише с аспекта поморства.¹⁸ Знатно касније појављују се његове студије о поморству.¹⁹ Радови из области политичке и културне историје Боке су такође бројни. Неколико од њих односи се на прошлост Херцег-Новога.²⁰ О учешћу Бокеља у Првом српском устанку писао је врло документовано.²¹ Из архивистике објавио је доста грађе која се односи углавном на млетачке дукале и остала документа 17. и 18. в. из Херцег-Новога и Рисна.²² Неколико радова спадају у област археологије.²³ У етнографске прилоге долазе радови о народном животу у Боки Которској, традицијама и сујевјерју.²⁴ Проучавању епиграфике посветио је велики број радова. То су проучавања записа и натписа из цркава у Костајници, са текстама у Задру, из цркава у Котору, Столину и Тивту и из манастира Прасквице.²⁵ Из области историје умјетности описао је старине манастира Комоговине, фреске у цркви Св. Борба у Ораховцу, у манастиру Прасквици и Полострогу, и о лику епископа Данила у Бијелој. Од посебног су значаја Шеровићеви прикази на енциклопедијско дјело Власт. Петковића „Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа“, САН, Београд 1950. и студију Павла Мијовића о бокелској сли-

¹⁷ О поморству Боке Которске, Братство, књ. 32, Београд 1924, 95—112.

¹⁸ Бока Которска, Јадранска стража, Сепат 1925, 1, 8—10; 2, 38—40; 3, 65—67; 4, 89—90; 5, 122—24.

¹⁹ Злоковић Максим, Библиографија радова П. Шеровића, Которска секција Друштва историчара Црне Горе, Котор 1970, 219—34.

²⁰ О поморству херцеговске општине у 18. и 19. в., Годишњак Поморског музеја, Котор 1953, 49—71; Борбе око Херцеговога до његовог коначног ослобођења, Годишњак Пом. музеја, 1955, 5—28; Стара топаљска општина у Б. Которској, Историјски записи, 1957, 1—2, 189—210; Извјештаји генералног провидура Корнара последије музеја Херцег-Новога, Годишњак Пом. музеја 1965, 45—54.

²¹ Историјски записи 1953, 374—81.

²² Годишњак Поморског музеја, Котор 1959, 171—81; 1964, 197—207; Историјски записи 1960, 2, 309—14.

²³ Злоковић М., Библиографија П. Шеровића, 220, 227.

²⁴ Истор. записи, 1948, 1—2, 60—68; 125—126; Архивски подаци о вјештицама, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 1958, 247—58. О прогањању вјештица у Боку писао је 1910. г. Саво Наквић у Гласнику далматинске епархије.

²⁵ Гласник Историјског друштва, Нови Сад 1933, 350—66; 1934, 337—45; Историјски записи, 1954, 1, 243—46; Прилози за књижевност..., 1959, 3—4, 341—47.

карској школи Димитрија Рафаиловића.²⁶ Изванредно познавање иконописа и црквеног сликарског канона као и низ историјских детаља у вези са градњом сакралних објеката на подручју Боке показао је баш у овим приказима који су обимом и стручном оцјеном превазишли уобичајене рецензије и постали приручници за познавање црквене архитектуре и сликарства у овом крају.

Његова сарадња у Енциклопедији Југославије обиљежена је прилозима из прошлости Боке и појединих насеља. У чланку о Бокн Которској спомиње прве познате становнике Боке Ардијеје, племенски огранак Пируста, илирске групе која је основала стари Пераст. Описује ратове и миграције и подјелу насеља и администрације између античког Рисна и Котора.²⁷ Значајан је овдје и његов врло концизни рад о родослову породице иконописца Димитријевића — Рафаиловића, појединим сликарима и њиховим главним дјелима.²⁸ А затим слиједи низ кратких написа о појединим бокељским насељима и сакралним објектима.²⁹

Неуморан у раду, врло обазрив у закључцима, објективан у оцјењивању догађаја и личности, пун знања у познавању извора науке, Шеровић је иза себе оставио велико дјело правог научника и родољуба. Његови радови отворили су и обасјали скривене ризнице нашег разноврсног културног блага и сачували их за будућност.

²⁶ Злоковић М., Библиографија..., 222—24, 226, 232.

²⁷ Бока Которска, Енциклопедија Југославије I, 655—57.

²⁸ Димитријевићи — Рафаиловићи, Енциклоп. Југославије, II, 705.

²⁹ Енциклопедија Југославије, I, 344, 358, 558; VI, 522, 509—10.

На крају наводимо литературу о Шеровићу:

Злоковић Игњатије, Петар Шеровић, Старине Црне Горе, III—IV, Цетиње 1965/6, 257.

Злоковић Игњатије, Петар Шеровић, Историјски записи, XXI, XXV, Титоград 1968, 2, 326—330.

Злоковић Игњатије, Петар Шеровић, Которска секција Друштва историчара Црне Горе, Котор 1970, 209—212.

Злоковић Максим, Библиографија радова Петра Шеровића, Которска секција..., 1970, 219—34.

Ивошевић Васо, Петар Шеровић, Весник савеза удружења православног свештенства, Београд 15. VI 1968.

Ивошевић Васо, Петар Шеровић, Православна мисао, XII, Београд 1968, 1—2, 217—19.

Ивошевић Васо, Петар Шеровић о Србима у Хрватској, Вјетром вијани, Споменница Друштва „Просвјета“, Загреб 1971, 193—200.

Ивошевић Васо, Сјећање на Петра Шеровића, Весник..., Београд V, 1978.

Луковић Нико, Петар Шеровић, Годшњак Поморског музеја 1969, 251—2.

Мартинковић Нико, Шеровић Петар, Енциклопедија Југославије 8, 1971, 240.

Николић Марко, Петар Д. Шеровић, Православље, Београд 8. V 1968, и 1. IV 1978.

САДРЖАЈ — CONTENTS

	Strana
Dr Bogumil HRABAK	
<i>Herceg-Novi u doba bosansko-hercegovačke vlasti (1382—1482)</i> — — — — —	7
Herceg-Novi during the rule of Bosnia-Herzegovina (1382—1482) — — — — —	31
Марија ЦРНИЋ-ПЕЈОВИЋ	
<i>Једно насеље херцеговске општине у XVIII вијеку — Мојдеж по документима Архива Херцег-Новог</i> —	33
A settlement in the region of Herceg-Novi in the eighteenth century — Mojdež according to the documents of Herceg-Novi Archives — — — — —	78
Vaso IVOŠEVIĆ	
<i>Veliki ilustrirani časopis »ВОКА« i njegova misija</i> —	81
The large illustrated calendar »ВОКА« and its mission	93
Др Милош МИЛОШЕВИЋ	
<i>Војна организација у Боки Которској за вријеме млетачке владавине</i> — — — — —	95
Military organization in Boka kotorska during the venetian rule — — — — —	120
Dr Kosta MILUTINOVIĆ	
<i>Prilog proučavanju pokreta za ekonomsku i kulturnu obnovu Boke Katorske</i> — — — — —	121
Supplement to the Study of the Movement for the Economic and Cultural Renewal of Boka kotorska —	133
Др Славко МИЈУШКОВИЋ	
<i>Бокелски устанак 1869. у још необјављеној прозној и стиховној параџији једног учесника</i> — — — — —	135
The rising of the people of Boka in 1869 according to a still unpublished prose and verse narration of a participant — — — — —	149
Dr Srđan MUSIC	
<i>Jedna zanimljiva poternica iz XVIII veka u Arhivu Herceg-Novog</i> — — — — —	151
An interesting wanted circular from the 18th century in the Archives of Herceg-Novi — — — — —	154
Радомир Д. ПЕТРОВИЋ	
<i>Прилог питању односи сликара Радула и бокототорске сликарске школе</i> — — — — —	155
A contribution to the question of the relation between Radule the painter and the painting school of Boka —	164
Velimir RADOVIĆ	
<i>Prilog o doseljenicima hercegnovskog kraja (XVIII stoljeće)</i> — — — — —	165
A contribution about the immigrants to the region of Herceg Novi (eighteenth century) — — — — —	189

	Strana
Радослав РОТКОВИЋ	
<i>Љубиша и далматинска народна странка (1861—1870)</i>	191
<i>Ljubiša and the Dalmatian People's Party — — —</i>	217
Мр Јелена СУБОТИЋ	
<i>Прилог биографији Стефана Митрова Љубише</i> — —	219
<i>A contribution to the biography of Stefan Mitrov Ljubiša — — — — — — — — — —</i>	232
Dr Savo VUKMANOVIĆ	
<i>Nikola St. Ljubiša</i> — — — — — — — — — —	233
Максим ЗЛОКОВИЋ	
<i>Херцеговски дан Симе Матавуља (Пригодом седамдесетогодишњице пишчеве смрти)</i> — — — —	245
<i>Simo Matavulj in Herceg-Noví (On the occasion the 80th anniversary of the writer's death)</i> — — —	265
P R I K A Z I	
Tomislav GRGUREVIĆ	
<i>Posljedice revolucionarnog neiskustva i klasno obilježje ustanka — Povodom šezdeset godina ustanka mornara u Boki</i> — — — — — — — — — —	269
<i>The consequences of the lack of revolutionary experience and the class traits of the rising — On the occasion of the 60th anniversary of the sailor's rising in Boka</i>	286
Никола ВУЧКОВИЋ	
<i>Књига друга „БУДВАНСКИХ АНАЛА“ Крста Ивановића</i> — — — — — — — — — —	287
Dr Miroslav LUKETIĆ	
<i>Бока Которска на страницима Записа и Историјских записа 1927 — 1977.</i> — — — — — — — — — —	309
Игњатије ЗЛОКОВИЋ	
<i>Трагом радова Павла Мијовића</i> — — — — —	319
<i>Tracing the works of Pavle Mijović</i> — — — — —	326
Dr Miroslav LUKETIĆ	
<i>Pismo Pavla Rovinskog Roksandi Tomanović</i> — —	327
Марија ЦРНИЋ-ПЕЈОВИЋ	
<i>Раднички покрет и народноослободилачка борба у Боки Которској на страницама Историјских записа</i>	333
Risto KOVIJANIĆ	
<i>Ignjatije (Ignjo) Zloković — Povodom 80-godišnjice života</i> — — — — — — — — — —	341
Васо ИВОШЕВИЋ	
<i>У спомен Петра Шеровића (Поводом десетогодишњице смрти)</i> — — — — — — — — — —	347
	359

Tehnički urednik i korektor:
Safet Đanović

Lektor:
Ljubo Rudan

Izvođe preveľa na engleski:
Sonja Rakle

Tiraž: 1.000 primjeraka